

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

АДАБИЙ-БАДИИЙ, ИЖТИМОИЙ-ПУБЛИЦИСТИК ЖУРНАЛ

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ДАВЛАТ МАТБУОТ ҚЎМИТАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
«МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ»
ЖАМОАТЧИЛИК МАРКАЗИ

Бош муҳаррир:

Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:

Неъмат АМИНОВ
Муҳаммадали АҲМЕДОВ
Шароф БОШБЕКОВ
Жамолiddин БЎРОНОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
Мирпўлат МИРЗО
(бош муҳаррир муовини)
Абдулла ОРИПОВ
Ғайбулла САЛОМОВ
Жавлон УМАРБЕКОВ
Шоир УСМОНХЎЖАЕВ
Рустам ШОҒУЛОМОВ
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Саидбек ҲАСАНОВ

5.1997

МУНДАРИЖА

НАСР

МИХАИЛ БУЛГАКОВ. Касофат тухумлар. <i>Қисса</i>	3
ИГОРЬ БУНИЧ. Партиянинг олтинлари. <i>Давоми</i>	71
УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР. Қора мусиқа. <i>Ҳикоя</i>	159

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

КАЙСИН ҚУЛИЕВ. Сузиб борар дарёда гўзал	58
МИРАЗИС АЪЗАМ. Томоша мавсуми	151

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙ. Сен бор бўлсанг... <i>Ғазаллар. Рубоийлар</i> . . .	173
---	-----

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ. ИҚТИСОДИЁТ

ЖАН ПОЛЬ САРТР. Экзистенциализм тўғрисида	181
---	-----

ТАРИХ ТИЛГА КИРГАНДА

РОЖИ ЧАҚИРЎЗ. Юрагимга яқин гўшалар. <i>Турк субайи хотиралари</i> .	196
--	-----

СОЛНОМА

Россияда маданий ҳаёт	206
---------------------------------	-----

Жаҳон Адабиёти. 5. 1997

ИНДЕКС 828, 829

Таҳририят:

Назар Эшонкул — Ғарб адабиёти бўлими mudiri.
Амир Файзулла — Шарқ адабиёти бўлими mudiri.
Ортиқбой Абдулла — публицистика ва адабиётшунослик бўлими mudiri.
Рауф Парфи — шеърият бўлими етакчи муҳаррири.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасида рўйхатга олинган. № 172

Ижарадаги Тошкент полиграфия комбинати. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Таҳририят манзили:

700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Телефонлар: 144-41-60. 144-41-61. 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир *Рауф Парфи*

Рассом *М. Карпузас*

Техник муҳаррир *В. Барсукова*

Мусаҳҳиҳ *Т. Арипова*

Теришга берилди 01.10.1997 й. Босишга рухсат этилди 10.12.1997 й. Бичими 70×108^{1/16}. Офсет қоғози. Офсет босма. Шартли босма табоқ 18,2. Нашриёт босма табоғи 20,0. Жами 5000 нусха. 5401 ракамли буюртма. Баҳося шартнома асосида.

© Жаҳон адабиёти, 1997 й.

ИНДЕКС 828, 829

Михаил БУЛГАКОВ

КАСОФАТ ТУХУМЛАР

(Қисса)

I боб

ПРОФЕССОР ПЕРСИКОВНИНГ ҚИСҚАЧА ТАРЖИМАИ ҲОЛИ

Москвадаги IV давлат дорилфунунининг зоология профессори ва зооинститут директори Персиков 1928 йил 16 апрель куни кечқурун Герцен кўчасига жойлашган зооинститутдаги ўз хонасига кирди. У шифтдаги сирланган шарсимон чироқни ёқиб, атрофга кўз югуртирди.

Мазкур разолаткор оқшомни биз баён қилмоқчи бўлган мудҳиш фалокатнинг ибтидоси деб ҳисоблаш ва юқорида номи зикр этилган профессор Владимир Ипатьевич Персиковни ўшал фалокатнинг сабабчиси деб кўрсатиш лозим бўлади.

У рошпа-роса 58 ёшда эди. Унинг пешонаси гуваласимон туртиб чиққан, тепакал бошининг фақат гир айланасидагина сарғиш ранг сийрак туклар тиккайиб ўсарди. Унинг соқол-мўйлови силлиқ олинган, пастки лаби туртиб чиқиб турарди. Мана шу ҳолат Персиков чехрасини ҳамиша бир қадар тажанг қилиб кўрсатарди. Унинг қизил бурнига кумуш гардишли кичкина кўзли эскича андозадаги кўзойнак қўндирилган бўлиб, бит кўзлари порлаб турар, дароз бўйи хиёл букчайган эди. У гапирганда ингичка овози ғижирлагандек, вақирлагандек бўларди; унинг бир қатор аломат хислатлари ичида яна шундай бир одати ҳам бор эди: бирон нарса тўғрисида қатъият ва ишонч билан гапирётганида, ўнг қўлининг бармоғини илгаксимон эгар ва кўзларини сузарди. У ўз илми соҳасида мутлақо баркамол заковат соҳиб эди, шунга кўра, у ҳамиша комил ишонч билан гапирар, бинобарин, профессор Персиковнинг илгаксимон бармоғи унинг ҳамсуҳбатлари кўзи олдида деярли мутгасил пайдо бўлиб турарди. Лекин профессор Персиков ўз соҳасидан, яъни зоология, эмбриология, анатомия, ботаника ва географиядан ташқари мавзуларда деярли ҳеч бир сўз айтмасди.

Профессор Персиков газета ўқимас, театрга бормасди, унинг хотини 1913 йилдаёқ эрига қуйидаги мазмунда хат ёзиб, Зимин¹ операсининг тенори билан қочиб кетган эди:

«Бақаларингни кўрсам аъзойи баданимни титроқ босади, мен улардан йирганаман. Шу махлуқлар туфайли бир умр бахти қаро бўлиб яшашни истамайман».

¹ Зимин С. И. (1875—1942) — рус театр арбоби. 1904 йилда Москвада хусусий театр очиб, унга «С. И. Зиминнинг опера театри» деб ном берган. (Изоҳлар таржимонники.).

Профессор бошқа уйланмади, фарзанд ҳам кўрмади. У жаҳли тез одам эди, аммо зумда ҳовуридан тушарди. Морошка¹ солиб дамланган чойни яхши кўрар, Пречистенка кўчасида беш хонали квартирада турарди; хоналардан бирида рўзғор соҳибаси чуваккина кампир Марья Степановна яшар, у профессорни худди энагасидек парвариш қиларди.

1919 йилда профессорнинг 5 хонасидан учтасини тортиб олишди. Шунда у Марья Степановнага бундай деди:

— Агар улар бу бемаънигарчиликка барҳам беришмаса, Марья Степановна, чет элга жўнаб кетаман.

Башарти профессор шу ниятини амалга оширса борми, ҳеч шубҳа йўқки, ер юзидаги истаган дорилфунунининг зоология кафедрасига осонгина ишга жойлашган бўларди, зеро у энг баркамол олим эди, сувда ва курукда яшовчи жониворлар ёки яланғоч бақаларга озми-кўпми тааллуқли бўлган соҳада-ку, Кембриждаги профессор Уильям Векль билан Римдаги Жиакомо Бартоломео Беккарини мустасно қилинса, унга тенг келадиган биронта ҳам олим йўқ эди. Профессор рус тилидан ташқари яна тўртта тилда лекция ўқирди, француз ва немис тилида худди ўз она тилидек равон гаплашарди. Персиков чет элга кетиш ниятини амалга оширмади, бу ёқда эса, 20- йил 19- йилдан ҳам бешбадтар келди. Устма-уст янгидан-янги воқеалар содир бўла бошлади. Большая Никитская кўчасига Герцен номини беришди. Кейин Герцен билан Моховая кўчаси муқолишида деворга ўйиб ўрнатилган соат миллари 11- у чоракни кўрсатган пайтда таққа тўхтаб қолди, ниҳоят, зоология институтидаги жониворлар бу тарихий йилда рўй бераётган барча ўзгаришларга дош бера олмай, олдиниға саккизта ғоят гўзал бақақуриллоқ ёки дарахт бақаси, кейин ўн бешта оддий чўлбақа ва ниҳоят, энг ноёб нусха ҳисобланган Суринам қурбақаси нобуд бўлишди.

Яланғоч судралиб юрувчилар туркумига кирувчи ва, адолат юзасидан, думсиз судралиб юрувчилар синфи деб номланган чўлбақалар кетидан сал вақт ўтмай, яланғоч судралиб юрувчилар синфига кирмаган бир зот — институтнинг доимий қоровули қария Влас ҳам боқий дунёга риҳлат этди. Шўрлик судралиб юрувчиларнинг қирилиб кетишига нима сабаб бўлса, қоровулнинг ўлимида ҳам шу нарса сабаб бўлдики, Персиков бу ҳолни шу заҳотиёқ бир сўз билан ифодалади:

— Қаҳатчилик.

Олим мутлақо ҳақ эди: Власни ун билан, чўлбақаларни эса, унга тушган мита билан боқиш лозим эди, лекин ун йўқ, шу сабабли мита ҳам қорасини ўчирган эди. Персиков қолган 20 нусха дарахт бақаларини сувараклар билан боқмоқчи бўлди, аммо сувараклар ҳам ҳарбий коммунизмга бўлган адоватли муносабатларини намойиш қилишиб, аллақайси гўрга ғойиб бўлишган эди. Натижада, бақаларнинг сўнгги нусхаларини ҳам институт ҳовлисидаги ахлат ўрага ташлаб юборишга тўғри келди.

Бақаларнинг, айниқса, Суринам бақасининг ўлими Персиковга қанчалик ёмон таъсир қилганини таърифлашга тил лол. Бу фалокатда у негадир ўша пайтдаги маориф халқ комиссарини айблади.

Персиков музхонага айлана бошлаган институт йўлагига бошида қалпоқ, оёғида калиш билан тураркан, ассистенти — чўққи соқоли оқ-сарикдан келган назокатли жентльмен Ивановга дерди:

— Бу қилмиши учун уни ўлдирсанг ҳам оз, Пётр Степанович. Ахир нима қилишяпти ўзи улар? Бунақада бутун институтни хонавайрон қилишадими-ку! А? Энг нодир нусха, қиёси йўқ узунлиги 13 сантиметр келадиган эркак бақа — Пиша американа²...

Кундан-кунга бадтар бўлаверди. Власнинг ўлимидан кейин институт де-

¹ Ботқоқда ўсадиган хушбўй сариқ меза.

² Америка пипи. Пип — Жанубий Америкада яшовчи қурбақаларнинг бир тури: уларнинг орқа оёқларида тирноқлари бўлади.

разалари қалин муз қатлами билан қопланиб, ойналарнинг ички томонида жимжимадор гуллар пайдо бўлди. Қуёнлар ҳам, тулқилар ҳам, бўрилар-у ба-ликлар ҳам харом қотди; сариқ илонлар-ку бутунлай қирилиб битди. Перси-ков кун бўйи чурқ этиб оғиз очмасди, кейин зотилжам бўлиб қолди, аммо ўлмади. Касалдан тургач, институтга ҳафтада икки марта бориб, ташқарида-ги ҳароратнинг қандай бўлишига қарамай, ҳамиша бирдай — 5 даража совуқ бўладиган доира залда оёғида калиш, бошида кулоқчин, бўйнида шарф би-лан турганча, оғзидан опшоқ буғ чиқариб, саккизта талабага «Иссиқ мин-тақада яшовчи судралиб юрувчилар» деган мавзуда қатор лекциялар ўқирди. Бошқа вақт Персиков ҳамиша ўзининг Пречистенкадаги уйида, шифтигача китоб қалашиб кетган хонада диванда устига қалин жун рўмол ёпиб ётар-кан, тинмай йўталар ва Суринам чўлбақаси ҳақида ҳаёл сурганча, Марья Степановнанинг зарҳал юритилган стулларини синдириб, печкага тикаётган-нини кузатар ва олов уфираётган печка оғзидан кўз узмасди.

Лекин ҳар бир нарсанинг ҳам ниҳояси бўлади. Шунга кўра, 20- йил, ун-дан кейин 21- йил ҳам тугади, 22- йилга келганда, ҳаётда қандайдир зид ҳаракат бошланди. Биринчидан, марҳум Власнинг ўрнига Панкрат исмли ҳали ёш, аммо келажак порлоқ йигит зоология институтига қоровул қилиб олинди, кейин, институтни оз-оздан ўт ёқиб исита бошлашди. Ёзда эса, Пер-сиков Панкратнинг ёрдамида Клязма дарёсидан 14 дона жайдари бақаларни тутиб келди. Террарийларда¹ яна ҳаёт қайнай бошлади... 1923 йилга келиб, Персиков ҳафтасига саккиз марта — уч марта институтда, беш марта дорил-фунунда, 24- йилда эса, ҳафтасига 13 марта, ундан ташқари, яна рабфаклар-да ҳам маъруза қила бошлади; 25- йилнинг баҳорига келиб, бир йўла 76 та студентни имтиҳонда яланғоч бақалар мавзуи бўйича йиқитиб, доврүф қозонди.

— Ие, ҳали сиз яланғоч бақаларнинг судралувчилардан нимаси билан фарқ қилишини билмайсизми? — деб сўрарди Персиков. — Бу кулгили ҳол-ку, йигитча. Яланғоч бақаларда иккиламчи буйрак бўлмайди. Мутлақо бўлмайди. Ана шунақа. Уялинг. Сиз марксист бўлсангиз кераг-а?

— Марксистман, — сўниқ овоз билан жавоб берарди имтиҳондан йиқилган талаба.

— Хуллас, кузда марҳамат қиласиз, — дерди мулойим оҳангда Персиков, сўнг янроқ овоз билан Панкратга қичқирарди. — Қани, кирит навбатдагисини.

Узоқ давом этган қурғоқчиликдан кейин ёмғир шаррос ёғиб берганида амфибияларга дарров жон киргани сингари, профессор Персиков ҳам 1926 йилда, бирлашган америка — рус ширкати томонидан Москванинг қоқ мар-казида, Газетная торкўчаси билан Тверская кўчаси муюлишида 15 та ўн беш қаватли уй, шаҳар чеккасида эса, ишчилар учун ҳар бири саккизта оилага мўлжалланган 300 та коттэж қурилганини ва бу билан 1919—1925 йиллар мобайнида москваликларни қаттиқ азобга солган ҳам даҳшатли, ҳам кулги-ли уй-жой етишмовчилиги масаласига барҳам берилганини кўриб, анча жон-ланди.

Умуман, бу йилги ёз Персиков ҳаётида жуда ажойиб бўлди, аҳён-аҳёнда у Марья Степановна билан иккита хонага тикилиб ўтирган пайтларини эс-ларкан, мамнуният билан оҳиста ҳиринглар ва кафтларини бир-бирига ишқаб кўярди. Ҳозир профессор 5 та хонанинг ҳаммасини қайтариб олган, энди унинг ҳамма нарсаларига жой топилди, икки ярим мингта китобини рафларга териб чиқди, тулумлар, диаграммалар, препарат²ларни ўрни-ўрнига қўйди, хонасидаги ёзув столи устида яшил чироқ ёнди.

Институт ҳам таниб бўлмайдиган даражада ўзгарган эди: уни оч сариқ рангга бўяшди, махсус сув қувурлари ўтказилиб, судралувчилар хонасига

¹ Террарий — судралувчилар ҳамда сувда ва қуруқда яшовчи жонзодлар яшайдиган хона.

² Препарат — бу ўринда жонзотларнинг спиртга солинган айрим аъзолари.

сув келтирилди, ҳамма ойналарни кўзгулар билан алмаштиришди, институтга бешта янги заррабин, препаратлар учун ойна столлар, ёруғлик қайтаргичи бўлган 2000 шамли шарсимон чироқлар, нурқайтаргич, музей учун жавонлар олиб келинди.

1926 йилнинг декабрида Персиковнинг: «Яна қашқатумшуқлар ёки зирҳли бақаларни урчитиш ҳақидаги масалага доир» деган китобчаси босилиб чиқди-ю, унинг яна ўзига келганига бутун дунё шоҳид бўлди.

1927 йилнинг кузида эса, унинг 350 саҳифали йирик асари босилди, у олти тилга, шу жумладан, япон тилига ҳам таржима қилинди. Бу «Пиплар: чўлбақалар ва қурбақаларнинг эмбриологияси» номли китоб бўлиб, уни Давлат нашриёти чоп этган, баҳоси 3 сўм эди.

1928 йилнинг ёзига келганда эса, кўз кўриб қулоқ эшитмаган шундай даҳшатли воқеалар содир бўлдики...

II боб

РАНГЛИ ЖИНГАЛА

Шундай қилиб, профессор шарсимон электр чироқни ёқиб атрофига назар ташлади. Узунчоқ тажриба столи устидаги нурқайтаргични ёқди, эгнига оқ халат кийиб, стол устида ётган қандайдир асбобларни шарақлатиб жойдан-жойга сура бошлади...

Ўша 1928 йилда Москвада қатновчи 30 мингта механик извошлардан кўпчилиги силлиқ ғўлалар ётқизилган Герцен кўчасидан шипиллаб ўтиб турар, ҳар дақиқада 16, 22, 48 ёки 53-йўналиш бўйича юрувчи трамвай гурсиллаб, ғижирлаб ўтиб, Моховая кўчасига тушиб кетаркан, ранг-баранг чироқлар кабинетдаги тошойналарда ялт-ялт этиб акс этар, жуда олисда ва юксада турган ранги сўниқ ўроқ ой эса, қоп-қора ва салобатли Исо жомесининг ён томонидан хирагина ёғду сочиб турарди.

Лекин профессор Персиковни на ой, на баҳорги Москва қизиқтирарди. У уч оёқли айланувчи курсида ўтираркан, тамакидан кўнғир рангга кирган бармоқлари билан Цейс¹ кашф этган ажойиб заррабиннинг² тишли қулоғини бураб, унга қўйилган янги амёбаларнинг анатомик таҳлил учун ҳозирланган рангсиз, одми бир бўлагини кўздан кечирарди. Персиков заррабин қулоғини бураб, катталаштиришни эндигина 5 мингдан 10 мингта оширган эди, эшик очилиб, остонада чарм кўкракпеч таққан чўққи соқол ассистент пайдо бўлди:

— Владимир Ипатьич, қатқоринни тайёрладим, — деди у. — Кўрасизми?

Персиков бошлаган кузатувини чала қолдириб, баланд курсидан тушди ва қўлидаги папирос донасини аста эзғилаб ўйнаганча ассистентнинг хонасига кириб борди. У ерда, ойна стол устида қорни ёрилган чалажон қурбақа ели бор таглик устида беҳуш ётар, унинг шаффоф ички аъзолари қонга ғарқ бўлган қорнидан тортиб олиниб заррабин остига қўйилган эди.

— Жуда соз, — деди Персиков ва кўзини заррабин кўзига қадади.

Чамаси, қурбақанинг қатқоринида қандайдир жуда ҳам қизиқарли бир вазият содир бўлганга ўхшайди: бу бақанинг томирларидан оқаётган жонли қон таначаларидан яққол кўриниб турар эди. Персиков ўзи кузатаётган амёбаларни ҳам унутиб юбориб, бир ярим соат давомида ассистенти Иванов билан галма-гал заррабинга тикилиб ўтирди. Бу аснода иккала олим хом сут эмган бандалар тушунмайдиган тилда тинмай жонли суҳбат олиб боришди.

Ахири Персиков бошини заррабиндан кўтариб деди:

¹ Цейс Карл Фридрих (1816—1888) — оптика асбобларини кашф этган немис механиги.

² Заррабин — микроскоп.

— Қон қуюлиб қоляпти, ҳеч нима қилиб бўлмайди...

Қурбақа бошини базўр кимирлатди, унинг сўниб бораётган кўзларидан: «аблаҳ экансанлар, мен сенларга айтсам...» демоқчи бўлгани кўриниб турарди.

Персиков увишган оёқларини уқалаганча курсидан туриб, ўз хонасига қайтди, эснади, мудом еликкан қовоқларини бармоқлари билан ишқалади, курсига ўтириб заррабинга кўзини қадади-да, кўлини унинг катталаштирувчи тутқичига қўйиб, энди айлантирмоқчи бўлган эди... лекин кўзи хиралашган оқ тўгаракка ва тўгарак ичидаги бетинч рангпар амёбаларга тушди-ю, тош қотиб қолди: тўгаракнинг қоқ ўртасида аёл кишининг гажак соч толасини эслатувчи бир жингала нарса кўринарди. Бу жингалани Персиковнинг ўзи ҳам, юзлаб талабалари ҳам кўп маротаба кўришган, лекин ҳеч ким унга парво қилмаган, парво қилишнинг ҳожати ҳам бўлмаган эди. Чироқнинг шу жингалага йўналтирилган бир тарам қизил нури уни кузатишга халал бериб, заррабин остидаги препаратни хира кўрсатарди. Шунинг учун, заррабин мурватини сал бурашдаёқ кузатилаётган майдон сидирға оқ шуъла билан ёритилиб, нуқул препарат шафқатсиз равишда ўчирилиб юбориларди. Зоолог олим узун бармоқларини мурватнинг тишли ғалтагига жойлаштирди, лекин шу заҳоти кўли қалтираб кетиб, уни тортиб олди. Бундай бўлишига Персиковнинг ўнг кўзи сабаб бўлди: кўзи сергакланган, таажжубланган, ҳаттоки безовта бўла бошлаган эди. Турган гапки, заррабин олдида ўтирган бул зот жумҳурият бошига битган истеъдодсиз бир ношуд эмас эди. Йўқ, бу одам кимсан — профессор Персиков эди. Унинг бутун фикру ниятлари умрбод шу ўнг кўзида мужассам бўлган эди. Ҳозир ана шу олий жонзод беш дақиқа сурункасига мисоли ўлик тошдек сукутга толиб, заррабин шишаси остида хирагина кўринаётган энг паст, яъни бир ҳужайрали жонзодни жидду жаҳд билан кузатди. Ҳамма ёқ жимжит. Панкрат даҳлиздаги ҳужрасига кириб аллақачон пинакка кетган, фақат бир мартагина узоқдан жавон ойнасининг мусиқона ва нафис зириллагани эшитилди — Иванов уйига кетатуриб кабинет эшигини кулфлаган эди. Кейин кўча эшик инграб очилиб-ёпилди. Шундан кейингина профессорнинг овози эшитилди:

— Нима бўляпти ўзи? Ҳеч нимага тушунмаяпман...

Саволнинг кимга қаратилгани маълум эмас эди.

Герцен кўчасидан кечиккан юк машинаси гумбирлаб ўтиб, институтнинг кўҳна деворларини ларзага келтирди. Стол устидаги пинцетлар солинган охириги шиша идиш жаранглади. Профессор қаттиқ чўчиб кетди, худди фалокат таҳдид солаётган мурғак боласини ҳимоя қилмоқчи бўлган онадек қўлларини заррабин устига олиб борди. Энди заррабин мурватини бураш ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди, о йўқ, энди Персиков ўзи заррабин остида кўрган нарсани бирон тасодифий куч туртиб ўчириб юборишидан кўрқарди.

Профессор ниҳоят заррабинни тарк этди ва оёқлари увишганлигидан оқсоқланиб дераза олдига борди, бу пайт оппоқ тонг отган, институтнинг оч сариқ бўсағасини олтин шафақ кесиб ўтган эди. У титроқ бармоқлари билан тугмани босган эди, қора қалин парда деразани зич ёпиб, тонг шуъласини тўсди ва кабинетда яна олимнинг донишмандона туни давом этди. Ранги заъфарон, аммо руҳи тетик Персиков оёқларини кериб, ёшланган кўзини паркет полга қадаганча гапира бошлади:

— Лекин бу қандай юз берди? Ахир бу даҳшат... Даҳшат-ку, жаноблар,— деб такрорларди у террарийдаги чўлбақаларга юзланиб, аммо чўлбақалар профессорга жавоб қилишмади: пинакка кетишганди.

Олим сукутга толди, сўнг дераза олдига бориб, тугмани босиб, пардаларни кўтарди, ҳамма чироқларни ўчириб, яна заррабинга кўзини қадади. Чехраси жиддийлашди, туклари тарвақайлаб кетган сарғиш қошини чимирди.

— Ихти, ихти,— деб ғўлдиради у,— ғойиб бўлипти. Тушуняпман. Тушу-у-

ун-яшма-ан,— деди худди телба одам сингари чўзиб ва шифтдаги ўчирилган шарсимон чироққа завқ билан қараб қўйди,— бу оддий нарса.

Кейин у яна дераза пардаларини шириллатиб туширди, яна шарсимон чироқни ёқди, заррабинга тикилди-да, суюниб кетиб, тишларини йиртқичона иршайтирди.

— Мен уни тутаман,— деди у виқор билан ва бармоғини тантанавор кўтарди,— албатта, тутаман. Балки қуёш шуъласидан ҳам пайдо бўлар.

Дераза пардалари яна кўтарилди. Ташқарида энди қуёш порларди. Мана, у институт деворларини ўз ёғдусига ғарқ қилиб, Герцен кўчаси саҳнини қиялаб ёритмоқда. Профессор деразага қараб, офтобнинг кундузи қаерда бўлишини чамалай бошлади. У гоҳ деразадан узоқлашар, гоҳ яна гўё рақсга тушаётгандек енгил одимлаб унга яқинлашарди, кейин у дераза рафига қорни билан ётиб олди.

Персиков жуда муҳим ва сирли бир ишни бошлаётган эди. У заррабининг устига шиша қалпоқ ёпди, газ иситгичнинг кўкимтир алангасида бир бўлак сурғучни эритиб, қалпоқ лабини гир айлантириб, столга ёпиштириб чиқди-да, мана шу сурғуч доғларига ўзининг бош бармоғини босиб муҳрлади. Кейин газни ўчирди, кабинетдан чиқиб, эшикни қулфлади.

Институт йўлаклари ғира-шира ёритилган эди. Профессор Панкратнинг хужраси олдига бориб, уни узоқ вақт роса тақиллатди. Ниҳоят, ичкаридан худди занжирбанд этилган итнинг ириллашига ўхшаган гўлдираш, кейин кимнингдир томоқ кириб балғам тупиргани ва тўнғиллаган овози эшитилди-ю, эшик очилиб остонада йўл-йўл лозим кийиб, почаларини тўпиғидан бойлаб олган Панкрат пайдо бўлди. У профессорга ўқрайиб қараркан, ҳануз уйқусираб гўлдирадди.

— Панкрат,— деди профессор унга кўзойнаги оша қараркан,— уйғотиб юборганим учун узр. Гап бундай, азизим, эрталаб хонамга ҳеч ким кирмасин. Мен у ерда бир тажриба бошлаганман, уни ўрнидан қўзғатиш мумкин эмас. Тушундингми?

— И-и-и, ту-ту-тушундим,— деб жавоб қилди Панкрат, лекин ҳеч нимага тушунмади. У оёғида зўрга турар ва бир нималар деб хирилларди.

— Йўқ, менга қара, кўзингни очсанг-чи, Панкрат,— деди зоолог ва қоролунинг биқинига охиста ниқтаган эди, унинг юзида қўрқув, кўзларида фаҳм-фаросатдан айрим нишонлар пайдо бўлди.— Мен хонамни қулфладим,— деб гапида давом этди Персиков,— айтмоқчиманки, то ўзим келмагунимча, у ерни йиғиштириш керак эмас. Тушундингми?

— Хўп, бўлади,— деди Панкрат хириллаб.

— Ҳа, балли, энди ётиб ухлайвер.

Панкрат орқасига ўтрилиб, ичкарига кирди-ю, дарҳол ўзини тўшакка отди, профессор даҳлизда кийина бошлади. У эгнига кулранг авра пальто, бошига майин шляпа кийди, кейин заррабинда кўрган тасвирини эслаб, калишларига тикилди, тикилди-ю, худди умрида биринчи марта кўраётгандек, бир неча сониягача улардан кўзини узмай туриб қолди. Сўнг бир пой калишни чап оёғига кийиб, ўнг пойини ҳам шу оёғига киймоқчи бўлди, лекин турган гапки, у оёғига сиғмади.

— Қандай антика тасодиф: ассистент мени айни пайтида чақириб олиб кетган экан,— деди олим,— акс ҳолда, у нарсани пайқаманган бўлардим. Хўш, бундан нима кутиш мумкин? Бундан жуда қиёмат нарсалар кутиш мумкин, азбаройи шифо...

Профессор мийиғида қулиб қўйди, калишига кўзини сузиб қаради ва чап оёғидаги калишни ечиб ўнг оёғига кийди.— Вой худойим-е. Бунинг оқибатини ҳатто тасаввур ҳам қилиш қийин...— Профессор ўнг оёғига сиғмай ғашини келтираётган чап пой калишини нафрат билан тепди-да, ташқарига бир пой калишда чиқа бошлади. Айни шу пайт у дастрўмолини тушириб қолдирди, вазмин эшикни «қарс» этиб ёпиб кўчага чиқди. Эшик олдида тур-

ганча ёнларига тап-тап уриб, узоқ вақт гугурт қидирди, ахири топди ва оғзида тутатилмаган папирос билан йўлақдан юриб кетди.

Олим то Жомега боргунча кўчада биронта ҳам одамни учратмади. Жомега етганда бошини кўтариб, олтин гумбазга тикилиб қолди. Гумбазнинг бир томонини қуёш ҳузур қилиб яларди.

— Нега буни илгари кўрмаган эканман-а, қандай тасодиф...— деди профессор ва энгашиб, кўчага бир пой калишда чиққанини пайқаб қолди.— Вой, мен овсар-е... Хм... энди нима қиламан? Панкратнинг олдига қайтиб борсам-микин? Йўқ, уни замбарак отиб ҳам уйғотиб бўлмайди. Лаънатини ташлаб юборай десанг, кўзинг қиймаса. Қўлимга олиб оламан-да энди.— У калишини ечиб олиб қўлига кўтариб кетди.

Шу пайт Пречистенка кўчасидан шалдиरोқ автомобиль чиқди. Унда иккита маст эркак ва уларнинг тиззаларида афтини ҳаддан ташқари ярақлатиб пардозлаган, эгнига 28- йил модаси бўйича тикилган чолвор кийган бир аёл ўтирарди.

— Ҳой, бобой! — деб қичқирди аёл дўриллаган ва хириллаган овоз билан,— бир пойини сотиб ичибсан-да.

— Алқасрда¹ отиб олгани ўхшайди,— деб чийиллади чап ёндаги ғирт маст эркак, ўнг томонда ўтиргани эса, бошини чиқариб чинқирди:

— Отаҳон, Волхонкадаги газакхона очиқми? Ўша ёққа кетаётувдик.

Профессор уларга кўзойнаги оша ўкрайиб қаради, оғзидан папироси тушиб кетди ва шу оннинг ўзида уларни бутунлай хотирасидан фаромуш қилди. Бу пайт Пречистенка хиёбонида қуёш мўралай бошлаган, Жоменинг олтин куббаси ял-ял ёнарди. Офтоб чиққан эди.

III боб

ПЕРСИКОВ ИЛИНТИРДИ

Воқеа бундай бўлган эди. Профессор ўзининг доно нигоҳини заррабин кўзига қадаганида умрида биринчи марта бу ранг-баранг нурлар гажаги ичида битта йўғороғи алоҳида ажралиб турганини кўриб қолди. Бу нур ёрқин қизил рангда бўлиб, унинг нина сингари ингичка учи гажак ичидан чиқиб турар эди.

Афсус ва надоматлар бўлсинки, бу нур олимнинг омилкор кўзини бир неча сонияга ром қилиб қўйган эди.

Профессор бу нур ичида нурнинг ўзидан минг карра аҳамиятлироқ ва муҳимроқ бир нарсани — заррабин кўзгуси билан объективини ҳаракатлантириш оқибатида тасодифан дунёга келган мурғак чақалоқни кўриб қолган эди. Олимни ассистенти чақариб олиб кетганлиги шарофати билан заррабинга қўйилган амёба бир ярим соат мобайнида мазкур нур таъсирида бўлган ва оқибат мана бундай ҳол юз берган: тўғарақдаги донавор амёбаларнинг нур таъсиридан четда бўлганлари шалвираб, чалажон ётган бир пайтда, шамшир тигидек ўткир нур тушган ерда мудҳиш ҳодисалар рўй бераётган эди. Қизил нур чизиги тушган ерда ҳаёт қайнар эди... Рангпар амёбалар ёлғоноёқлар чиқаришар ва астойдил ҳаракат қилиб, ўша нур йўли томон интилардилар, етиб олгач эса, мисоли мўъжиза юз бергандек, дарҳол жонланиб кетардилар. Қандайдир бир мавҳум қувват уларга ҳаёт руҳини уфураётган эди. Улар гала-гала бўлиб ёприлиб келишар, нур остидан жой олиш учун бир-бирлари билан жанг қилишар эди. Нур тушган ерда шиддатли урчиш (ҳа, бу ҳолни фақат шу сўз билан ифодалаш мумкин эди) борарди. Улар Персиков беш қўлдек билган табиатнинг барча қонунларини босиб-ян-

¹ Алқаср — бирон ресторанинг номи бўлса керак.

чиб, улоқтириб ташлаб, олимнинг шундоққина кўзи ўнгида яшин тезлигида урчишар, кўпайишарди. Улар нур остида бўлак-бўлакларга бўлинишар ва орадан икки сониягина вақт ўтмай, ҳар қайси бўлак янги, соғлом организмга (мавжудотга) айланарди. Бу организмлар ҳам бир лаҳзада улғайиб камолга етишар ва ўз навбатида, улар ҳам янги авлодни вужудга келтиришар эди. Қизил нур тушган майдонча, кейинроқ, бутун тўғарак ҳам патирилаб туғилаётган организмлар учун торлик қила бошлади, шунда муқаррар кураш бошланди. Янги туғилганлар ғазабга келиб, ўзаро жанг бошлашди ва аёвсиз равишда бир-бирларини тилка-тилка қилишиб, ямламай юта бошлашди. Янги дунёга келганлар орасида бу ҳаёт-мамонт жангида ҳалок бўлган жасадлар ётарди. Жангда, турган гапки, саралар ва зўравонлар ғолиб чиқар эди. Мана шу сара организмлар ниҳоятда даҳшатли эдилар. Биринчидан, уларнинг жуссаси оддий амёбалардан тахминан икки ҳисса катта эди, иккинчидан эса, ўзларининг қандайдир жоҳилтабиат ва серғайратлиги билан бошқа организмлардан фарқ қилардилар. Уларнинг ҳаракати шиддатли, ёлғоноёқлари, ҳеч муболағасиз, денгиз рўдапосининг пайпаслагич оёқлари каби чаққон ишларди.

Кўзлари киртайиб, рангида қони қолмаган, овқат ўрнига ҳам пайдар-пай папирос тутатиб асабий кун кечираётган профессор ўша воқеа содир бўлган куннинг эртаси кечқурун ҳам заррабиндан бошини кўтармай, амёбаларнинг янги авлодини ўрганди, учинчи кун эса, у дастлабки манбани, яъни қизил нурни тадқиқ қилишга ўтди.

Горелкада газ оҳиста пишиллаб ёнар, кўчадан яна машиналарнинг ғувиллаб ўтгани, одамларнинг оёқ товушлари эшитиларди, шунда оши ҳам, нони ҳам папирос бўлган профессор кўзларини ярим юмиб айланувчи курсининг орқасига суянди.

— Ҳа, энди ҳаммаси равшан. Уларни нур тирилтирди. Бу ҳали ҳеч ким тадқиқ ҳам, кашф ҳам қилмаган янги нур. Қизик, бу нур фақат электр токидан пайдо бўляптими, ё уни қуёш шуъласидан ҳам олиш мумкинмикин — ҳозир биринчи навбатда шунини аниқлаш керак,— деб ғўлдирарди Персиков ўзича. Бу масалани тамомила аниқлаш учун яна бир кеча керак бўлди. Персиков учта заррабин орқали учта нур тутди, аммо қуёшдан ҳеч нима ола билмади; кейин у бу ҳолни шундай ифодалади:

— Демак, бундай нур қуёш спектрида йўқ бўлиши керак... ҳм... хуллас, бир сўз билан айтганда, уни фақат электр нуридангина олиш мумкинга ўхшайди.— У ўз тепасидаги сирланган шарсимон чирокқа меҳр билан қаради, ширин хаёлга толди ва Ивановни қошига тақлиф қилди-да, унга бўлган воқеани батафсил гапириб бериб, амёбаларни кўрсатди.

Приват-доцент¹ Иванов бу манзарани кўриб, донг қотиб қолди, у жуда қаттиқ ўқинди: шу оддийгина бир нарсани, шу ингичкагина нурни, ким бўлмасин, чунончи, Ивановнинг ўзи, нега аввалроқ пайқамаган экан, азбаройи шифо. Ахир бу даҳшат-ку. Бунини қаранг-а!..

— Бунини қаранг, Владимир Ипатьич! — дерди кўзини заррабин кўзига қадаган Иванов ҳайратга келиб.— Ё товба, нималар бўляпти?!.. Улар зум ўтмай катта бўлишяпти... Қаранг, қаранг!..

— Мен уларни уч кундан бери кузатяпман,— деди Персиков кўнгли кўтарилиб.

Кейин бу икки аллома ўртасида қуйидаги мазмунда мусоҳаба бўлиб ўтди: приват-доцент Иванов мазкур нурни заррабиндан ташқарида катталаштирилган ҳажмда олиш учун линза ва кўзгулар ёрдамида камера ясамоқчи бўлди. Иванов, бу иш хамирдан қил суғиргандек осон кўчади, деб умид қил-

¹ Приват-доцент — Инкилобдан олдинги Россияда олий мактабда дарс берувчи муаллимнинг унвони ва лавозими бўлиб, лотин тилида хусусий тарзда илм берувчи деган маънони билдиради.

ди ва ҳаттоки, бунга қатъий ишонч билдирди. У, албатта, ўша нурни олади, Владимир Ипатьич асло шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Шундай дея туриб, бирдан сал дудуқланиб қолди:

Бу дудуқланишга дарҳол барҳам бериш лозимлигини сезган Персиков луқма ташлади:

— Петр Степанович,— деди у,— мен бу мавзудаги ишимни нашр қилдирганимда, камераларни сиз ихтиро қилганингиз ҳақида, албатта, ёзаман.

— О, бунинг аҳамияти йўқ... Лекин, сирасини олганда...

Шу билан ора очик бўлди-қолди. Шу ондан бошлаб, нур Ивановни ҳам ўз домига тортиб кетди. Персиков тобора озиб, силласи қуриб, кунларни ва ҳар туннинг ярмини заррабин тепасида ўтириб ўтказётган бир пайтда, Иванов чироқлар шуъласидан ярақлаган физика кабинетида линзалар ва кўзгуларни бирлаштириб бир бутун мослама ясаш билан машғул бўлди. Унга механик ёрдамлашди.

Персиковнинг маориф халқ комиссарлиги орқали қилинган расмий илтимосидан сўнг, Германиядан унга учта посылка келди: булар ҳар хил кўзгулар, шунингдек, икки томони бўртиқ, икки томони ботиқ ва ҳаттоки, томонлари ҳам бўртиқ, ҳам ботиқ сайқалланган шишалардан иборат эди. Тинимсиз тер тўкиб ишлаш натижасида, Иванов ахири камерани қурди ҳам, унга қизил нурни илинтирди ҳам. Агар ўғилбола гап қиладиган бўлсак, нурни доцент зўр омилкорлик билан илинтирди: бу тўрт сантиметр қалинликдаги ўткир ва кучли нур эди.

1 июнь куни камерани Персиковнинг хонасига ўрнатишди, шунда у дарҳол ишга жидду жаҳд билан киришиб, қурбақаларнинг шу нур билан ёритилган увилдириги устида тажриба ўтказа бошлади. Бу тажрибалар самарали натижа берди. Икки кеча-кундуз мобайнида увилдириқлардан минглаб итбалиқлар чиқди. Бу ҳам етмагандек, орадан яна бир кун ўтиши билан итбалиқлар дабдурустан қурбақаларга айланишди: улар шу қадар баттол ва очофат эдиларки, ярмилари шу аснодаёқ қолган ярмини ямламай ютиб юборди. Лекин мана шу тирик қолган қурбақалар ҳеч қандай муддатни кутмай дарҳол увилдириқ қўя бошлади ва икки кун деганда янги авлодни ҳеч қандай нур-пурсиз дунёга келтиришди — булар энди беҳисоб даражада кўп эди. Олимнинг хонасида қиёмат-қойим бошланди: итбалиқлар хонадан ташқарига чиқиб, бутун институтга тарқалди, нафақат террарийларда, шунингдек, ерда, хоналарнинг бурчак-бурчакларида худди ботқоқдагидек қулоқни қоматга келтирувчи қуриллашлар эшитиларди. Персиковнинг важоҳатидан шундоқ ҳам кўрқиб, жон ҳовучлаб юрадиган Панкрат энди унинг овозини эшитса даҳшатдан серрайиб қоладиган бўлди. Бир ҳафтадан кейин олимнинг ўзи ҳам эс-ҳушидан айрила бошлаганини ҳис қилди. Бутун институтни эфир ва калий цианидининг ҳиди тутиб кетди, юзидаги ниқобни бемаврид ечиб қўйган Панкрат сал бўлмаса, бу ҳиддан заҳарланиб ўла ёзди. Ниҳоят, тез урчиб ҳамма ёқни босиб кетаётган ботқоқ аҳлини заҳарлаб ўлдиришга муяссар бўлдилар, хоналар шамоллатилди.

— Биласизми, Пётр Степанович,— деди Персиков Ивановга юзланиб,— нур дейтероплазмага¹, умуман, тухумхужайрага ҳайратомуз таъсир кўрсатапти.

Совуққон, вазмин табиат жентльмен Иванов профессорнинг гапини сал кўполроқ оҳангда бўлди:

— Владимир Ипатьич, нима қиласиз дейтероплазмага ўхшаш икир-чикир нарсалар устида бош қотириб. Дангал гапираверайлик-да: сиз кўз кўриб, қулоқ эшитмаган янгилик кашф қилдингиз,— Иванов ўзини зўрлаб бўлса ҳам, қуйидаги гапни базўр айтди: — профессор Персиков, сиз ҳаёт нурини кашф қилдингиз.

¹ Дейтероплазма — увилдириқ сариги.

Персиковнинг соқоли ўсган рангпар чақақларига хиёлгина қон юришди.

— Бе, қўйсанг-чи, — деб ғўлдиради у.

— Сиз, — деб гапида давом этди Иванов, — сиз катта доврүк қозонасиз... Менинг бошим айланяпти. Биласизми, — деб эҳтирос билан гапирарди у, — Владимир Ипатьич, сизнинг олдингизда Уэльснинг¹ қаҳрамонлари қуруқ сафсата, холос... Мен бўлсам, уларни эртақ деб ўйлаган эдим... Эсингиздами, унинг «Худолар таоми» асари?

— Ҳа, роман эди, шекилли, — деди Персиков.

— Ҳа-да, тавба, у машҳур асар-ку...

— Эсимдан чиққан, — деб жавоб қилди Персиков, — ўқиганим эсимда, лекин мазмуни ёдимда йўқ.

— Нега ёдингизда бўлмас экан, мана, ўзингиз кўринг, — Иванов ойна стол устида ётган мешқорин, ақл бовар қилмайдиган катталикдаги ўлик қурбақанинг оёғидан кўтарди. Бу махлуқнинг башараси ўлганида ҳам бадқаҳрлигича қолипти, — ахир бу даҳшат-ку.

IV боб

ПОП БЕВАСИ ДРОЗДОВА

Сабабини худо биледи-ю, лекин Ивановнинг айби биланми ёки ҳайратомуз хабарлар аслида ўз-ўзидан шунақа тез ёйиладиган хусусиятга эга бўладими, ҳар ҳолда, одамлар билан гавжум бу улкан Москвада бирдан нур ҳақида ва унинг ихтирочиси профессор Персиков тўғрисида дув-дув гаплар тарқалди. Тўғри, бу гаплар андак юзаки ва мубҳам эди. Мўъжизақор кашфиёт тўғрисидаги миш-мишлар то июль ойининг ўрталарида «Известия» газетасининг 20-саҳифасида «Фан ва техника янгиликлари» сарлавҳаси остида янги нурни шарҳловчи қисқагина бир хабар босилиб чиқмагунча чароғон пойтахт узра худди ўқ теккан парранда сингари гоҳ йўқолиб, гоҳ яна пайдо бўлиб турди. У хабарда, IV дорилфунуннинг машҳур профессори бир ҳужайрали организмларнинг яшаш фаолиятини бениҳоя ошириш қобилиятига эга бўлган нур кашф этгани, аммо ҳали уни текшириб кўриш лозимлиги ҳақида наридан-бери гапирилган эди. Қарангки, профессорнинг исми-шарифи «Певсиков» деб босиб юборилган эди.

Иванов газетани олиб келиб, Персиковга мақолани кўрсатди.

— «Певсиков»миш, — деб тўнғиллади Персиков ўз хонасида камера билан машғул бўларкан, — қаёқдан дарров эшитақолишдийкин-а, бу такасалтанглар?

Таассуфки, фамилиянинг бузиб ёзилиши профессорни авж олиб келаётган машғум воқеалардан қутқара олмади, бу воқеалар мақола босилиб чиққан куннинг эртасигаёқ бошланиб, Персиковнинг бутун умрини барбод қилди.

Панкрат олдин эшикни тақиллатиб, сўнг хонага кирди-да, Персиковнинг қўлига олий нав силлиқ қоғозга босилган ташрифнома тутқазди.

— У шатта, — деди Панкрат кўрқа-писа.

Ташрифномага чиройли ҳарфлар билан шундай деб ёзилган эди:

«Альфред Аркадьевич Бронский

Москвада чиқадиган «Қизил аланга», «Қизил қалампир», «Қизил журнал», «Қизил прожектор» журналларининг ҳамда «Қизил Москва оқшоми» газетасининг ходими.

¹ Херберт Уэльс — инглиз фантаст ёзувчиси.

— Думини туг, у касофатнинг,— деди Персиков мижғов оҳангда ва ташрифномани бир уриб, стол тагига тушириб юборди.

Панкрат орқасига ўтирилиб, хонадан чиқди, лекин беш дақиқадан кейин қўлига ўша ташрифноманинг иккинчи нусхасини ушлаб, изтиробли қиёфада яна кириб келди.

— Нима, мени майна қилмоқчимисан? — деб дағдаға қилди Персиков кўзларини ўкраттириб.

— Гепеюдан¹ман деяптилар,— деб жавоб қилди ранги қув ўчиб кетган Панкрат.

Персиков бир қўлига ташрифномани олди ва уни икки бўлак қилиб йиртиб юбориш мақсадида, иккинчи қўлидаги пинцетни столга отди. Лекин йиртмади: ташрифномада жимжимадор дастхат билан шундай сўзлар ёзилган эди. «Мени афв этишингизни, эъозли профессор, ўтиниб сўрайман, ҳамда жамоат иши юзасидан каминани уч дақиқагагина қабул қилишингизни илтимос қиламан. ГПУ нашри бўлмиш «Қизил Қарға» сатирик журналининг ходими».

— Қани, чақир-чи уни бу ёққа,— деди Персиков ва бир энтикиб қўйди.

Шу заҳотиёқ Панкратнинг орқасидан сип-силлиқ юзи худди мой суртилгандек ялтировчи бир йигит пайдо бўлди. Унинг худди хитойларниқига ўхшаб доим чимирилган қошлари, бир зум ҳам жим турмайдиган ва ҳамсухбатига зинҳор қарамайдиган кўзлари одамни ҳайрон қолдирарди. Бу йигит модага амал қилиб, мутлақо бенуқсон кийинган эди. Унинг эгнида тиззасигача тушадиган узун камзул, почалари ниҳоятда кенг шим, оёғида тумшуғи от туёғи сингари ялпоқ локланган ботинка бор эди. Йигит қўлига ҳасса, чўққи шляпа ва ён дафтар ушлаб олган эди.

— Сизга нима керак? — деб Персиков шундай дағдаға билан сўрадики, Панкрат шу заҳотиёқ ташқарига қочиб чиқиб кетди,— ахир сизга мени банд деб айтишди-ку.

Йигит жавоб қайтариш ўрнига профессорга икки марта: бир чапга, бир ўнга таъзим қилди, кейин кўзларини гир-гир айлантириб, бутун хонани кузатиб чиқди-да, ниҳоят ёндафтарига ниманидир ёзиб қўйди.

— Мен бандман,— деди профессор меҳмоннинг кўзига нафрат билан қарашга уринаркан, аммо бунинг нафи бўлмади, чунки унинг кўзлари ҳеч тутқич бермасди.

— О муҳтарам профессор,— деб гап бошлади йигитча чийилдоқ овоз билан,— ҳузурингизга бостириб кириб қимматбаҳо вақтингизни олаётганим учун сиздан минг бор узр сўрайман, аммо бутун дунёга овоза бўлган оламшумул кашфиётингиз ҳақидаги хабарлардан воқиф бўлган журналимиз сиздан бу ҳақда бирон изоҳ сўрашга журъат этади.

— Яна қанақа оламшумул изоҳ? — деб чинқирди Персиков ва ғазабдан кўкариб кетди,— мен сизга ҳеч қандай изоҳ-пизоҳ бермайман — мажбур қилаолмайсиз... Мен бандман... жуда-жуда бандман.

— Нима устида ишлаяпсиз? — ширинсуханлик билан сўради йигит ва ёндафтарига иккинчи марта ниманидир қайд қилиб қўйди.

— Очиги, мен... ие, нима? Мен ҳақимда бирон нима ёзмоқчимисиз, дейман?

— Ҳа,— деб жавоб қилди йигитча ва бирдан ёндафтарига нималарнидир тириллатиб ёза кетди.

— Биринчидан, мен олиб бораётган ишимни ниҳоясига етказмагунимча ҳеч нимани матбуотда эълон қилмоқчи эмасман... сизнинг газеталарингизда-ку мутлақо... Иккинчидан, бу гапларни сиз қаёқдан билдингиз ўзи?... Шунда бирдан Персиков ўзини йўқота бошлаганини ҳис қилди.

— Сиз янги ҳаёт нурини кашф этганмишсиз — шу маълумот тўғрими?

¹ ГПУ демоқчи.

— Яна қанақа янги ҳаёт? — профессорнинг газаби қайнай бошлади, — қаёқдан олдингиз бу қуруқ сафсатани? Мен шуғулланаётган нур ҳали мутлақо тадқиқ этилмаган, умуман, ҳеч нима маълум эмас ҳали. Эҳтимол, у протоплазманинг яшаш фаолиятини бир оз оширар...

— Неча марта? — деб шоша-пиша лўқма ташлади йигитча.

Бу савол Персиковни тамоман довдиратиб қўйди... «Оббо суллоҳ-е. Бу нима деган гап ўзи?»

— Саволингизнинг тутуруғи йўқ... Хўп, айтайлик, тахминан, минг марта...

Йигитчанинг кўзида ваҳшиёна қувонч учкунлари порлади.

— Демак, маҳобатли организмлар (мавжудотлар) пайдо бўлар экан-да?

— Қаёқда, дейсиз. Рост, мен олган организмлар одатдагидан хиёл каттарок... Ундан кейин, айрим янги хусусиятларга ҳам эга... Лекин бу ишда энг муҳими катта ҳажм эмас, балки урчиш ва кўпайишнинг ақл бовар қилмайдиган даражада жадаллашганидир, — Персиковнинг оғзидан бехосдан чиқиб кетган бу гаплар ўз бошига бало бўлди, буни пайқаб қолган профессор даҳшатга келди. Йигитча бир саҳифани тўлдириб, иккинчи саҳифани очди-да, яна тириллатиб ёзишда давом этди.

— Лекин сиз ёзманг, ахир! — деб хириллади йигитчанинг тузоғига илиниб, энди унга беихтиёр ён босаётганидан руҳи тушиб кетган Персиков. — Нималарни ёзясиз ўзи?

— Қурбақа увилдиригидан икки кеча-кундузда икки миллионта итбалик олиш мумкинмиш — шу тўғрими?

— Қанча увилдириқдан? — деб бақирди бадтар жаҳли чиқа бошлаган Персиков. — Сиз ўзи ҳеч қачон ўша увилдириқни, айтайлик, бақа увилдириғини кўрганмисиз?

— Ярим қадоқ увилдириқдан! — деб жавоб қилди йигитча пинагини ҳам бузмай.

Персиковнинг қони қайнаб кетди.

— Ахир ким увилдириқни қадоқлаб ўлчайди? Туф-е. Нималар деб вайсаяпсиз ўзи? Тўғри, агар ярим қадоқ қурбақа увилдириғини оладиган бўлсак... унда, эҳтимол... жин урсин... ўша, сиз айтганча, балки, ундан ҳам анча кўпроқ олиш мумкиндир.

Йигитчанинг кўзлари порлаб кетди, шунда у бир ёзишда яна бир саҳифани тўлдириб ташлади.

— Бу кашфиётингизнинг чорвачиликда оламшумул бурилиш ясаши ҳақидаги гаплар тўғрими?

— Ахир бу газетачилар саволи-ку, — деди ғижиниб Персиков, — кейин, умуман, мен сизнинг бунақа тутуруқсиз гапларни ёзишингизга рухсат бермайман. Башарангиздан кўриб турибман — сиз разил бир нарса ёзясиз.

— Ўтиниб сўрайман, профессор, фотосуратингизни берсангиз, — деб илтимос қилди йигитча ёндафтарини ёпаркан.

— Нима? Менинг суратимни-я? Ўша қасанғи журналчангизга суратимни берайми? Манави куракда турмайдиган мақолангиз билан бирга суратимни ҳам босиб чиқармоқчимисиз ҳали? Йўқ, йўқ, йўқ... Умуман, мен бандман... Марҳамат қилиб, чиқиб кетинг...

— Эски сурат бўлса ҳам майли. Кейин дарҳол қайтариб берамиз.

— Панкрат! — деб бақирди дарғазаб профессор.

— Саломат бўлсинлар! — деди йигитча ва зумда кўздан ғойиб бўлди.

Панкрат кирмади, балки унинг ўрнига эшик орқасидан аллақандай машинанинг бир меъёра антиқа ғижирлаши, тақага ўхшаган нарсанинг полга гурс-гурс урилиши эшитилди-ю, хонага чойшаббоп мовутдан тикилган этаги узун авра камзул билан шим кийган ҳаддан ташқари семиз бир одам кириб келди. Унинг чап оёғи ясама бўлиб, шақиллаб, гурсиллаётган нарса шу оёқ эди, у портфель кўтариб олган эди. Унинг заъфарон дум-думалоқ, силлиқ юзида навозишли табассум акс этди. У профессорга ҳарбийчасига таъзим

қилиб, сўнг қаддини ростлаган эди, ясама оёғи «шиқ» этди. Персиков уни кўриб лол бўлиб қолди.

— Жаноби профессор, — деб гап бошлади нотаниш одам хирқироқ, аммо ёқимли овоз билан, — тинчингизни бузган мен бандаи камтариннинг гуноҳимдан ўтсангиз.

— Сиз мухбирмисиз? — деб сўради Персиков. — Панкрат...

— Йўқ, ундай ўзим, жаноби профессор, — деб жавоб қилди бақалоқ. — Ижозатингиз билан эъзими таништирай — узоққа қатнайдиған кема капитани ҳамда Халқ Комиссарлари Совети органи бўлмиш, «Саноат ахборотномаси» газетасининг ходимиман.

— Панкрат! — деб бақирди жазаваси тутган Персиков, аини шу пайт бурчақда қизил чироқ ёниб, телефон майин жиринглади. — Панкрат! — деб такрорлади профессор, — эштаман...

— Ферцайен зи битте, ҳерр профессор, — немис тилида хириллай бошлади телефон, — дас их штёрс. Их бин митарбайтер дес Берлинер Тагеблатс...¹

— Панкрат, — деб бақирди профессор телефон трубкасига: — бин моменталь зер бешефтигт унд кайн зи десхальб етцт нихт емфанген². Панкрат..

Бу маҳал институтга кираверишдаги даҳлизда телефон устма-уст жирингларди.

— Бронная кўчасида юз берган мудҳиш қотиллик... — газета сотувчи болалар саратон куёши тафтида чўгдек қизиган, одамлар билан гавжум кўчада, чироқлар билан ёритилган жойларда, гоҳ ғув-ғув ўтаётган автомобиллар орасида, гоҳ фонус тагида кўриниб қолишарди: — Поп беваси Дроздованинг товукларига келган даҳшатли ўлат; беванинг сурати ҳам босилган. Профессор Персиков ажабтовур ҳаёт нурини кашф қилган.

Моховая кўчасида кетаётган Персиков гандираклаб кетиб, сал бўлмаса автомобиль тагига кириб кетаёзди ва жон аччиғида газета сотаётган боланинг қўлидаги газетага ташланди.

— Уч тийин, гражданин! — деб чийиллади бола ва йўлкадан ўтиб бораётган оломонга туртиниб яна чинқирди: «Қизил оқшом» газетаси... кашф этилган ғаройиб мўъжиза...

Эсанкираб қолган Персиков тепасига фонус ўрнатилган симёғочга суяниб газетани очди. Иккинчи саҳифанинг чап бурчагида бўёғи суркалиб кетган рамка ичида боши кал, бежо кўзлари сўқир, пастки жағи осилиб тушган бир одамнинг сурати босилган бўлиб, бу — Альфред Бронскийнинг мусаввирлик ижоди меваси эди. Сурат тагида «Мавҳум қизил нурни кашф этган В. И. Персиков», деган сўзлар бор эди. Ундан пастда «Оламшумул жумбоқ» деган сарлавҳа остидаги мақола шундай сўзлар билан бошланарди:

«Ўтиринглар, — деди бизга такаллуф билан ҳурматли олимимиз Персиков...» Мақола тагига: «Альфред Бронский (Алонзо)» деб имзо қўйилган эди. Университет томи устида оч-яшил нур порлади, у ерда минг-минглаб электр чироқларидан «Гапирувчи Газета» деган порлоқ сўзлар пайдо бўлди, шу заҳотиёқ бир зумда Моховая кўчаси одамларга тўлиб кетди.

«Ўтиринглар... — деган ёқимсиз чийилдоқ овоз эшитилди радио карнайдан, бу Альфред Бронскийнинг минг карра кучайтирилган овозига жудаям ўхшаб кетарди, — деди бизга такаллуф билан ҳурматли олимимиз Персиков! — Мен кўпдан бери Москва пролетарларини ўз кашфиётим натижалари билан таништириш иштиёқида эдим...»

¹ Бевозга қилганим учун, мени кечиринг, жаноб профессор. Камина «Берлинер Тагеблат»нинг ходимиман... (Нем.)

² Мен ҳозир ниҳоятда бандман, шу боис сизни қабул қила олмайман. (Нем.)

Персиковнинг орқасида ясама оёқнинг оҳиста ғижирлагани эшитилди ва кимдир унинг енгидан тортди. Олим орқасига ўтирилиб, ясама оёқ соҳибининг заъфарон, думалоқ юзини кўрди. Унинг кўзлари нам, лаби пир-пир учарди.

— Сиз, жаноб профессор, мени ғаройиб кашфиётингиз натижаси билан таништиришни хоҳламадингиз,— деди у ғамгин оҳангда ва чуқур хўрсиниб кўйди.— Эсиз, бир ярим чирвон қулоғини тишлаб кетди. У маъюс кайфиятда университет томига боқди, у ерда радио карнайнинг тим қора комида кўринмас Алфреднинг жини кўзирди. Персиковнинг бу бақалоқ одамга негадир раҳми келди.

— Мен,— деб ғўлдиради у осмондан келаётган ҳар битта сўзни ғижиниб тингларкан,— ҳеч ҳам «Ўтиринг» демаган эдим унга. У уччига чиққан суллоҳ экан, ярамас. Узр, сиз мени кечиринг, иш билан банд бўлиб турганинда биров тепангда хира пашшадек ғинғиллаб турса, кўзингга б...дай кўринар экан... Бу гапим асло сизга тааллуқли эмас, албатта...

— Сиз менга, жаноб профессор, ҳеч бўлмаса, ўша камерангизнинг шакл-шамойилини таърифлаб берарсиз? — деди ёғочоёқ одам мунгли овозда ялтоқланиб.— Энди, барибир, кашфиётингиз сир бўлмай қолди-ку...

— Ярим қадоқ увулдириқдан уч кун мобайнида шу қадар кўп итбалиқлар пайдо бўладики, уларни асло санаб адогига етиб бўлмайди,— деб бўкирарди карнай ичидаги кўринмас одам.

— Ду-ду,— деб хирилларди Моховая кўчасидан ғизиллаб ўтаётган автомобиллар.

— Ўхў-хў... Вой бў-ў... Ё тавба-а...— деб ҳайратомуз бақир-чақир қиларди оломон бошини том тарафга чўзганча.

— Аблаҳни қаранг! А? — деб пичирларди Персиков ёғочоёққа ғазабдан дағ-дағ титраганча.— Сиз нима дейсиз касофатнинг бу ишига? Йўқ, мен унинг устидан шикоят қиламан.

— Ҳа, аблаҳлик бу,— деди бақалоқ одам.

Шу пайт бирдан бинафша ранг ўткир шуъла профессорнинг кўзини қамаштирди ва ҳамма ёқ—фонус ўрнатилган симёғоч ҳам, тўсинлар ётқизилган кўчанинг бир қисми ҳам, сариқ рангдаги девор ҳам,— томошата-лаб оломоннинг чеҳралари ҳам ёришиб кетди.

— Сизни суратга олишяпти, жаноб профессор,— фахрланиб пичирлади бақалоқ ва профессорнинг енгига худди қадоқ тошдек осилиб олди. Ҳавода аллақандай нарса тириллай бошлади.

Персиков ёнидаги қадоқ тош бўлиб осилган одамни судраганча оломон орасини ёриб чиқишга уринаркан:

— Э, жин урсин ҳаммасини! — деди ҳасрат билан.— Ҳей, таксомотор. Перечистенкага ҳайда.

24- йилда чиқарилган, сири кўчиб, эскириб кетган машина йўл ёқасида тўхтаб потиллай бошлади, профессор канадек ёпишиб олган бақалоқ одамдан қутулишга ҳаракат қилиб, тез машинага чиқди.

— Сиз менга халақит қиляпсиз,— деб пичирларди у бинафшаранг шуъладан кўзларини муштлари билан беркитишга уринаркан.

— Малаёя Броннаяда профессор Персиковни бола-чақалари билан бирга чавақлаб кетишипти...— деган бақирлиқлар эшитиларди теварак-атрофдан.

— Менда ҳеч қанақа бола-чақа йўқ, ярамаслар,— деб бақирди Персиков, шу пайт қутилмаганда уни оғзи очиб, кўзи чақчайган ҳолда ён томонидан фотоаппарат «шиқ» этиб суратга олиб қўйди.

Таксимотор гувиллаб, пақиллаб жойидан жилди ва оломон орасини ёриб ўта бошлади.

Бақалоқ одам ҳам бу пайт машина ўриндиғида профессорнинг биқинини печкадек қиздириб ўтирарди.

V боб

ТОВУҚ ВОҶЕАСИ

Кострома губерниясининг Стекловск уездидаги собиқ Троицк, ҳозир эса Стекловск, деб юритила бошлаган гадойтопмас шаҳарчада, эндиликда «Хусусий» деб ном берилган собиқ Жоме кўчасидаги уй остонасига рўмол ўраб, кулранг, гулли чит кўйлак кийган аёл чиқиб, хўнграб йиғлаб юборди. Собиқ жоменинг собиқ ҳазрати бузруги Дроздовнинг беваси бўлмиш бу аёл жонҳолатда айюҳаннос соларди. Сал вақт ўтмай кўчанинг нариги бетидаги уй деразасида шол рўмол ўраган бир хотиннинг боши кўринди.

— Нима гап, Степановна,— деб сўради хотин,— ё янами?..

— Вой, ўн еттинчиси,— деди Дроздовнинг беваси ўкириб-ўкириб йиғларкан.

— Вой, эссизгина-е,— деб бошини сарак-сарак қилди шол рўмол ўраган хотин,— ахир бу қандай кўргилик, айланай? Худонинг қаҳри келяптими дейман, чамамда. Наҳотки бунисиям ҳаром ўлган бўлса?

— Вой, шўргинам қуриди-ку, Матрёна,— дерди поп беваси ўпкаси тўлиб юм-юм йиғларкан,— келиб, ўзинг кўр, шўрлик товуғимга нима бўлганини.

Қийшайиб кетган одмигина панжара эшикча очилиб, яланг оёқ Матрёна ўнқир-чўнқир ва билқ-билқ тупроқ кўчани кесиб ўтди, кўзёшдан икки юзи жиққа ҳўл бўлган поп беваси уни товуқхонасига бошлаб кирди.

Шуни айтиб қўйиш жоизки, динга қарши ташвиқот оқибатида дили вайрон бўлган падари бузрук Савватий Дроздов 26-йилда бандаликни бажо келтирганидан кейин, унинг беваси, ноумид шайтон, дедию зум ўтмай қулинг ўргилсин товуқчилик хўжалигини барпо қилди. Аммо беванинг иши юришиб, равнақ топа бошлаши ҳамоно унга шунақанги катта солиқ солишдики, оқибат, бу товуқчилик хўжалиги сал бўлмаса таназзулга юз тутган бўларди. Яхшиям инсофли одамлар бор экан денг, шулар маҳаллий маъмурият номига, менким, бир бева аёл товуқчилик меҳнат артелини ташкил қилмоқчиман, деган мазмунда ариза ёзишни маслаҳат беришди. Бу артелга Дроздованинг ўзи, унинг садоқатли оқсочи Матрёшка ҳамда беванинг жияни — гаранг қиз аъзо бўлиб киришди. Қарабсизки, бевани солиқдан озод қилишди, натижада унинг товуқчилик хўжалиги шу қадар ривожланиб кетдики, 28-йилга келганда, беванинг гир айланасига товуқ катаклари қуриб ташланган саҳни тупроқ ҳовлисидаги товуқлар 250 тага етди, улар орасида ҳатто кохинхина¹ зотидаги товуқлар ҳам бор эди. Беванинг тухумлари энди ҳар якшанба кунини Стекловск бозорида ва Тамбовда сотила бошлади, баъзан унинг тухумларини ҳатто собиқ «Чечкиннинг Москвадаги пишлоқ ва сариеғ дўкони» пештахталарида ҳам кўриш мумкин эди.

Аммо шу бугуннинг ўзида эрталабдан бери беванинг ўн еттинчи товуғи — брамапутра зотли, севикли кокилдор товуқнинг мазаси қочди — у ҳовлида тентираб юраркан, нукул қусарди. «Қуррр... рр... қа-а-а... қа-қа-қа» — дерди кокилдор ва гўё куёш билан видолашаётгандек, бошини кўтариб, маъюс кўзларини осмонга тикарди. Артель аъзоси Матрёшка товуқнинг тумшуғи олдида чўққайиб олиб, дик-дик сакраркан, қўлидаги сувни унга тутарди.

— Ўргилай сендан, кокилдорим ... ма, ту-ту-ту... сувдан ичвор, тасаддук, — деб ёлворди Матрёшка қўлидаги идишни товуқнинг тумшуғига тикаркан, лекин кокилдор сувдан юз ўгирди ва тумшуғини катта очиб, бошини осмонга кўтарди. Кейин у бирдан қон қуса бошлади.

¹ Кохинхина — Вьетнам Франциянинг мустамлакаси бўлган пайтда, французлар Жанубий Вьетнамни шундай деб атар эдилар. Чамаси, бу ўринда Кохинхинадан Францияга, кейин эса, Франциядан бошқа юртларга тарқалган товуқ зоти ҳақида гап бормоқда (тарж.).

— Вой, ўлмасам! — деб чийиллади Матрешка икки қўли билан сонига шапатилар экан.— Нималар бўляпти ўзи, а? Нуқул лахта-лахта қон қусяпти-ку, шўрлик. Ўлай агар, товукни ҳам одамга ўхшаб ичбуруқ бўлганини умрим бино бўлиб энди кўришим.

Бу бучора кокилдорга қарата айтилган сўнгги хайрлашув сўзлари бўлди. Товуқ бирдан умбалоқ ошиб, ёнбошига йиқилди-да, тумшуғини тупроққа тикиб, кўзи олайиб кетди. Кейин чалқанча ётиб, иккала оёғини тиккайтирдию қилт этмай қолди. Матрешка идишдаги сувни чайқатиб тўкканча ўкириб йиғлаб юборди, поп хотини — артель раисаси унга қўшилиб йиғлади, шунда қўшни хотин раисанинг қулоғига энгашиб пичирлади:

— Степановна, тезагинг бўлай, товукларингга кўз теккан. Ахир ўзинг ўйлаб кўр, не замонда товуклар ҳам шунақа дардга чалинадими? Ўлай агар, товукларингни кимдир сеҳрлаб кўйган.

— Бу мени кўролмаган душманларимнинг иши,— деб айюҳаннос солди поп беваси кўзини кўкка тикиб.— Бир ками энди мени қора гўрга тикиш қолувди.

Поп бевасининг бу саволига товукхонадаги хўрознинг баралла кичқиргани жавоб бўлди, кейин у ердан патлари юлинган, чўпдек ориқ бир хўроз худди пивохонадан юраги така-пука бўлиб чиққан маст одамга ўхшаб, ёнламасига пилдираб чиқди. Сўнг кўзларини ола-кула қилиб, хотинларга ваҳшиёна тикилди-да, бир ерда сал депсиниб туриб, худди бургут янглиф қанотларини ёйди, лекин учиб кетмади, балки узун тизгинга боғлаб, ўйнатилаётган бедов сингари ҳовлини гир айланиб югура бошлади. У ҳовлини уч марта айланиб чиқиб, бирдан таққа тўхтади, кўнгли айниб, те-варак-атрофига қон тупира бошлади, кейин умбалоқ ошиб йиқилди-ю оёқлари худди кема устунларидек осмонга кўтарилиб, тарракдек қотди, қолди. Аёллар ув солиб йиғлаб, бугун ҳовлини бошларига кўтаришди. Шунда товук катакларидан эшитилган безовта қақолашлар, қанот қоқишлар-у тўс-тўполон аёллар йиғисига жўр бўлди.

— Ана, айтмадимми кўз теккан деб,— донишмандона фикр юритди қўшни аёл,— тезроқ ҳазрат Сергийни чақир, дуо ўқиб қўйсин.

Кечки соат олти эди. Кўёш уфққа ёнбошлади, у навнихол кунгабоқарларнинг ялпоқ башаралари орасидан алангали баркаш бўлиб мўраларди. Шу пайт жоме ибодатхонасининг пири ҳазрат Сергий товукчилик артели жойлашган ҳовлида дуо ўқиб бўлиб, бўйнидаги епитрахилини¹ ечди. Бу маросимни томошаталаб одамлар эскириб кетган панжара девор оша, айримлари эса, шу девор тирқишидан мўралаб кузатишди. Мотамсаро бева хочни ўпди-да, бир сўмли сап-сарик, йиртиқ қоғоз пулни кўзёшлари билан шилта қилиб, ҳазрат Сергийга узатди, ҳазрат эса, хўрсиниб кўйиб, бизлар парвардигорнинг қаҳрини келтирмоқдамиз, деган маънода бир нималарни гўлдиради. Ҳазрат Сергий бу гапни айтар экан, парвардигорнинг айнан нимадан қаҳрланаётганини жуда яхши биладигандай, аммо билгани билан, барибир, уни айтмоқчи эмасдай бўлиб кўринарди.

Шу маросимдан кейин, кўчага тўпланган оломон тарқалди. Товуқлар одатда барвақт пинакка кетишади, шу боис поп хотини Дроздованинг қўшнисиникида бирварақайига учта товук билан битта хўроз жон таслим қилганини ҳеч ким пайқамади. Булар ҳам худди Дроздованинг товуклари каби ўлими олдидан қон қусишган, фақат бу фалокат эшиги берк товукхона ичида, ҳеч қандай шовқин-суронсиз юз берган эди. Хўроз кўндоқдан қулаб боши билан ерга тушгану тил тортмай ўлган. Энди беванинг қолган товукларига келсак, улар ҳам дуо ўқилиб бўлгандан сўнг, то қош қорайгунча

¹ Епитрахиль — христиан динида ибодат пайтида руҳоний ота бўйнига солиб турадиган зар раштали узун мато.

ҳаром қотиб, товуқ катаклари мутлақо хувиллаб қолган эди, ҳаром қотган товуқлар катакларда тўп-тўп бўлиб ётарди.

Эрталаб бутун шаҳар қаттиқ ваҳимага тушиб уйғонди, чунки товуқ воқеаси даҳшатли, ғайритаъриф тус олган эди. Хусусий деб янги ном қўйилган кўчада чошгоҳгача атиги учта товуқ тирик қолган эди; бу товуқлар ҳам уезд молия инспектори ижарага турган энг чекка уйда эди, аммо улар ҳам соат биргача қазо қилиб бўлишди. Кечга бориб Стекловск шаҳарчаси худди ари уясидек ғувиллаб, ғужғон ўйнай бошлади, бутун шаҳарча бўйлаб ҳамма ерда «ўлат» деган даҳшатли сўз оғиздан-оғизга ўтиб юрди. Дроздова-нинг фамилияси «Кизил Жангчи» номли маҳаллий газетада «Наҳотки бу товуқ ўлати бўлса?» деган мақола тагида босилиб чиқди. Кейин бу мақола Москва газеталарида кўчириб босилди.

Профессор Персиковнинг ҳаёти ғайритабиий тарзда нотинч ва ҳаяжонли ўта бошлади. Бир сўз билан айтганда, унинг бундай вазиятда ишлаши мутлақо мумкин бўлмай қолди. Альфред Бронскийдан қутулган куннинг эртасига у институтда, ўз хонасидаги телефонни узиб қўйди, яъни гўшакни жойидан олиб қўйди, шу куни кечқурун эса, профессор Охотний рўяд кўчаси бўйлаб трамвайда уйига кетатуриб, каттакон бир уйнинг томида қора ҳарфлар билан ёзилган «Ишчи газетаси» деган сўзлар остида минглаб электр лампочкалари ёрдамида вужудга келаётган ўз қиёфасини кўрди: у, яъни профессор кўкариб, липиллаб, бўлак-бўлақларга бўлиниб такси кажавасига чиқиб ўтирар, адёлга ўранган баҳайбат бир шар профессорнинг енгига ёпишиб олиб, унинг орқасидан машинага чиқарди. Том бошига ўрнатилган оппоқ экрандаги профессор бинафшаранг нурдан кўзларини муштлари билан тўсди. Кейин чироқлар ёрдамида шундай ёзув пайдо бўлди: «Профессор Персиков автода кетаётиб, машҳур мухбиримиз капитан Степановга изоҳ бермоқда». Дарҳақиқат: Волхонкадаги Исо жомеси ёнидан шарти кетиб парти қолган бир автомобиль ғизиллаб ўтди, унда профессор чайқалиб борар, кўринишидан худди қопқонга тушган бўрига ўхшарди.

— Булар одам эмас, ғирт иблис-ку,— деб тўнғиллади тишини ғижир қилиб зоолог олим ва ўтиб кетди.

Шу куни кечқурун профессор Пречистенкадаги уйига келганида рўзгор соҳибаси Марья Степановна, қонимга ташна қилиб юборишди, деб унинг қўлига ўн еттита кичкина-кичкина қоғозча тутқазди: бу қоғозчаларга профессор йўқ пайтида қўнғироқ қилган одамларнинг телефон рақамлари ёзилган эди. Профессор у қоғозларни энди йиртиб ташламоқчи бўлган эди, бирдан тўхтаб қолди, чунки телефон рақамларидан бирининг ёнига «Соғлиқни сақлаш халқ комиссари» деган сўзлар илова қилинган эди.

— Бу қанақаси? — деб азза-базза ажабланди дарвиштабиат олим. Уларга бир бало бўлганми ўзи?

Шу куни кечқурун соат ўн-у чорақда эшик қўнғироғи жиринглаб, уст-боши ниҳоятда серҳашам ва ялтироқ бир гражданин кириб келди-ю, профессор у билан мусоҳаба қилишга мажбур бўлди. Профессор унинг: «Советлар Республикасидаги чет эл ваколатхоналарига тегишли тижорат бўлимларининг мухтор раҳбари» деган сўзлар ёзилган, аммо исм-шарифи кўрсатилмаган ташрифномасини ўқиганидан кейин бу одамни қабул қилган эди.

— Минг лаънат! — деб хириллади Персиков қўлидаги лупа билан аллақандай диаграммаларни яшил мовут устига ташлар экан, сўнг Марья Степановнага бундай деди: — Қани, буёққа, хонага чақирингчи ўша мухтор вакилни.— Хўш, хизмат? — деб Персиков хонага кирган бошлиққа шундай дағал оҳангда гапирдики, у бир сесканиб тушди. Персиков кўзойнагини қаншаридан пешонасига, кейин яна қайтатдан қаншарига қўндирди-да, меҳмоннинг юзига қаттиқ тикилди. Қимматбаҳо безак буюмлар таққан, уст-боши жилоланган, локланган бу одам бошдан-оёқ ярақлаб турарди,

унинг ўнг кўзига монокль¹ қўндирилган эди. «Башараси мунча совуқ», деб қўнглидан ўтказди Персиков.

Меҳмон гапни узокдан бошлади, яъни сигарасини тутатиб олишга ижозат сўради, бунинг оқибатида, Персиков истар-истамас зўрға жой таклиф қилди унга. Шундан сўнг, меҳмон ўзининг бемаҳалда ташриф буюргани учун узундан-узун қилиб узр сўради: «Лекин... жаноби профессорни кундуз куни тутиш... хи-хи... пардон... топиш амри маҳол». (Меҳмон худди сиртлон каби ҳақиллаб куларди).

— Ҳа, мен бандман,— деб қисқагина жавоб қилди Персиков; бу жавобни эшитган меҳмон иккинчи марта жунжикиб кетди.

— Ҳа, бемаҳал бўлса ҳам, сиздек маълум ва машҳур олимни безовта қилишга журбат этдим,— деди у,— вақт ғанимат, дейдилар... сигарам халал бермаяптими сизга, профессор?

Персиков бир нима деб ғўлдираб унинг чекишига рухсат берди.

— Билишимча, профессор ҳаёт нурини кашф этганмишларми?

— Бе, қанақа ҳаёт нури? Ҳаммаси газетачиларнинг уйдирмаси,— деди Персиков бир оз жонланиб.

— Э, йў-ўқ, ҳе-ҳе-ҳе... ҳақиқий олимларнинг асл фазилати камтарлик эканлигини каминга жуда яхши тушунаман... бу нарса исботга муҳтож эмас... Бугун биз ҳар ёқдан ёғилиб келаётган телеграммалар ҳақида гаплашайлик... Жаҳоншумул шаҳарлар, чунончи: Варшава ва Рига профессор кашф этган нурдан воқифдир. Профессор Персиковнинг номи бутун ер юзида тилга олинмоқда... Бутун дунё теран сукут сақлаб профессор Персиковнинг ишини кузатмоқда... Лекин Совет Россиясида олимларнинг аҳволи нақадар оғир эканлиги барчага кундан равшан. Антр ну суа ди...² Бу ерда ҳеч қандай бегона одам йўқми?.. Таассуфки, бу ерда олимлар меҳнатини қадрламайдилар, мана шу сабабларга кўра, каминга профессор билан музокара олиб бориш мақсадида келган эдим... Қисқаси, ажнабий давлатлардан бири профессор Персиковга, унинг тажрибалари равнақи учун мутлақо холисанилло ёрдам таклиф қилмоқчи. Қуруқ гап қулоққа ёқмас, дейилган муқаддас китобда. Хуллас, 19- ва 20-йилларда, яъни, ҳалиги, хи-хи... инкилоб даврида профессорнинг ниҳоятда мушкул аҳволга тушгани мазкур давлатга маълум. Турган гапки, бу суҳбат қатъиян сир тутилмоғи лозим... яъни профессор ўз қилаётган ишининг натижаси билан ўшал давлатни таништиради, давлат эса, бунинг эвазига профессорни маблағ билан таъминлайди. Ахир сиз камера ясагансиз-у, ўша камеранинг тарҳи билан танишиш бизни қизиқтиради...

Меҳмон шундай деб туриб, камзулининг қўйин чўнтагидан бир даста қордек оппоқ қоғоз чиқарди...

— Профессор ҳозирнинг ўзида, бўнак сифатида, масалан, қандайдир арзимаган 5000 сўм олиши мумкин... тилхатнинг ҳам ҳожати йўқ... агар профессор тилхат ҳақида гап очадиган бўлса, мухтор тижорат раҳбарини хафа қилган бўлади.

— Йўқол...— деб Персиков шундай даҳшатли овоз билан бақирдики, ҳатто меҳмонхонада турган пианинонинг ингичка овоз берувчи торлари инграб юборди.

Меҳмон шу қадар тез ғойиб бўлдики, ғазабдан вужуди дағ-дағ қалтираётган Персиков бир дақиқадан кейин, ҳалиги одам ҳақиқатан ҳам келганмиди, ё менга шундай туюлдим, деб шубҳа қила бошлади.

— Унинг калиши-ку?! — деб бақирди йўлакка чиққан Персиков бир дақиқадан кейин.

— Унутиб қолдириптилар чоғи,— деб жавоб қилди дағ-дағ титраб турган Марья Степановна.

¹ Монокль — фақат битта кўзга тутиладиган кўзойнак шипаси.

² Гап шу ерда қолсин-у... (фр.)

— Қандай ташлаб юбораман? Бирдан калишини олгани қайтиб келса-чи?

— Бўлмаса, уй кўмитасига топширинг. Тилхат талаб қилинг. Мен қорасини ҳам кўрмай бу калишнинг. Кўмитага олиб боринг. Қабул қилиб олишсин жосуснинг калишини...

Марья Степановна чўқинганча бир жуфт ажойиб калишни кўлига олдида, уни орқа эшикдан олиб чиқиб кетди. Ўша ерда, эшик орқасида бирпас тургач, калишни қазноқчага яшириб, уйга қайтиб кирди.

— Топширдингизми? — деб ўдағайлади Персиков.

— Топширдим.

— Тилхатни менга беринг.

— Вой, Владимир Ипатьич. Ахир раис саводсиз-ку...

— Ҳозироқ-оқ. Дарҳол. Тилхат. Кўлимда. Бўлиши. Шарт. Раиснинг ўрнига, майли биронта саводхон касофат имзо чекақолсин.

Марья Степановна бунга жавобан фақат бош чайқаб, уйдан чиқди, чорак соатдан кейин кўлида тилхат билан қайтиб келди.

«Кўмита жамғармаси учун проф. Персиковдан 1 (бир) жу.кал. олинди. Колесов», — деб ёзилган эди тилхатда.

— Буниси нима?

— Жетон, тақсир.

Персиков жетонни оёқ остига олиб топтади, тилхатни бўлса, босма тагига яшириб қўйди. Кейин хаёлига қандайдир фикр келиб, дўнг пешонаси тиришди. Бирдан у телефонга отилди ва институтга тўхтовсиз қўнғироқ қилавериб, ахири Панкратни топди ва: «Ҳаммаёқ тинчми?» — деб сўради ундан. Панкрат бир нималар деб ўкириб берди, бу ўкиришидан, ҳамма ёқ тинч-ов, деган маънони англаш мумкин эди. Лекин бу жавоб Персиковга бир дақиқагина таскин берди. У ўшшайганча яна телефонга ёпишди ва шундай гапларни айтди:

— Менга ҳалиги, нимаиди, Лубянкани беринг. Мерси... Гапимни қайси бирингизга айтишим керак... уйимга калиш кийган аллақандай нусхалар танда қўйиб қолди, ҳа... IV дорилфунун профессори Персиков бўламан...

Гўшак бирдан «шақ» этиб қўйилди-ю, суҳбат узилди. Персиков ғижир тишлари орасидан бир нималар деб сўкиниб телефондан узоқлашди.

— Чой ичасизми, Владимир Ипатьич? — деб кўрқа-писа сўради хонага мўралаган Марья Степановна.

— Керак эмас менга ҳеч қанақа чой... гўлдир-гўлдир-гўлдир, минг лаънат ҳаммасига... Нима бало, жинни-минни бўлганми ўзи улар?..

Шундан кейин, орадан атиги ўн дақиқа вақт ўтиши билан профессор ўз хонасида янги меҳмонларни қабул қилди. Улардан бири миқтидан келган, жуда ҳам назокатли гўлабир одам бўлиб, эгнига одмигина пис-тоқи ранг ҳарбий френч ва сирма шим кийган, қаншарига худди биллур капалакни эслатувчи пенснэ қўндирган эди. Умуман, у локланган этик кийиб олган фариштани эслатарди. Пакана бўйли, қовоқ-тумшуғи осилган иккинчи меҳмон кишилиқ кийимида эди, аммо бу кийимга у ҳеч қовушмаётгандек кўринарди. Учинчи меҳмон эса, ўзини мутлақо бошқача тутди, у профессорнинг хонасига кирмай, нимқоронғи йўлақда қолди. Лекин шундай бўлса ҳам у тамаки тутуни сингиб кетган ва яхши ёритилган хонанинг ҳамма ерини ўша ердан кузатиб турар эди. Бу учинчи меҳмон ҳам кишилиқ кийимида бўлиб, кўзига сурмаранг шишали пенснэ таққан эди.

Хонага кирган икки меҳмон ташрифномани синчиклаб кўздан кечир-ришаркан, беш минг сўм ҳақида суриштиравериб, келган одамнинг ташқи қиёфаси ҳақида савол беравериб, Персиковнинг ҳоли-жонига қўйишмади.

— Э, мен қаёқдан билай, — деб тўнғилларди профессор, — турки совуқ бир одам эди. Чала туғилган одамга ўхшарди.

— У шиша кўз эмасмиди? — хирқироқ овоз билан сўради пакана.

— Ким билади дейсиз. Йўқ, йўқ, шиша эмас, кўзлари ўйнаб турган эди.

— Рубинштейн? — паст овоз билан савол маъносида юзланди фаришта пакана ҳамроҳига. Лекин у тумшайганча «йўқ» дегандек бош чайқаб кўйди.

— Рубинштейн ҳеч қачон тилхатсиз пул бермайди, — деб тўнғиллади у, — бу Рубинштейннинг иши эмас. Ундан йирикроғи келганга ўхшайди.

Калиш воқеаси меҳмонларда жуда катта қизиқиш уйғотди. «Фаришта» уй кўмитаси идорасига кўнғироқ қилиб, бир-икки оғиз сўз айтди: «Давлат сиёсий бошқармаси уй кўмитаси котиби Колесовни кўлида калиш билан дарҳол профессор Персиковнинг уйига келишини талаб қилади», бир зумдан кейин ранги докадек оқарган Колесов кўлида калиш билан хонага кириб келди.

— Васенька! — деб оҳиста чақирди «Фаришта» йўлакда ўтирган учинчи одамни. У эринибгина ўрнидан турди ва хонага шалвираган ҳолда судралиб кириб келди. Пенснэсининг сурмаранг шишалари унинг кўзини буткул тўсиб турар эди.

— Нима? — ланжлик билан сўради у.

— Калишни кўр-чи.

Сурмаранг шиша ортидаги кўзлар калишга назар ташлади, шунда пенснэ шишалари остидан асло ланж эмас, балки ўқрайган кўзлар бир лаҳзага қиёбоқиб, шу заҳоти яна сўнгандек кўринди Персиковга.

Васенька эринчоқлик билан жавоб қилди:

— Нимани гапирай? Пеленжсковскийнинг калиши бу.

Натижада, уй кўмитаси жамғармаси бир зумда профессор Персиковнинг совғасидан маҳрум бўлди. Калиш газетага ўралиб, ашъвий далил сифатида қўлтиққа тиқилди. Френч кийган «Фаришта» севинчдан терисига сиғмай, профессорнинг кўлини маҳкам сиқди, ҳаттоки, қисқагина нутқ ҳам сўзладик, бу нутқнинг мазмуни тахминан қуйидагича эди: профессорнинг бу рафтори юксак қадрлангай... Профессорнинг кўнгли тўқ бўлсин... бундан буён ҳеч ким уни безовта қилмайди — на институтда, на уйда... Бунинг учун барча чоралар кўрилади, у камераларидан асло хавотир олмасин...

— Анави мухбирларни отиб ташласанглар бўлмайдами? — деб сўради Персиков меҳмонларга кўзойнаги оша қарар экан.

Бу савол меҳмонларнинг димоғини чоғ қилиб юборди. Наинки шўртумшуқ пакана меҳмон, ҳаттоки йўлакдаги сурмаранг пенснэ таққан одам ҳам жилмайиб кўйди. Лекин «Фаришта» пенснэ шишаларини ярақлатиб, оғзининг танобини қочириб, бундай қилиш мумкин эмаслигини тушунтирди.

— Уйимга келган қандай бадкирдор одам экан ўзи?

Бу саволни эшитиб, ҳамма бирдан жиддийлашди, «Фаришта»: бирон-та чакана фирибгар бўлса керак, ҳеч парво қилманг, деб мужмал жавоб берди.

— Шунга қарамай, гражданин профессор, — деди у илова қилиб, — бугун кечкурун бу ерда юз берган воқеани қаттиқ сир тутишингизни илтимос қиламан.

Шундан сўнг меҳмонлар жўнаб кетишди.

Персиков хонасига, диаграммалари олдида қайтиб кирди, лекин барибир, иш билан машғул бўла олмади: телефон чироғи ёниб, бир аёл, етти хонали уйи бор, хушбичим ва эҳтиросли бева жувон билан турмуш қуришга хоҳишингиз қалай, деб сўради профессордан. Персиков гўшакка бақириб берди:

— Сизга маслаҳатим: профессор Россолимонинг хузурига бориб даволашинг...

У гўшакни «шақ» этиб кўйиши билан яна телефон жиринглади.

Профессор энди бир оз ҳовуридан тушди, чунки анча таниқли одам Кремлдан кўнғироқ қилаётган эди: у Персиков олиб бораётган иш ҳақида ғамхўрлик билан узоқ сўраб-суриштирди ва ниҳоят олимнинг тажрибаҳонасини келиб кўриш ниятида эканлигини айтди.

Персиков телефондан узоклашаркан, пешонасини артди, кейин телефон гўшагини олиб қўйди. Шу захоти юқори қаватдаги уйдан даҳшатли бурғу садоси ва Валкирийларнинг¹ фарёди эшитилди — мовут трестининг директори радиоприёмникни баралла қўйиб, Катта театрдан Вагнернинг концертини эшитаётган эди. Персиков шифтдан эшитилаётган фарёд ва гумбур-гумбур садолар остида Марья Степановнага бақариб деди:

— Мен бу бадбахт директорни судга бераман, агар ўша радиоприёмникнинг абжағини чиқармасам, юрган эканман, йўқ, Москвадан тупканинг тагига бўлса ҳам бош олиб кетаман, чунки бу одамлар ўз олдларига, қандай қилиб бўлмасин, мени бу уйдан қувиб чиқаришни мақсад қилиб қўйишганга ўхшайди.

У жаҳл устида лупасини синдириб қўйди ва шу хонасидаги диванга ётиб, машхур пианиночининг Катта театрдан олиб эшиттирилаётган майин мусикасини эшитганча ухлаб кетди.

Кутилмаган таширфлар эртаси куни ҳам давом этди. Персиков институтга трамвайда бориб, остонада турган, бошига модали яшил ранг каталак-шляпа кийган нотаниш бир гражданини кўрди. У Персиковга бошдан-оёқ разм солиб қаради, лекин ҳеч қандай савол билан мурожаат қилмади, шунинг учун профессор ҳам индамай ичкари кирди. Аммо институтнинг даҳлизиди уни Панкратдан бошқа яна бир каталак-шляпа кийган одам пешвоз туриб кутиб олди ва одоб билан салом берди:

— Салом, гражданин профессор.

— Нима истайсиз? — деб аломат савол берди Персиков Панкрат ёрдамида пальтосини ечаркан. Лекин каталак-шляпа кийган меҳмон, жуда мулойим овоз билан пичирлаб, Персиковнинг кўнглини бир зумда тинчитди-қўйди.

— Профессор бекорга безовта бўляптилар, — деди у. — Камина, бу ерга сизни айнан ўша шилқим газетчилардан ихота қилиш учун қўйилганман... сиз, профессор, наинки хонангиз эшигидан, шунингдек, деразалардан ҳам кўнглингизни тўқ қилиб, бемалол ишлайверишингиз мумкин. — Нотаниш одам шундай деб камзулининг ёқасини бир лаҳзага ағдариб, профессорга аллақандай нишонни кўрсатди.

— Ҳм... билсам, сизларда иш жуда яхши йўлга қўйилган кўринади, — деб тўнғиллади соддадил Персиков, сўнг илова қилди: — Хўш, бу ерда нима иш билан машғул бўласиз?

Бунга жавобан каталак-шляпа кийган одам жилмайиб қўйди, кейин, мени алмаштиришади, деб изоҳлади.

Шундан кейин уч кунгача профессор жуда яхши ишлади. Унинг олдига Кремлдан икки марта келишди, бир марта талабалари ҳам келди. Персиков улардан имтиҳон олди. Лекин талабаларнинг ҳаммаси бир хилда имтиҳондан йиқилди. Персиковнинг ҳеч кимни ҳеч қачон имтиҳондан ўтказмаслиги талабалар учун энди шундай даҳшатли иримга айланган эдики, бу нарса имтиҳон топширгани келган талабаларнинг чехрасида яққол кўриниб турарди.

— Бориб кондукторликка ўқинг. Сиз ҳеч қачон зоология билан шуғуллана олмайсиз, — профессорнинг овози эшитиларди хонасидан.

— Каттиққўлми, дейман? — сўрарди каталак-шляпа кийган одам Панкратдан.

— О, асти сўраманг, — деб жавоб қиларди Панкрат, — мабодо битта-

¹ Немис композитори Р. Вагнернинг «Валькирия» номли операсига ишора.

яримтаси одам ҳодис, имтиҳондан ўтиб қолса, шўрлик хонадан қора терга ботиб гандираклаб чиқади. Чиқади-ю, ўзини тўғри пивохонога уради.

Профессор мана шундай ишлар билан алаҳсиб, уч куннинг қандай ўтиб кетганини билмай қолди, лекин тўртинчи кун келганда, кўчадан эшитилган ингичка, чийилдоқ овоз уни яна аввалги беҳаловат ҳаётига қайтарди.

— Владимир Ипатьич,— деб чийиллаган овоз эшитилди Герцен кўчасига очилган деразадан. Овоз эгасининг омади бор экан: кейинги кунлардаги ишлар Персиковни жуда ҳам толиқтириб қўйган эди. Чийилдоқ овоз эшитилган пайтда у қизарган беҳол ва бешавқ кўзларини қаёқларгадир тикканча роҳат курсида папирос чекиб дам олиб ўтирарди. Унинг ишлашга ортиқ мажولي қолмаган эди. Шунинг учун деразадан кўчага бир қадар қизиқиш билан қараб, йўлкада турган Альфред Бронскийни кўрди. Профессор бир қарашдаёқ бу серунвон ташрифнома эгасини бошидаги чўққи шляпа билан қўлидаги ёндафтаридан таниди. Бронский хурмат ва эҳтиром билан дераза томонга таъзим қилди.

— Ҳа, сизмидингиз? — деб сўради профессор. Унинг аччиғланишга ҳоли қолмаган эди, билъакс, энди унда, қани, бу ёғи нима бўларкан, деган қизиқиш уйғонганди. Профессор дераза ортида ўзини Альфреддан муҳофаза қилинган деб ҳисобларди. Кўчада мудом ҳушёр турган каталак-шляпа шу заҳоти Бронскийнинг гапига қулоғини динг қилди. Мухбирнинг чехрасида серхушомад жилва пайдо бўлди.

— Бир жуфт дақиқа вақтингизни оламан, қимматли профессор,— деб овозининг борича бақириб гапира бошлади йўлкада турган Бронский,— фақат биттагина саволчам бор, зоологияга тааллуқли. Майлими баён қилсам?

— Баён қилинг,— Персиков лўнда қилиб киноявий оҳангда деркан: «Ҳар қалай, бу касофатда америкаликларга хос аллақандай хусусият бор», деб кўнглидан ўтказди.

— Товуқлар бобида сиз нима дейсиз, қимматли профессор? — деб қичқирди Бронский, қўлларини карнай қилиб.

Персиков бу саволдан донг қотиб қолди. У дераза рафига ўтирди, кейин яна тушди-да, кўнгироқни босди, қўлини бигиз қилиб, деразага ишора қилганча бақирди:

— Панкрат, анави йўлақда турганни киритиб юбор.

Бронский хонага кириб келганида, Персиков бениҳоя хушмуомалалик билан меҳмонга:

— Ўтиринг,— деб бақирди.

Шунда Бронский оғзи қулоғида, жилмайганча айланувчи курсига ўтирди.

— Марҳамат қилиб менга шу нарсани тушунтириб берсангиз,— деб гап бошлади Персиков,— сиз ўша ўзингизнинг газеталарингизга ёзиб ҳам турсизми?

— Ҳа, албатта,— эҳтиром билан жавоб қилди Альфред.

— Унда мен тушуна олмадим, сиз ҳатто ўз она тилингизда тўғри гапира олмайсиз-у қандай қилиб мақолалар ёзясиз. «Бир жуфт дақиқа» ёки «товуқлар бобида» деган сўзларингизни қандай тушуниш керак? Сиз, назаримда, «товуқлар масаласида» демоқчи бўлсангиз керак?

Бронский эҳтиром билан ҳиринглаб кулди:

— Валентин Петрович тузатади.

— Ким у Валентин Петрович?

— Адабий бўлим мудири.

— Ҳа, яхши. Тўғри-да, мен филолог эмасман. Келинг, ўша Петровичингизни четга қўйиб турайлик. Хўш, товуқлар масаласида сизни айнан нима-лар қизиқтиради?

— Умуман, ҳамма айтадиган гапларингиз, профессор.

Шундай деб Бронский қалам билан куруланди. Персиковнинг кўзларида зафар учқунлари порлади.

— Сиз бу борада менга мурожаат қилиб янглишибсиз, мен паррандалар соҳасида мутахассис эмасман. Бу масала юзасидан 1-дорилфунундаги Емельян Иванович Португаловга мурожаат қилсангиз яхши бўларди. Мен бу соҳани жуда кам биламан...

Бронский, қимматли профессор, ҳазилингизни тушундим, демоқчи бўлгандай очиқ чехра билан жилмайди ва ёндафтарига: «камроқ ҳазил» — деб ёзиб қўйди.

— Лекин, агар жуда ҳам қизиқаётган бўлсангиз, марҳамат, эшитинг. Товуқлар ёхуд тожлилар... қирғовуллар оиласига мансуб паррандалар зотидандир... — деб баланд овоз билан гапира бошлади Персиков. У гапираркан, Бронскийга эмас, балки минглаб тингловчилар тургандек фараз қилинган аллақадёққа кўзини тиккан эди... — Ҳа, қирғовуллар оиласига мансуб бу паррандаларнинг бошларида гўштдор тож, пастки жағлари остида иккитадан сирға бўлади... ҳм... лекин баъзиларида, бағбақа остида фақат биттадан сирға бўлиши ҳам мумкин... Хўш, яна нималарни айтсам экан. Қанотлари калта ва ёйсимон. Думлари ўртача узунликда, қисман поғонали ва ҳатто томсимон десам ҳам бўлади, қанотининг ўрта патлари ўроққа ўхшаб қайрилган... Панкрат, кўргазма хонасидан 705-рақамли тасвирни буёққа олиб кел... хўрознинг қирқма тасвирини... Дарвоқе, уни кўришингиз шарт эмас-а?.. Панкрат, тасвирнинг кераги йўқ... Такрор айтаман, мен мутахассис эмасман, яхшиси, Португаловнинг олдига боринг. Хў-ўш, шахсан мен ёввойи тарзда яшовчи товуқларнинг олти зотини биламан... ҳм... Португалов кўпроқ билади... Улар Ҳиндистонда, Малайя оролларида бўлади. Масалан, банки хўрози ёки Казинтуни олайлик, булар Ҳимолай тоғи адирларида, Ҳиндистоннинг ҳамма ерида, Ассомда, Бирмада яшайдилар... Бигиздумли хўроз ёки бошқача қилиб айтганда, Ҳаллус Вариус Ломбокда, Сумбавада ва Флоресда¹ учрайди. Ява оролида эса, Ҳаллус Энеус деб юритилувчи ғоят ажойиб хўроз бор, Ҳиндистоннинг жануби шарқида бениҳоя чиройли Зоннерат хўрозини тавсия қилишлари мумкин... Мен сизга унинг суратини кейин кўрсатаман. Энди Цейлон оролига келсак, у ерда биз Стенли хўрозини учратишимиз мумкинки, бу хўроз дунёнинг бошқа ҳеч бир ерида яшамайди.

Бронский кўзларини бақрайтириб ўтираркан, тинмай тириллатиб ёзарди.

— Яна нималарни сўзлаб берай?

— Мен яна товуқлар касали ҳақида бирон нима эшитсам девдим,— оҳиста пичирлаб деди Альфред.

— Ҳм, мен мутахассис эмасман... сиз, яхшиси, Португаловдан сўранг... Лекин, айтишим ҳам мумкин... масалан, лентасимон гижжа, сўргич қуртлар, қичима канаси, темиртки, қуш канаси, товуқ бити ёки патхўр бургалар, товуқ вабоси, томоқдаги шиллик парданинг бўғма касали оқибатида яллиғланиши... Пневмокомпоз, сил, товуқ қўтири... яна анча-мунча дардлар... (Персиковнинг кўзларидан ялт-ялт учкун чақнарди)... масалан, захарланиш, қутуриш дарди, шиш, инглиз касали, сариқ касал, бод. Ахорион Шенляйнинг тери касаллиги... бу жуда аломат касал. Бу дардга чалинган товуқларнинг тожида моғорни эслатувчи майда доғлар пайдо бўлади...

Бронский гулдор дастрўмоли билан пешонасининг терини артди.

— Айтинг-чи, профессор, ҳозирги юз берган офатга, сизнингча, нима сабаб бўлдикин?

— Қандай офатни айтяпсиз?

— Ие, ҳали ўқиганингиз йўқми, профессор? — деб ажабланди Бронский ва портфелидан ғижимланган «Известия» газетасини чиқарди.

¹ Ломбок, Сумбава, Флорес — Индонезия ороллари.

— Мен газета ўқимайман,— деб жавоб қилди Персиков ва қовоғини солиб олди.

— Нега энди ўқимайсиз, профессор? — мулойим оҳангда сўради Альфред.

— Негаки, газетага қаёқдаги бемаъни нарсаларни ёзишади,— ўйлаб ўтирмай шартта жавоб қилди Персиков.

— Нега ундай дейсиз, профессор? — майин пичирлаб газетани ёйди Бронский.

— Нима у? — деб сўради Персиков ва хатто ўрнидан туриб кетди. Энди Бронскийнинг кўзларида шодлик учқунлари чақнай бошлади. У газета саҳифасининг бир бошидан иккинчи бошигача йирик ҳарфлар билан ёзилган: «Республикада товуқ ўлати» номли сарлавҳа остига локланган тирноғи билан қизиб, уни профессорга узатди.

— Нима-а?— деб сўради Персиков кўзойнагини пешонасига кўтариб кўяркан...

VI боб

1928 ЙИЛ ИЮНИДА МОСКВА

Шаҳар чароғон эди, чироқлар рақс тушар, дам ўчиб, дам ёнарди. Автобусларнинг оқ фонуслари, трамвайларнинг яшил чироқлари Театр майдонини гир айланиб ўтарди, собиқ «Мюр ва Мерилиз» устига қурилган ўнинчи қават тепасида ранг-баранг электр чироқларидан ҳосил бўлган аёлнинг оғзидан ранг-баранг ҳарфлар битта-биттадан отилиб чиқиб, «ишчи кредити» деган сўзлар ҳосил бўлар эди. Катта театр рўпарасида, доира боғчадаги суви турфа ранг бўлиб отилиб турган фаввора атрофи одамлар билан гавжум. Катта театр томига ўрнатилган улкан карнай эса тинмай вағилларди:

— Лефортово ветеринария институтида олиб борилган товуқ ўлатига қарши эмлаш жуда яхши натижа берди. Товуқлар ўлими... миқдори бугунги кун ҳисобида, икки барава қамайди...

Кейин карнайдан чиқаётган овоз оҳанги ўзгарди, бир нима ириллагандай бўлди, театр узра яшил чироқ шуъласи дам ўчиб, дам ёнди-да, карнай дўриллаган ҳазин овоз билан гапида давом этди:

— Товуқ ўлатига қарши курашиш учун соғлиқни сақлаш халқ комиссари, ер ишлари халқ комиссари, чорва мудирини ўртоқ Птаха-Поросюк, профессорлар Персиков ва Португалов... ҳамда ўртоқ Рабиновичлардан иборат фавкулудда комиссия тузилди... Товуқ ўлати...— дерди карнай,— интервенциянинг яна бир уриниши...— карнай овози акс-садо бериб, худди қашқирдек гоҳ хохолар, гоҳ инграрди.

Театр тор кўчаси, Неглиная ва Лубянка кўчалари оқ ва бинафшаранг шуълалар лентаси билан ёритилган, ҳар ер-ҳар ерда чироқлар порлар, автомобиль сигналлари кулоқни қоматга келтирар, йўлдан чанг бурқсиб кўтариларди. Одамлар тўп-тўп бўлишиб, деворлардаги катта-катта тахта-ларга ёпиштирилган ва рефлекторларнинг қизил шуъласи билан ёритилган эълонлар олдида ўймалашардилар:

«Аҳолининг товуқ гўшти ва тухумини истеъмол қилиши қатъиян ман қилинади. Бундай молни бозорга олиб чиқиб сотишга уринган чакана савдогарлар жиноий жавобгарликка тортилиб, бутун мол-мулки мусодара қилинади. Тухуми бор барча граждандар, зудлик билан ўз тухумларини район милиция бўлимига топширишлари шарт».

«Ишчи Газетаси» редакциясининг томига ўрнатилган экранда товуқларнинг тоғ-тоғ уюлган жасадлари, аломат ҳаракат қилиб, ҳар ёққа учқунлар

чақнатиб, резина ичаклардан шу товуклар тўпига ермойи пуркаётган оч яшил рангдаги ўт ўчирувчилар намойиш қилинарди. Кейин экранда қип-қизил аланга тўлқини пайдо бўлди, жонсиз тутун бурқсиб бўлак-бўлакларга ажрала бошлади, шунда электр чироқларидан «Ходинка майдонида товук жасадларининг ёндирилиши» деган алангали ёзув вужудга келди.

Кунига икки марта — тушлик ва кечлик пайтида танаффусга чиқиб, тунги соат учгача савдо қилувчи магазинларнинг кўзни қамаштиргудек чароғон витриналари орасида «Тухумлар. Сифатига кафолат берилади» деб ёзилган ва тахталар билан тақа-тақ беркитиб ташланган ойналар сўқир туйнукка ўхшаб кўринарди. Дам-бадам «Москва соғлиқни сақлаш бўлими. Тез ёрдам» деб ёзилган машиналар ваҳимали чинқирганча оғиркарвон автобуслардан ўзиб кетар, кўча ҳаракатини назорат қилаётган милиционерлар ёнидан шипиллаб ўтарди.

— Яна биттаси палағда тухум еб, заҳарланганга ўхшайди,— деган шивирлашлар эшитларди оломон орасида.

Пётр растаси жойлашган ерда яшил ва тўқ сариқ чироқлар билан ёритилган оламга машҳур «Амбир» ресторани порлаб турар, ресторан ичидаги кўчма телефонлар ўрнатилган столчаларда ликёр тўкилиб доғ бўлган картон қоғозларга: «Фармойишга кўра — қуймоқ йўқ. Янги устрицалар тирилган» деб ёзиб қўйилган эди.

Хитой фонуслари милтираб ёнаётган Эрмитажда кўзни қамаштиргудек ярақлаган эстрада саҳнасида куплет ижро этувчи артистлар Шрамс билан Карманчиковлар шоирлардан Ардо билан Аргуевлар ёзган қўшиқларни ижро этиб, оёқ ўйинига тушишарди:

Оҳ, ойижон, қандоқ қилай
Энди тухумсияз??

Мархум Всеволод Мейерхольд номидаги театр (маълумки, у 1927 йилда, Пушкиннинг «Борис Годунов» пьесасини саҳналаштираётган пайтда устига ҳавоза кулаб ҳалок бўлган эди) ўзининг турфа ранг электр чироқлари ёрдамидаги ҳаракатланувчи афишасида ёзувчи Эрендоргнинг «Товук ўлати» номли пьесасини Мейерхольднинг шогирди, республикада хизмат кўрсатган режиссер Кухтерман томонидан саҳналаштирилганини хабар қиларди. Театрнинг ёнидаги Аквариум реклама чироқларини товлантириб, ярим яланғоч аёл баданини кўз-кўз қилиб, ям-яшил эстрадада ёзувчи Ленивцевнинг бугунги кун мавзуида ёзилган «Товук болалари» номли саҳналаштирилган томошасини гулдирос қарсақлар остида намойиш қиларди. Тверская кўчасидан эса устига ялтироқ плакатлар ўрнатилган, тумшуғининг икки томонига фонусчалар осилган цирк хўтиклари турна қатор тизилиб борарди. Корш театрида Ростаннинг «Шантаклэр» пьесаси қайта тикланаётган эди.

Газетафуруш болалар автомобиллар орасида зир югуриб, овозларининг борича чинқиршарди:

— Мудҳиш ерости топилмаси. Польша мудҳиш урушга тайёрланмоқда... Профессор Персиковнинг мудҳиш тажрибалари...

Собиқ Никитин циркининг гўнг ҳиди анқиб турган жигарранг билқиллаган саҳнида ранги мурданикидек оппоқ масҳарабоз Бом катак кийими ҳаво билан шиширилган бақбақалоқ Бимга берди:

— Нимага бунчалик хомушлигингни биламан.

— Нимага экан? — чийиллаб сўрарди Бим.

— Нимага десанг, ерга кўмиб яшириб қўйган тухумларингни 15- бўлим милицияси топиб олди.

— Ҳа-ҳа-ҳа-ҳа,— деб бутун цирк шундай хандон ташлаб кулардики,

бундан одамнинг эти жимирлаб кетар, циркнинг кўхна гумбази остидаги ўргумчак инини эслатувчи трапециялар елпинарди.

— А-ац,— деб овозларининг борича чинқиришарди масхарабозлар, шунда оёқлари келишган ғоятда дилбар аёл чиройли бир оқ отни миниб, цирк саҳнига отилиб чиқарди.

Кутилмаганда доврўғи оламга таралиб, руҳи кўтарилган Персиков, ёлғиз ўзи ҳеч кимга қарамай, ҳеч кимни пайқамай, одамларнинг турткиларига ҳам, фоҳишаларнинг чорловчи мулойим овозларига ҳам парво қилмай, тўғри манеж яқинидаги чироқли соат томон кетиб борарди. У ўз хаёлига берилиб, атрофга қарамай бораркан, бирдан эскича бичимда кийинган ғалати бир одамга урилиб кетди: профессорнинг бармоқлари у одамнинг камарига осилган тўппончанинг дағал ғилофига ёмон урилганди.

— Эҳ, лаънатлар бўлсин,— деб чийиллади Персиков.— Кечиринг.

— Кечирдим,— деб жавоб қилди бу тўқнаш келган одам хунук овоз билан, сўнг улар бўтқадек қайнаётган оломон орасида, бир амаллаб бир-бирларидан ажралишди. Кейин, профессор Пречистенкага — уйига кетаётиб, бу воқеани мутлақо унутиб юборди.

VII боб

РОКК

Лефортовода ўтказилган ветеринария эмлашлари ҳақиқатан ҳам яхши самара бердими, Самарада уюштирилган тўсувчи отряд омилкорлик қилди-ми, Калуга ва Воронежда тухум харид қилувчиларга нисбатан кўрилган кескин чоралар яхши натижа бердими, Москвадаги фавқулудда комиссия муваффақиятли ишладими — маълум эмас, лекин шу нарса аниқ маълумки, Персиковнинг Альфред билан товуқлар масаласида охирги марта учрашганидан кейин икки ҳафта вақт ўтгач, республикалар Иттифоқида товуқлар мутлақо қирилиб битган эди. Уезд шаҳарларидаги баъзи бир ҳовлиларда сочилиб ётган товуқ патлари кишининг хўрлигини келтирарди, касалхоналарда эса, ҳам қон аралаш ичи кетиб, ҳам қусиб ётган очопат беморларнинг энг охиргилари тузала бошлаган эди. Шукрки, одамлар ўлими бутун республикада мингдан ошмади. Катта тартибсизликлар ҳам юз бермади. Тўғри, Волоколамскда бир пайғамбар пайдо бўлиб, товуқларга ўлат келтирган комиссарлардан бошқа ҳеч ким эмас, деб ваъз қила бошлаган эди, ammo унчалик эътибор қозонолмади. Волоколамск бозорида хотинларнинг қўлидан товуқларини тортиб ола бошлаган бир нечта милиционерни дўппослашди, яна маҳаллий почта-телеграф бўлимининг ойнасини синдиришди. Лекин Волоколамскнинг удабурон маъмурлари, дарҳол бунинг чорасини кўришди, натижада, биринчидан, пайғамбар ўз фаолиятини тўхтатди, иккинчидан, телеграф бўлими деразасига ойна солинди.

Ўлат шимолда Архангельск ва Сюмкин қишлоғигача бориб, ўша ерда ўз-ўзидан тўхтади, зеро ундан у ёғига борадиган жой йўқ эди: маълумки, Оқ денгизда товуқлар яшамасди. Шунингдек, ўлат шарқда Владивостокка бориб ҳам таққа тўхтади, чунки ундан у ёғи океан эди. Узоқ жанубда бу офат Ўрдубод, Жулфа ва Қорабулоқнинг жазирама даштларигача етиб бориб ҳовуридан тушди ва барҳам топди. Ғарбда эса, роса Польша ва Руминия чегарасига борганда таққа тўхтаб, ҳаммани ҳайрон қолдирди. У ёқларнинг иклими бошқачами ёки қўшни давлатлар томонидан кўрилган чегара-ғов тадбирлари таъсир этдими, ҳар ҳолда, ўлатнинг чегарадан нарига ўтмагани аниқ. Чет эл матбуоти тарихда ҳеч қачон бўлмаган бундай ўлат ҳақида катта шов-шув кўтариб, қизғин муҳокама юрита бошлади, ҳолбуки, совет республикалари ҳукумати ҳеч қандай шов-шув кўтармай, ғайрат-шижоат билан

ишларди. Товуқ ўлатига қарши курашувчи фавкулудда комиссия янги фавкулудда учлик комиссияси билан тўлдирилди, шундан кейин, ўн олти ўртоқдан ташкил топган бу янги коллектив, республикада товуқчилик хўжалигини барпо қилувчи ва юксалтирувчи комиссия деб атала бошлади. «Доброкур», яъни «кўнгилли товуқшунослар» ташкилотига асос солиниб, унга ўртоқ Персиков билан ўртоқ Португаловлар фахрий раис этиб сайландилар. Газеталарда бу ўртоқларнинг портретлари ва портретлар остида «Чет элдан кўплаб тухум харид қиламиз» ва «Жаноб Юз тухум тайёрлаш тадбирини барбод қилмоқчи» деган сарлавҳалар пайдо бўла бошлади. Журналист Колечкин ачитиб ёзган фельетон бутун Москвага овоза бўлди. У фельетон: «Бизнинг тухумимизга кўз олайтирманг, жаноби Юз — тухум ўзингизда ҳам бор» деган сўзлар билан тугарди.

Кейинги уч ҳафта ичида профессор Персиков жуда қийналди, унинг иши бошидан ошиб кетган эди. Юз берган товуқлар офати унинг фаолиятини издан чиқариб юборган ва елкасига икки ҳисса кўпроқ вазифа юклаган эди. У ҳар кун кечқурун алламаҳалгача товуқ комиссияси мажлисларида ишлар, вақти-вақти билан эса, гоҳ Альфред Бронский билан, гоҳ ясама оёқли бақалоқ мухбир билан узундан-узоқ суҳбат қуришга мажбур бўларди. Бундан ташқари, у профессор Португалов, приват-доцент Иванов ҳамда Борнгартлар билан биргаликда товуқларни ёриб, заррабин остида ўлат бацилласини қидирди, ҳаттоки у уч кун кечқурун ўтириб, наридан-бери «Ўлатга чалинган товуқларда жигарнинг ўзгариши» деган кичкина рисола ҳам ёзиб ташлади.

Персиковнинг товуқ соҳасидаги иши сустлик билан борарди, бунинг сабаби бор эди, албатта — унинг мияси товуқ офати туфайли ҳозирча тўхтаб қолган энг муҳим ва асосий иш билан, яъни қизил нурнинг фаолияти билан банд эди. Персиков шундоқ ҳам яримта бўлиб қолган соғлигини ишдан чиқариб, вақтни уйку ва овқатланиш ҳисобига тежаб, баъзида Пречистенкадаги уйига ҳам бормаи, шу ерда, институтдаги хонага қўйилган клеёнка жилдли диванда ухлаб қолиб, камера ва заррабин олдида кечаси билан тинмай гивирсиб чиқарди.

Июлнинг охирига бориб, маъмуриятнинг қистовлари бир оз пасайди. Янгича ном олган комиссиянинг иши тўғри изга тушди, шунда Персиковда ҳам ўзининг тўхтаб қолган ишига қайтиш имкони туғилди. Заррабинларга янги препаратлар ўрнатилди, нур юборилган камерада балиқ ва қурбақаларнинг увилдириқлари афсонавий тезликда вояга ета бошлади. Махсус буюртма бўйича ишланган ойналар Кенигсбергдан аэропланда олиб келинди ва июлнинг охириги кунлари Ивановнинг назорати остида механиклар иккита янги катта-катта камера ясашди. Бу камераларда нурнинг кенглиги, бошланишида — папирос қутисичалик, охирида — бир метрга етган эди. Қувончдан терисига сиғмаган Персиков қўлларини бир-бирига ишқаб, қандайдир мавҳум ва мураккаб тажрибага ҳозирлик кўра бошлади. Биринчи навбатда, у телефонда маориф халқ комиссари билан келишиб олди, телефон гўшагидан вақиллаган овоз билан, ҳар қанча ёрдам керак бўлса, биз тайёрмиз, деган мазмунда ғоят мулоим сўзлар эшитилди, кейин олим, яна телефон орқали олий комиссия қошидаги чорвачилик бўлими мудирини ўртоқ Птаха-Поросюкни сўради. Птаха Персиковга ғоят самимий илтифот кўрсатди. Гап чет эликларнинг профессор Персиковга бераётган катта буюртмаси тўғрисида борарди. Птаха телефонда ҳозирнинг ўзидаёқ Берлин билан Нью-Йоркка телеграмма юборажагини айтди. Шундан кейин Кремлдан кўнғироқ қилишиб, Персиковдан ҳол-аҳвол сўрашди, салобатли ва мулоим бир овоз, сизга автомобиль керак эмасми, деб сўради.

— Йўқ, ташаккур. Мен трамвайда юришни афзал кўраман, — деб жавоб қилди Персиков.

— Нега энди? — деб сўради нотаниш овоз.

Умуман, Персиков билан ҳамма ё эҳтиром ва ҳайрат билан, ё бўлали гўдакка юзланаётгандек мулоим жилва билан гаплашарди.

— Трамвай тезроқ юради,— деб жавоб қилди Персиков, шундан кейин жарангдор йўғон овоз телефон орқали:

— Ҳай, ихтиёрингиз,— деди.

Орадан яна бир ҳафта ўтди, энди Персиков эътибордан қолаётган товуқлар масаласидан тобора кўпроқ узоқлашиб, бутун вужуди билан нурни ўрганишга киришди. Тунларни бедор ўтказгани ва қаттиқ чарчаганидан унинг калласи худди тиниқ ва ҳовол бўлиб қолгандек равшан эди. Унинг кўзи атрофидаги қизил ҳалқалар ҳеч ўчмас, деярли ҳар кеча у институтда тунаб қолар эди. Бир марта у Пречистенка кўчасидаги Цекубунинг¹ улкан залида ўзи кашф этган нур ва унинг тухумхужайрага таъсири ҳақида маъруза қилиш учун зоологик маконини тарк этди. Бу дарвиштабиат олимнинг улкан зафари бўлди. Гулдурос қарсақлардан мажлислар залининг шифтидан бир нималар тўкила бошлади, пишиллаб ёнаётган ёйли трубкалар Цекубу аҳлининг қора смокингларини² ва аёлларнинг оппоқ кўйлақларини ёритарди. Саҳнага ўрнатилган минбар ёнидаги сатҳи ойнабанд столда, катталиги мушукдек келадиган қурбақа лаганда ҳансираб, бўзариб ўтирарди. Саҳнага хатлар отишарди. Хатларнинг еттитаси ишқий мактублар бўлиб, Персиков уларни дарҳол йиртиб ташлади. Цекубу раиси олимни таъзим қилиш учун саҳнага зўрға зўрлаб олиб чиқди. Персиков ғижиниб-ғижиниб залга таъзим қилди, унинг қўллари терлаб ҳўл бўлган, қора галстугининг тугуни қийшайиб чап қулоғининг тагига бориб қолган эди. Унинг қаршисига юзлаб заъфарон юзлар ва эркаларнинг оппоқ манишкалари³, худди туман орасидан кўрингандай, ғира-шира кўзга ташланарди, шу пайт бирдан бир пистолетнинг сариқ ғилофи лип этиб кўриндию шу заҳоти оқ устун орқасига ўтиб кўздан ғойиб бўлди. Персиков уни элас-элас кўрди ва шу оннинг ўзида унутиб юборди. Лекин докладдан кейин уйга отланиб, қирмизи ранг гилам тўшалган зинадан тушиб бораётганда бирдан ўзини лохас ҳис қила бошлади. Кўз олди бир лаҳзага қоронғилашиб, даҳлиздаги порлаб турган қандилни зулмат чулғагандек бўлди, Персиковнинг юраги ғашланиб, кўнгли айниди... Димоғига куйинди ҳиди киргандек, бўйнидан шилимшиқ, қайноқ қон оқиб тушаётгандек бўлди... Шунда профессор титроқ қўллари билан зина панжарасини маҳкам чангаллаб олди.

— Кўнглингиз беҳузур бўляптими, Владимир Ипатьич? — деган ҳаяжонли овозлар эшитилди ҳамма ёқдан.

— Йўқ, йўқ,— деб жавоб қилди Персиков ўзини тутиб оларкан,— шунчаки, чарчаганман... ҳа... Мумкин бўлса, бир стакан сув берсанглар.

* * *

Августнинг қуёш чарақлаган куни эди. Лекин қуёш профессорнинг ишига халал берарди, шунинг учун дераза пардалари туширилган эди. Эгилувчан оёқли нурқайтаргич ҳар хил асбоблар ва шишалар қалашиб ётган ойна сатҳли столнинг бир қисмига бир тутам ўткир шуъла солиб турарди. Бутунлай ҳолдан тойган Персиков айланувчи курсининг суянчиғига ястаниб папирос чекаркан, чарчаш оқибатида мурданикидек сўнган, аммо мамнун кўзлари билан камеранинг қия очиқ эшигига тутун орасидан тикиларди, у ердаги бир тутам қизил нур хонанинг шундоқ ҳам дим ва бадбўй ҳавосини оз-оздан иситарди.

¹ Цекубу (қисқартма сўз) — Олимлар турмушини яхшиловчи марказий комиссия.

² Смокинг — кайтарма шойи ёқали қора костюм.

³ Эркалар кўйлагининг қадама кўкрак қисми.

Эшик тақиллади.

— Ҳа, нима? — деб сўради Персиков.

Эшик оҳиста ғийчиллаб очилиб Панкрат кирди. У қўлларини ёнига туширди-да, бу илохий зот қаршисида кўркувдан бўзариб шундай деди:

— У ерда, жаноб профессор, Рокк турипти. Сизни сўраб келипти.

Олимнинг чехрасида жилвага ўхшаш бир нишона пайдо бўлди. У кўзларини сузиб туриб деди:

— Бу қизиқ. Лекин мен бандман.

— У киши, ҳукумат қоғози билан Кремлдан келдим, деяптилар.

— Рокк¹ қоғоз билан келипти? Ноёб уйғунлик, — деди Персиков ва илова қилди: — Қани, чақир-чи уни бу ёққа.

— Хўп бўлади, — деб жавоб қилди Панкрат ва худди илондек «шип» этиб чиқиб кетди.

Бир дақиқадан кейин эшик яна ғийчиллаб, остонада бир одам пайдо бўлди. Персиков айланувчи курсини ғижирлатиб меҳмон томонга елкаси оша ўтрилди-да, унга кўзойнаги устидан тикилиб қолди. Персиков ҳаётдан жуда узоқ одам эди, уни ҳеч нима қизиқтирмас эди, лекин шундай бўлишига қарамай, ҳозир ташриф буюрган меҳмоннинг асосий ва энг муҳим хусусиятлари унинг кўзига ялт этиб ташланди. Келган одам аломат тарзда эскича кийинган эди. Унинг либоси 1919 йилдаги модага жуда ҳам мос тушган бўларди. 1924 йилда, аниқроғи, йил бошида, бу кийим-бошга чидаса бўларди, аммо 1928 йилда у мутлақо замонга қовушмаётган эди. Пролетариатнинг энг қоқоқ қисми, масалан, нонвойлар ҳам пиджак кия бошлаган, 1924 йилнинг охирларидаёқ модадан тушиб қолган эскича бичимдаги костюм-френч Москвада камдан-кам учрайдиган ҳозирги пайтда, бу меҳмон эгнига икки ёқлама тугмаланувчи куртка, яшил шим, оёғига боғичли ботинка кийиб, устидан болдир пайтава ўраган, ёнига эса, сариқ рангдаги пачоқ ғилофда эски андозадаги бесўнақай пистолет-маузер осиб олган эди. Унинг чехраси Персиковга, шунингдек, қолган ҳаммага ҳам жуда ёқимсиз бўлиб туюлди. Бу одамнинг бит кўзлари теварақ-атрофга таажубланиб ва айни пайтда катъий ишонч билан боқардилар, унинг товоғи ясси калта оёқлари, мен безбетман, деётгандек бўларди. Устарада олинган соқол-мўйловининг ўрни кўкариб кетган эди. Персиков уни кўрган заҳоти хўмрайиб олди. У ўзи ўтирган курсини жаҳл билан ғижирлатиб туриб, келган одамга энди кўзойнаги оша эмас, балки кўзойнаги орқали тикилди.

— Қоғоз олиб келдингизми? Қани у? — деб сўради профессор.

Меҳмон, чамаси, бу ерда кўрган нарсаларидан ҳайратда эди. Умуман, бу одам хижолат бўлиш нималигини билмас эди, аммо ҳозир эсанкираб қолди. Унинг бит кўзлари кўпроқ шифтга бориб тиралган баланд китоб жавонда қават-қават қалашиб ётган китобларга, ундан кейин, турган гапки, камераларга ва улардаги қалин шиша орқали катталашиб, дўзах ўти сингари милтиллаб ёнаётган тўққизил нурга ҳайрат билан тикилиб қолган эди. Нинанинг учидек ўткир нур чиқараётган рефлектор ёнида нимқоронғи жойда айланувчи курсида ўтирган Персиковнинг ўзи ҳам хийла антиқа ва улуғвор қиёфа касб этган эди. Меҳмон ғурур аралаш эҳтиром учқунлари порлаб турган кўзларини олимга қадади, аммо қоғоз узатиш ўрнига деди:

— Мен Александр Семенович Рокк бўламан.

— Хўш? Нима бўпти?

— Мени намунали «Қизил Нур» совхозига бошлиқ этиб тайинлашди, — деб изоҳлади у.

— Хўш?

— Мана, сизнинг олдингизга махфий топшириқ билан келдим, ўртоқ.

¹ Рокк — рус тилида қисмат, тақдир демакдир. Бу ерда сўз ўйини кетяпти.

— О, бу қизик гап. Фақат, мумкин бўлса, қисқароқ.

Меҳмон камзулининг тугмаларини ечиб, олий нав қалин қоғозга босилган буйрукни чиқарди ва уни Персиковга узатди. Кейин, таклифни кутиб ўтирмай, айланувчи курсига ўтирди.

— Столни туртманг,— деди Персиков нафрат билан.

Меҳмон чўчиб кетиб ёнига ўгирилди, столнинг нариги бошидаги қоронғи ва зах туйнукда қандайдир бир жонзоднинг ўлик кўзлари худди зумрад тошдек порлаб турарди. Бу кўзлар одамнинг баданини жимирлатиб юборарди.

Персиков қоғозни ўқиб бўлган ҳамоно ўрнидан туриб кетиб, телефонга ташланди. Орадан бир лаҳза вақт ўтар-ўтмас, гўшаққа жиғибийрони чиқиб, бидирлаб гапира бошлади:

— Кечирасиз... Мен ҳеч нарсага тушунолмай қолдим... Нега ахир? Мен... менинг розилигим, маслаҳатимсиз... Ахир у ҳамма нарсани остин-устун қилиб юборади-ку, азбаройи шифо...

Бу сўзларни эшитган меҳмоннинг кўнгли ранжиб, ўтирган ерида профессор томонга бурилди.

— Кечирас-с,— деб гап бошлади у,— мен совхоз раҳб...

Лекин Персиков унга кўрсаткич бармоғини силтаб, гапини давом эттирди:

— Кечирасиз, мен тушунолмай қолдим... Мен, барибир, қатъиян қаршиман... Тухумлар устида тажриба ўтказишларига розилик беришдан бош тортаман... То олдин ўзим синаб кўрмагунимча...

Телефон гўшагидан кимнингдир вақирловчи овози ва ниманингдир тўқиллаши эшитилди. У овознинг худди гўдак болани юпатаётгандек кўнгилаш эканлиги ҳатто узоқдан ҳам сезилиб турарди. Ниҳоят, ғазабдан қип-қизариб кетган Персиков трубкани «шақ» этиб илди ва телефон ёнидаги деворга қараб:

— Етар, қўлимни ювиб қўлтиғимга урдим,— деди.

Кейин столга ўгрилиб, у ерда ётган қоғозни олди-да, уни кўзойнаги оша юқоридан пастга, сўнг кўзойнаги орқали пастдан юқорига ўқиб чиқиб бирдан:

— Панкрат! — деб чинқирди.

Панкрат опера сахнасига ўзи юрар нарвонда кўтарилган артистдек, бирдан остонада пайдо бўлди. Персиков унга ўгрилиб қаради-да, бақириб берди:

— Қорангни ўчир, Панкрат!

Панкрат ҳам асло ажабланмай, кўздан ғойиб бўлди.

Кейин Персиков меҳмон томонга ўгирилиб гапира бошлади:

— Марҳамат қилсинлар... Итоат этишга мажбурман. Менга нима? Унинг қизиги ҳам йўқ мен учун.

Профессор меҳмонни хафа қилишдан ҳам кўра, кўпроқ ҳайрон қолдирди.

— Кечирасс,— деб гап бошлади у,— ахир сиз, ўртоқ...

— Нега ҳадеб «ўртоқ, ўртоқ» деявердингиз?...— деб тўнғиллади ўшшайган Персиков ва жим бўлиб қолди.

Роккнинг чехрасида «Ё товба», деган фикр акс этди.

— Кечи...

— Гап бундай, марҳамат қилиб эшитинг,— деб унинг сўзини бўлди Персиков.— Мана бу ёй шари. Сиз окулярни ҳаракат қилдириш йўли билан,— деб Персиков фотография аппаратига ўхшаб кетувчи камеранинг қопқоғини «шақ» этиб ёпди,— ҳамда объективларни у ёқ-бу ёққа суриш оқибатида нур тутамини олишингиз мумкин; мана 1- рақамли объектив... бу кўзгу 2- рақамли,— Персиков нурни ўчириб яна ёқди,— камеранинг мана шу асбест полига хоҳлаган нарсангизни қўйиб, нур ёрдамида тажриба ўтказишингиз мумкин. Ниҳоятда жайдари иш, шундай эмасми?

Бу билан Персиков пичинг отиб, ўз нафратини изҳор қилмоқчи эди, аммо порлаб турган бит кўзларини камерага қадаган меҳмон унинг ниятини фаҳхламади.

— Фақат огоҳлантириб кўяй, — деб гапида давом этди Персиков, — кўлни нурга туттиш асло мумкин эмас, чунки менинг кузатувимга қараганда, бу нур эпителий¹ тўқимасини тез ўстира бошлайди... лекин у тўқималар зарарлими, йўқми — мен ҳали аниқлаганимча йўқ.

Бу гапни эшитган меҳмон шоша-пиша қўлларини орқасига яшираркан, кепкасини тушириб юборди ва айна пайтда, профессорнинг қўлларига назар ташлади. Персиковнинг қўлларини йод куйдирган, ўнг қўлининг кафти эса, бинт билан боғланган эди.

— Ўзингиз-чи, профессор?

— Сиз Кузнецкий мост кўчасига бориб Швабенинг дўконидан резина кўлқоп сотиб олишингиз мумкин, — деди профессор ғижиниб. — Бунинг ташвишини қилиш энди менинг ишим эмас.

Шу гапдан кейин Персиков меҳмонга худди лупа орқали қарагандай тикилди:

— Қаёқдан келдингиз ўзи? Умуман... нима учун айнан сиз?..

Мана энди Рокк чинакамига хафа бўлди.

— Кечирасс...

— Аввало, бунинг нималигига тушуниб олиш керак, ахир... Нега энди сиз бу нурга ёпишиб олдингиз?..

— Чунки бу энг муҳим аҳамиятга молик иш...

— А-ҳа. Энг буюк, денг? Ундай бўлса... Панкрат!

Панкрат кирди.

— Шошма, олдин ўйлаб кўрай.

Панкрат итоаткорлик билан ғойиб бўлди.

— Мен, — деди профессор, — бир нарсага тушунмаяпман: бунчалик шош-машошарликнинг ва махфийликнинг нима ҳожати бор?

— Сиз, профессор, мени ҳалитдан эсанкиратиб қўйяпсиз, — деб жавоб қилди Рокк, — ахир ўзингиз биласиз-ку: товуклар битта қолмай қирилиб кетди.

— Нима бўпти шунга? — деб бақирди Персиков, — нима, сиз уларни бир зумда тирилтирмоқчимисиз? Нега энди келиб-келиб, ҳали яхши ўрганилмаган нурдан фойдаланмоқчисиз бунинг учун?

— Ўртоқ профессор, — деб жавоб қилди Рокк, — азбаройи шифо, мени чалғитиб юборяпсиз. Айтдим-ку сизга, биз ўз мамлакатимизда товукчилик хўжалигини тиклашимиз керак, деб. Нега десангиз, чет элда биз ҳақимизда ҳар хил ярамас гапларни ёзиб ётишипти. Ҳа.

— Ёзишса ёзишаверсин...

— Бе, қўйсангиз-чи, — деб мавҳум жавоб қилди Рокк ва бошини чайқаб кўйди.

— Мен бир нарсани билмоқчи эдим: тухумдан товук ўстириб чиқариш кимнинг миясига кела қолди ўзи...

— Менинг миямга, — деб жавоб қилди Рокк...

— Иҳи... Шунақа денг... Хўш, нега энди — билсак бўладими? Нурнинг хусусиятлари ҳақида қаёқдан эшита қолдингиз?

— Мен доклагингизни эшитдим, профессор.

— Мен ҳали тухумлар билан тажриба ўтказганим йўқ... Энди ҳозирланаётган эдим.

— Азбаройи худо, тажриба яхши чиқади, — ишонч ва самимият билан деди бирдан Рокк, — сиз топган бу нур шунақанги зўрки, унинг ёрдамида жўжалар у ёқда трсин, ҳатто филларни ҳам ўстириш мумкин.

¹ Эпителий — одам, ҳайвон ва ўсимлик аъзоларини сиртдан ўраб турувчи тўқима.

— Менга қаранг,— деди Персиков, сиз зоолог эмасмисиз мабода? Йўқми? Афсус... Сиздан жуда дангалчи экспериментатор¹ чиққан бўларди... Ҳа... лекин сиз бу қалтис ишда... муваффақиятсизликка учрашингиз мумкин... фақат менинг вақтимни олганингиз қолади...

— Биз камераларингизни қайтариб берамиз. Нима деяпсиз?

— Қачон?

— Мана, жўжаларнинг биринчи тўпини очириб олай...

— Сиз қатъий ишонч билан гапиряпсиз. Жуда соз, Панкрат.

— Мен ўз одамларим билан келганман,— деди Рокк,— соқчиларим ҳам бор...

Шу куни кечга бориб Персиковнинг кабинети хувиллаб қолди... Столлар устида ҳеч вақо қолмаган эди. Роккнинг одамлари катта камераларнинг учаласини ҳам олиб кетишди, профессорга ўзи биринчи марта тажриба бошлаган кичкина камера қолди.

Июль офтоби ботиб, қош қорая бошлади, институтни зулмат қамраб, унинг йўлаklarидан оқа бошлади. Кабинетдан бир меъёрда юрган оёқ товуши эшитиларди — Персиков чироқни ёқмай катта хона ичида эшик билан дераза оралиғида у ёқдан-бу ёққа юраётган эди... Жуда ажабтовур ҳол: бу оқшом институтдаги одамларни ҳам, жониворларни ҳам негадир нохуш кайфият чулғаб олган эди. Бақаларнинг бугунги концерти айниқса мунгли эди, уларнинг қуриллашида адоват ва таҳдид сезиларди. Панкрат йўлакма-йўлак югуриб камерадан чиқиб кетган сариқ илонни тутишга киришди, ниҳоят тутиб олиб, кўзига қараган эди, унинг кўзи тўғри келган томонга бош олиб кетмоқчиман, деётгандек бўлди.

Ҳамма ёқни зулмат пардаси чулғабан пайтда Персиковнинг хонасида қўнғироқ чалинди. Панкрат шу заҳоти остонада пайдо бўлди. У олимнинг хона ўртасида столлардан қўз узмай шўппайиб турганини кўриб таажжубда қолди. У бир йўталиб қўйиб, яна шамдек қотиб тураверди.

— Мана, Панкрат, кўр,— деб Персиков усти шипшийдам столни кўрсатди.

Панкрат кўрқиб кетди. Қоронғида профессорнинг кўзи ёшлангандек бўлиб кўринди. Бу ҳеч қутилмаган, даҳшатли ҳол эди.

— Тўғри,— деди Панкрат йиғламсираган овоз билан ва: «бундан кўра менга бақириб берганинг яхши эди», деб қўнғлидан ўтказди.

— Мана, кўр,— деб тақрорлади Персиков, шунда унинг лаблари, худди яхши кўрган ўйинчоғи шартта тортиб олинган гўдақникидек пир-пир уча бошлади.

— Биласанми, азизим Панкрат,— деб юзини дераза томонга ўгирганча гапини давом эттирди Персиков, бундан ўн беш йил бурун мени ташлаб кетган хотиним, опереттага ишга кирган экан, мана, энди қазо қилипти... Мана шунақа гаплар, тасаддуғинг кетай, Панкрат... Менга мактуб юборишипти...

Бақалар аянчли қуриллашарди, бу пайт профессорни зулмат чулғаб ола бошлади. Мана у... тун. Москва ... дераза ортида аллақерларда оқ шарлар ёнди... Саросимага тушган Панкратнинг юраги сиқилиб кетди. У кўрққанидан қўлларини ёнига тушириб қимир этмай турарди.

— Бора қол, Панкрат,— оғир хўрсиниб деди профессор ва қўл силтади,— бор, ётиб ухла, азизим, қадрдоним Панкрат.

Тун бошланган эди. Панкрат кабинетдан, негадир оёқ учида шипиллаб чиқиб кетди, ўз ҳужрасига отилиб кирди-да, бурчакда ётган латта-путталар орасидан озгина ичилган бир шиша рус ароғини ковлаб олди. Бир кўтаришда бир стаканчасини ичди. Нонга туз сеппиб газак қилди. Шундан кейин кўнгли хиёлигина ёришиб, кўзларида жилва пайдо бўлди.

Панкрат тунда вақт ярим кечга бориб қолганида ғира-шира ёритилган

¹ Экспериментатор — илмий тажриба ўтказувчи шахс.

йўлақдаги узун курсида яланг оёқ ўтираркан, чит кўйлаги ичига қўлини тиқиб кўкрагини киртиллатиб қашиганча, каталак-шляпа кийган бедор навбатчига дерди:

— Бундан кўра, ўлдиргани яхшийди, азбаройи худо...

— Наҳот йиғлагани рост бўлса? — қизиксиниб сўради каталак-шляпа.

— Ўлай агар... рост...— деб ишонтирарди Панкрат.

— Буюк олим, — деб қўшилишарди унга каталак-шляпа, — турган гап, ҳеч қачон қурбақа хотин ўрнини босолмайди.

— Асло, — деб маъқуллади Панкрат.

Кейин ўйлаб туриб илова қилди:

— Мен ҳам хотинимни бу ёққа чақиртириб олсаммикин, деб ўйлаб юрибман... Тўғри-да, нима қилади қишлоқда шўншайиб ўтириб. Фақат шуниси борки, у қурбақаларни ўлгудек ёмон кўради...

— Рост айтасан, жудаям жирканч махлуқлар, — деб қўшилишди каталак-шляпа.

Олимнинг хонасидан «тиқ» этган товуш эшитилмас эди. Ундан кейин, чироғи ҳам ўчиқ эди — ёниқ бўлганда, эшик остидаги тирқишдан кўринарди.

VIII боб

СОВХОЗДАГИ ҲОДИСА

Пишиқчилик ойи — август ҳеч ерда Смоленск губерниясидагидек гўзал бўлмайди. Маълумки, 1928 йилнинг ёзи жуда яхши келган эди: баҳорда вақтида ёмғир ёғган, куёш астойдил қиздирган, натижада, ҳосил мўл бўлган эди... Заминдор Шереметьевнинг собиқ амлокида олмалар фарқ пишди... ўрмонлар ям-яшил либос кийди, чорси пайкалларга бўлинган экинзорлар олтин рангга кирди. Одамзод табиат кучоғида анча истарали бўлиб кетар экан. Шунга кўра, Александр Семенович Рокк ҳам бу ерда шаҳардагидек совуқ кўринмасди. Энди унинг эғнида бедаво куртка йўқ эди. Офтобда қорайган юзи қорамағиздан келган, ёқавайрон чит кўйлаги остидан тимқора қалин тук қоплаган кўкраги кўринар, эғнига қалин бўздан шим кийган эди. Унинг кўзлари ҳам энди бесаранжом олазаракликни тарк этиб, мулойим боқарди.

Собиқ амлоқдор уйининг эшиги олдидаги муҳташам устунлардан бирига юлдуз тасвири остига «Қизил нур» совхози деб ёзилган лавҳа қоқилган эди. Уйдан чиққан Александр Семенович пиллапоялардан пилдираб тушиб, тўғри кичик юк машинаси олдида борди: учта қора камера соқчилар назоратида шу автомобилда олиб келинган эди.

Александр Семенович кун бўйи ўз ёрдамчилари билан Шереметьевларнинг собиқ қишлоқ боғи — гулхонага камераларни ўрнатиш билан овора бўлди... Кечга яқин ҳамма иш қилиб бўлинди. Ойнабанд том остида шарсимон қалпоғи сирланган оқ чироқ ёнди, камераларни ғиштлар устига ўрнатишди, шунда камераларни олиб келган механик ялтироқ мурватларни тўқиллатиб бураб кўрди-да, қора қутилар ичидаги азбест полга сирли қизил нурни йўналтирди.

Александр Семенович ўзи нарвонга чиқиб электр симларини жонкуярлик билан текшириб кўрди.

Эртаси куни яна ўша кичик юк машинаси темир йўл бекатидан силлик фанердан ясалиб, ҳаммаёғига тамға-ёрликлар ёпиштирилган учта бежирим яшиқ олиб келиб туширди; яшиқларнинг қорага бўялган биқинига оқ ҳарфлар билан: «Vorsicht: eier!!», яъни «Эҳтиёт бўлинг. тухумлар...» деб ёзилган эди.

— Нега бунча оз юборишипти? — деб ҳайрон бўлди Александр Семенович, лекин фурсатни ўтказмай шошқалоқлик билан тухум солинган яшиқ-

ларни оча бошлади. Яшиқлар ҳам ўша гулхонада, Александр Семеновичнинг ўзи, унинг бесўнақай семириб кетган хотини Маня, Шереметьевларнинг собиқ боғбони, эндиликда совхознинг универсал қоровули, шу совхозда истиқомат қилувчи ғилай посбон ҳамда фаррош қиз Дуня иштирокида очилди. Бу ер Москва эмас эди, одамлар худди бир оила аъзоларидек, дўстона муносабатда одмигина яшашарди. Александр Семенович, ботаётган қуёшнинг ойнабанд томда акс эта бошлаган майин шуъласи остида бағоят серсавлат ва кўркам кўринаётган қутиларга меҳр билан боқиб, ишбошилиқ қиларди. Милтиғи эшик кесақисига суяб қўйилган посбон бириктиргичлар ва тунука қопламаларни омбур билан қайириб очарди. Тарақ-туруқ овозлар эшитилар... Чанг тўкиларди... Оёғига шиппак кийиб олган Александр Семенович яшиқлар атрофида парвона.

— Илтимос, секинроқ, — дерди у посбонга. — Эҳтиёт бўлинг. Нима, кўрмаяпсизми — тухум-ку ахир?..

— Ҳеч нима қилмайди, — деб хирилларди уезд сарбози яшиқ қопқоғини кўчиракан, — мана, ҳозир...

Қопқоқ ғижирлаб очилар... чанг тўкиларди.

Тухумлар ниҳоятда саришталик билан жойлаштирилган эди: яшиқнинг ёғоч қопқоғи остида мумсимон майин қоғоз, унинг тагида намшимгич қоғоз, ундан кейин қалин қилиб пайраҳалар, пайраҳалар остида қипиқ бўлиб, мана шу қипиқлар ичидан тухумларнинг бош қисми кўриниб турарди.

— Чет эллиқлар ишни пухта қилишади-да, — хурсанд бўлиб дерди Александр Семенович қипиқни кавларкан, — бизда бунақа қилиша олмайди. Маня, эҳтиёт бўл, синдириб қўясан.

— Нима бало, жинни-минни бўлганмисан, Александр Семенович, — деб жавоб қиларди хотини, — жа тилламиди... Нима, умримда тухум кўрмабманми? ... Вуй... мунча катта бўлмаса.

— Буни чет эл дейдилар, — дерди Александр Семенович, — тухумларни олиб стол устига тераркан, — буларнинг олдида мужикларимизнинг ҳашаки тухуми ип эша олмайди... Ҳаммаси брамапутра товуғининг тухуми бўлса керак, азбаройи шифо. Немисларники...

— Рост айтасиз, — деб тасдиқларди посбон тухумларни мароқ билан томоша қилар экан.

— Лекин ҳайронман, нега ҳаммаси ифлос-а, — деб ўйланиб қолди Александр Семенович... — Маня, ўзинг кўз-қулоқ бўлиб тур. Қолган тухумларни ҳам столга олиб теришаверишсин, мен бориб бир телефон қилиб кўрай.

Александр Семенович шундай деб қўнғироқ қилгани ҳовлини кесиб ўтиб, совхоз идорасига йўл олди.

Кечкурун зоология институтининг хонасида телефон жиринглади. Профессор Персиков сочини ҳурпайтириб аппарат олдиға борди.

— Хўш? — деб сўради у.

— Ҳозир сиз билан вилоят гаплашмоқчи, — деди оҳиста гўшакда аёл овози.

— Хўп, эшитаман, — ғижиниб деди Персиков телефоннинг қора оғзига...

Гўшакда бир нима «шиқ» этди, кейин жуда олисдан эркак кишининг безовта овози эшитилди:

— Тухумларни ювиш керакми, профессор?

— Нима дедингиз? Нима? Нимани сўраяпсиз ўзи? — деди Персиков зардаси қайнаб, — қаёқдансиз?

— Никольскийданман. Смоленск губерниясидан, — деб жавоб қилди трубка.

— Тушунмадим. Мен ҳеч қандай Никольский-Пикольскийни танимайман. Ким ўзи у?

— Рокк, — жиддий оҳангда деди трубка.

— Қанақа Рокк? Э, ҳа... сизмисиз... Хўш, нимани сўраяпсиз мендан?

— Ювайликми, деяпман... Чет элдан менга бир талай тухум юборишди...

— Хўш?

— ...Уларнинг ҳаммаси алламбалога булганган...

— Сиз янглишяпсиз, менимча... Нега энди улар, сизнинг таъбирингиз билан айтсам, «алламбалога булганган» бўлиши керак? Тўғри, албатта, у ер-бу ерида оз-моз ахлат... ёки бошқа бирон нима қотиб қолган бўлиши мумкин..

— Демак ювиш керак эмас-а?

— Албатта, керак эмас... Нима, сиз камераларга ҳозирданоқ тухум қўймоқчи бўляпсизми?

— Тухум қўяпман. Ҳа,— деб жавоб қилди трубка.

— Ҳм,— деди Персиков.

— Хўп, хайр,— деди трубка ва жим бўлиб қолди.

— «Хўп, хайр»,— нафрат билан тақрорлади Персиков приват-доцент Ивановга юзланиб,— бу нусханинг бетамизлигини кўрдингизми, Пётр Степанович?

Иванов кулиб юборди.

— Ие, ўшамиди? Унинг тухумлардан қандай қўймоқ пиширишини тасаввур қиляпман.

— А... ах... ахир...— хуноб бўлиб гапира бошлади Персиков,— ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг-а, Пётр Степанович... хўп, яхши... фараз қилайлик, нур яланғоч бақалар плазмасига қандай таъсир қилган бўлса, товуқ тухумининг дейтероплазмасига ҳам шундай таъсир кўрсатиши мумкиндир. Эҳтимол у тухумлардан жўжа очиб чиқарар ҳам. Лекин у жўжалардан келгусида қандай товуқлар етилишини сиз ҳам, мен ҳам айта олмаймиз-ку, ахир... Балки у товуқлар ҳеч вақога ярамас. Балки улар икки кундан кейин ўлиб қолар. Балки уларнинг гўштини еб ҳам бўлмас. Мен, ўша товуқларни, масалан, оёққа туриб юра олади, деб қандай қафолат бера оламан. Эҳтимол улар тухумдан суякларни мўрт бўлиб чиқишар,— деб Персиков ҳам қўлини паҳса қилиб, ҳам бармоқларини бир-бир букканча қизишиб гапирарди.

— Жуда тўғри гапирдингиз,— деб қўшилишди Иванов.

— Масалан, сиз, Пётр Степанович, ўша товуқларнинг насл қолдиришига кафил бўлаоласизми? Ким билади дейсиз, эҳтимол анави нусха бепушт товуқларни очирар. Уларни кўппакдек катта қилиб ўстирар-у, лекин улардан қиёматда ҳам насл кутиб бўлмас.

— Тўғри, қафолат бериб бўлмайди,— деб қўшилишди Иванов.

— Яна унинг беҳаёлиги, уddaбурунлиги ортиқча,— деб Персиков ўз кўнглини ўзи гап қиларди.— Яна эътибор беринг-а, ўша такасалтангга йўл-йўриқ кўрсатишни келиб-келиб менга юклашганини айтмайсизми.— Персиков тажриба ўтказиладиган столга ишора қилди: Рокк олиб келган қоғоз ўша ерда ётарди.— Ахир бу масала юзасидан ўзим ҳали аниқ бир фикр айта олмасам, қандай қилиб анави нодонга ақл ўргатаман?

— Рад этишнинг иложи бўлмайдими? — деб сўради Иванов.

Персиков тутоқиб кетди ва қоғозни олиб, уни Ивановга кўрсатди. У хатни ўқиб чиқиб истеҳзо билан жилмайиб қўйди.

— Тушунарли-и...— деди у маънодор қилиб.

— Энди, бу ёғини эшитинг... Мен ўз буюртмамни икки ойдан бери қутаман, ундан ҳануз дом-дарак йўқ. Анави такасалтангга бўлса, бир зумда тухумлар ҳам юборишипти, бошқа жиҳатлардан ҳам ҳар хил ёрдам кўрсатиб ётишипти...

— Барибир, минг урингани билан ҳеч ниманинг уддасидан чиқа олмайди, Владимир Ипатьич. Мана, кўрасиз, оқибат, барибир, камераларингизни қайтариб беришади.

— Кошкийди, тезроқ қайтариб беришса, улар менинг тажрибаларимни тўхтатиб қўйишди.

— Мана шуниси чатоқ-да. Менда ҳамма нарса тайёр.

— Сиз скафандрлар олдингизми?

— Ҳа, бугун олиб келишди.

Персиковнинг бир оз руҳи кўтарилиб, кўнгли ёришди.

— Иҳи... унда, менимча, бундай қилсак. Жарроҳлик хонасининг эшигини тақатақ беркитиб ташлаш мумкин, деразани бўлса, очиб кўямиз...

— Тўғри,— деб кўшилишди Иванов.

— Шлемлар учтами?

— Учта. Ҳа.

— Ундай бўлса... Сиз, албатта, мен... талабалардан яна биронтасини топишим мумкин... Учинчи дубулғани ўшанга берамиз.

— Гринмутни чақирса бўлади.

— У қайси, ҳалиги самандарлар устида иш олиб бораётган талабами?.. Ҳм... чакки эмас... лекин, шуниси ҳам борки, баҳорги имтиҳон пайтида у ялангитишларда сузгич пуфак қандай бўлишини айта олмаган эди,— илова қилди Персиков қануз кек сақлаб.

— Йўқ, у чаккимас... У яхши талаба,— деб ҳимоя қилди Иванов.

— Энди бир кеча мижжа қоқмай чиқишга тўғри келади,— деб гапида давом этди Персиков,— лекин бир илтимос, Пётр Степанович, сиз албатта газни текшириб кўринг, йўқса, азбаройи худо, анави «Доброхим»га ишониб бўлмайди. Газ ўрнига сассиқ бир нарса юборишлари ҳам мумкин.

— Йўқ, йўқ,— деб Иванов қўл силтади,— кеча ўзим текшириб кўрганман. Виждонан айтиш керак, Владимир Ипатьич, олий нав газ юборишипти.

— Сиз уни нимада синаб кўрдингиз?

— Жайдари бақаларда. Газни пуркаган ҳамоно ўлиб қолишяпти. Айтгандай, Владимир Ипатьич, биз яна бир иш қилсак. Сиз Гепеуга хат ёзиб, электр револьвер сўранг.

— Мен уни ишлата олмайман-да...

— Бу ёғини менга кўйиб беринг,— деб жавоб қилди Иванов,— биз Клязмада ундан эрмакка отган эдик... битта гепеучи ён кўшним эди... Ажойиб нарса. Бунақа зўр қурол бошқа топилмайди... Овоз чиқармайди, юз қадам жойдан аниқ нишонга тегади. Бир қарға отган эдик... Менимча, агар ўша револьвер бўлса, газнинг ҳам ҳожати қолмайди.

— Ҳм... доно фикр... Ғоят,— Персиков бурчакка бориб, телефон трубкасини олди...

— Менга, ҳалиги... нимайди... Лу-бянкани беринг...

* * *

Кунлар ниҳоятда қизиқ кетган эди. Далалар узра тиниқ ва қуюқ ҳовур жимирлаб тургани кўзга яққол ташланарди. Кечалар эса, ғоятда ажиб, мафтункор, ям-яшил эди. Ой ёғду сочиб, собиқ Шереметьевлар амлокига шундай тароват ва латофат бахш этдики, буни таърифлаш учун сўз топилмайди. Сарой — савхоз мисоли чақмоқ қандек ярқираб, боғда соялар тебранар, қўллар сатҳи икки хил ранга кирган: ярми қиялаб тушган ой ёғдусидан чароғон, иккинчи ярмини тубсиз зулмат чулғаган эди. Ой нури тушган ерда «Известия» газетасини бемалол ўқиса бўларди (фақат шахмат бўлимини, майда ҳарфлар билан терилганлиги сабабли ўқиш маҳол эди). Лекин бундай ҳузурбахш тунда, турган гапки, ҳеч ким «Известия»ни ўқимас эди... Фаррош қиз Дуня совхоз орқасидаги дарахтзорда пайдо бўлиб қолди, тасодифни қарангки, совхознинг шалдироқ юк машинасини ҳайдовчи шофер ҳам салдан кейин ўша дарахтзорга бориб қолди. Улар у ерга нега боришган — бизга маълум эмас. Хуллас, улар қайрағочнинг сийрак соясига ёзилган шофернинг чарм пальтоси устида ўтиришарди. Ошхонада чироқ ёниб турар, у ерда икки полицчи деҳдон кечки наонушта қиларди, эгнига оқ халат кийган Рокк хоним эса, серустун ровонда тўлин ойга термулганча хаёл суриб ўтирарди.

Кечкурун соат ўнда совхознинг орқа томонидаги Концовка қишлоғидан келаётган товушлар тинди, шунда бу осуда манзара узра ғоят нафис най на-

воси янгради. Бу хушоҳанг навонинг дарахтзорлар ва Шереметьев саройи олдидаги маҳобатли устунлар узра янграши мазкур манзарага нечоғлик муносиб эканлигини ифодалашга тил лол. «Қарға Мотка» операсидаги нозикниҳол Лиза билан эҳтиросли Полинанинг дуэти омухта бўлиб янграр, унинг акс-садоси эски бўлишига қарамай, барибир, бениҳоя ёқимли ва мафтункор ҳаёт шарпаси сингари самодаги ой сари учиб кетарди.

— Сўнмоқдалар... Сўнмоқдалар...— дея най булбулигўё бўлиб сайрар ва энтикарди.

Дов-дарахт қимир этмай қолди, ўрмон париси сингари маҳвкор Дуња шофернинг малла тук ўсган дағал ва мардона юзига юзини кўйиб куй тингларди.

— Куригур жуда чиройли чалапти-да,— деди шофер бақувват қўли билан Дуњанинг белидан маҳкам кучар экан.

Найни эса совхоз мудирини Александр Семенович Роккнинг ўзи чалаётган эди, чалгандаям, тан бериб айтиш керак, ғоят зўр маҳорат билан чаларди. Кези келганда шуни эътироф этиш лозимки, най чалиш бир вақтлар Александр Семеновичнинг касби бўлган. То 1917 йилгача у маэстро Петуховнинг донғи кетган концерт ансамблида хизмат қилган бўлиб, бу ансамбль ҳар куни оқшомда Екатеринбург шаҳридаги «Мафтункор Хаёллар» номли кинематографнинг шинамгина даҳлизини ёқимли мусиқа садолари билан янгратар эди. Лекин кўпчилик одамларнинг касби ва мавқеини ўзгартириб юборган буюк 1917 йил Александр Семеновични ҳам янги йўлдан бошлаб кетди. У «Мафтункор хаёлларни» ва унинг даҳлизидаги юлдузлар тасвири туширилган чанг босган сатин пардани тарк этди, най ўрнига маҳвкор маузер билан қуролланиб, уруш ва инқилобнинг теран уммонига шўнғиди. Долғалар узоқ вақт ва бир неча марталаб, уни гоҳ Қримга, гоҳ Москвага, гоҳ Туркистонга, гоҳ ҳаттоки, Владивостокка олиб бориб ташлади. Александр Семеновичнинг кимлигини тўла аниқлаш учун айнан инқилоб зарур эди. Оқибат, бу одамнинг ҳақиқатан ҳам буюк инсон эканлиги ва, турган гапки, унинг ўрни «Мафтункор хаёллар» даҳлизида эмаслиги аниқланди. Узоқ тафсилотларга берилмай, гапни мухтасар қиладиган бўлсак, шуни айтишимиз мумкин: 1927 йилда ва 1928 йилнинг бошида Александр Семенович Туркистонда эди; бу пайт у, биринчидан, катта бир газетага мухбирлик қилди, ундан кейин, олий хўжалик комиссиясининг маҳаллий аъзоси сифатида Туркистон ўлкаси ерларини суғоришда ҳайратомуз фаолият кўрсатиб, ном қозонди. 1928 йилда Рокк Москвага келди ва кўрсатган хизматлари учун энди ҳалол дам ола бошлади. Бутун умри чекка вилоятларда ўтган, доим эскича бичимдаги кийим кийиб юрадиган бу одам бир бообрў ташкилотнинг аъзоси эди ва у ўша ташкилотнинг аъзолик паттасини кўйин чўнтагида фахр билан олиб юради. Ана шу ташкилот қошидаги олий комиссия Роккнинг кўрсатган хизматларини қадрлаб, унга беғалва ва фахрли лавозим берди. Лекин афсус ва надоматлар бўлсинки, Республиканинг шўри экан: Александр Семеновичнинг жўшқин миясида ҳали ғайрат сўнмаган эди, у Москвада Персиковнинг кашфиёти ҳақида эшитиб қолди, натижада, Тверская кўчасидаги «Қизил Париж» меҳмонхонасида яшаб турган Александр Семеновичнинг миясида Персиков ихтиро қилган нур ёрдамида бутун республикани бир ой ичида товуқлар билан таъминлаш ғояси туғилди. Чорвачилик комиссияси Роккнинг таклифини кўриб чиқиб, маъқуллади, шундан кейин Рокк қўлида қалин қоғозга ёзилган ҳужжат билан антиқа феълли зоолог олим ҳузурига борган эди...

Ойнадек тиниқ кўл, дарахтзорлар ва совхоз боғи узра бошланган қушлар концерти охирлаб қолган эди. Шу пайт бирдан нимаям бўлди-ю, концерт таққа тўхтади. Лекин Концовкада, аллақачон пинакка кетишлари лозим бўлган итлар дабдурустан бараварига ҳурий бошладилар ва ҳуриш бора-бора ялписига аянчли увлашга айланди. Бу увлаш тобора авжга миниб, поён-

сиз далалар узра парвоз этди, кейин бу увлашга дафъатан кўл ва ҳовузлардаги миллионлаб қурбақалар жўр бўлди. Бу шу қадар даҳшатли манзара эдики, ҳатто бугунги сирли ва фусункор тун бир зумда сўниб хиралашди.

Александр Семенович чалаётган найини қўйиб, уй олдидаги айвонга чиқди.

— Маня. Эшпитясанми? Лаънати итларнинг увлашини қара... Сен нима дейсан, нега бунчалик безовта бўлишяпти экан-а?

— Мен қаяқдан билай? — деб жавоб қилди Маня кўзини осмондаги ойга қадаганча.

— Менга қара, Манечка, юр, яхшиси, бориб тухумларни кўздан кечиримиз,— деб таклиф қилди Александр Семенович.

— Ҳай агар, Александр Семенович, ўзинг ҳам тухум жинниси, товук жинниси бўлиб қолибсан. Ундан кўра, бир озгина дамингни олсанг-чи.

— Йўқ, Манечка, кел, борақолайлик.

Гулхонада шар чироқ куёшдек порлаб турарди. Бу ерга Дуня ҳам икки юзи қирмизи олмадек қизариб, кўзлари шодиена чақнаб кириб келди. Александр Семенович ойнабанд кузатув қоңқоқларини жуда эҳтиётлик билан очди. Ҳаммалари камера ичига мўраладилар. Қирмизи рангдаги ҳамма ёғи доғдуғ тухумлар тошпахта устида бир текисда саф тортиб турардилар, камераларда сукунат ҳукм суларди... Шифтдаги 15.000 шамли шар чироқ оҳиста вишиллаб ёнарди...

Александр Семенович гоҳ камеранинг ён томонидаги назорат тешигидан, гоҳ унинг устидаги ҳаво кирадиган тирқишдан ичкарига мўраларкан:

— Эҳ, ҳали шунақанги жўжалар очиб чиқарайки,— дерди шавқ-завққа тўлиб.— Мана, кўрасизлар... Нима? Ишонмаяпсизларми?

— Эшитдингизми, Александр Семенович,— деди Дуня жилмайиб туриб,— Концовкадаги мужиклар сизни дажжол дейишяпти. Уларнинг гапича, бу тухумларингизга жин текканмиш. Машина билан жўжа очириш гуноҳ, дейишяпти. Улар сизни ўлдиришмоқчиём бўлишди.

Александр Семенович сесканиб кетди ва хотини томон ўтирилди. Унинг рангида қон қолмаган эди.

— Хўш, бунини нима деса бўлади? Оббо одамлар-е. Нима қилса бўлади уларни? А? Манечка, халқни йиғиб, мажлис ўтказиш керак... Эртага уездан нотикларни таклиф қиламан. Мажлисда ўзим нутқ сўзлайман. Умуман, одамлар билан кўпроқ ишлашга тўғри келади... Бўлмаса, ёввойилашиб кетишлари мумкин бу хилват гўшада...

— Оми одамлар,— деди соқчи, у гулхона олдида тахланган шинели устида ўтирарди.

Эртаси куни совхозда энг мудҳиш ва ўта мавҳум воқеалар содир бўлди. Одатда куёш чиқишини қушларнинг кучли ва бетўхтов чуғурчуғурлари билан қарши оладиган дарахтзорлар бугун гунг эди. Бу вазиятни аҳоли бирдан пайқайди. Ҳамма ёқ гўё момақалди роқ гумбирлашини кутаётгандай, теран сукунат қўйнида, лекин осмон беғубор: момақалди роқдан ном-нишон йўқ эди. Совхоз аҳли орасида тарқалган миш-мишлар Александр Семеновичга ғайриоддий ва дудмал бўлиб туюлди, хусусан, ғаламислиги ва донишмандлиги билан бутун Концовка қишлоғига отнинг қашқасидаги танилган Эчки Бўқоғи лақабли амакининг айтганлари ҳеч қурқда турмайдиган гап бўлди. Унинг айтишича, гўё жамики қушлар тонг палласида гала-гала бўлишиб, осмонга кўтарилишганмиш ва Шереметьевни тарк этиб, шимол томондаги аллақаяқларга учиб кетишганмиш. Бу гап Александр Семеновичнинг таъбини тирриқ қилди, бу ҳам етмагандай, у Грачевка шаҳрига кун бўйи овора бўлиб зўрға кўнғироқ қила олди. Шаҳардагилар, икки кундан кейин халқаро аҳвол ва Доброкур масаласи бўйича нотиклар юборишга ваъда қилдилар.

Шу кунги оқшом ҳам ажабтовур ҳодисаларга мўл бўлди. Эрталаб дарахтзорлар теран сукутга толиб, одамларда кўнгилсиз шубҳа уйғотган бўлса, кундуз туш пайтида доим совхоз ҳовлисида чуғурлаб уймалашувчи чумчуқлар бирданига қаёққадир ғойиб бўлишди, энди бўлса, кечга келиб, Шереметьевкадаги кўл жимиб қолди. Бу энди ҳеч ақл бовар қилмайдиган мўъжиза эди; чунки Шереметьевка кўлидаги қурбақаларнинг қулоқни қоматга келтирувчи қуриллашлари ҳар оқшом қирқ чақирим нарига ҳам эшитилиб турарди. Бугун эса барча қурбақалар, гўё қирилиб кетгандай, сукутда эдилар. Кўлдан ҳеч қандай товуш эшитилмас, қиёқ ўтлар қилт этмай турарди. Александр Семенович руҳан жудаям эзилиб кетди. Одамлар бу ҳодисалар ҳақида Александр Семеновичнинг орқасидан ҳар хил бўлмағур гаплар тарқата бошладилар.

— Азбаройи худо, аломат ҳол, ҳеч тушунолмаёйман,— деди Александр Семенович хотинига тушлик пайтида,— нима сабабдан ҳамма қушлар учиб кетишдйкин?

— Мен қаёқдан билай?— деб жавоб қилди Маня.— Балки сен олиб келган ўша нурдан зада бўлишгандир?

— Тавба, жудаям овсарсан-да, Маня,— деди Александр Семенович кўлидаги қошиқни стол устига ташларкан,— сен ҳам худди анави мужикларга ўхшайсан. Бунга нурнинг нима дахли бор?

— Билмайман. Мени тинч қўй.

Кечқурун кош қорайганда кутилмаган учинчи воқеа содир бўлди — Концовкадаги итлар яна ҳурий бошладилар. Ҳуригандаям шунақа ҳуришдики, уларнинг ҳам маҳзун, ҳам дарғазаб ноласи ой нурига фарқ бўлган далалар узра бир зум ҳам тинмади.

Шу кунги Александр Семенович, озгинагина бўлса ҳам, яна бир янгиликнинг шоҳиди бўлди. Бу — гулхонада юз берган ёқимли хабар эди. Камераларга терилган, нур таъсирида қирмизи ранга кирган тухумларнинг гоҳ униси, гоҳ буниси ичидан тинимсиз равишда «Тик...тик...тик...тик...» деган товушлар эшитила бошлади.

Бу товушлар Александр Семенович учун зафар даракчиси эди. Дарахтзорларда ва кўлда содир бўлган аломат ҳодисалар шу заҳоти буткул унутилди. Ҳамма гулхонага тўпланди: Маня ҳам, Дуня ҳам, қоровул ҳам; ҳатто соқчи ҳам милтиғини эшик олдида деворга тираб қўйиб, кириб келди.

— Хўш, қалай? Энди нима дейсизлар? — деб сўради Александр Семенович виқор билан. Ҳаммалари қизиқсиниб, қулоқларини биринчи камера эшигига тутиб кўрдилар.

— Тумшуклари билан тухум қобиғини тўқиллатишяпти жўжалар,— деб гапини давом эттирди оғзи қулоғида Александр Семенович.— Нима, мени жўжа очиб чиқаролмайди, деб ўйловдинглари? Йўқ, азизларим.— У, қувончи ичига сиғмаганидан, соқчининг елкасига қоқиб қўйди.— Ҳали шунақанги жўжаларни очиб чиқарайки, кўриб, оғзингиз ланг очилиб қолсин. Энди бу ёғига жуда ҳушёр бўл,— деб қатъий оҳангда илова қилди у.— Тухумни тешиб чиқа бошлашлари билан дарҳол менга хабар қилинглар.

— Хўп бўлади,— деб бараварига жавоб қилишди қоровул, Дуня ва соқчи. «Тик...тик...тик...»— биринчи камерадаги гоҳ у, гоҳ бу тухум ичида жонланиш бошланганди. Дарҳақиқат, нур билан ёритилган бу юпқа пўчоқлар ичида дунёга келаётган ҳаёт манзараси шу қадар қизиқарли эдики, бу ерга йиғилган жамоа яна анча вақтгача тўнкарилган бўш яшиқлар устида ўтириб, жимирловчи антиқа чироқ нурида етилаётган тўқ қизил тухумларни мижжа қоқмай кузатди. Улар алламаҳалда ухлагани уй-уйларига тарқалишди. Бу пайт бутун совхоз ва унинг атрофидаги далалар ойнинг оч-яшил нурига фарқ бўлган эди. Бу тун жумбоқли эди, уни ҳатто даҳшатли дейиш ҳам мумкин эди. Бундай дейишимизга, эҳтимол туннинг теран сукунатини аҳён-аҳёнда бузиб турган Концовка қишлоғидаги итларнинг ҳеч қандай асоссиз

ҳасратли увлаши сабаб бўлгандир. Лаънати итлар нимага бунчалик безовта бўлаётган эди — буни ҳеч ким айтолмасди.

Эртаси куни эрталаб, Александр Семенович шум хабар эшитди. Соқчи қаттиқ хижолатда эди: у қўлини кўксига қўйиб, бир зум ҳам мижжа қоққанам йўқ, лекин, худо урсин, ҳеч нима сезмадим, деб аzza-баzza қасам ичарди.

— Ҳеч тушунолмамай қолдим, — деб таъкидларди соқчи, — бу ишда менинг заррача ҳам айбим йўқ, ўртоқ Рокк.

— Раҳмат, сиз мени жуда хурсанд қилдингиз, чин қалбимдан миннатдорчилик изҳор этаман, — деб маломат қиларди унга Александр Семенович, — ўзи сизнинг хаёлингиз қаёқда, ўртоқ? Сизни бу ерга нима учун қўйишган? Кузатиш учун. Бас, шундай экан, айтинг менга, қаёққа кетди улар? Ахир тухумдан чиқишибди-ку. Демак, қочиб кетишган. Демак, сиз эшикни очик қолдириб, ўз ҳожатингиз билан қаёққадир кетгансиз. Нима қилиб бўлсаям, топасиз жўжаларни.

— Мен ҳеч қаёққа кетганим йўқ. Нима, мен ўз вазифамни билмас эканманми? — деди соқчи қаттиқ хафа бўлиб. — Сиз мени бекорга койиясиз, ўртоқ Рокк.

— Бўлмаса қаёққа кетди ўша жўжалар?

— Ахир мен қаёқдан билай? — деди соқчи энди жаҳл билан, — нима уларга пойлоқчилик қилишим керакмиди? Мен нима учун қўйилганман ўзи бу ерга? Камераларни биров ўмариб кетмаслиги учун. Демак, вазифамни ҳалол бажаряпман. Ана, туришти камераларингиз. Лекин жўжаларингизни кетидан қувлаб тутиш, қонун бўйича, менинг вазифамга кирмайди. Ким билсин, бу тухумларингиздан қанақа жўжалар чиқаркин ҳали. Эҳтимол, уларга велосипедда ҳам қувиб етиб бўлмас.

Александр Семенович сал ҳовуридан тушди, яна бир оз вақт алланималар деб тўнғиллаб турди-да, кейин ҳайрон бўла бошлади. Ҳақиқатан ҳам, жуда ажабланарли ҳол юз берган эди. Энг аввал заряд берилган биринчи камерада айнан нурнинг тиғи тушиб турган ердаги иккита тухум синган эди. Салгина четроққа думалаб чиққан битта тухумнинг пўчоғи азбестнинг нур тушиб турган ерида сочилиб ётарди.

— Жин урсин, — деб ғўлдиради Александр Семенович, — деразалар берк, томни тешиб, учиб чиқиб кетишмагандир ахир.

У бошини кўтариб, ойнабанд томнинг бир неча ерида катта-катта туйнук пайдо бўлганини кўрди.

— Вой, қизиқмисиз, Александр Семенович, — деди Дуња ажабланиб, — не замонда жўжалар ҳам учарканми? Улар шу ўртада бўлиши керак... Ма, ту... ту... ту... — деб қичқираркан, у гулхонанинг чанг босган гултувақлар уйилган, аллақандай тахталар терилган ва ахлатлар тўкилган бурчак-бурчакларини бирма-бир кўздан кечира бошлади. Лекин ҳеч ерда ҳеч қандай жўжа кўринмади.

Ҳамма ходимлар совхоз ҳовлисида икки соатда зир югуришиб, «учқур» жўжаларни қидиришди, лекин ҳеч ердан ҳеч нима топиша олмади. Бутун кун ҳаяжон ва ваҳима билан ўтди. Камералар соқчиси ёнига яна қоровул ҳам қўйилди. Бу қоровулга, ҳар чорак соатда камералар дарчасини кўздан кечириш ва бирон гап бўлса, дарров Александр Семеновични чақириш буюрилди. Соқчи эса, милтиғини тиззалари орасига олиб, эшик олдида хўмрайиб ўтирарди. Александр Семеновичнинг бош қашишга ҳам вақти бўлмай, тинимсиз елиб-югурди, шу сабабли, у фақат соат иккига яқинлашгандагина тушлик қилгани ўтирди. Тушликдан кейин, бир вақтлар Шереметьевники бўлган кенг диванга ётиб, соя-салқинда бир соатча мизғиб олди, кейин қотган нондан тайёрланган совхоз квасини мириқиб ичди-да, гулхонага йўл олди ва у ерда энди ҳамма нарса батартиб эканлигини ўз кўзи билан кўриб, кўнгли таскин топди. Кекса қоровул чипта устига қорни билан ётиб олиб,

кўзларини пирпиратганча, биринчи камеранинг назорат ойнасига тикиларди. Соқчи эшик олдида сергак турарди.

Янгилик ҳам бор эди: энг кейин зарядка қилинган учинчи камерадаги тухумлар, гўё ичларида кимдир пиқиллаб йиғлаётгандай, тамшанишар, томоқ тақиллатишарди.

— Ҳў-ў, етилишяпти, — деди Александр Семенович, — мана буни, етилиб қолди, деса бўлади. Кўрдингми? — деб қоровулга ўтирилди у.

— Ҳа, ишимиз зўр, — деб жавоб қилди қоровул бош чайқаб — унинг бу гапини икки хил маънода тушуниш мумкин эди.

Александр Семенович камералар олдида бир оз вақт чўққайиб ўтирди, лекин у борида биронта ҳам тухум очилмади, у ўрнидан туриб, увушган оёғини уқалади ва:

— Мен кўрғондан ҳеч қаёққа кетмайман. Фақат кўлга бориб чўмилиб келаман, — деди. — Агар бирон янгилик юз берса, дарҳол чақиринглар. У заминдор Шереметьев қасрига бориб, ўз ётоқхонасига кирди. Бу ерда ўринкўрпаси йиғиштирилмаган иккита тор сим қаравот турарди, ерга эса, оламжаҳон хом олма тўкилган, яна бир бурчақда бўлғуси жўжалар учун тайёрлаб қўйилган бир тўп тариқ уйилиб ётарди. Рокк елкасига пахмоқ сочиқ ташлади, бир оз ўйлаб туриб, сув бўйида дам олиб ўтирганида чалиш учун найини ҳам олиб олди. У қасрдан гириллаб югуриб чиқди, совхоз ҳовлисини кесиб ўтиб, толзор ичидан кўл томон кета бошлади. У найини қўлтиғига қистириб, сочиқни силкитганча шахдам-шахдам юриб борар эди. Само ўзининг оташ тафтини тол навдалари орасидан паға-паға ёғдирар, бадан сирқираб, тезроқ сувга шўнғишни истарди. Роккнинг ўнг томонида энди қалин ўсган қариқиз ўтлар бошланди. Александр Семенович бу ердан ўта туриб, ўт ичига туширди. Шу заҳоти айқаш-уйқаш бўлиб ўсган катта-катта япроқли қариқиз ўтлари орасида бир нима шитирлади: гўё кимдир йўғон бир ходани судрагандай бўлди. Юрагида бир лаҳзагина нохуш санчиқ турганини ҳис этган Александр Семенович қариқиззор томонга таажжуб билан боқди. Мана, икки кундирки, кўлдан ҳеч қандай садо чиқмасди. Шитирлаш тўхтади, қариқиззор майдонининг нариги томонида кўлнинг жозибали сатҳи ва ечиниш хонасининг кулранг томи кўринди. Александр Семеновичнинг олдидан бир нечта ниначи учиб ўтди. У сув устига ўрнатилган тахтапул томон эндигина бурилмоқчи бўлган эди, бирдан қариқиззор ичидаги шитирлаш яна такрорланди ва бу шитирлашга энди калта-калта пишиллаш жўр бўлди — гўё мой томаётгандай ва паровоз буғ чиқараётгандай туюлди. Александр Семенович ҳушёр тортиб, қалин ўсган ёввойи ўт орасига тикилиб қарай бошлади. Шу пайт Рокк хотинининг:

— Александр Семенович, — деб чақирган овози янгради ва аёлнинг оқ кофтаси бир лаҳзагагина лип этиб кўриниб ғойиб бўлди, сўнг яна, энди малиназорда кўринди. — Шошма, мен ҳам бораман чўмилгани.

Маня кўл томон шошиб келарди, лекин Александр Семенович унга ҳеч нима деб жавоб қилмади, чунки бутун диққати қариқиззорга қаратилган эди. Шу пайт оч-сарик ва оч-бўзранг бир хода Роккнинг кўзи олдида ўтлар орасидан юқорига кўтарилди бошлади. Александр Семеновичга бу хода гўё аллақандай шилимшиқ сарғиш доғлар билан қоплангандек кўринди. Хода биланглаб-биланглаб ҳаракат қилганча шу қадар юқорига кўтарилдики, шу ерда қийшайиб-майишиб ўсган тол дарахтидан ҳам баланд кетди... Кейин бу ходанинг бош қисми букилиб, бир оз эгилди. Александр Семеновичнинг боши узра кўтарилган бу хода бўйининг баландлиги билан Москва кўчаларидаги симёғочга ўхшаб кетарди. Лекин бу оддий симёғочлардан икки ҳисса йўғонроқ ва баданини қоплаган тангачасимон безаклар туфайли анча чиройлироқ кўринди. Александр Семенович ҳали ҳеч нимага тушунмаса ҳам, ҳалитдан вужуди дағ-дағ қалтираб, бу кўрқинчли хода бошига қаради, қаради-ю, юраги бир неча сониягача тамоман уришдан тўхтаб қолди. Назарида, август ойининг шу жазирама кунда бирданга қаттиқ совуқ турган-

дай, кўз олди эса тамомила хиралашгандай бўлди. Ходанинг энг тепаси — бош экан. Бу думалоқ сарғиш холли оч жигарранг бош ялпоқ ва чўзинчоқ эди. Қовоғи йўқ совуқ ва қийиқ кўзлар бошнинг устки қисмига жойлашган бўлиб, бу кўзларда ғайритабиий нафрат ўти ёнарди. Бу бош гўё ҳавони чўқигандек ҳаракат қилди ва бутун гавдаси билан бирга чўкиб, қариқиззор ичида ғойиб бўлди, шапалоқ япроқлар узра фақат бир жуфт кўз қолди, бу кўзлар мижжа қоқмай Александр Семеновичга тикилиб тураверди. Япроқлар орасидан кўриниб турган кўзлар шу қадар чиройли эдики, бутун вужудини ёпишқоқ совуқ тер босган Александр Семенович фақат учтагина сўз айта олди; ҳеч ақл бовар қилмайдиган бу сўзларни фақат даҳшатдан эси оғиб қолган одамгина айтиши мумкин эди:

— Бу қанақа майнавозчилик...

Кейин бирдан эсига илон ўйнатувчи сеҳргарлар тушиди...ҳа...ҳа... Ҳиндистон ... чипта сават ва сурат... Сеҳр-жоду.

Шу пайт яна ходанинг боши ва танаси ҳавога кўтарилди бошлади. Александр Семенович найни лабига кўйиб, уни пуфлади ва ҳар сонияда энтика-энтика «Евгений Онегин» операсидан вальс куйини чала бошлади. Яшил япроқлар орасидан боқиб турган кўзларда операга қарши нафрат алангаси ёнди. Ана шунда Манянинг:

— Нима бало, эсингни едингми, нега жазирама офтобда най чалаяпсан? — деган қувноқ овози эшитилди ва Александр Семенович кўз қири билан ўнг томонга қараб, оқ бир шарпани кўрди.

Сўнг бениҳоя изтиробли чинқириқ бутун совхозни бошига кўтарди ва акс садо бўлиб, теварак-атрофга ёйилди, вальс куйи эса, худди оёғи синган қушдай диканглай бошлади. Яшил барглар орасидан тикилиб турган ялпоқ бош ҳамла қилди, унинг кўзлари Александр Семеновични ҳоли қолдириб, нигоҳини бошқа томонга қаратди. Бўйи, тахминан ўн беш газ келадиган, йўғонлиги одам гавдасидан қолишмайдиган илон (ҳа, бу илон эди) қариқиззор ичидан худди пружинадек отилиб чиқди. Унинг шамолига сўқмоқ йўлдан тўзон кўтарилди, вальс таққа тўхтади. Илон совхоз раҳбари ёнидан шувиллаб ўтиб, тўғри сўқмоқ йўлдаги оқ кофта томон отилди. Шундан кейин бўлган даҳшатли манзарани Рокк ўз кўзи билан аниқ кўрди: Манянинг ранги заъфарон бўлиб, кейин опшоқ оқарди, унинг соч толалари боши узра худди ингичка симлар мисол ярим газга тиккайди. Илон оғзини очган эди, оғзидан санчқига ўхшаш бир нима отилиб чиқди ва ҳушидан кетиб сўқмоқдаги тупроққа йиқила бошлаган Манянинг елкасидан илиб олиб, ердан бир газ юқорига кўтарди. Шунда Маня яна бир марта жонталвасасида фарёд солди. Илон тўлғаниб, ўн беш газли винтга айланди, думини ликиллатиб, сўқмоқдаги чангдан қуюн кўтарди ва Маняни тегирмон тошидай эзиб, мажақлай бошлади. Аёлдан энди бошқа ҳеч қандай нидо чиқмади. Рокк унинг суяқларини қисир-қисир синаётганини эшитди. Шу пайт Манянинг боши ердан жуда баландга кўтарилди — у гўё эркаланаётгандай юзини илоннинг юзига қўйган эди. Манянинг оғзидан қон варақлаб оқди, синган қўли диккайди ва унинг ҳар битта тирноғи остидан қон тизиллаб отила бошлади. Кейин илон чакагини қисирлатиб оғзини катта очди ва шу очиқ оғзини бирварақайига Манянинг бошига кийдирди-да, аёлнинг гавдасини худди қўлқопга тикилаётган қўлдек аста-аста ичига торта бошлади. Илон жаҳаннам оловини эслатувчи ўтли нафасини чор ёққа уфурарди — бу оташ нафас Роккнинг юзига ҳам келиб урилди, унинг думи Роккни сал бўлмаса сўқмоқ йўлдан учуриб юбораёзди. Ана шу пайт унинг сочлари бирварақайига оқариб кетди: мойланган этик каби тим қора сочли бошининг аввал чап палласи, кейин ўнг палласи худди кумуш суви юритилгандек зумда оқарди-қолди. Ниҳоят, Рокк бу ажал нафасидан кўнгли беҳузур бўлиб, ўзини сўқмоқдан четга олди ва кўз олди қоронғилашиб, жонҳолатдаги ҳайқириғи билан ҳамма ёқни ларзага келтиргачча, боши оқдан томонга югуриб кетди...

IX боб

ЖОНЛИ БЎТҚА

Давлат сиёсий бошқармасининг Дугино бекатидаги вакили Шчукин жуда довурак одам эди. У ўйланиб туриб, малласоч ўртоғи Полайтисга шундай деди:

— Нима дейсан, борамизми? А? Бўпти, олиб кел мотоциклни, — сўнг бир оз сукутга толиб, эшак-курсида ўтирган одамга ўтирилди, — найни кўйиб кўйинг энди.

Лекин Дугино ГПУси биносидаги эшакда дағ-дағ қалтираб ўтирган сочи опшоқ оқарган одам кўлидаги найни столга кўймай, юм-юм йиғлай бошлади. Шунда Шчукин ҳам, Полайтис ҳам, найни тортиб олиш лозим, деган қарорга келишди. Лекин у одамнинг бармоқлари найга худди пайванд қилингандек ёпишиб қолган эди. Цирк паҳлавони сингари бақувват Шчукин унинг ҳар қайси бармоғини биттама-битта қайириб, найдан ажратди. Кейин найни столга кўйишди.

Бу воқеа Маня ўлган куннинг эртасига эрталаб қуёш энди чарақлаб чиққан пайтда юз бераётган эди.

— Биз билан борасиз, — деди Шчукин Александр Семеновичга, — қаерда нима бўлганини кўрсатишингиз керак. — Лекин Рокк даҳшатга тушиб, ўзини ундан олиб қочди ва кўзига кўрқинчли шарпалар кўринаётгандек юзини кўллари билан беркитиб олди.

— Барибир, кўрсатишингиз керак, — деди қатъий оҳангда Полайтис ҳам.

— Йўқ, тинч кўй уни. Аҳволини кўряпсан-ку.

— Мени Москвага жўнатишлар, — йиғлаб илтимос қилди Александр Семенович.

— Нима, совхозга бутунлай қайтиб бормоқчи эмасмисиз?

Рокк жавоб бериш ўрнига яна кўллари билан юзини қоплади, яна кўзидан даҳшат ёшлари тирқираб оқа бошлади.

— Ҳа, яхши, — деди Шчукин кескин оҳангда, — ҳақиқатан ҳам жуда ночор аҳволдасиз... Кўриб турибман. Ҳозир бу ердан тез юрар поезд ўтади, шу поездда жўнайсиз.

Бекат қоровули Александр Семеновичга сув тутди, у сири кўчиб қолган кўк кружка четига тишини такиллашиб уриб, сув ича бошлади. Бу пайт Шчукин билан Полайтис кенгаш ўтказишди. Полайтиснинг фарази бўйича, умуман, ҳеч қандай воқеа содир бўлмаган, шунчаки, Рокк руҳий касалликка чалингану кўзига даҳшатли шарпалар кўринган. Аммо Шчукин, ҳозирги пайтда Грачевка шаҳрида томоша кўрсатаётган циркдан бўғма илон қочганини шама қилди. Икки вакилнинг пичир-пичир таҳминларини эшитиб қолган Рокк ўрнидан турди. Энди бир оз ўзига келган бу одам муқаддас китобда мадҳ этилган пайғамбардек кўлларини ёйиб деди:

— Қулоқ солишлар. Менга қаранглар. Нега гапимга ишонмайсизлар? Уни ўз кўзим билан кўрдим, ахир. Бўлмаса, менинг хотиним қаёққа кетди?

Шчукин сукутга толди, жиддийлашди ва дарҳол Грачевкага қандайдир мазмунда телеграмма юборди. Унинг фармойиши бўйича, учинчи вакил Александр Семеновичдан бир қадам ҳам нари жилмай, унга кўз-қулоқ бўлиб турди. Роккни шу вакил Москвага кузатиб бориши лозим эди. Шчукин билан Полайтис эса, экспедицияга ҳозирлик кўра бошлашди. Уларда фақат биттагина электр револьвер бор эди, лекин шунинг ўзи ҳам яхшигина химоя қуроли бўла оларди. 27 йилда чиқарилган, яқиндан жанг қилишга мосланган бу элликотар револьвер Франция техникасининг фахри бўлиб, юз метр масофадаги нишонни уриши, урганда ҳам диаметри икки метр бўлган майдондаги жамики жонзодни ер тишлатиши муқаррар эди. Хуллас, бу қурол билан мўлжалга теккизишдан, теккизмаслик қийин эди. Шчукин ярақлаб турган электр тўшончани тақди, Полайтис бўлса, 25 ўкли оддий пулемётчани бели-

га осиб, яна, эҳтиёт шарт, ўқ тўлдирилган обоймалар ҳам олди. Кейин улар ҳали шудринг кўтарилмаган эрталабки салқинда тош йўлдан совхоз томон йўл олишди. Мотоцикл бекат билан совхоз оралиғидаги йигирма чақирим масофани чорак соатда босиб ўтди (Рокк эса, ҳар қадамда ҳушидан кетгудек қўриқиб, дам-бадам йўл ёқасидаги ўтлар орасига яшириниб бутун тун юрган эди), куёш хийла кўтарилиб энди қиздира бошлаганида, улар Тонь дарёси бўйидаги тепалиқда, ям-яшил дарахтлар орасидан мўралаб турган, кираверишида муҳташам устунлари бўлган қордек оппоқ қасрни кўришди. Теварак-атроф сув қуйгандек жимжит эди. Вакиллар совхозга етай деб қолишганида, аравасига қандайдир қоплар ортиб имиллаб бораётган бир аравакаш деҳқоннинг ёнидан ғизиллаб ўтиб, уни орқада қолдириб кетишди. Мотоцикл кўприқдан ўтгач, Полайтис, бирон кимсани чақиритиш ниятида сигнал берди. Лекин агар Концовка қишлоғидан эшитилаётган битта-яримта итнинг жонжаҳд билан вовуллашини ҳисобга олинмаса, бошқа ҳеч ердан, ҳеч қандай товуш эшитилмади. Мотоцикл юришини секинлатиб, икки ёнида икки шернинг кўкариб кетган тош ҳайкали бўлган дарвоза олдига яқинлашди. Оёқларига сариқ чарм кўнж кийган, чанга ботган вакиллар ерга тушишди ва машинани дарвоза панжарасига занжирбанд қилиб қулфлаб, ўзлари қўрғонга киришди. Бу ерда ҳукм сураётган сукунат уларни ваҳимага солди.

— Ҳей, ким бор? — деб бақирди Шчукин баралла овоз билан.

Лекин унинг дўриллаган овозига ҳеч ким жавоб бермади. Вакиллар тобора кўпроқ таажубга тушиб, қўрғонни айланиб чиқишди. Полайтис қовоғини солди. Шчукин оқ-сариқ қошларини астойдил чимирганча, атрофга жиддий назар ташлай бошлади. Улар ёпиқ деразадан ошхонага мўралашди: у ерда ҳеч ким йўқ эди, аммо ҳамма ёқда синган чинни идишларнинг оппоқ парчалари сочилиб ётарди.

— Биласанми, чиндан ҳам бу ерда бир гап бўлганга ўхшайди. Кўряпман. Фалокат юз берган, — деди Полайтис.

— Ҳой, ким бор?! Жавоб беринглар?! — деб қичқирди Шчукин, лекин унга ошхона шифтидан келган акс-садогина жавоб бўлди.

— Тавба, — деб пўнғилларди Шчукин. — Ахир ўша илон ҳаммани бирваракайига ютиб юбормагандир. Ё қочиб кетишдимикин. Юр, уйга кирамиз.

Собиқ заминдор қасрининг эшиги ланг очик, ичи бўм-бўш эди. Вакиллар ҳатто болахонага ҳам чиқиб тушишди, ҳамма эшикларни бир-бир тақиллатиб очиб кўришди, лекин ҳеч зогни учратишмади, кейин ҳувиллаб ётган даҳлиздан яна ҳовлига чиқишди.

— Айланиб ўтиб, қишлик боққа кириб кўрамиз, — деб таклиф киритди Шчукин, — ҳамма ёқни кўздан кечирамиз, ундан кейин телефон қоқсақ ҳам бўлади.

Вакиллар ғишт терилган йўлкадан юриб, тўгарак гулзор ёнидан ўтишди-да, ичкари ҳовлига киришди, уни тик кесиб ўтиб, қишлик гулхонанинг ярақлаган ойналарига яқин боришди.

— Шошма-чи, — деди пичирлаб Шчукин ва белига таққан револьверни очди. Полайтис ҳам ҳушёр тортиб, пулемётчани қўлига олди. Гулхонадан ва ундан орқасидан қулоқни батанг қилувчи жуда ғалати товуш эшитиларди. Қаердадир худди паровоз пишқираётгандек эди. Вишш... Вишшш. с-с-с-с... — деб пишқирарди бутун гулхона.

— Эҳтиёт бўл, — деб пичирлади Шчукин, сўнг икки вакил гулхона ойнаси олдига оёқ учида юриб бориб, ичкарига қарашди.

Шу заҳоти Полайтис ўзини орқага ташлади, унинг юзи докадек оқариб кетган эди. Шчукин оғзини очганча қўлида револьвер билан серрайиб қолди.

Бутун гулхона қурт тушган бўтқага ўхшарди. Баҳайбат илонлар дам буралиб, дам чўзилиб, дам кулча бўлиб вишиллашиб, бошларини гоҳ ҳар ёққа тикиб, гоҳ сарак-сарак қилиб гулхона ичида судралиб юришарди. Ҳамма ёқда сочилиб ётган тухум пўчоқлари илонлар остида қисирлаб синарди. Шифтда ёниб турган каттакон шарсимон электр чироғи бутун гулхонани

худди кинематограф чироғи сингари ажиб бир тарзда ёритарди. Ерда улкан фотоаппаратни эслатувчи учта қора яшиқ турарди. Улардан иккитаси жойидан қўзғатилган, қийшайиб ўчиб қолган, учинчисида нозиккина тўққизил нур ёниб турарди. Катта-кичик илонлар электр симларига, дераза ромларига тирмашиб, ойнабанд томдаги туйнук орқали ташқарига ўрмалаб чиқардилар. Шарсимон электр чироғида бир неча газ узунликдаги тим қора чипор илон осилиб ётар, унинг боши чироқ остида худди соатнинг капгири сингари чайқаларди. Илонларнинг вишиллашига аллақандай шақилдоқлар жўр бўларди, гулхонадан кўлмақ сувнинг ҳидига ўхшаш бадбўй чиринди ҳиди келарди. Вакилларнинг кўзига бу ерда яна чангга қоришиб, сочилиб ётган оппоқ тухумлар ва камералар яқинида қилт этмай ётган баҳайбат узуноёқ куш ҳамда эшиқ олдида милтиғи билан ёнма-ён чўзилиб ётган кулранг кийимли одамнинг жасади кўрингандай бўлди.

— Қоч,— деб бақирди Шчукин ва чап қўли билан Полайтиснинг кўкрагидан итариб, ўнг қўлидаги револьверни кўтарганча орқага тисарила бошлади. У гулхона олдида кўкиш чақмоқ чақиб, тўққиз мартача пишилла-тиб ўқ узишга улгурди. Бу пишиллаш ниҳоятда қаттиқ эшитилди, шунда Шчукин отган ўқларга жавобан бутун гулхона даҳшатли ҳаракатга келди ва илонлар барча туйнук ва тирқишлардан ясси бошларини чиқара бошладилар. Гумбирлаган ўқ овози шу заҳоти бутун совхозга ёйилиб, шуъласи деворларда акс эта бошлади. Полайтис орқасига тисариларкан, пулемётчасидан тинмай ўқ узарди; ўқлар: чах, чах, чах, шув... деган овоз чиқарарди. Шу пайт Полайтис ўз орқасида ғоят ғайритабiiй тўрт оёқли бир махлуқнинг шарпасини эшитиб, бирдан чалқанчасига йиқиларкан, жонҳолатда чинқириб юборди. Жуда баҳайбат калтакесакни эслатувчи яшил-жигарранг тусли, каттакон чўзинчоқ тумшукли, маймоқ оёқ, думи тароқсимон бу махлуқ омборхона орқасидан чиқиб келиб, Полайтиснинг оёғидан ғарчча тишлаб, уни ерга йиқитган эди.

— Ёрдам бер,— деб чинқирди Полайтис, лекин шу заҳоти унинг чап қўли махлуқнинг оғзида қисирлаб синди, ўнг қўлини кўтаришга у қанча уринмасин, фойда бермади, револьвер ушлаган бу қўл ерда судрала бошлади. Шчукин овоз келган томонга ялт этиб қарадию эсанкираб қолди. У бир марта ўқ узди, лекин ўртоғини ўлдириб қўйишдан қўрқиб, анча четроқни мўлжалга олди. Иккинчи ўқни у гулхона томонга қарата отди. Чунки у ерда ғужғон ўйнаётган майда илонлар орасидан хирсдай келадиган бир илоннинг сап-сариқ баҳайбат ялпоқ боши кўтарилган ва бутун гавдаси билан гулхонадан отилиб чиқиб, Шчукин томон ташланган эди. Иккинчи ўқ билан у мана шу улкан илонни отиб ўлдирган эди. Энди у яна чалажон Полайтисни оғзига тишлаб олган тимсоҳни ўлдиришга шайланиб, бу ёвуз газанданинг қаерини пойлаб отса, дўстига зиён етказмасликни ўйлаб, гирдикапалак бўларди. Ниҳоят у газандани отди. Электр револьвер атрофга ним яшил шуъла таратиб икки марта пақиллади, шунда тимсоҳ бир ирғиб, оғзидан Полайтисни тушириб юборди ва узала тушиб жон берди. Соғлом ўнг оёғини ерга тираб, синган чап оёғини судраб эмаклаётган Полайтиснинг енгидан ва оғзидан варақ-варақ қон келарди. Унинг кўз нури сўна бошлаган эди.

— Шчукин... қоч,— деб ғўлдирарди у пиқ-пиқ йиғларкан.

Шчукин гулхона томонга қаратиб кетма-кет ўқ узди, гулхонанинг бир нечта ойнаси чил-чил синди. Лекин унинг орқасидаги ертўла деразасидан биланглаб чиққан, маҳобатли пружинани эслатувчи зарғалдоқранг илон бутун ҳовлини ўзининг ўн беш газли гавдаси билан қоплади ва шу ондаёқ Шчукиннинг оёғини чирмаб, уни ерга гурсиллатиб урди, ялтироқ револьвер Шчукиннинг қўлидан анча нарига учиб кетди. Шчукин овозининг борича бақириб юборди, кейин нафаси бўғила бошлади, чунки жонли пружина унинг калласинигина очиқ қолдириб бутун гавдасини ўраб олганди. Пружинанинг боши Шчукиннинг калласи атрофидан бир марта айланиб ўтган эди, калланинг териси шилинди, бошчаноқ қисирлаб мажақлана бошлади. Шундан ке-

йин совхозда бошқа бирон марта ҳам ўқ овози эшитилмади. Ҳаммаёқни ви-
шилловчи мудҳиш товуш босиб кетди. Бу товушга жавобан, жуда олисдан,
Концовка томондан шамол увиллаган овозни учириб олиб келди, лекин бу
итнинг увиллашими ё одам увиллаятими — энди аниқлаб бўлмасди.

Х боб

ФОЖИА

«Известия»нинг шарсимон чироқлардан чароғон тунги таҳрир шўъбасида
газета чиқарувчи бақалоқ муҳаррир қуйма стол устида газетанинг «Респуб-
ликалар Иттифоқи бўйлаб» деган мавзудаги телеграммалар терилган иккин-
чи саҳифасини тайёрларди. Шу пайт кўзи бир гранкага тушди-ю унга пенс-
нэ орқали тикилиб, бирдан хохолаб кулиб юборди, атрофига корректорлар
билан саҳифаловчини чақириб, ҳаммага ўша гранкани кўрсатди. Нам
қоғознинг тасмадек ингичка ерига қуйидаги сўзлар чоп этилган эди:

«Смоленск губернияси, Грачевка уезди. Бу ерда катталиги отдек келадиган
ва отга ўхшаб тепинадиган товуқ пайдо бўлган. Унинг думи ўрнидан
буржуй хонимлар тақадиган пат ўсиб чиққан».

Ҳарф терувчилар бунини ўқиб хандон ташлаб кулишди.

— Бир замонлар, — деди газета чиқарувчи ҳузур қилиб ҳиринглаб, — Ва-
ня Ситиннинг¹ «Русское Слово» газетасида ишлаган пайтимда мухбирлар
шу қадар кўп ичишардики, кўзларига пашша фил бўлиб кўринарди, энди
бўлса, товуқ туяқушдек бўлиб кўрингунча ичишганга ўхшайди.

Ҳарф терувчилар хохолаб кулишарди.

— Гапингиз рост, туяқуш бўлиши керак, — деди саҳифаловчи, — нима
дейсиз, жойлаштираверайликми, Иван Вонифатьевич?

— Нима, жинни бўлганмисан, — деб жавоб қилди газета чиқарувчи, —
хайронман, котиб қандай ўтказиб юбордийкин бунини — кайфи тарақ одам
юборган бу телеграммани.

— Кўришиб турипти: маишат зўр бўлганга ўхшайди, — деб қўшилишди
ҳарф терувчилар, саҳифаловчи ҳам туяқуш ҳақидаги хабарни столдан олиб
ташлади.

Шунинг учун, эртаси кунини «Известия», одатдагидек бир одам қизиқарли
материаллар билан, аммо Грачевка туяқуши ҳақидаги маълумотсиз босилиб
чиқди. «Известия» газетасини мунтазам равишда ўқиб борувчи приват-до-
цент Иванов ўз кабинетида газетани кўздан кечириб бўлиб, тахлади ва бир
эснаб қўйиб, қизиқарли ҳеч нима йўқ, деб оқ халатини кия бошлади. Бир оз-
дан сўнг унинг хонасида иситгичлар ёнди, қурбақалар қуриллай бошлади.
Профессор Персиковнинг хонасида эса, тўс-тўполон эди. Панкрат қўлларини
ёнига тушириб, юрак ҳовучлаб турарди.

— Тушундим.... хўп бўлади, — дерди у.

Персиков унинг қўлига сурғуч билан муҳрланган пакет тутқазаркан
деди:

— Сен чорвачилик бўлимига бориб, тўғри бўлим мудирини Птаханинг ол-
дига кирасан, шартта унинг юзига, сиз чўчқасиз, деб айтасан. Бунини мен,
яъни профессор Персиков айтди, дейсан-да, пакетни қўлига берасан.

«Осон бўпти-да, жа»... — деб кўнглидан ўтказди ранги докадек оқарган
Панкрат ва қўлида пакет билан чиқиб кетди.

Персиков хуноб эди.

— Қандай бемаънилик, — деб ғингширди у қўлпайпоқ кийган қўлларини
бир-бирига ишқаб хона ичида у ёқдан-бу ёққа танда қўяр экан, — бу мени ва

¹ Ситин И. Д. (1851—1934) — машҳур рус ношари.

умуман, зоологияни бетамизларча таҳқирлашди. Анали лаънати товуқ тухумларини роса ташиб ётишипти, мен бўлсам икки ойдан бери кутган нарсамни ола олмайман. Нима, Америка шунчалик узоқми-а? Қачон қарасанг, ит эгасини танимайди, доим тартибсизлик,— шундан кейин у бармоқларини букиб санай бошлади: уларни туттишга... ҳай, кўпи билан ўн кун кетсин, ҳа, яхши — ўш беш кун... боринг ана, йигирма кун кетсин, океан устидан учиб ўтишга икки кун, Лондондан Берлингача бир кун... Берлиндан бизгача олти соат... ахир бу кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бемаънилик-ку...

У жаҳл билан телефонга ташланиб, қаёққадир кўнғироқ қила бошлади.

Унинг хонасида аллақандай сирли ва хатарли тажриба ўтказиш учун ҳамма нарса тахт эди, бу ерда эшик тирқишларига ёпиштириш учун тилим-тилим қилиб қирқилган қоғозлар, говвосларнинг найчали шлемлари ва биқинига «Доброхим» тегилмасин» деб ёзилиб, ёзув остига одам бош чаноғи билан чалиштирилган икки суякнинг тасвири туширилган қоғоз ёпиштирилган симобдек яракловчи бир нечта баллон турарди.

Профессор фақат уч соатлардан кейин ҳовуридан тушиб икир-чикир ишлар билан шуғуллана бошлади. У институтда ҳар куни кеч соат ўн биргача ишлар, шунинг учун ташқарида содир бўлаётган воқеалардан мутлақо беҳабар эди. Москвада оғиздан-оғизга ўтиб юрган аллақандай илонлар ҳақидаги бемаъни мишмишлардан ҳам, кечки оғзаки газетада овоза қилинган жуда ғалаги телеграммалардан ҳам у беҳабар эди, чунки доцент Иванов бадий театрға, «Шоҳ Фёдор Иоаннович» спектаклини кўргани кетганди, шунга кўра, бу янгилликларни профессорга ҳеч ким етказмаган эди.

Персиков Пречистенкадаги уйига ярим кечада бориб, ухлагани ётди, уйку олдидан Лондондан келган инглиз тилидаги «Зоология ахборотномаси» журналидаги бир мақолани ўқиди. У ухлаб қолди, шунингдек ярим тунгача бедор бўлган бутун Москва ҳам уйкуга кетди; фақат Тверь кўчасидаги¹ маҳобатли кулранг бино — «Известия» газетасининг таҳрир шуъбаси уйғоқ эди; бу бинонинг ҳовлисига ўрнатилган ротация машинасининг гувиллашидан бутун бино зирилларди. Газета чиқарувчининг хонаси алғов-далғов, тўстўполон эди. Ҳазабдан унинг кўзларига қон тўлган, кимдан аламини олишни билмай, ҳаммага кутурган итдай ташланар, мурожаат қилган одамни бўралаб сўкиб берарди. Саҳифаловчи унинг орқасидан қолмай, эргашиб юраркан, оғиздан гуп-гуп вино қиди келарди:

— Ҳа, нима бўпти шунга, Иван Вонифатьевич, куюнманг, эрталаб шошилинч равишда газетанинг илова сонини босиб чиқариш мумкин. Ахир газета машинага тушиб кетган, уни қайтариб олмаймиз-ку.

Ҳарф терувчилар уйларига кетмай босмаҳонада гала-гала бўлиб юришар, тўпланишиб, кун бўйи узлуксиз оқиб келаётган ва ҳар чорак соат сайин тобора хунукроқ, даҳшатлироқ мазмун касб этаётган телеграммаларни ўқирдилар. Альфред Бронскийнинг чўққи шляпаси чароғон ёритилган босмаҳонанинг гоҳ у, гоҳ бу ерида лип-лип кўриниб қолар, бақалоқ мухбир ҳам, ясама оёғини ёғирлатиб, оқсоқланиб дам у, дам бу ердан ўтиб қолар эди. Бинога кираверишдаги эшик тинмай қарс-қарс очилиб ёпилар, маҳаллий мухбирлар бутун тун тўхтовсиз келиб туришарди. Босмаҳонадаги ўн иккита телефоннинг ҳаммаси тўхтовсиз жиринглар, шунга кўра, телефон станцияси ҳар бир сирли сигналга беихтиёр «банд», «банд», деб жавоб қилар, аппаратлар олдида навбатчилик қилаётган бедор телефончи қизларнинг қулоқлари телефон карнайчиларининг узлуксиз ду-дулашидан қоматга келган эди...

Ҳарф терувчилар ясама оёқ бақалоқ одамни ўраб олишди.

— Аэропландан газ пуркашга тўғри келади,— дерди бу узоққа сузувчи кема капитани.

— Ҳа, бошқа илож қолмади,— деб жавоб қилишарди ҳарф терувчилар,—

¹ Тверь кўчаси — Москванинг марказий кўчаси.

ахир бу нима деган гап.— Шу гапдан кейин бутун босмагонани бошларига кўтариб бўралаб сўкиш бошланарди.

— Отиб ташлаш керак ўша Персиковни,— деб чийилларди кимдир.

— Персиковнинг нима дахли бор бунга,— деб жавоб қилишарди оломон орасидан,— отиш лозим бўлса, совхоздаги анави касофатни отиш керак.

— Соқчи қўйиши лозим эди,— деб қичқирди кимдир.

— Эҳтимол, ўша тухум деб ўйлаганлари мутлақо тухум эмасдир.

Ротацион машина ғалтакларининг гувиллашидан бутун босмагона зириллар ва гўё бу кўримсиз шумшук бино бошдан-оёқ электр ёнғинида ловлов ёнаётгандек бўлиб туюларди.

Тонг ёришгандан кейин ҳам «ёнғин» тўхтамади. Аксинча, электр чироқлари ўчирилган бўлишига қарамай, иш яна зўрайди. Босмагонанинг асфальт ётқизилган ҳовлисига дам-бадам гоҳ мотоцикл, гоҳ автомобиллар келиб турди. Энди бутун Москва уйғонган, газеталарнинг оқ саҳифалари худди кушлар галасидек шаҳарнинг ҳаммаёғини буркаб олган эди. Газета варақлари ҳамманинг қўлида шитирларди, соат эрталабки ўн бирга бориб, газетафурушларда битта ҳам газета қолмади, ваҳоланки, бу ойда «Известия» бир ярим миллион нусхада босилаётган эди.

Профессор Персиков Пречистенкадан институтга автобусда келди. Бу ерда уни хушxabар кутаётган эди. Дахлизда атрофига пишиқ қилиб тунука тасмалар қоқилган учта ёғоч яшик турарди; яшикларнинг ҳамма ёғига немис тилида ёзилган ёрликлар ёпиштирилган бўлиб, уларнинг устига бўр билан: «Эҳтиёт бўлинг — тухумлар», деб ёзиб қўйилган эди.

Профессор қувончдан терисига сиғмай кетди.

— Хайрият-е,— деб қичқириб юборди у.— Панкрат, қани, дарҳол яшикларни буз, лекин эҳтиёт бўл, тагин тухумларни синдириб қўйма. Хонамга олиб кир, буларни.

Панкрат шу заҳоти буйруқни бажарди, чорак соатдан кейин профессорнинг қипиқ ва қоғоз парчалари сочилган хонасидан овози жаранглаб эшитила бошлади.

— Нима бу, мени майна қилишяптими,— деб чийилларди профессор дам муштарини дўлайтириб, дам қўлида тухумни айлантириб кўраркан,— одам эмас, ҳайвон экан анави Птаха. Мени мазах қилишларига йўл қўймайман. Бу нима ўзи, Панкрат?

— Тухум, тақсир,— деб жавоб қилди Панкрат мунгайиб.

— Товуқ тухуми, тушуняпсанми, товуқники, падарига минг лаънат. Бошимга урамани бу тухумларни. Буни анави совхоздаги аблаҳга юборишсин.

Персиков бурчақдаги телефон олдига югуриб борди, лекин кўнғироқ қилишга улгурмади.

— Владимир Ипатьч! Владимир Ипатьч! — институт йўлагиде Ивановнинг овози янгради.

Персиков юзини телефондан ўгирди, Панкрат приват-доцентга йўл бериб, тез ўзини четга олди. Иванов ўзининг жентльменлик одатига зид ўлароқ, қаншарига сурилган кулранг шляпасини ечмай, қўлида газета билан кабинетга отилиб кирди.

— Гапдан хабарингиз борми, Владимир Ипатьч? — деб чинқирди у Персиковнинг юзи олдида «Шошилинч илова сон» деган ёзуви бўлган газета варақасини силкитаркан: варақа ўртасидаги рангли сурат кўзга яққол ташланиб турарди.

Лекин Персиков доцентнинг гапига қулоқ солмай:

— Йўқ, сиз эшитинг уларнинг кирдикорини,— деб бақирарди,— улар товуқ тухуми билан мени ажаблантирмоқчи бўлишпти. Анави Птаха гирт аҳмоқ одам экан, буни қаранг.

Иванов мутлақо эсанкираб қолди. У қопқоғи очилган яшикларга, сўнг газета варақасига кўзлари косасидан чиқиб кетгудек бўлиб ҳайрат билан тикилди.

— Гап бу ёқда экан-да,— деб ғўлдиради у ниҳоят ҳансираб нафас оларкан,— энди тушундим.... Йўқ, Владимир Ипатьич, сиз мана буни кўринг,— деб у газетани шоша-пиша ёйди-да, қалтираётган бармоқлари билан рангли суратга ишора қилди. Суратда суркалиб кетган яшил ранг ичида ҳамма ёғи сарғиш хол-хол доғлар билан қопланган зарғалдоқранг даҳшатли идоннинг худди ўт ўчирувчилар шланги каби тўлғанаётгани тасвирланган эди. Сурат тепадан, пастлаб ва секинлаб учган енгил учар машинадан туриб эҳтиётлик билан олинган эди,— сизнингча, бу нима, Владимир Ипатьич?

Персиков кўзойнагини пешонасига қўндирди, кейин яна кўзига тутиб, суратга тикилди-да, ҳайратга келиб деди:

— Ё товба... Ахир бу... анаконда — сувда яшовчи бўғма илон-ку...

Иванов шляпасини ечиб ташлаб, стулга ўтирди ва ҳар бир сўзини столга мушт уриб туриб айта бошлади:

— Владимир Ипатьич, бу анаконда Смоленск губерниясида. Ўта мудҳиш воқеа юз берган. Тушуняписизми, анави аблаҳ тухумлардан товуқларни эмас, илонларни очириб чиқарган, эътибор беринг-а, бу илонлар ҳам худди курбақаларга ўхшаб, ўз навбатида, нодир тухумлар қўйган.

— Нима, нима? — деди Персиков, унинг юзи чўғдек қизариб кетди... — Ҳазиллашяписиз, Петр Степанович... Қаёқдан олипти?

Иванов бир лаҳзага лол бўлиб қолди, кейин тилга кириб, бармоғи билан қопқоғи очилган яшикка ишора қилиб:

— Мана бу ёқдан,— деди. У ерда сариқ қипиқ орасидан тухумлар оппоқ бошларини чиқариб терилиб турарди.

— Нима-а?! — деб чинқириб юборди воқеага энди тушуна бошлаган Персиков.

Иванов иккала муштини силкиб, қатъий ишонч билан бақириб гапирди:

— Гапимга ишонаверинг. Улар сизнинг буюртмангиз — илон ва туяқушларнинг тухумларини совхозга юборишган-у товуқ тухумларини янглишиб сизга жўнатишган...

— Ё қудратингдан... ё қудратингдан,— деб такрорлади Персиков ва ранги кўкариб кетиб, айланувчи курсига ўтириб қолди.

Эшик олдида турган Панкратнинг ранги қув ўчиб, мутлақо эсанкириб, гунг бўлиб қолганди. Иванов дик этиб туриб кетди ва газета варақасини олиб, ундаги ёзувнинг тагига ўткир тирноғи билан чизаркан, профессорнинг кулоғига бақириб деди:

— Мана, энди оналарини кўришади... Энди нима бўлишини мен ҳатто тасаввур ҳам қила олмаяпман. Владимир Ипатьич, буни қаранг,— деди у чинқириб ва ғижимланган варақадан кўзига тушган сатрларни овоз чиқариб ўқий бошлади... — Илонлар йўл-йўлакай беҳисоб тухум қўйиб... гала-гала бўлиб Можайск томон келишмоқда. Тухумлар Духово уездида ҳам топилган... Тимсоҳлар ва туяқушлар пайдо бўлди. Махсус топшириқ олган қисмлар... ҳамда давлат бошқармаси отрядлари Вязьма яқинидаги ўрмонга ўт қўйиб илонларнинг йўлини тўсиш билан шаҳарда кўтарилган ваҳимага барҳам беришди...

Икки юзи дам кўкариб, дам бўзариб товланаётган Персиков, кўзларини телбаона олазарақ қилиб ўрнидан туриб кетди ва энтикиб-энтикиб, бақира бошлади:

— Анаконда... анаконда... сувда яшовчи бўғма илон. Ё худоё товба.— Иванов ҳам, Панкрат ҳам ҳали ҳеч қачон профессорни бундай аҳволда кўрмаган эдилар.

Профессор бир силташда бўйнидан галстугини юлиб олди, кўйлагининг тугмаларини узиб юборди, фалаж одамлардай қизариб кетиб, хиралашган кўзлари маънисиз боқиб, гандираклаганча хонадан отилиб чиқиб кетди. Институт гумбазлари остида унинг фарёди жаранглади:

— Анаконда... анаконда... — деб гулдирарди акс-садо.

— Ушла профессорни,— деб чинқирди Иванов қўрққанидан бир жойда питирлаб турган Панкратга.— Сув бер унга... у сакта бўлди.

XI боб

ЖАНГ ВА ЎЛИМ

Тунги Москва электр шуълаларидан ғоят чароғон эди. Шаҳардаги жамики чироқлар ёнган, барча уйлarning ҳамма хоналарида чироқларнинг қалпоқлари олиб ташланиб ёқиб қўйилган эди. Тўрт миллион аҳолиси бўлган Москванинг биронта ҳам квартирасида, агар ҳеч ниманинг фаҳмига етмайдиган гўдакларни ҳисобга олинмаса, биронта ҳам одам ухламасди. Квартираларда одамлар палапартиш ейишар-ичишар, бир нималар деб бақиришар, барча уйлarning ҳамма қаватларидаги деразаларидан ваҳимага тушиб афти буришган одамлар дам-бадам бошларини чиқариб, прожекторларнинг ҳар томонга йўналтирилган шуълаларидан бўлак-бўлак бўлиб кўринаётган осмонга тикилишарди. Осмонда ғуж-ғуж шуълалар пайдарпай порлар ва рангпар нурларини Москва устига ёғдиргунча, аста сўниб ғойиб бўлардилар. Осмондан аэропланнинг бўғиқ овозини эслатувчи мудҳиш гувиллаш муттасил эшитилиб турарди. Ҳаммадан ҳам Тверская-Ямская кўчаси даҳшатли эди. Александр вокзалига ҳар ўн дақиқада ҳар хил (турли даражадаги пассажир вагонлари, юк ташувчи, ҳаттоки цистернали) вагонлардан таркиб топган поездлар келиб турар эди; бу поездларнинг ҳамма ёғига даҳшатдан эси оғиб қолган одамлар канадек ёпишиб олган эдилар. Кейин бу одамлар бир-бирларини босиб-янчиб, автобусларга, трамвайларнинг томларигача чиқишар, Тверская-Ямская кўчаси бўйлаб худди қуюқ бўтқадек оқиб боришарди. Вокзалда дам-бадам оломон боши узра тасир-тусир ўқ овозлари эшитилиб турарди, ҳарбий қисм аскарлари Смоленск губерниясидан темир йўл изи бўйлаб Москвага телбаларча югуриб келаётган одамларни ўқ отиб тўхтатаётган эдилар. Вокзалда ҳар лаҳза сайин деразаларнинг ўйналари чирс-чирс синар, барча паровозлар тинимсиз фарёд қиларди. Ҳамма кўчаларда оёқ остида плакатлар сочилиб топталиб ётарди, айнан шу плакатлар деворларга ҳам ёпиштирилиб, нур қайтаргичларнинг ўткир қирмизи шуъласи билан ёритилган эди. Уларнинг мазмуни ҳаммага аён эди, шу боис уларни ҳеч ким ўқимасди. Бу плакатлар, Москвада ҳарбий ҳолат эълон қилинганини билдирар, уларда ваҳима кўтарган одамларнинг жазога тортилажаги, шунингдек, Смоленск губерниясига қизил қўшиннинг газ билан қуролланган отрядлари узлуксиз равишда жўнаб кетаётгани хабар қилинган эди. Аммо бу плакатлар ҳам суронли тунга барҳам бера олмасди. Шошган одамлар уйларида чинни идишларни, гултувакларни қўлларидан тушириб синдиришар, ҳар томонга зир югуришар, аллақандай тугунларни дам ечиб, дам яна боғлашар, жомадонларини очиб-ёпишар ва Каланчевская майдонига, Ярославский ёки Николай вокзалига бориб олиш мақсадида жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилардилар. Лекин афсуски, шимолий ва шарқий йўналишдаги вокзалларни пиёда аскарларнинг зич-зич сафлари ўраб олган, чунки устига тоғ-тоғ қилиб яшиқлар ортган, яшиқлар устига чўққи шлемлар кийиб, милтиқларининг найзаларини худди типратикандек ҳар томонга тарвақайлатган аскар йигитлар ўтирган маҳобатли юк машиналари вазмин-вазмин тебраниб, занжирларини шарақлатиб, молия халқ комиссариатининг ертўлаларида сақланган олтин тангаларни, шунингдек, «Эҳтиёт қилинг. Третьяков галереяси», деган ёзувлари бўлган баҳайбат яшиқларни олиб кетар эдилар. Машиналар вағиллаб, Москванинг ҳаммаёғида елдек учар эди.

Осмони фалакда, жуда баландда олисдаги ёнғиннинг акс этган шуъласи жимирлар, тўхтовсиз гумбирлаётган замбаракларнинг садоси августнинг зулмат тунини ларзага келтирарди.

Тонг отишига яқин қолганда, биронта ҳам чироғини ўчирмаган бедор Москвада унинг ёғоч тўсинлар¹ ётқизилган Тверь кўчаси бўйлаб, пастан юқорига, йўлида тўқнаш келган жамики одамларни эшик бўсағаларига, магазинларнинг пештахталарига қапиштириб ва бунинг натижасида пештахта ойналарини синдириб, кўп минг кишилиқ отлиқ қўшин дукир-дукир ўтди. Суворийларнинг қирмизиранг қайтарма қалпоқлари кулранг елкаларида елпиар, найзаларининг учи осмонга қадалган эди. Ўзини ҳар ёққа уриб, айюҳаннос солаётган, саросимага тушган оломон саф-саф бўлиб, бостириб келаётган бу улкан қўшинни кўрган ҳамоно бирдан руҳланиб кетгандек бўлди. Йўлчаларда турган халқ ичидан умидвор наъралар, ҳайқириқлар эшитилди.

— Яшасин отлиқ қўшинимиз,— деб чинқирди жазаваси тутган аёллар.

— Яшасин,— деб уларга жўр бўларди эркалар.

— Босиб кетишади... Вой, босиб кетишади...— деб чийиллаган овоз эшитиларди аллақаяқдан.

— Ёрдам беринглар,— деб бақирдишарди йўлкада турганлар.

Бу одамлар отлиқларга қути-қути папирослар, танга пуллар, ҳатто соатларини ота бошладилар, баъзи аёллар ўз жонларини хавф остига қўйиб, йўл ўртасига югуриб чиқишар, отлиқларнинг узангисидан ушлаб олиб, уни ўпишар, от билан ёнма-ён боришарди. От тўёқларининг узлуксиз дукур-дукури остида баъзан взвод командирларининг:

— Жиловлар тортилсин,— деган овози эшитилиб қоларди.

Қаердандир шўх ва ўйноқи қўшиқ эшитилар эди, электр рекламаларнинг беқарор шуъласи қирмизи қалпоқларини қийшайтириб кийиб саф-саф бўлиб ўтаётган суворийларни ёритарди. Дам-бадам суворийлар сафи узилиб, орқасига баллон осилган, елкасидан найча туртиб чиқиб турган бошига чодир ёпинган, аммо юзи очиқ антиқа қиёфалар от устида ўтардилар. Улар кетидан худди ўт ўчирувчиларнинг араваларида бўлгандек узун шланглари бўлган улкан цистернали машиналар ва ўрмаловчи ғилдиракка ўрнатилган, ингичкагина туйнукчасидан бошқа ҳамма ёғи ёпиқ оғир танклар ўз залвари билан кўчага ётқизилган ғўлаларни мажақлаб ўтарди. Шунингдек, ҳамма томони зирхланган, минорасидан карнайчалар чиқиб турган, биқинига оқ бўёқ билан бош чаноқнинг расми туширилиб, тагига «Газ», «Доброхим» деган ёзувлар ёзилган автомобиллар ҳам суворийлар сафи орасидан ўтардилар.

— Бизни бу офатдан қутқаринглар, биродарлар,— деб бақирдишарди йўлкада турганлар,— кириб ташланглар газандаларни... Москвани халос этинглар.

— Э, онасини... кўрсатамиз...— деган овозлар эшитиларди сафлардан. Чароғон тунда папирос қутилари учар, иршайган суворийларнинг оппоқ тишлари ярақлаб кўринарди. Сафдан юракни эзувчи бўғиқ қўшиқ эшитиларди.

Газандани янчамиз....

Туз ҳам, мотка ҳам, саллот

Бир лаҳзада бўлар мот...

Мана шу олағовур оломон ва бўтқасимон қўшин узра устма-уст «ура» садолари янгради, чунки бу қўшиннинг энг олдида ҳамма суворийлар сингари қирмизи ранг қайтарма қалпоқ кийган, бундан ўн йил бурун афсонавий қахрамонга айланган, эндиликда анча кексайиб, сочлари оқарган қўшин қўмондони от миниб бораётгани ҳақида овоза тарқалган эди. Оломон кичқирар, «ура...ура» садолари энди саросимага тушган қалбларга бир оз таскин бериб, осмони фалакка кўтариларди...

¹ Россия шаҳарлари кўчаларига ялғари тош ё асфальт ўрнига ёғоч тўсинлар ётқизилган.

Институт ғира-шира ёритилган. Ташқарида юз бераётган воқеалар бу ерга онда-сонда элас-элас эшитиларди. Бир марта, манеж яқинидаги электр соат остида тасир-тусир ўқ овозлари эшитилди — Волхонкадаги бир хонадонни ўмармоқчи бўлган кафандўзларни шу ернинг ўзидаёқ отиб ташлашган эди. Бу атрофда машиналар ҳаракати сийрак, лекин вокзаллар яқинида машиналар қалашиб кетганди. Профессорнинг хонасида фақат битта чироқ стол устини хирагина ёритиб турарди. Персиков бошини кўлига қўйганча сукутга толиб ўтирарди. Унинг боши атрофини тутун қатлам-қатлам бўлиб ўраб олган. Яшиқдаги нур ўчган. Террарийлардаги қурбақалардан садо чиқмас, чунки улар уйкуга кетган эдилар. Профессор ишламасди ҳам, ўқимасди ҳам. Унинг чап тирсаги ёнида, бир чеккада окшомги телеграммалар чоп қилинган ингичка варақа ётарди. Варақада, бутун Смоленскни ёнғин қамраб олгани, Можайск ўрмонининг ҳар бир қадами замбараклардан ўққа тутилиб, у ердаги ҳамма заҳ жарликларга қўйиб кетилган тўп-тўп тимсоҳ тухумларини қийратаётгани ёзилган эди. Бундан ташқари Вязьма бўсағасида аэропланлар эскадрильяси самарали ишлаб, бутун уездга газ пуркаб чиққани, лекин бу томонларда одамларнинг тахлия¹ тартибига яхши риоя қилмай, тўда-тўда бўлиб, гоҳ у, гоҳ бу томонга зир югурганлари ва бу билан ўз бошларини балога гирифтор қилиб, жуда кўп талафот берганлари, ундан ташқари, Кавказдан келган алоҳида отлиқ дивизиянинг Можайск йўналишида туяқуш ғалалари билан жанг қилиб, уларни битта қўймай қириб ташлашгани, тоғ-тоғ уйилган тухумларини янчиб оламшумул ғалабага эришилгани ва айни пайтда дивизиянинг ўзи жуда оз талафот кўргани ҳақида хабар қилинган эди. Яна ҳукумат баёноти ҳам чоп қилинган эди. «Газандаларни пойтахтдан икки юз чақирим наридаги ғовда тўхтатиб қолиш имкони бўлмаган тақдирда, бутун пойтахт тартиб билан тахлия этилажак,— деб ёзилган эди баёнотда.— Ишчилар ва хизматчилар тинчлик сақлашлари шарт. Ҳукумат Смоленск воқеасини пойтахтда такрорланмаслиги учун энг кескин чораларни қўллаяжак. Зеро Смоленск губерниясига бир неча мингта аждарсифат илоннинг дабдурустдан бостириб келиши оқибатида саросимага тушган халқ ҳамма ерда уйлардаги печларни ёниқ қолда қолдириб, пароканда бўлиб қоча бошлаган ва бу ҳол бутун шаҳарда ёнғин кўтарилишига сабаб бўлган. Лекин шуни ҳам айтиш керакки, Москва аҳолисини камида ярим йил боқишга етадиган озиқ-овқат ғамланган. Башарти қизил қўшин ва аэроплан эскадрильялари илонлар ҳужумини тўхтатиб қола олмаса-ю улар билан пойтахт кўчаларида жанг қилиш хавфи туғилгудек бўлса, бундай ҳолда бош кўмондон қошида тузилган кенгаш уйларни зирхлар билан ихота қилишнинг шошилиш чораларини кўради».

Профессор бу гапларнинг биронтасини ҳам ўқимади, у нурсиз кўзларини бир нуқтага қадаб устма-уст чекар эди. Институтда ундан бошқа фақат икки киши — Панкрат билан мудом юм-юм йиғлаётган Марья Степановна бор эди; рўзгор соҳибаси мана, уч кечадирки, мижжа қоқмай вақтини профессорнинг хонасида ўтказарди, чунки олим ўзининг ўчиб қолган ягона яшигини ташлаб кетишни хоҳламасди. Энди Марья Степановна хонанинг нимқоронғи бурчагида турган клеёнка билан сирилган диванга жойлашган ва профессорга чой қайнатиш учун сепоя газ горелкасига қўйилган чойнакка тикилганча ғамгин хаёлга берилиб жим ўтирарди. Институт сукутга толган шу дамда ҳамма фалокат бирданига юз берди.

Кўчадан кулоқни қоматга келтирувчи жаҳолатли бақирик-чақириклар эшитилди, Марья Степановна сапчиб ўрнидан туриб кетиб чинқириб юборди. Ташқарида фонуслар липиллай бошлади, даҳлиздан Панкратнинг овози эшитилди. Профессор бу шовқинга унча парво қилмади. У бир зумга бошини кўтариб: «роса кутуришяпти... энди мен нима қилдим»,— деб ғўлдирарди.

¹ Тахлия — эвакуация.

Кейин вужуди яна карахт бўлиб қолди. Аммо бу карахтлик шу ондаёқ бузилди. Институтнинг Герцен кўчасига очилувчи тунука билан сирланган гумбур эшигини жон-жаҳд билан тарақлата бошлашди, деворлар ларзага келди. Кейин қўшни хонадаги ҳамма ёғи ойнадан ясалган стол «чирс» этиб синди. Шу пайт профессор хонаси деразасининг ойнаси жаранглаб, чил-чил синдию бу ерга учиб кирган каттакон кулранг тош шиша столни кул-кул қилди. Террарийларда қурбақалар чўчиб кетиб жонҳолатда қуриллай бошлашди. Марья Степановна ўзини қўярга жой топа олмай, чинқирганча профессорнинг олдига югуриб келиб, унинг қўлидан маҳкам ушлаб олди.

— Қочинг, Владимир Ипатьич, қочиб қолинг,— деб бақирди аёл. Профессор айланувчи курсидан туриб, қаддини ростлади ва бармоғини илгак қилиб букканча жавоб қилар экан, кўзлари бир лаҳзагина порлаб кетдики, Персиков авваллари, руҳи кўтарилган пайтда шундай нигоҳ билан боқарди.

— Ҳеч қаёққа кетмайман,— деди у,— фирт бемаънилик бу... улар телба одамлардек нима қилаётганларини ўзлари ҳам билишмаяпти... Мабодо агар бутун Москва телба бўлган бўлса, унда мен қаёққа ҳам бораман. Ундан кейин, илтимос, чинқиришни бас қилинг. Бу тўс-тўполонга менинг нима алоқам бор? Панкрат,— деб чақирди у қўнғироқ тугмасини босаркан.

Чамаси у Панкратга, ташқарида бўлаётган тартибсизликка барҳам бер, деб буюрмоқчи бўлгандир, чунки у шовқин-суронни ҳеч ҳам хуш кўрмас эди. Лекин даҳлиздаги Панкратнинг қўлидан энди ҳеч иш келмай қолган эди. Институт эшиги тарақлаб очилгандагина бояги гурсиллашлар тўхтади, шунда узокдан пақ-пақ ўқ овозлари эшитилди, сўнг бутун институт биноси дўпир-дўпир оёқ товушларидан, бақирик-чақириқлардан, ойналарнинг чил-чил синишидан ларзага келди. Марья Степановна Персиковнинг енгига ёпишиб, уни қаёққадир торта бошлади, лекин профессор қўлини тортиб олиб, қаддини ростлади ва эгнидаги оқ халати билан йўлакка чиқди.

— Хўш? — деди у. Шу пайт эшик ланг очилиб, қизил уқали чап енгиде юлдуз тасвири бўлган бир ҳарбийнинг елкаси кўринди. У орқаси билан тисарилиб келаркан, эшикка қарата ўқ узарди, чунки дарғазаб оломон танбаланган эшикни итариб очишга уринаётган эди. Кейин бу ҳарбий одам қоча бошлади ва Персиковнинг ёнидан югуриб ўтаркан, бақирди:

— Профессор, қочиб қолинг, қўлимдан бошқа ҳеч иш келмайди. Унинг бу гапига жавобан Марья Степановна чийиллаб юборди. Ҳарбий одам, мисоли оқ ҳайкалдек қотиб турган Персиковнинг ёнидан шипиллаб ўтди-ю, илонизи қоп-қоронғи йўлақлардан институтнинг нариги бошига югуриб кетиб кўздан ғойиб бўлди. Одамлар шовқин-сурон билан эшикни қарсиллатиб очиб бостириб киришди.

— Ур уни. Ўлдир...

— Ўлдир бу касофат жодугарни.

— Сен чиқариб юборгансан илонларни.

Институт йўлақларини бадқаҳр башаралар, ёқавайрон кўйлақлар босиб кетди, кимдир ўқ узди. Ҳавода таёқлар силкина бошлади. Персиков бир оз орқага тисарилиб, ўз хонаси эшигини юзига ёпди (ичкарида кўркувдан дағдағ титраётган Марья Степановна ерда чўкка тушиб ўтирарди) ва хочга чормих қилингандек қўлларини ёйди... У оломоннинг хонага киришини истамай жаҳолат билан бақириб берди:

— Ўтакетган телбалик бу... сизлар ваҳший ҳайвонларга ўхшайсиз. Нима истайсиз ўзи? — деди ва: — Даф бўлинглар бу ердан,— деб чинқирди. Сўнг ҳар галгидек кескин ва таниш овоз билан қичқирди: — Панкрат, ҳайда манавиларни.

Лекин Панкрат энди ҳеч кимни ҳайдай олмас эди. У даҳлизда боши мажақланиб, кийимлари тилка-пора бўлиб, оломоннинг оёғи остида топталиб ўлиб ётарди, кўчада ўқ узаётган милицияга парво қилмай эшикдан ёпирилиб кираётган оломоннинг янги-янги тўдалари шўрлик Панкратнинг жасадини босиб-янчиб ўтардилар. Камзули дабдала бўлган, манишкаси йиртилиб

қийшайиб кетган, маймунга ўхшаш маймоқ оёқ пакана одам шартта олдинга отилиб чиқиб, Персиковга яқинлашди ва профессорнинг бошига таёқ билан кучининг борича тушириб, уни икки паллага ажратиб юборди. Персиков бир чайқалиб кетиб ёнбошига йиқиларкан, оғзидан чиққан охирги сўзлар шу бўлди:

— Панкрат... Панкрат...

Ҳеч қандай гуноҳи бўлмаган Марья Степановнани хонада ўлдириб, жасдини тилка-тилка қилиб ташлашди, нури ўчиб қолган камерани дабдала қилишди, террарийларни вайрон қилишиб, пароканда қурбақаларни босиб-янчиб ташлашди, ойнабанд столларни, нурқайтаргичларни чил-чил синдиришди. Бир соатдан кейин бутун институт аланга олиб ёна бошлади, институт олдида одамларнинг жасадлари ҳар хил алфозда ётар, электр револьверлар билан қуролланган милиционерлар саф тортиб жасадларни қўриқлар, ўт ўчириш автомобиллари водопровод жўмрақларидан сув сўриб олиб, институтнинг ҳамма деразаларидан гуриллаб отилиб чиқаётган алангага пурқардилар.

XII боб

АЁЗ ХУДОСИ МАШИНА МИНИБ КЕЛДИ

1928 йил августининг 19 дан 20- кунига ўтар кечаси бирдан ҳатто туб жойли қариялар ҳам ҳеч қачон кўрмаган фавқулодда совуқ тушди. Бу совуқ икки кеча-кундуз минус 18 даражадан пасаймай турди. Қаҳру ғазабга тўлган Москва барча эшик ва деразаларини тақа-тақ ёпиб олди. Пойтахтни ва унинг атрофидаги бепоён ерларни 28-йилнинг машъум ҳалокатидан шу аёз қутқариб қолганини аҳоли фақат уч кундан кейин тушунди. Можайск бўсағасида аскарларнинг тўртдан уч қисми нобуд бўлган отлиқ қўшин бутунлай ҳолдан тойди, Москвага ярим доира шаклида уч томондан — ғарбдан, жануби ғарбдан ва жанубдан бостириб келаётган жирканч судралувчиларни тўхтатишга газ пурковчи эскадрильяларнинг қурби етмай қолди.

Бу газандаларни фақат аёз қийратди. Жирканч махлуқлар галаси икки кеча-кундуз давом этган 18 даражали совуққа дош бера олмади, августнинг 24—25 кунларида, совуқ заминда ва ҳавода зах ва намлик қолдириб, дарахтларнинг ям-яшил япроқларини қорайтириб, қовжиратиб ниҳоят пасайди, энди жанг қиладиган ҳеч зоғ қолмаган, фалокат барҳам топган эди.

Ўрмонлар, далалар, поёнсиз ботқоқларда ҳануз ранг-баранг тухумлар уйилиб ётар, уларнинг аксарияти жуда аломат, уларда ғаройиб кўринишда суратга олинган, бедарак йўқолган Рокк уларни бир вақтлар «алламбало» деб айтган эди. Лекин энди бу тухумлар мутлақо безарар эди. Улар ўлик эди; пуштлири нобуд бўлганди.

Герцен кўчасида даҳонинг назорати остида кашф этилган сирли нурнинг таъсири билан дунёга келган тимсоҳлар ва илонларнинг беҳисоб жасадлари яна узоқ вақтгача поёни йўқ дала-даштларда яриб-чириб ётди, энди улар хавфли эмас эди, иссиқ тропик ўлкаларнинг сассиқ ботқоқларида яшовчи жони нозик бу махлуқлар икки кун ичида буткул қирилиб битди ва учта губернияга қарашли беҳудуд майдонни бадбўй ўлаксаларга қалаштириб ташлади.

Газандалар ва одамларнинг жасадлари кўмилмай қолганлиги оқибатида халқ орасида юқумли касалликлар кенг тарқалди, аксарият одамларнинг боши касалдан чиқмай қолди, қўшин яна узоқ вақт уездма-уезд кезиб юрди, лекин энди у газ билан эмас, балки сапёрлик аслаҳалари, керосин тўлдирилган цистерналар ва шланглар билан қуролланиб, ер юзини нажаслардан поклай бошлади. Поклади ҳам. Бу ишлар 29- йилнинг баҳорига бориб тугади.

29- йилнинг баҳорида эса, Москвада яна шоду хуррамлик бошланиб,

пойтахт яна турфа ранг чироқлар билан чароғон бўлди, яна кўчаларда машиналар виз-виз қатнай бошлади ва Исо жомеси гумбази узра ўроқ ой худди ингичка ипга осилгандек қалқиб турди, 28-йилнинг августида ёниб кетган икки қаватли институт биноси ўрнига эса янги зоология саройи қурилиб, унга приват-доцент Иванов мудир этиб тайинланди. Персиков энди йўқ эди. Ҳеч ким унинг қатъият билан букилган бармоғини бирон марта бўлсин кўз олдига келтирмади ҳам, унинг ғижирловчи, вақирлаётгандек туюлувчи овозини бошқа эшитмади ҳам. 1928 йилда кашф этилган нур ва унинг оқибатида юз берган фалокат бутун дунёда яна узок вақт шов-шув бўлди, бу ҳақда кўп ёзишди, лекин бора-бора профессор Владимир Ипатьич Персиковнинг ўзи апрель оқшомида кашф қилган қизил нур қандай ўчган бўлса, олимнинг номи ҳам аста туманга бурканиб, охири мутлақо одамлар хотирасидан ўчиб кетди. Гарчи назоратли жентльмен, эндиликда штатга ўтган профессор Пётр Степанович Иванов ўша нурни қайтатдан олишга жуда кўп уринган бўлса ҳам, ҳаракатлари самара бермади. Биринчи камера Персиков ўлдирилган тунда қутурган оломон томонидан мажақланиб ташланган эди. Қолган учта камера Никольск уездидаги «Қизил нур» совхозида эскадрильянинг газандаларга қарши олиб борган биринчи жанги пайтидаёқ ёниб кетган эди, уларни қайта тиклаб бўлмади. Ойналарни кўзгу қайтарган нур тутамлари билан уйғунлаштириш қанчалик оддий бўлиб туюлмасин, Ивановнинг астойдил ҳаракат қилишига қарамай, уларни иккинчи марта бир-бирига қовуштиришнинг иложи бўлмади. Чамаси бу ишни рўёбга чиқариш учун олим бўлишдан ташқари, дунёда фақат битта одам — марҳум профессор Владимир Ипатьевич Персиковгина билган яна қандайдир махсус бир нарсани билиш зарур эди.

Москва, 1924 й. октябрь.

*Қодир МИРМУҲАММЕДОВ
таржимаси.*

Қайсин ҚУЛИЕВ

Сузиб борар дарёда гўзал

* * *

Хаёт, ўтинчим бор, меҳри олам бўл,
Сабрли бўл унга, соҳиб карам бўл.
Ўзинг асра уни, ўзинг мадад бер,
Кетмас саодат бер, завқу лаззат бер,
Юракдан суйганим ўшал аёлга.

Ёқтирган ишидан уни кеткизма,
Нозик мижозига озор еткизма,
Бевақт манглайига туширма ажин,
Билдир, қайдадир дўст, қайдадир ғаним,
Юракдан суйганим ўшал аёлга.

Оққуш билаклигим, қадди шамшодим,
Ёмон назарлардан сақлагил доим.
Унга йўлиқтирма хасталикни ҳам,
Узоқ йўлдан бошла кексаликни ҳам,
Юракдан суйганим ўшал аёлга.

Дунёда ёнма-ён қувонч ва кулфат,
Яхшини ёндоштир, ёмонни четлат.

Атоқли болқор шоири Қайсин Қулиев 1917 йил 1 ноябрда Чегем водийсида туғилди. Унинг шеърлари юздан ортиқ тилга таржима қилинган. Шоирнинг «Гул ва ханжар» ҳамда «Кўзларингни севаман» китоблари ўзбек тилида нашр этилган.

«Шеъриятда қайси мавзу қалбингизга яқин?» деган саволга Қайсин Қулиев шундай жавоб берганди: «Она Ватаним ва унда яшаётган юртдошларим. Уларнинг меҳнати, қувончи, дардлари. Буларсиз ҳеч нарса дунёга келмайди». Шоир юрти ва юртдошлари ҳақида шеъриятнинг ажойиб намуналарини яратиб, мухлислар ва ўз даврининг буюк кишилари назарига тушди.

Қайсин Қулиев ўзбек халқининг катта дўсти эди. У ўзбек адабиётини чуқур билган шоир эди. Ўзбек адiblари билан ҳамкорлик қилиб турарди, республикамизга бир неча бор ташриф буюрганди.

Қайсин Қулиев 1985 йили вафот этди.

Эзгу ният билан ишласин шодон,
Чексиз, чегарасиз инъом эт имкон,
Юракдан суйганим ўшал аёлга.

Яқинлашган чоғда борар манзилим,
Орзу-армонларим эзмасин дилим.
Сендан сўровим шу: сўнгги дам қадар,
Ишқим оташилини сўндирма магар,
Юракдан суйганим ўшал аёлга.

Ҳаёт, қартайганда бизга панд берма,
Фарзанди доғида уни кўйдирма.
Ўлим ҳақ. Қазони ўзимга жўнат,
Мендан ўтиб ажал бормасин фақат,
Юракдан суйганим ўшал аёлга.

* * *

Ўз уйимни ёдлаб сўзладим бот-бот,
Сиз бундан қидирманг
қинғир бир ўйни.

Ахир ўз уйини соғинмаган зот,
Суймас қўшилари яшаган уйни.

Яна меҳр билан этмасман инкор,
Ўз онам ҳақида сўзладим кўп бор.
Ахир, ўз онасин севмаган одам,
Севмас ўзгаларнинг онасини ҳам.

Жамики йўлларни ўйлайман ҳар гал,
Юртим сўқмоғини куйласам жўшиб.
Барча оналарни эслайман аввал,
Сўнг онам ҳақида бошлайман кўшиқ.

БАХТ

Мен учун бахт шу —
Сен билан яшаяпман битта заминда.
О, қандай соз!
Биз сув ичамиз битта булоқдан.
Қадамлар ташлаймиз битта йўлакдан.
Нигоҳимиз тушар шу осмон, шу юлдузга,
шу дарахт, шу кўкатга.
Бирга кирамиз ўчоғида ўт бор уйга,
Сўзлашамиз бир тилда,
Қор, ёмғир ёғишилини кўрамиз бирга,
О, қандай соз!
Энди тушундим:
Сенинг исмингни такрорлаш
ҳузур бераркан менга!

* * *

Баҳор кетар, лекин қайтади баҳор.
Майса-ўт нишлари чиқар дам-бадам.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Куз кетар ва лекин қайтади куз ҳам.
Агарда мен кетсам қайтмасман зинҳор.

Қайтади ҳотамтой ола булут ҳам,
Ернинг чанқоғини қондирар такрор.
Келгуси қиш қайтар эриётган қор.
Қайтмасман кунлардан бир куни кетсам.

Тонг кетар ва лекин қайтади тонг ҳам.
Кун кетар ва лекин кун ҳам қайтади.
Ҳаттоки тун кетса тун ҳам қайтади,
Фақатгина қайтмас кетганда одам.

* * *

Аёлни мадҳ этди Шарқнинг шоири,
Умумбашар бундан яхши хабардор.
У шахло кўзларнинг бўлиб асири,
Оҳу кўзларига менгзади илк бор.

Мен улуғ Ҳофизнинг ўзи билан ҳам
Нафис мушоира бошлардим рўй-рост,
Агарда, севгилим, қачондир топсам —
Сенинг кўзларингга муносиб қиёс.

* * *

Қайдадир, йироқда инграйди аёл,
Дардларини қўшиб айтади алла.
Дунёдаги мавжуд даҳшат ва завол,
Алла оҳангига кўчар баралла.

Жангларда отилган энг биринчи ўқ,
Она юрагини тешиб ўтади.
Сўнг жангда ким ғолиб, бунинг фарқи йўқ,
Она қалби бир умр алам ютади.

* * *

Ҳаётман — ишлайман. Келар сўнги кун
Печкачи қўшнимга кириб келгандай,
Қуйганда сел, сирень бўлганда гулгун...
Ҳамма вақт ўлимга туриш керак шай.
Нима бўпти! Бахти ёрлақасин ким
Тақдир ҳукми билан туғилса у кун.
Орзуси ушалиб юрсин, илойим
Ва авлодига ҳам бахт тегсин бутун.
Бахти ёрлақасин, агар кимда-ким
Биринчи шеърини ёзса ўша кун.
Балки уларга ҳам тегар ёрдамим,
Ўзининг йўлини топмоғи учун.
Бахтинг ёрлақасин, ўспирин шоир,
Нотаниш, танишим, ўғлим, набирам.
Хуллас, мангуликка бизлар кетган дам,
Кимда-ким оламга бўлишса нозир.

Ҳаётнинг маъноси шудир, э иним:
Кимдир кетди, кимдир туғилди бу дам.
Мана шунинг учун билмайман тиним,
Бир оёғим гўрда турган бўлса ҳам.

АЛЛА

Ухланг эллар, хайрли кеч сизга.
Ухланг еллар ва шабадалар.
Ухланг сувлар бурканиб музга.
Ухланг даралар!

Тоғлардаги басир кўчкилар,
Ухланг, элга келтирманг офат.
Бўғотдаги музли урчуқлар,
Узилманг бевақт!

Чарчагансан тоғлар йўлида,
Не қилса ҳам йўлимиз ёмон.
Қиёматли оғам олдида,
Ухла қадрдон!

Қотиб ухла жамики кулфат,
Одамларни куйдирма доғда.
Ухланг ўқлар абадул-абад
Ўқдон — садоқда!

Ўлим, сен ҳам чўзил, ором ол,
Кексаларни ўз ҳолига қўй.
Маст уйқунинг оғушида қол
Ёмон ният—ўй!

Ухланг эллар, вақт ҳам бўлди кеч.
Кекса-ю ёш ухланг бу тунда,
Худди йўқдай душманингиз ҳеч
Рўйи заминда!

Ҳамма тенгдир ухлаган кезде,
Бола каби ширин ҳар киши.
Бошингизга тушларингизда
Қўнсин бахт қуши!

Тушингизга қувонинг роса,
Шодликлардан қолинг энтикиб.
Виждонингиз бўлса топ-тоза,
Ухланг мириқиб!

ЧҶМИЛАДИ АЁЛ ДАРЁДА

Чўмилади аёл дарёда,
Қотиб қолган қуёш самода.

Олтин қўлин оҳиста ташлаб,
Унинг кифтин силар авайлаб.

Бошин эгиб турар мажнунтол,
Сувда қалқир сояси беҳол.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Майсалар жим турар ўтлоқда,
Тошлар жиққа хўлдир қирғоқда.

Сузиб борар дарёда гўзал,
Ер юзида йўқдай шум ажал.

Йўқдай офат, йўқдай бўрон, қиш,
Йўқдай зиндон, йўқдай ғам-ташвиш.

Гўё, уруш йитган дунёда...
Чўмилади аёл дарёда.

* * *

Кашфиётлар ҳеч вақт қайтмас ортига,
Ортга қайтмоқликка имкон бор эмас.
Эйнштейн Хиросима дод-фарёдига,
Жавоб беролмади эшитган нафас.

У ўйлаб юрганда кашфиётини,
Кўрган эмас эди шаҳарни ўтда.
Эшитган эмас халқ дод-фарёдини,
Фақат ўзи билган қонуниятда.

Доимгидай унинг илм-заковати,
Хизмат қилмоқчийди халқлар нафига.
Телбанамо дунё кек-адовати,
Уни айлантирди ажал хавфига.

Кашфиёт сўқмоғи қийин ва йироқ.
Ортга қайтмоқликка имкон бор эмас.
Прометей одамга ўт берди, бироқ
Дунё ўтда ёнса у айбдор эмас.

Кашфиётлар ҳеч вақт қайтмас ортига,
Унга қарам бўлар кашфиётчи ҳам.
Эйнштейн Хиросима дод-фарёдига,
Мендай беҳол боқди беролмай ёрдам.

* * *

Кимда-ким ўз фойдаси учун,
Қарға рангги оқ деб айтса бас.
У зот шоир эмас, инчунун,
Қанча ёзсин шоир бўлолмас.

Ким дилига тугиб шум ният,
Яхшиларга келтирса алам.
Бундай зот ҳам азиз шеърят
Яқинига қўймасин қадам.

Ҳа, ҳамма ҳам ҳақ йўлида тик
Кундага бош қўймас зарур вақт.
Майли, шоир қилмасин мардлик,
Ёлғон гаплар ёзмасин фақат.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

* * *

Баъзан мард аталдим, баъзида қўрқоқ.
Баъзан бол сўзладим, баъзида заҳар.
Баъзан кафтдай йўлда қоқилдим, бироқ
Қоялардан дадил ўтдим ҳар сафар.

Баъзан ишла деса, ишладим отдай,
Баъзан кун ўтказдим ялқовлик қилиб.
Баъзан қаҳ-қаҳ кулдим бахтиёр зотдай,
Баъзан қон йиғладим ичим эзилиб.

О ҳаёт! Сен менинг барча яхши ва
Ёмон ишларимни биласан, ахир.
Ҳадеб қусуримга қилмагин таъна,
Шундай яратгансан, қусурим кечир.

ОНА ТИЛИМГА БАХШИДА ҚЎШИҚ

Она тилим, бунча жозибадорсан,
Жозибанг туфайли қаторда борсан.

Агар тирик туриб айрилсам сендан,
Дунёда кимса йўқ, нодонроқ мендан.

Сен мардлик тимсоли, озодлик ва шон —
Бўлиб келажакка боражак карвон.

Сен ёрқин маёқсан макони баланд,
Оғир замонларни қилмассан писанд.

Сен билан ободдир халқимнинг сайли,
Сенда жаранглайди жамики майли.

Сенга халқим сайли берар ҳамма вақт,
Тоғ дарёсига хос софлик ва қудрат.

Сенда жамулжамдир мардлар мероси,
Қуёшнинг жилваси, қушларнинг рози,

Шамолда тебранган чинор шивири,
Қизғалдоққа тўлган қирлар тасвири,

Тоғлар салобати, баҳор жаласи,
Жавзо кунларининг иссиқ палласи,

Ошиқ-маъшуқларнинг нозик ишваси,
Ойдин тун ва куннинг муқаддимаси,

Тоғдаги отларнинг дук-дук юриши,
Тарвуз ширасининг оқиб туриши.

Сен Эльбрус қоридай боқий ва поксан,
Алвон уфқларга яқин ҳамроҳсан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Қиш ҳатлаб ўтганда остонамизни,
Ўт бўлиб иситдинг бошпанамизни.

Сенда роз айтади ёз, қиш ва баҳор,
Сенга тоғ қўйни тор кўринмас зинҳор.

Гап нақди: халқ — узук, сен унга кўзсан,
Сен халқ тақдирига йўлчи юлдузсан.

Кўтарилган чоғлар қоп-қора тўзон,
Жаллодлар қўлидан сен чиқдинг омон.

Она тилим, доим соғ-омон қолдинг,
Ахир, сен тоғларга муносиб бўлдинг.

Ҳиммати улуғсан, холис-беминнат
Каттаю кичикка қияпсан хизмат.

Она тилимдаги қўшиқ-яллалар,
Яратган халқидай абадий яшар.

Болалик чоғимдан суйган тилимсан,
Халқимнинг умиди, менинг дилимсан.

Тунга нур бўлиш ва самандарга хос,
Хислат менга она тилимдан мерос.

Керак бўлса бир зум ўйламай асло,
Сенинг шонинг учун бўлурман фидо.

Мен сенга фидоман ҳаётим ҳаққи,
Менинг она тилим, ҳамиша балқи.

Асрлардан асрга гулла ва яшна,
Бошқа тиллар билан тенг одим ташла.

* * *

Шоир, фақатгина доно, ботирга,
Мақтов шеърларини битма уззукун.
Фақатгина доно суянмас сабрга,
Фақатгина ботир ёнмас юрт учун.

Офарин, донога! Балли, ботирга!
Айт, арзимайдими мақтаб ёзишга,
Қўй боқиб юрганлар, тер тўккан ерга
Ё умрини тиккан кундалик ишга?

Ҳар битта меҳнаткаш Прометей янглиғ,
Бир қарашда кичик ишлар қилса ҳам
Кун сайин ҳурмати бўлади улўғ,
Халқ билан борини кўришиб баҳам.

Ҳаёт ҳиммат қилсин, қуёш нурини
Сочаверсин барча меҳнаткашларга!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Доно ечиб берсин мушкул сирини,
Ботир қалқон бўлсин доим уларга.

* * *

Йўлларда йиқилиб қолсам ногаҳон,
Ёрдам қўлларини чўзди йўлдошим.
Очиқсам дўстларим қилишди меҳмон,
Оғрисам қошимда бўлди қардошим.

Одамлар ичида ҳеч бўлмадим кам,
Қанча балолардан асради улар.
Биламан, бари бир шундай кун келар,
У кун менга ҳеч ким беролмас ёрдам.

* * *

Басир умид қилар — очилар кўзи,
Отдай бўлишига ишонар бемор.
Манзилга етолмай сарғайсин юзи,
Йўловчи олдинга юрар умидвор.

Мағлублар зафарга ишонар буткул.
Кемани қаърига ютса ҳам уммон,
Тўлқинларни отиб қутурсин довул,
Омон қолишига ишонар инсон.

Умид — тун қўйнида порлаган қуёш,
Кучлиларга таянч, кучсизларга куч.
Билмайман, мен қандай қилардим бардош,
Агар менга умид келмаганда дуч.

ЧЕГЕМДА ЛАЙЛОГА СЎЙЛАГАНЛАРИМ

1

О, Лайло! Шу водий, тоғлар кавкаби,
Учрашдик, ушалди кўнглим матлаби.

Ўша кун Чегемда таратдинг зиё,
Юртим гўзаллиги сенда бўлди жо.

Офтобда товланган, оқшомда зангор
Юксак қарағайлар, музликдаги қор.

Гулларга бурканган зумрад ўтлоқ ҳам,
Шаффоф жилғалару тошли қирғоқ ҳам.

Бир замон қўтослар келиб ҳар ёқдан,
Сокин сув ичарди ушбу сувлоқдан.

Лайло, ҳовлимизга келардинг гоҳ-гоҳ,
Онам экинзорда ишларди шу чоқ.

Ўримдан қайтган дам чиқардинг пешвоз,
Унга кўрсатардинг қизидай эъзоз.

Уруш... Қалбни тилди фарёду унлар
Ўша совуқ тунлар, ташвишли кунлар.

Ўйладим, етмайди сенга бу офат,
Чегем суви юзинг силайди фақат.

Энди одамларнинг ташвиш-армони,
Тинчингни бузишга йўқдир имкони.

Ахир, айлангансан чаман бўйига,
Юлдузлар нурига, булбул куйига.

2

Ўша ёруғ кунлар ҳамон ўйимда,
Чинордай бўй чўздинг водий қўйнида.

Йўқ, сен гулдай елда тебраниб турдинг,
Сув, олов, ёвузлик балосин кўрдинг.

Сени ҳам уруш ва сургунга гувоҳ,
Безовта заминга жойладик, эвоҳ.

Ва лекин гўзаллик Ердан йўқолмас,
Улар ўзгаради, бордан йўқ бўлмас.

Не гўзаллик бордир инсон қизида,
Бари мужассамдир сенинг ўзингда.

Яхшиям, гўзалим келдинг оламга,
Йўқса, маҳкум эдик армон-аламга.

Сендаин гўзалсиз Ер афтода ҳол,
Ёмғирсиз баҳордай, қорсиз қиш мисол.

Сенсиз ўчар эди ишқнинг излари,
Айро тушиб «севги» ва «мен» сўзлари.

Ҳаёт бир маромда этмаган давом,
Баъзан Ер гўзалсиз қолган батамом.

Сўнг ҳаво ҳам айнаб, бўлиб зимистон
Заминни музликлар қоплаган шу он.

Заминнинг гўзали ўзингсан Лайло,
Шу боис кўзимга чамандир дунё.

Энг ёруғ, энг иссиқ нурсан, сен Лайло,
Бир ёниб, сўнг ўчган чақмоқсан гўё.

3

Онам болаларга сўйларди эртак,
Билсам, сен экансан ундаги малак.

Илк висол ёдимдан чиқмайди зинҳор,
Ёнма-ён турардик, ёғар эди қор.

Жимирлаган дарё оқарди шитоб,
Уни умримизга ўхшатдим шу тоб.

Кўкда ёрқин юлдуз бир бор кўринди,
Афсус, кейинчалик бутунлай сўнди.

Сўнг эса бошланди қайғу ва кулфат,
Кўксимни ўқ тешди, тирикман фақат.

Уруш пайти ҳарбий шифохонадан,
Сенинг оғушинга талпиндим, Ватан.

Кўрдим она юртим жойида, бироқ,
Ўзгариб кетибсан сен бошдан-оёқ.

Чиройинг қайтадан бўлибди пайдо,
Шум қисмат устидан кулгандек гўё.

Шу чирой қишлоқни яшнатмиш ёлғиз,
Қолганини уруш этмиш теп-текис.

Бу кун чаманзоринг очилмиш қийғос,
Қизилнинг баҳорги гулларига хос.

Лабларинг рангини эсладим эркам,
Улар шу қизилдан олган экан ранг.

Найнинг навосидай майин сўзларинг,
Ҳануз қулоғимдан кетмас, гўзалим.

Сени эслаганда чўкиб қайғуга,
Секин шивирлайман: «Севдим мангуга...»

Лекин орзуларим ёзмади қанот,
У кунлардан қолди ширин хотирот.

4

Жангдан омон қайтдим, йўқолди ҳушим,
Вайрон қишлоғимдан топмадим хешим.

Кўрдим кулбаларга қўшнидир ҳамон,
Ёшлик пайтимдаги зангори осмон.

Тоғлар бағридаги сўқмоқни лекин,
Қалин ўт-ўланлар қопламиш бу кун.

Лайло, сен шу юртда олгандинг нафас,
У кунларни эслаб тинчландим бирпас.

Хаёлан тингладим майин сўзингни,
Эритмоқ истадим қалбим музини.

Сенинг ҳамрозлигинг тиклади қаддим,
Энди уринсам ҳам камаймас дардим.

Юртим ва юзингдан таралган ёғду,
Қалбимни иситди, чекинди қайғу.

Самимий тасалли, тилаклар ҳар дам
Битмаган ярамга бўлади малҳам.

Насибам бор экан дилимда армон,
Шу ғариб кулбамга қайтдим соғ-омон.

Ойдин кечалару порлоқ кундузлар.
Маҳсулига доим ташнадур кўзлар.

Нетай, менинг бахтим, бахтсизлигим ҳам
Сабаби кимнингдир хоҳиши ҳар дам.

Агар кимдир этса қалбимни пора,
Бошқа бири келиб излади чора.

Эҳтимол, дунёга келар одамзод,
Менга бермоқ учун озор ва нажот.

Ёвузлик ҳам, меҳр ҳам қонимизда бор,
Қара, қиш қўйнида уйғонди баҳор.

Кул кўймоқ истайди заминни мутлоқ,
Ҳар баҳорда кулни қоплайди ўтлоқ.

Агар лойқа қилса жилғани ғулу,
Зум ўтмасдан оқар ундан шаффоф сув.

Ўтар шудгор, ўтлоқ оралигидан,
Дарҳол асар қолмас лойқалигидан.

Одамлар ичида кетяпман мен ҳам,
Демак, ғам-шодлигин кўраман баҳам.

Дучор бўлса қўшним, ҳешим балога,
Мен ҳам тайёрдурман ўшал жафога.

5

Қўлга қалам тутиб ичгандим қасам:
Энди ҳеч сатримдан жой олмас алам.

Дастурхон этганда дарду аламим,
Лайло, яна буздим ичган қасамим.

Сен бу ожизлигим кечиргин фақат,
Биздан изн сўрамай келади кулфат.

Балки ёзолмадим дилда борини,
Қайғу келди, у ҳам айтди зорини.

Ахир, қайғу уйсиз қолмиш кўчада,
Мендан жой сўради ярим кечада.

Тунда қайга борсин қайғу бечора,
Бир паноҳ истади у сатрлар аро.

Барибир оғриндим, тугади сабрим:
Энди кет, сенсиз ҳам етади дардим.

Лекин уни қандай ҳайдайман, ахир,
Ғам ва шодлик байтим икки сатридир.

Куйлагим келади шўхчан қўшиқлар,
Ҳар доим уларга дардим қўшилар.

Кошкийди, оқ найда куй ижро этсам,
Нетай, юрагимдан чиқмади оҳанг.

Оқ найни бекитдим мустаҳкам жойга,
Яна қўлим чўздим қорамтир найга.

Лайло, оппоқ тоғни асрадик ҳаргиз,
Унга чақирмадик шум тўдани биз.

Боғларга сепмадик қарға учун дон,
Улар галалашиб учди биз томон.

Ям-яшил боғларга қуришди ошён,
Энди қоғоз олсам қағиллар ҳар он.

Лайло, битганимда қайғули ашъор,
Авваламбор ўзим чекаман озор.

Истайман, сўзларга айланса меҳрим,
Шодликка йўғрилса ҳар битта шеърим.

Мовий осмон ҳақда куйласам дейман,
Чақноқ юлдузимни ўйласам дейман.

Чегемда музаффар қуёшга қараб,
Биллур овозингни тингласам яйраб.

Эсласам, умримнинг шод кунларини,
Куйласам беғубор орзуларини.

Сира эшитмасам мунгли оҳангни,
Кулиб қарши олсам ҳар доим тонгни.

Тилагим: меҳрли бўлсин одамлар,
Айрилиқ доғида чекмасин ғамлар.

Лекин қуюн эсса қора тоғлардан,
Айбдорни излашар бизнинг ёқлардан.

Бу кун оқ тоғимиз бўлса ҳам қаро,
Биз бунга гуноҳкор эмасмиз, Лайло.

Мен сени асрайман алам қаҳридан,
Оппоқ еллар эсар оқ тоғ бағридан.

Зеро, бу дунёда яшаса одам,
Унга ғамли кундан кўпдир тўй-байрам.

ҚОЯЛАРГА ИЛТИЖО

Сизга ёлвораман, кулга айланманг,
Агар ёқсалар ҳам ўтда бешафқат.
Кулга айлансангиз мабодо сиз ҳам
Биз ожизлар недан оламиз ибрат?

Ёлвораман, бизга кўрсатинг карам,
Ёлвораман, дилга солмангиз ваҳма.
Устингиздан ўтса зоти мукаррам,
Уларга тошингиз бўлмасин дахма.

Мағрур бошингизни этмангиз нигун,
Ҳаттоки энг мудҳиш, даҳшатли онда.
Йўқса, бизга ҳурлик ва сабот учун
Тимсол намунаси қолмас жаҳонда.

Қоялар — жим турган буюк ҳақиқат!
Бу дунёда кўпдир ташвиш ва кулфат
Ва лекин қиёмат кунигача то
Сиздан баланд фақат қуёш ва худо.

Қояларга ёндош осмонни фақат,
Чақмоқлар, бургутлар қилсин безовта.
Жонзодлар галаси кезсин ҳамма вақт,
Пойингизга туташ водий, яйловда.

Сизга ёлвораман, кулга айланманг,
Агар ёқсалар ҳам ўтда бешафқат.
Кулга айлансангиз мабодо сиз ҳам
Биз ожизлар недан оламиз ибрат?

ҚАЙТИШ

Бахтиёрман юртимни тинч кўрмоқдан яна,
Ана уйим, мўрисидан чиқмоқда тутун,
Шукур, ёнар ўчоқда ўт. Ҳовлимиз ана,
Унда кечам талпингандир келажак учун.

То тирикман кўз олдимда тоғлар намоён,
Мен улардан шу ҳикматни туяман қайта:
«Қайга борма, Кавказ сенга жонажон макон,
Ерда йўл кўп, лекин уйга қайтар йўл битта».

Асрор МЎМИНОВ таржимаси.

Игорь БУНИЧ

Партиянинг олтинлари

ИККИНЧИ ҚИСМ

ИСТИЛО

Лениндан қолган меросни кўздан ўтказар экан, Иосиф Виссарионович Сталининг норози бўлиши учун ҳамма асослар мавжуд эди. Биринчидан, у ўзини ҳаммадан кўпроқ қароқчи урган одамдай ҳис қилди. Рост-да, ахир у — Марказқўм аъзоси, Ленин тузган биринчи ҳукуматнинг аъзоси, фуқаролар уруши жабҳаларида сарсону саргардон юриб, ҳар дақиқада ўққа учиш, найза зарбига дуч келиш, тилка-пора бўлиш хавфи остида энг оғир юмушларни бажариб келса-ю, уни тўнаб кетишса?..

Буни қаранг — у тиззасидан қон кечиб, ичтерламалар сассиғини ютиб, айни чоқда янги ҳукумат вакилларининг ақл бовар қилмайдиган фитна-ю найранглари ботқоғида тимирскиланиб юриб, мамлакатнинг турли бурчакларидан Москвага вагон-вагон тиллалар, эшелон-эшелон ғалла (ғалла деганлари эса вақти-вақти билан тилладан ҳам қиммат эди) жўнатиб турган бўлса-ю, кўзини шамғалат қилиб, буларнинг барини ўғирлаб кетишган, хорижга ўтказиб юборишган, шахсий ҳисобларга, фаол ҳиссадорлик жамиятлари ҳисобига, ўнг келганда қўлга киритилган банклар ҳисобига ёздириб қўйилган бўлса... Сталин буларнинг ҳаммасидан бутунлай беҳабар эди деб-ку бўлмас. Хабардор эди, албатта. Аммо ишнинг ҳақиқий кўламини билмас эди. Шунингдек, ўз улуши (қонуний улуши) бу даражада оз бўлади деб ўйламаган эди. Уни Кремлдаги ёғлиқ жойидан ва Коминтерндан суриб, Миллатлар Халқ Комиссари лавозимига ўтказиб қўйишган ва хўжақўрсинга тузилган Рабкринга (Ишчи-деҳқон назорати) раис қилиб қўйишган эди. Шунинг учун Сталин большевиклар томонидан забт этилган Россияда нималар бўлаётганини даб-дурустдан англаб етмади. Айтганча, у пайтларда ўзича ҳаммасидан воқифман, ҳамма нарсани фаҳмлаб, билиб турибман деб ўйларди. Ҳар бир кун унинг учун мутлақо қутилмаган бирор воқеа олиб келар ва уларни кўриб Сталин содир бўлаётган ҳодисаларнинг фаҳмига етиш чиндан-да жуда қийинлигига, балки, умуман, мумкин эмаслигига ишонч ҳосил қиларди.

Фуқаролар уруши тамом бўлди. Миллионлаб кўзлар унсиз бир савол билан Ленинга қадалди: келишиб олинганига кўра «таланган» маблағ қачон бўлиб берилади? Ленин чаққон ҳаракатлар билан киссасини ағдариб кўрсатди — мана, киссада ҳемири йўқ, лаънати буржуйлар бор пулни бир тийинигача қолдирмай ўзлари билан олиб қочиб кетишди. Ҳатто деворларидаги михларгача суғуриб олиб кетишди, кема-кема тузларни гум қилишди. Бошқа гапирадиган гапга ҳожат ҳам қолгани йўқ. Кўплар теваракка аланг-жаланг қараб бу гапга ишонди. Кўплар бунда бирон-бир оламшумул фирибгарлик йўқмикин деб ўйлаб гумонсиради. Сталин ишонди, чунки хазина ойдаги чуқур каби бўм-бўш эканини биларди. Пуллар хазинада эмас. Хўш,

Давоми. Боши ўтган сонда.

қаерда бўлмаса? Бу савол унинг ўзини ҳам қизиқтирарди. Аммо бундан ҳам ортиқроқ уни бошқа бир масала ташвишлантирар эди — ҳўш, энди бу ёғига нима қилиш керак? Маълум бўлдики, бу масалада ҳеч кимнинг, жумладан Лениннинг ҳам бирон-бир аниқ режаси бўлмаган экан. Бундан ҳам тааж-жубланарли жойи шундаки, бу тўғрида ҳеч ким жиддий ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Режа бажарилди, энди ғойиб бўлиш, эриб кетиш керак, лақабларни ўзгартириб, Атлантика ёки Тинч океани тўлқинларининг садолари остида тинчгина айш-ишрат қилиб яшайвериш керак. Бу — ўмаришга уста чапдастларнинг мўлжали эди. Бунақалар ўттиз кишича. Ҳўш, бошқалар-чи? Улар нима қилсин?

Нафасни ростлаб ўйлаб олиш учун НЭПни эълон қилишди. Шундан кейин Ленин кутилмаганда «халқаро пролетариат дохийси» деган сифатини тарк этди-ю, улуғ давлатчилик васвасасига йўлиқиб, империяпараст бўлди-қолди — энди у жаҳон инқилоби ҳақида эмас, Россия Империясини 1914 йилдаги ҳудудларда тиклашни орзу қила бошлади. Аввалига бунга ишонишмади — нутқларининг матнини махфий равишда психиатрия экспертизасига жўнатишди — бирор кор-қол бўлиб қолмадимикин? У ердан жавоб келди — ҳа, аҳвол чаток: ҳаяжони ҳаддан зиёд, гапларида тутуриқ йўқ, жумлалар чала, зиддияти кўп, мунтазам маъно етишмайди. Аммо маъно бор эди. Буни Сталин дарҳол илғаб олди. Жаҳон инқилобидан ҳеч нарса чиқмади, шундоқ бўлгач, Ильич башорат қилганидай, «биз ҳалок бўламиз». Ҳалок бўлмаслик учун эса ҳаддан ташқари қудратли бир давлат куриш керак (Лениннинг назариясига кўра бу давлат аллақачон ўлиб кетиши лозим эди) ва айни ана шу қудратли давлатни курул қилиб олиб, жаҳон инқилобини амалга ошириш керак. Айтишга осон! Буларнинг барига пулни қаердан топасан? Ахир, Владимир Ильич, сиз ҳамтовоқларингиз билан бирга шундай бадавлат мамлакатнинг ҳамма миллий бойлигини тубсиз киссаларингизга жойлаб бўлибсизлар-ку? Ахир, сизнинг НЭПингиз мамлакатни расво қияпти-ку! Бу мамлакат жаҳон инқилобининг депоси эди, НЭП туфайли у бепоён бир хашаки бозорга айланиб қолди-ку! Ахир, сизнинг «эски большевиклар»дан ташкил топган, мақталган гвардиянгиз дабдаба-ю ҳашамга берилиб, ортиқ ҳеч нарса билан қизиқмай кўйди-ку! Қизиқса ҳам, фақат капиталистик мамлакатлардаги кўчмас мулку акцияларнинг нарх-навосига қизиқади, холос, кўрсалар ҳам фақат ўзлари учун ўзгаларнинг номига ёзиб берилган хорижий паспортларни кўради.

Секин-аста ҳокимиятни ўз қўлида жамлар экан, Сталин ҳайрат билан кўрдики, бу ишда унга ҳалақит берадиган одамнинг ўзи йўқ. Ҳеч ким келажак ҳақида жиддий ўйлаётгани йўқ, ҳамма ҳозирги кундан рози эди. Фақатгина номи ГПУ деб ўзгартирилган ЧК ишлар эди, аммо у ҳам алланечук ялқовлик билан ишлар, бир кунда отган одами нари борса, икки юз кишига зўрға етарди. Чекистлар ҳам ўзларини алданган деб ҳисоблардилар. Улар қўлларида тутуни чиқиб турган маузерлар билан беш йил давомида ҳамма бойликларни марказга ташишди, бу ўлжадан ўзларига ҳам тенг улуш тегишига умид боғлашди. Қани ўша беҳисоб бойликлар? Умидлар умидлигича қолиб кетаверди. Сталин бу аҳволдан жуда яхши фойдаланди. У махфий полиция устидан назоратни эгаллаб олар экан, ҳокимиятнинг ижроия органи учун бундан пухтароқ бирон нарса ўйлаб топишнинг иложи йўқлигини яхши тушунарди. Ленин меҳр билан «большевиклар» деб атаган одамлар айнаб расвоси чиқиб кетди. Кўз очиб юмгунча-я — бор-йўғи олти йил ичида шундай бўлди!

Ленин буларнинг ҳеч қайсисини кўрган ҳам, англаган ҳам эмас деб бўлмайди. Жуда яхши тушунар эди. Аммо муҳолифларининг иштаҳаларини тийиб юрарди. Инсон бахти — пулда эмас. Нима қаёққа ғойиб бўлганини партия билади. Минғир-минғирларнинг кўпайиб бораётгани шу сабабданки, одамларни кам ота бошладилар. Отувни кенгроқ қўллаш керак, ўртоқлар! СССРни барпо этиш ғоясига мубтало бўлган Ленин бўлғуси «ишчи ва

деҳқонлар» давлатининг ҳуқуқий асослари ҳақида кўп ўйлайди. Отувлар қанча кенг қўлланса, бўлғуси давлат шунча қудратли бўлишига Ленин астойдил ишонади.

1922 йилнинг ўртасида НЭП авжга миниб турган кезларда Ленин сўнги кучларини тўплаб, аввалги обрў-эътиборини янгидан тиклашга яна бир бор уриниб кўради. У ўз тарафдорларини қайтадан ўз теварагига тўпламоқчи, уларни янги босқинларга отлантирмоқчи ва шу йўл билан мадордан қолиб бораётган қўлларига чексиз ҳукмронлик жиловларини тутиб қолмоқчи бўлади. Бу, албатта, қудратли социалистик давлат ҳақидаги орзуларга унча эш келмайди, аммо доҳийнинг тутуриқсизлиги аллақачон яқинларини ҳайратга солмай қўйган эди. Энди бу тўғрида латифалар тўқиладиган бўлганди. Ҳа, бундан ташқари, яна кимни таласа бўлади? Мамлакат аллақачон ўлик сахрога айланиб бўлган. Аммо ижрочиларнинг кўзигагина шундай кўринади. Даҳо эса ҳамиша олға қарайди ва келажакни тобеинларидан кўра яхшироқ кўради. НЭПдан ёғ босган мансабдорлар Ленинга улуғ социалистик давлатнинг бўлғуси жинойий кодекс лойиҳасини беришади. Владимир Ильич ҳаётида сўнги марта ижодий қуввати томирларида жўш урганини ҳис қилади-ю, лойиҳани қизил қалам билан роса безаб чиқади.

Шунақа ҳам ландовурлик бўладими? Қани инқилобий шижоат?

«Ўртоқ Курский, — деб ёзади Ленин ўзининг Адлия халқ комиссарига, — менимча отувни қўллашни кенгайтириш керак, меньшевиклар, эсэрларнинг ҳамма фаолиятларига нисбатан отувни қўллаш лозим; бу фаолиятни халқаро буржуазия билан ва унинг бизга қарши кураши билан боғлайдиган (матбуот ва агентликларни сотиб олиш, урушга тайёргарлик олиб бориш ва ҳ.к.) ибораларни топиш зарур. Ўзингизнинг мулоҳазаларингизни қўшиб, зудлик билан менга қайтаришингизни сўрайман. Ленин (1922 йил 15 май). Йўқ! Курский тушунмайди! Гап фақат меньшевиклар билан эсэрлар ҳақидагина кетяпти деб ўйлаши мумкин. Унга батафсилроқ тушунтириб бермоқ лозим.

Орадан бир кун ўтгач, 1922 йил 17 май куни Ленин Курскийга янги мактуб йўллайди: «Ўртоқ Курский! Жинойий Кодекснинг қўшимча параграфи қораламасини сизга жўнатяпман. Бу қораламани, албатта, тузатиш ва қайта ишлаш лозим. Қораламанинг ҳамма нуқсонларига қарамай асосий фикр равшан бўлса керак: террорнинг моҳияти ва зарурлигини, унинг чегараларини аниқлаб берувчи принципаал ва сиёсий ҳаққоний (нафақат тор ҳуқуқий) қоидаларни ошқора айтиш зарур.

Суд террорни йўққа чиқариши керак эмас, буни ваъда қилиш ўз-ўзини ҳам, бошқаларни ҳам алдаш бўларди. Аксинча, суд мурасасиз тарзда сира иккиланмай террорни қонунлаштирмоғи зарур. Бу ўринда сохталик ва кўзбўямачиликка ўрин йўқ. Ибораларнинг маъноси имкони борица кенгроқ бўлиши керак. Сабабки, фақат инқилобий ҳуқуқ ва инқилобий виждонгина отувни амалда озми-кўпми кенгроқ қўллаш шароитларини беради.

Коммунистик салом билан Ленин».

Маълумотига кўра ўзи ҳуқуқшунос бўлган Ленин РСФСР Жиноят Кодексининг ўз қўли билан ёзган учта вариантини йўллайди.

«1- вариант.

Капитализм ўрнига келадиган коммунистик мулкчилик тизимини эътироф этмайдиган ва бу тизимни истило йўли биланми, қамал биланми, жосуслик биланми ёки матбуотга маблағ ажратиш биланми ва бошқа воситалар ёрдамида зўрлик билан ағдариб ташлашга интилувчи халқаро буржуазия кучларига кўмак беришга йўналтирилган тарғибот ё ташвиқот ёки ташкилотларга уюштириш ёки ташкилотларга ёрдам бериш олий жазо билан жазоланади, айбни юмшатовчи ҳолатлар мавжуд бўлса, олий жазо озодликдан маҳрум қилиш ёки хорижга бадарға қилиш билан алмаштирилиши мумкин.

2- вариант.

а) халқаро буржуазиянинг муайян қисми билан ҳамкорлик қилишга

йўналтирилган тарғибот ва ташвиқот ва ҳ.к. охиригача; б) ташкилотларда иштирок этишда ёки ташкилотлар билан ҳамкорлик қилишда ёки юқорида зикр этилган йўналишга эга бўлган фаолият билан шуғулланувчи кишиларга ёрдам беришда айбдорлар ҳам ана шу жазога мустаҳиқ қилинадилар».

Ҳар доимдагидек Лениннинг югурик қалами доҳийнинг фикридан ўзиб, забт этилган мамлакат аҳолисидан кўпроқ одамнинг бўйнига отув сиртмоғини ташлашга уринади. Бу одамлар лақмалик қилиб большевикларнинг янги иқтисодий сиёсатини жиддий ва узоққа кетадиган ҳодиса деб қабул қилишганди, ҳолбуки бу босқинчи ҳукмдорлар томонидан қўйилган навбатдаги тузоқ эди, холос. Курский унинг гапларини тушуниб етишига ишонқирамаган Ленин кўшимча қилади:

«2^б- вариант.

Ёрдам берувчи ёки ёрдам беришга қурби етадиганлар». Сўнг бу иборани куюқ ёзиб, остига чизиб таъкидлайди. Ана энди ҳаммаси расо бўлди, шекилли. Бўлғуси давлатнинг ҳамма аҳолисига нисбатан давлатнинг хоҳиши билан отув моддасини қўллайтириш мумкин.

Эртаси кунди, яъни 1922 йилнинг 18 майида РКП(б) Марказқўми Сиёсий бюросининг махсус мажлисида ГПУ ходимларининг маошини уч баравар ошириш тўғрисида ва озиқ-овқат тақсимоти махсус ёпиқ тармоғининг махсус улушлари билан таъминлашга кўчириш ҳақида қарор қабул қилинади... Айни чоқда, Жиноят Кодексининг отиш жазосини кенг қўллашга боғлиқ янги моддаларини тушунтириб берувчи махфий қўлланма Лениннинг визаси билан ГПУга юборилади:

«Ҳозирги вақтда Янги иқтисодий сиёсат амалга оширилаётгани сабабли ва олий манфаатларга мос ҳукумат мулоҳазаларига асосланиб ОГПУ фаолиятини маълум даражада сустлаштиришга мажбур. Аммо ҳар бир ГПУ ходими шуни яхши билмоғи керакки, бундай вазият фақат вақтинчагина давом этмоғи мумкин. Шунинг учун ОГПУ ҳозирги пайтда душманларимизни аниқлаб, рўйхатдан ўтказиб қўйиш учун имкони борича ҳаракат қилмоқлари керак. Кейин вақти-соати келганда уларга қақшатқич зарба берилади».

Бу пайтга келганда ОГПУ томонидан душманларга бериладиган қақшатқич зарбанинг маъноси нима эканини ҳамма тушунадиган бўлиб қолганди.

1922 йил 17 декабрда «донгдор» чекист Петерс «Известия» газетасида мақола бостириб, унда юксак ҳушёрликка чақиради: «НЭП шароитида ҳам бизни ҳар тарафдан ашаддий душманлар қуршаб турганини унутмаслигимиз керак». Хўш, бу «ашаддий душманлар» кимлар? Кимларни аниқлаб, рўйхатдан ўтказиб қўйиш керак? Кимларни аввал ипидан-игнасигача шилиб олиб, кейин вақти-соати етганда ёшпасига отиб ташлаш талаб қилинади? 1923 йил февралда жўнатилган махфий кўрсатмада яқин ўрталарда ёшпасига жисмонан маҳв этилишга маҳкум одамлар батафсил саналган.

«Сиёсий партиялар ва ташкилотлар.

1. Инқилобдан аввалги сиёсий партияларнинг ҳамма собиқ аъзолари.
2. Монархистик иттифоқлар ва ташкилотларнинг ҳамма собиқ аъзолари.
3. Мустақил Ер эгалари иттифоқининг ҳамма собиқ аъзолари, шунингдек, Украинада Марказий Рада вақтидаги Мустақил Ғаллакорлар Иттифоқининг аъзолари.
4. Собиқ асилзодалар ва дворянларнинг ҳамма вакиллари.
5. Ёшлар ташкилотларининг ҳамма собиқ вакиллари (бойскаутлар ва бошқалар).
6. Исталган йўналишдаги ҳамма миллатчилар.

Чор муассасаларининг ходимлари.

1. Собиқ Ички Ишлар вазирлигининг ҳамма ходимлари, охранка, полиция ва жандармериянинг ҳамма ходимлари, охранка ва полициянинг ҳамма хуфиялари, чегара соқчиларининг ҳамма мансабдорлари.
2. Собиқ Адлия вазирлигининг ҳамма ходимлари, вилоят судларининг

ҳамма аъзолари, ҳар хил даражадаги судьялар, прокурорлар, мировой судьялар, суд терговчилари, суд ижрочилари, қишлоқ судларининг бошлиқлари ва ҳоказо.

3. Чор армияси ва флотининг беистисно ҳамма офицерлари ва унтер-офицерлари.

Совет тузумининг яширин душманлари.

1. Оқ армияларнинг, оқгвардиячи номунтазам тузилмаларнинг, петлюрачилар қўшилмаларининг, Совет ҳокимиятига қарши фаол кураш олиб борган турли-туман ғалаёнчи бўлинмалар ва бандаларнинг ҳамма офицерлари, унтер-офицерлари ва оддий аскарлари. Совет ҳокимияти томонидан афв этилган шахслар бундан мустасно эмас.

2. Оқгвардиячи ҳукуматларнинг, Марказий Раданинг, Гетман маъмуриятининг марказий ҳамда маҳаллий органлари ва идораларининг ҳамма ҳарбий бўлмаган ходимлари.

3. Ҳамма диний арбоблар: епископлар, проваслав ва католик черковининг руҳонийлари, раввинлар, сўфилар, роҳиблар, хормейстерлар, черков оқсоқоллари ва бошқалар.

4. Ҳамма собиқ савдогарлар, магазин ва дўконларнинг эгалари, шунингдек «НЭПман»лар.

5. Ҳамма собиқ ер эгалари, йирик ижарадорлар, ўтмишда ёлланма кучдан фойдаланган бадавлат деҳқонлар. Ҳамма саноат корхоналари ва устахоналарнинг собиқ эгалари.

6. Яқин қариндошлари яширин ҳолатда бўлган ёки аксилинқилобий тўдалар сафларида совет тузумига қуролли қаршилик кўрсатаётган ҳамма шахслар.

7. Миллатидан қатъий назар, ҳамма ажнабийлар.

8. Чет элларда қариндошлари ва танишлари бўлган ҳамма шахслар.

9. Диний мазҳаблар ва жамоаларнинг ҳамма аъзолари (айниқса, баптистлар).

10. Эски мактабларга мансуб ҳамма олимлар ва мутахассислар (айниқса, уларнинг сиёсий тамойиллари ҳозирга қадар узил-кесил аниқланмаган бўлса).

11. Авваллари контрабанда, жосуслик ва шунга ўхшашларда гумон қилинган ёки судланган ҳамма шахслар.

Сталинни «Бош котиб» қилиб сайламаслик ҳақида тавсия берилган арзимас мактубни эмас, айти ана шу ҳужжатларни Лениннинг ҳақиқий сиёсий васияти деб ҳисоблаш керак. Модомики, мамлакатдан кетмасликка ва Совет социалистик давлатлар Иттифоқи қуришга аҳд қилиниптими, бу Иттифоқни барпо этишга имкон берадиган бирдан-бир усул ана шундай бўлади! Минг йиллик Россия империяси ҳам мункиллаб қолган ҳамма империяларга ўхшаб энгилтак жангарилик дардига чалинган эди. Шунинг учун у ўз ихтиёри билан зиммасига олган вазифаларни бажаришга ярамади, аввалдан назарда тутилмаган оғир юкларни кўтаролмади ва охир-пироварди қулади-ю, вайрон бўлди. Уни қайтадан тирилтиришнинг иложи йўқ, аммо узил-кесил зарба бериб, уни бошқариладиган мурдага айлантирса бўлади. Бу мурда муттасил террорнинг пўлат ҳалқалари билан кишанбанд қилинади. Маҳв этилишдан бир амаллаб омон қолган одамлар туғилган кунидан бошлаб ўлгунига қадар узлуксиз такрорлаб турадиган сохта марксистик айўҳаннослар бу ҳалқага куч бағишлайди. Бошқариладиган мурданинг кучидан истаган мақсадда фойдаланса бўлади — унинг ёрдамида дарёларни орқага буриб юбориш ҳам, бутун дунёни забт этиш ҳам, бутун мамлакатни электрлаштириш ҳам мумкин. Бу ишларни қилиш учун пул ҳам талаб қилинмайди, чунки ҳамманинг қорини тўйғазсангиз бас, ишлайверади. Қоринни тўйғазиш учун бериладиган улушни эса қилинадиган ишнинг, бажариладиган топшириқнинг ҳажми ва сифатига қараб кўпайтириб ёки камайтириб туриш мумкин. Бу беҳисоб меҳнат армиялари ва «пролетар батальонлари» тузишга имкон беради. Бу-

тун Оврупони ва бутун дунёни ана шу меҳнат армиялари билан тўлдириб ташлаш мумкин. Уларнинг ёрдамида жаҳон миқёсида социализмнинг ғалабасига эришиш мумкин. Буларнинг бари жуда жўн ва тушунарли. Аммо бунга ўхшаган ишларни амалга ошириш учун жуда катта миқдорда «бошқарувчилар» армияси зарур. Ҳаёт эса аллақачон шуни исбот қилдики, бу «армия» роҳату фароғат туфайли жуда тез расво бўлар экан, бирор иш билан шуғулланишни бутунлай йиғиштириб қўяр экан, ҳамма нарсани ўз ҳолига ташлаб, ҳеч қандай қаршилик кўрсатмасдан, борган сари шитоб билан пораҳўрликнинг ширин ботқоғига чуқурроқ ботиб борар экан. Бинобарин, «бошқарувчилар»нинг янги армиясини тузиш керак бўлади. Бу «оккупацион маъмуриятнинг» ўзига хос Бош қароргоҳи бўлади, у ўта махфийлик пардасига ўраниб олган ва шахсий имтиёзлар девори билан ихоталанади, аммо дохий олдида ўзининг хатти-ҳаракати, гап-сўзлари ва ҳатто фикрлари учун боши билан жавоб беради. Аммо буларнинг бари учун пул керак. Пул бўлганда ҳам чакана пул эмас. Қани ўша пуллар?

1922 йилдаёқ Сталин бир вақтлар Россиянинг миллий бойлигини ташкил қилган беҳисоб пуллар қандай қилиб мамлакатдан Ғарбга ўтиб кетганини текшириб кўришга уринди. Аммо собиқ ЧК аппарати ҳали унинг қўлида эмас эди. Тергов махфий равишда ва ўта эҳтиёткорлик билан ўтказилади, бироқ амалда ҳеч қандай натижа бермайди. Олтин ишларнинг зўр-базўр топилган учлари халқаро банкларнинг ертўлаларида ақл бовар қилмайдиган тарзда айқаш-уйқаш бўлиб кетипти. Агар бир вақтлар рус олтинларини қандай қилиб сўриб олганларини топган тақдирда ҳам, бу олтинлар қай йўл билан халқаро бозорга чиқарилганини энди аниқлаб бўлмайди. Банклар минг-минглаб хартумлари билан бутун жаҳонни қоплаб олган. Бу хартумлар қандай иш юритишини билиб олишга қурби етадиган одамларнинг ўзи йўқ. Москвада бутун дунёда пролетар инқилоби қиламиз деб бонг уриб юришган вақтда бутун дунёда ими-жимиди, биров пайқамайдиган тарзда молиявий инқилоб бўлиб ўтипти. Қайси бир мамлакат ёки бир ғуруҳ мамлакатлар шу инқилоб берадиган сиёсий ва иқтисодий имкониятлардан уздабуронлик билан фойдалана билса, шулар дунё миқёсида ҳукмронлик қила олади. 1917 йилнинг октябрида Россияда ҳокимиятни босиб олганлар буни билишармиди? Сталин уларнинг орасида эди, лекин пихини ёрган жиноятчининг ўткир сезгиси билан алланечук ноҳўя ишлар бўлаётганини сезган бўлса-да, бу гаплардан беҳабар эди. У энг ибтидоий тарздаги иқтисодий ва сиёсий маълумотга эга эмасди, шунинг учун юз бераётган воқеаларни лоақал юзаки тарзда бўлса ҳам таҳлил қилиш имконига эга эмас эди. Бунинг учун вақти ҳам йўқ эди. Хўш, қолганлар-чи? Билишганми, йўқми? Лениннинг ўзи нимани билган? Бошқалардан ортиқроқ билмаган бўлса керак? Унинг мажруҳ хаёл-парастлигидан хабардор одамлар ўзини роса лақиллатиб кетишган. Ленин ҳам, унинг теварак-атрофидаги яқин аъёнлари ҳам ҳеч қачон Сталинга сирларини билдиришган эмас. Унга менсимай қарашган, истехзо билан жилмайиб қўя қолишган. Аммо Сталин ҳам анойи эмас. У ГПУнинг олий табақалари ўртасидаги кескин зиддиятлардан усталик билан фойдаланиб, Гохрандаги бойликларнинг бир қисмини бошқа жойга олиб бориб яширтириб қўйди. Бунинг учун озмунча куч сарфладими у? Бироқ ГПУ шунақа ташкилотки, унга ишониб бўлмайди. Яшириб қўйилган нарсани ГПУ топиб бераолармикин? Бу ҳам маълум эмас.

Ленин ўлиб, мустақил иш қилишга имкон яралди. Ленин ўзи билан қабрига олиб кетган сиру асорлар, майли, унинг виждонига ҳавола. Аммо яқин аъёнларининг таъзирини бериб қўйиш керак. Кремл ғийбатнинг уяси бўлиб қолган. Бу ерда ярим кун кейин нима бўлишини ҳам билолмайсан. Эски большевиклар гвардиясидаги рақиблар Троцкий айтганидек «чала мулла семинарист»ни янчиб талқон қилиб ташлайдиган кўринар эди. Назарий жиҳатдан қараганда худди шундоқ бўлиши керак эди, аммо амалда кўриндики, уларнинг ҳаммаси аллақачон жанговарлик хислатларини

йўқотиб бўлишган экан. Улар нафақат кураш малакаларини эмас, балки иш-лашни ҳам унутиб қўйишипти. Уларнинг Россияда қолишга тоқатлари йўқ. Оврупога жўнашдан эса хавотир олишади. Йўқ, Оврупо ҳам бутунлай бошқача бўлиб кетган, энди биринчи жаҳон урушидан аввалги Оврупо қолгани йўқ. Россиядаги етти йиллик бошбошдоқлик мобайнида уларда янги одатлар, янги малакалар ҳосил бўлди. Бу хислатлари билан Оврупода анча қийналиб қолишади. Фақат Троцкийгина аҳдида қатъий турипти. У кетишга қарор қилган. Олдин кимни маҳв этиш керагу, кейин кимни мажақлаш зарур, деганга ўхшаш беҳуда мунозаралар жонига тегиб кетган. Меҳнат армиясининг жангчиларига бирон ҳақ тўлаш керакми ё қорнини тўйғазса кифоями? Лениннинг режасига кўра, ҳали анча вақт мобайнида енг шимариб қонли ишлар билан шуғулланиш керак эди. Ундан кўра, банкдаги миллион-миллион пулларингни ҳаржлаб, Ғарбда кўнгилхушлик билан умр кечирганинг яхши эмасми?

Сталин Троцкийни ўзининг энг хавфли рақиби деб биларди, шунинг учун унинг бунақа кайфиятидан фақат хурсанд эди. Партиянинг бош йўлидан оғиб кетгани учун уни чет элга бадарға қиладиган бўлишди ва бир зумда бутун архиви билан уни хорижга равона қилишди. Майли, у ерларда ўзи ўйлаб топган узлуксиз инқилоб назарияси устида бемалол ишлайверсин. Лекин уни сира кўздан қочирмаслик керак. Ундан бохабар бўлиб турилса, ўғирланган бойликларнинг изи чиқиб қолса ҳам ажаб эмас. Изи чиқмаслигига ишонч ҳосил қилгач, бир ҳамла билан мажақлаб қўя қолишди.

Троцкийни бадарға қиладиган вақтда ОГПУнинг бошлиғи Генрих Ягода Улуғ Октябрь социалистик инқилоби деб аталган тарихдаги беқиёс талонда ўлжа ўмарганларнинг ҳаммасининг шахсий ҳисоблар рақамлари ва уларда қанча пул борлигини Иосиф Виссарионовичга маълум қилган эди. Ягода фақат ўз ҳисоби рақаминигина айтгани йўқ. У гўллик билан ўртоқ Сталинга мендан бошқа ахборот бериб турадиган одам йўқ деб ўйлаган эди. Кейинчалик Ягода ҳисоб рақамини айтади, аммо фурсат ўтиб бўлган эди. Сталин уларнинг ҳаммасидан охириги тийинигача суғуриб олади. Уларнинг ҳаммаси лахтак-лахтак қон қусиб, синдирилган тишларини туфлай-туфлай, пешоналаридан ўқ ейишларидан аввал пулларини ғарб банкларидан Москвага кўчиришади. Зиновьев, Каменев, Бухарин, Менжинский, Ганецкий, Уншлихт, Бокий — санаб адо қилолмайсан, бироқ Сталин уларнинг биронтасини эсидан чиқаргани йўқ. Хатто Ленинни ҳам. Шахсан ўзи Надежда Константиновнага агар у жаҳон пролетариати дохийсининг Швейцария банкидаги пулларини қайтариб бермаса, бошига нима кунлар тушишини уқтирди. Эртагаёқ Крупская Лениннинг хотини бўлганини ва ҳозир беваси эканини ҳамма пақдос унутиб юборади-да, Землячкани, ҳа, ўша Бела Кун билан бирга Севастополдан олтинларни олиб чиқиб кетган Землячкани Лениннинг беваси деб ҳисоблай бошлайди. Надежда Константиновна лаққа тушди, пулнинг ҳаммасини қайтарди. Аммо Землячка дуруст чиқиб қолди. Ҳаммасини ўзи ихтиёрий топширди. Бела Кун ҳам айтиб берди. Аммо-лекин бу Бела Кун дегани ёмон хасис экан-да — сира-сира пулни қайтаргиси келмайди-я! Уч кеча-ю уч кундуз калтаклаб, охириги тийинигача қоқиштириб олишди, кейин отиб ташлашди. Ҳеч ким мушугимизни «пишт» демайди деган хомхаёлда юрган жамики «байналмилалчилар»нинг таъзирини бериб қўйишди. Улар билан пачакилашиб ўтиришмади. Жаҳон инқилобига аталган пулларни ўзи учун сарфлаб, хорижда кайф-сафо қилиб юрмоқчи бўлганларни ҳам соғ қўйишмади. Фақат бир нечта америкаликкина қочиб қутулишга муваффақ бўлди. Лекин кейинчалик уларнинг номини ҳеч ким эшитгани ҳам йўқ.

Пуллар Москвага оқиб кела бошлади, бироқ улар фақат шахсий ҳисоблардаги пул эди. Бу эса денгиздан томчи эди, холос. Жуда оз эди. Сталиннинг янги империя қуриш тўғрисидаги улуғ режалари учун жуда кўп пул керак эди. ОГПУ ва унинг вориси бўлмиш НКВД ходимлари бутун жаҳон бўйлаб изғиб, Ленин «Партиянинг олтини» деб атаган беҳисоб хазинани из-

лади. Қамокқа олинган банкирларни қийноққа солиб, «Партиянинг олтини»ни Гестапо ҳам излади. Қийнашга қийнашди-ю, лекин олтинни топиша олмади. Қаёққа ғойиб бўлган у? Нимага сарф бўлган? Аниқ айтиш қийин, аммо бир қатор тадқиқотчиларнинг тахминига кўра, айти ана шу «Партиянинг олтини» Кўшма Штатларни 20-йиллардаги чуқур иқтисодий таназзулдан олиб чиққан ва кейинги йилларда президент Рузвельтнинг «Янги йўл»нинг иқтисодий гуллаб-яшнашига имкон берган. Ҳали ҳеч ким томонидан жаҳоннинг молия тарихи битилган эмас, сабабки, молиявий сирлар давлат сирлари ва ҳарбий сирлардан фарқ қилароқ, тарихий ривожланиш давомида ошкор бўлмайди, аксинча, янада баттарроқ махфийлашиб боради.

Ўртоқ Сталин ўз давлатини махв этилган Россия харобалари устида қандай усуллар билан барпо этгани ҳаммага маълум. «Бутун жаҳон халқлари дохийси»нинг қўлидан келмайдиган биронта жиноят йўқдай эди. Миллион-миллион одамлар отиб ташланди ва қамокларда чиритилди. Лениннинг ҳамма васиятлари биттама-битта оғишмай амалга оширилди. Иосиф Виссарионович Лениннинг садоқатли шогирди бўлган эди. У ўз устозининг васиятларига оғишмай амал қилди, биронта жиҳатидан ундан чекингани, ўзича янги йўллар ўйлаб топгани йўқ. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун яна бир марта маҳкумлар рўйхатига кўз ташлаш кифоя (7—9-саҳифалар). У социализм назарияси бўйича зўр эмас эди ва буни ўзи ҳам англади. Шунинг учун ҳам 40-йилларнинг бошига келганда аҳоли рўйхатида қайд қилинган тоифалардан кимдир ҳали омон қолган бўлса, у фақат тиканли сим ортидагина жон сақлаган эди.

Сталиннинг қонли ишлари ҳақида жуда кўп гапириш мумкин, аммо унга тан берадиган жойлари ҳам бор. Ленин фақат бузишни билар эди. Ҳолбуки, ҳаёт жаҳон пролетариатининг дохийси яратувчилик ишидан бутунлай беҳабар эканини кўрсатди. Бунақа иш унга малол келар эди. У шу кўйи ҳеч нарса барпо этмай оламдан ўтди. Ундан фарқ қилароқ ўртоқ Сталин бутун кучини яратишга йўналтирди. У давлатни вайрон қилгани йўқ, балки барпо этди. Бинобарин, у маблағларнинг мамлакатдан чиқиб кетишидан эмас, мамлакатга кириб келишидан манфаатдор эди. Даставвал у большевикларнинг коммунистик партиясини ёки ВКП(б) ни яратди, чунки Ленин яратган партия Сталинга мутлақо маъқул эмас эди. Устига чарм пальтоллар кийиб олган, пахмоқ соқолли бақироқлар ҳамиша раҳбариятга гап қайтариб, у билан жижиллашгани-жижиллашган. Бу тўда сон-саноксиз иплар орқали чет эллардаги турли-туман қаланғи-қасанғи ташкилотларга боғланган. Улар жаҳон инқилоби марказини Москвадай маданиятсиз ва нопок жойдан Берлингами ёхуд Парижгами кўчиришни муттасил орзу қилишади. Ўзлари ҳам ҳар нарсани баҳона қилиб ўша ёқларга йилига икки-уч марта бориб келишади. Бунақалардан ташкил топган партия фақат махв этишга ва талончиликка ярайди, лекин биронта жиддий нарсани барпо этолмайди, ҳатто маҳбуслар лагерини ҳам қуролмайди. Шунинг учун бунақа партия саҳнадан чиқиб кетиши, кетганда ҳам тез чиқиб кетиши керак. У ўз номидан бир бўлагини янги партия учун қолдириб кетса, кифоя. Ўртоқ Сталин янги партияни қиличбардорлар мазҳабига ўхшатиб яратмоқчи, аммо бу партиядоги интизом мазҳабникидан ўн чандон қаттиқроқ бўлади.

Бир партиянинг шитоб билан ғойиб бўлиши ва унинг ўрнига бошқа партияни барпо этиш ягона бир йўл билангина амалга оширилиши мумкин эди ва шундай амалга оширилди ҳам: Ленинчилар «гвардияси» яшин тезлигида йўқлик дунёсига рихлат қилиши керак эди. Бу гвардия «кетар жафоси»га Москвадаги очик суд мажлисларида ўзи ҳақидаги ҳамма ҳақиқатни айтиб, ўзидаги юксак ақидапарастликни ва жанговарлик сифатларини бутун дунёга намоиш этиб кетиши лозим эди. Кетганларнинг ўрнини янги одамлар эгаллади. Уларни Сталин ўта синчковлик билан махсус танлаб олган эди. Сталин ўз мазҳабининг олий табақасини танлаш ишини Ленин ҳаётлигида Марказқўм котибиятига раҳбар бўлиб олганидаёқ бошлаган эди. 1924 йилда Ста-

линнинг рўйхатида 3500 та мансабга Марказқўм орқалигина одам қўйиларди, 1500 га яқин мансабга эса Марказқўмнинг ҳисоб-тақсимот бўлимининг розилиги билан одам қўйиларди. 1925 йилда эса бунақа мансабларнинг сони 25 мингга етди. Булар энди бошқа ишлардан озод қилинган, маош олиб ишлайдиган партия ашарати эди. Энди ҳар қирқ коммунистга биттадан бошқа ишлардан озод қилинган парторг тўғри келарди. 1924 йилнинг ўзида Ҳисоб-тақсимот бўлими Марказқўмнинг ташкилий-инструкторлик бўлимига қўшилиб кетди, янги Ташкилий ҳисобот-тақсимот бўлими пайдо бўлди, у Марказқўм ашаратидаги энг асосий бўлимга айланди. Сталин бу бўлимга Кагановични раҳбар қилиб қўйди. Бу янги бўлим нафақат партия манбаларига, балки давлат мансабларига ҳам одам танлай бошлади. 1925 йилнинг охиридан 1928 йил бошигача 8761 одам ишга тайинланди. 1930 йилда Ташкилий ҳисобот-тақсимот бўлими яна иккига ажради — уларнинг бири Ташкилий инструкторлик бўлими бўлиб, партия ашаратидаги лавозимларга одам тайинлаш билан шуғулланарди. Иккинчи бўлим эса бир қатор қисмларга эга бўлиб (оғир саноат, енгил саноат, транспорт, қишлоқ хўжалиги, совет муассасалари, хориждаги кадрлар ва ҳ.к.) барпо этилаётган империя идорасига кадрлар тайёрлаш билан шуғулланар эди.

Ленин Густав Лебоннинг «Авом руҳияти» деган китобини қўлдан қўймай ўқир эди. Жаҳон пролетариатининг доҳийси бу китобнинг ҳошияларини хилма-хил белгилару хитобларга тўлдириб ташлаганди. Сталин эса авомга унча қизиқмасди. У Николо Маккиавеллининг «Давлатпаноҳ» деган мумтоз тадқиқоти билан адмирал Мэхэннинг «Денгизда ҳукмронлик қилиш» деган китобини кўп ўқирди. Худди ана шу китобларга ишқибозлик кайзер Вилгельмни ҳам, император Николаини ҳам ҳалок этди, аммо уларда ҳарбий ақидалар билан фикрлаш қобилиятини ўстирди. Афтидан, Сталин ҳам шунга эришиш ниятида бўлган. У биринчи бўлиб «партиянинг қўмондонлар таркиби» деган атамани қўллади. «Бизнинг партиямиз таркибида, — деб кўрсатган эди барча халқлар доҳийси, — агар раҳбар ходимлар назарда тутилса, 3—4 минг атрофида олий табақа раҳбарлар бор. Мен уларни партиямизнинг генераллари деб атаган бўлур эдим. Ундан кейин 30—40 минг ўрта даражадаги раҳбарлар мавжуд. Улар партиямизнинг офицерлари. Ундан кейин 100—150 минг атрофида партиямизнинг қуйи табақа қўмондонлар таркиби бор. Уларни партияннинг унтер-офицерлари деб аташ мумкин».

Бўлғуси Генералиссимуснинг ҳарбийча тафаккури янги номенклатура яратиш жараёнига бошдан-оёқ сингиб кетган. Бу номенклатура темир интизомга эга бўлиб, ўз доҳийсининг бир қош чимириши билан ёхуд мўйловининг бир қимирлаши биланоқ ҳар қандай ишни бажо келтиришга тайёр эди. Ленинчи «гвардия»дан янги «зодагонлар»га бирон нарса ўтган бўлса, фақат халққа нафрат билан менсимай қараш ва унинг манфаатларини сарик чақага олмаслик майли ўтган эди. Шу билан бирга уларда баъзи бир янги сифатлар пайдо бўлган эдики, уларни нима бўлганда ҳам, ижобий ҳолатлар деб эътироф этишга тўғри келади. Ленин «гвардияси»ни биринчи навбатда шахсий бойиш масалалари қизиқтирган. У мамлакатни талаш билан шуғулланган. Бу жараёнда ашаддий ўзбошимчаликларни намоён этишган, на қонун олдида (бунақа қонуннинг ўзи бўлган эмас), на доҳий олдида (доҳий бунақа ўзбошимчаликларни рағбатлантирган, холос) ҳеч қандай масъулиятга эга бўлишган эмас. Аммо Сталиннинг раҳбар ходимлари эса мутлақо бошқача қолипларга солиб қўйилганди. Пухта ўйланган имтиёзлар тизими ёрдамида уларнинг яшаш тарзи анча юқори даражага кўтарилди. Ленинча таловлар оқибатида ёппасига қашшоқ пролетариатга айланиб қолган халқ бунақа яшаш мумкинлигини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаганди. Сталиннинг раҳбар ходимлари эса бу халқ устидан чекланмаган ҳокимиятни қўлга киритгандилар. Аммо айни чоқда улар ўзларининг ожизликларини ҳам жуда яхши билишарди. Чунки овлоқ жойдаги райком котибидан тортиб Сиёсий бюро аъзосигача, Давлат хавфсизлигининг генерал-комиссари ёхуд маршал-

гача — уларнинг ҳаммаси исталган дақиқада тўғридан-тўғри ўзининг иш жойида отиб ўлдирилиши, НКВД ертўлаларида чалажон қилиб ташланиши ёхуд сон-саноқсиз ГУЛАГ оролларининг бирортасида чиритиб юборилиши мумкин эди. Бунақа нарсалар «бугун борсан, эртага — йўқ» деган жуда жўн бир тарзда талқин қилинарди. Бу эса амал курсисида ўтирганларнинг иштаҳасини анча жиловлаб турар, порахўрлик ва очкўзликнинг ҳам кенг қулоч ёйишига қўймас, уларнинг ғайратини давлат ва халқ эҳтиёжларига йўналтирарди. «Давлат ва халқ» тушунчалари остида эса яна ўша номенклатура тушуниларди. Номенклатуранинг ўзи ҳам ўзини давлат ва халқ деб англар эди. Иосиф Виссарионович кўзлаган мақсад ҳам аслида шу эди.

Номенклатуранинг товланиши коллективлаштириш туфайли вужудга келган даҳшатли очлик давридаёқ бошланган эди. Район партия кўмиталари қошида хос ошхоналар бўлар, уларнинг теварагига эса очликдан силласи қуриган деҳқонлар, очлик азобига чидаёлмай дод-вой солувчи шишиб кетган болалар тўпланарди. Табиийки, райкомнинг эшикларини туну кун милиционерлар ва ГПУнинг аскарлари қўриқлаб туришарди, аммо ошхоналарнинг очик деразаларидан шунақа ҳидлар анқирдики, очликдан жон таслим қилаётган одамлар бу ҳиддан бутунлай ақлу ҳушини йўқотиб қўйишарди. Бу ошхоналарда жуда арзон баҳоларда — шунчаки номигагина қўйилган нархларда оқ нон, гўшт, товук, антиқа мевалар ва бошқа тансиқ нарсалар сотиларди. 1917 йилдан бери халқ бундай таомларнинг ўзинигина эмас, ҳатто номини ҳам унутиб юборган эди. Ҳатто бу ошхоналарнинг хизматчи ходимларига ҳам турли-туман маҳсулотлардан йигирма хилини ўз ичига олган улуш бериларди. Буни «Микоян улуши» деб аташарди.

Ана шу махсус фаровонлик воҳалари теварагида эса очлик ва ўлим жавлон урарди. Аввалига партия идорасининг анчагина ходимлари бу аҳволга чидаш беролмадилар ва хос ошхоналарнинг деразалари олдида тўпланган оч одамларни, биринчи навбатда, албатта, болаларни райком ошхоналари ҳисобидан овқатлантира бошлашди. Бунақа кўнгли бўшлар дарҳол мансабларидан олиб ташланар ва аллақаяққа гум қилинарди. Бунақалар номенклатура сафидан бутунлай қувиладди. Марказий Кўмита район кўмиталарига мутлақо махфий қўлланма юборганди. Унда шундай дейиларди: «Энг даҳшатлиси шундаки, сиз кўққисдан кўнглингиз бўшлиқ қилиб, қатъиятнингизни йўқотиб қўйманг. Ҳатто теварак-атрофингиздагилар очликдан ўлаётган тақдирда ҳам сиз танаввул қилишни ўрганиб олмоғингиз керак. Акс ҳолда, ҳосилни мамлакатга қайтарадиган одам қолмайди. Эҳтиросларга берилманг ва фақат ўзингизни ўйланг!» Аммо бундай қўлланмаларни ҳам тўғри тушуниш керак эди. Уни тўғри тушунишга ҳамманинг қурби етавермасди. Районларда ва вилоят марказларида очлик авжига чиққан кезларда маҳаллий партия котиблари ва бошқа номенклатура арбоблари шоҳона зиёфатлар уюштира бошладилар. Уларда ичкилик дарё бўлиб оқар ва бир ўтиришда ким ичига бедана солиб пиширилган кўзичоқни паққос тушира олади деган мазмунда мусобақалар бўларди. Бунақаларни ими-жимиди камоққа олишарди-да, бошқаларга ўртак бўлсин учун отиб ташлашарди. Кимки ўша кезларда отилмай қолган бўлса, 1937 ва кейинги йилларда бу маишатларни уларнинг бурнидан булоқ қилиб чиқаришди.

Мана шундай руҳда тарбия кўрган номенклатура ўзининг ҳали юзага чиқмаган имкониятлари ҳадсиз эканини ҳис қилиб турса-да, тишларини қисганича, Сталин белгилаб қўйган чегаралардан чиқмасликка тиришар эди. Истиснолар деярли бўлмас эди. Калининнинг хотини қизиғида ўзини тутиб туролмай, Гохрандан битта сувсар пўстин олганди. Бу пўстин отиб ташланган подшо оймайки эди. Уни қамадилар ва у камоқда ўтириб, кўп йиллар мобайнида қилган иши тўғрисида ҳар томонлама ўйлаб кўриш имконига эришди. Молотовнинг хотини бўлса, Гохрандан Екатерина II никоҳ қуни кийган тожни олиб, Америка элчисининг хотинига совға қилиб юборди —

аммо у ҳам бу «ҳиммати» учун турмага ташланди. Уларнинг эрлари партия-давлат аъёнлари ўртасида энг юксак рутбага эга бўлсалар-да, бироқ хотинларига заррача ёрдам бера олмадилар. Ҳолбуки, бу хотинларнинг бутун айби очқўзликда эмас, балки вазиятни нотўғри тушунганида эди. Улар нимагани ўзларининг қонуний ўлжалари деб ҳисоблаган бўлсалар, Сталин бу нарсаларни давлатники деб билди ва номенклатуранинг ҳар бир аъзоси ўзининг мақомига муносиб равишда нимага ҳақи борлигини ва унга хилоф тарзда қандай ишлар қилса ўлимга маҳкум бўлишини секин-аста англай борди.

Ҳатто чексиз қудратга эга бўлган Лаврентий Берия ҳам тўғридан-тўғри Москва кўчаларида қизларга тузоқ қўйиб юрар экан, ўзига қарши жиноий иш қўзғатилганидан беҳабар эди. Берия кимники илинтирган бўлса, ҳаммаси хатга тушган эди. Охир-оқибатда шундай бўлдики, махфий полициянинг хўжайини қамоққа олингач, уни анча-мунча қизларни зўрлашдагина айб-лашди. Уни шунинг учун отишди. Гарчи уни Сталиннинг вафотидан кейин отишган бўлсалар-да, жиноий иш генералиссимус ҳаётлигидаёқ пишиб қолган эди.

Ленин бир гал илҳоми жуда жўшиб кетганда «Режаларимизнинг ҳаммаси — тўк! Энг муҳими — кадрни танлашда!» деган эди. Афтидан, жаҳон пролетариатининг доҳийси умрининг сўнги йилларида социалистик давлатни қуриш имкониятлари ҳақида ўйланиб, теварагини қуршаган одамлар билан ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини анча-мунча тушуниб қолган кўринади. Талашга эса бошқа одам қолмаган. «НЭПМАН»ларни айтмаса, бошқа бирор пичоққа илинадигани йўқ. Аммо НЭПманларга ҳали етарли даражада жир битиб улгурмаган — уларнинг ҳозирги туриши ебтўймак Ленин — «гвардиячи»ларини қаноатлантирмайди. Фақат Сталингина Ильичнинг ҳамма доҳиёна ниятларини тўғри тушуна олди, у ўзининг ўттиз йиллик ҳукмронлиги мобайнида жуда зўр чапдастлик билан Ленин меросидан болтаси учун кунда сифатида фойдаланди.

Аммо тузукроқ ўйлаб кўрганда Лениндан унга нима қолган ўзи? Дунёдаги биринчи социалистик давлатни қуриш усуллари-ю империализм даврида урушларнинг муқаррарлиги ҳақидаги ғира-шира башоратдан бошқа?! Ундан шип-шийдам хазина, хароб бўлган, мутлақо ҳарбий лаёқати тугаб битган армия, парчаланиб кетган, кўз ўнгида қириб-ириб бораётган партия, хонавайрон бўлган, таланган, тавбасига таянтирилган мамлакат, жоҳил, нодон, қиёфасини йўқотган ва эҳтимолки, энг муҳими — саводсиз аҳоли қолган. Ўша пайтдаёқ бу аҳоли «социализм» деган сўзни эшитганда манглайга отиладиган ўқни кўз олдига келтирган. Лениндан яна нима қолган? Таг-туғи билан барбод қилинган саноат, бутунлай расвоси чиққан молия тизими, фалаж бўлган транспорт, деярли тўла маҳв этилган ишчи кучи ва бир қисми йўқ қилинган, бир қисми бутун дунёга тарикдай тарқатиб юборилган зиёлилар. Фабрикаларнинг ўлик мўрилари, занг босган, музлаб қолган паравозлар, ярим чўккан ташландиқ кемалар, жулдур кийимли беҳисоб дайдилар, шаҳарлардан давлат қирғини билан ёнма-ён авж олган жиноятчилар террори. НЭП туфайли бир оз савдога жон кирди, хизмат кўрсатиш соҳаси қимирлаб қолди. Аммо бунақа вазиятда хизмат кўрсатиш соҳаси кимга керак?

Фақат ЧК—ГПУгина тузумнинг асосий таянчи сифатида озми-кўпми лаёқатини сақлаб қолган эди. У давлат террорининг узлуксизлиги ҳақидаги Ильич васиятини мамнуният билан бажаришда давом этарди, чунки янги доҳий ҳам уларни ишсиз қолдирмаслигини тушунарди. Янги доҳий уларни иш билан яхши таъминлади, лекин ҳар бир ходимнинг умрини ҳам бор-йўғи ўн йил атрофида белгилади. Чунки Сталин қуришни ўйлаган давлат қаёққа бораётгани номаълум шунақа бир кемага айландики, унинг қозонлари доимий равишда ўтхонасига ташлаб туриладиган минглаб, миллионлаб, ўн миллионлаб одамларнинг жасаидан қувват оларди. Ўт қаловчи чекистлар ҳам эрта-ю кеч тинмай, жонини жабборга бериб ишлар, ишини тугатгандан ке-

йин эса уни ҳам кеманинг ўтхонасига қалаб юборишарди. Кеманинг пештокига маъносининг зўрлиги жиҳатидан тенги йўқ шиор осиб қўйилган эди: «Ленин таълимоти ўлмасдир, чунки у тўғридир!»

Погонлари ялт-юлт қилиб, петлицалари товланиб, мойланган этикларини ялтиратиб, янги жабдуқларини ғижирлатиб бу даҳшатли ўтхона ёнига қанча-қанча чекистлар тушган экан? Улар пастга тушар эканлар, ортиқ ҳеч қачон юқори палубага чиқа олмасликларини, ўзлари ҳам энди ўтхонага қаланадиган ўтиндан бошқа нарса эмасликларини англаганмикан? Ҳамма жонли нарса ўтин! Жаҳон пролетариати доҳийсининг ҳам, унинг камсуқум шогирди — ҳамма халқлар доҳийсининг ҳам мислсиз донолиги ана шунда эди. Аммо ўтхоналарда олов ловуллаб ёнар, қозонларда буғ вишилар, кема эса манзили ноаниқ бўлса-да, борган сари тезлигини ошириб сузиб борарди.

1931 йил 5 декабрь куни Москванинг қоқ марказида Ҳалоскор Исонинг улуғвор ибодатхонаси тантана билан портлатилди. Бу ибодатхона кўҳна Россиянинг рамзи эди. У энг эъзозли ибодатхона бўлиб, тўрт император салтанати давомида қирқ йил қурилган эди. Бу портлаш садоси бутун дунёга минг йиллик Россия империяси абадий маҳв қилинганини намойиш этмоғи, унинг тирилтирилган жасади Совет Социалистик Республикалар Иттифоқи деган ном остида оёққа туриб, ҳаракат қила бошлаганини кўрсатмоғи лозим эди. Айни шу санани Сталиннинг мустақил фаолияти бошланган кун деб ҳисоблаш мумкин. Чунки худди шу куни Сталин 1917 йилдаги улуғ ғалаёндан унга мерос бўлиб қолган «Ленин гвардиясини», НЭПни ва бошқа нарсаларни елкасидан улоқтириб ташлаб, янгидан жон ато қилинган жасадни ўзи белгилаган йўлдан бошлади. Орадан ўн йил ўтади. Ўн йил тарих учун дақиқаларнинг мингдан бири ҳам эмас. Лекин жаҳон даҳшатга тушиб ва айни чоғда қойил қолиб, мўъжизанинг гувоҳи бўлаётганини чор-ночор эътироф этди. Бу мўъжиза ҳаддан ташқари ҳарбийлаштирилган эди, аммо бу унинг таъсирчанлигига заррача халал беролгани йўқ.

Бу вақтда 303 дивизия қуролланиб бўлган эди. Танкларнинг миқдори 23 мингтага етди. Уларнинг ичида ҳали дунёга номаълум танклар бор эди: зирҳи қалин, моторлари аввалгидай бензинда эмас, дизел ёқилғисиди ишларди. 17 минг самолёт ҳар қандай ғовни мажақлаб ташлашга қодир қудратли куч эди. Улар ҳар жиҳатдан энг яхши ғарб самолётларидан қолишмасди. Улар сон-саноксиз эскадрильяларга уюшиб, осмонда «Улуғ Сталинга шон-шарафлар!» деган инжа хитобларни ёзиб парвоз қилишарди. Замбарақлар ва маҳфий реактив минометларнинг сони 40 мингта етганди. Улар ҳам жаҳон миқёсида коммунизм ғалабасига эришиш йўлида учраган ҳар қандай тўсиқни мажақлаб ташлашга тайёр эди. 220 сув ости кемаси бор эди — жаҳондаги ҳамма мамлакатларнинг сув ости кемалари қўшилганда ҳам бу рақамга етолмасди. Янги эсминецлар ва крейсерлардан ташкил топган эскадралар, ошиғич равишда қурилаётган баҳайбат линкорлар қариб бораётган денгизчи давлатларга уларнинг шуҳрати сўниш палласига қадам қўйганини рўйи-рост кўрсатмоғи даркор эди. Аҳоли жон бошига дунёда ҳаммадан кўра кўпроқ пўлат ва чўян эритаётган заводлар, қуролларнинг янги турларини излаб топаётган сон-саноксиз ихтирочилик бюрolari, тажрибахоналар, радио қуввати ва реактив ҳаракатлар устида иш олиб бораётган илмий-тадқиқот институтлари...

Буларнинг ҳаммаси қаердан бошланди? Юз минглаб, миллионлаб инженерлар, тадқиқотчилар, ихтирочилар, учувчилар, штурманлар, механиклар, танк ҳайдовчилар, кема командирлари, кема штурманлари, электриклар, миначилар, тўпчилар, сув усти ва сув ости флотининг инженер-механиклари, ўта мустаҳкам қотишмалар металлургияси бўйича, ўта ўтказгичлар, плазма, радиотехника ва радиолокация мутахассислари қаердан пайдо бўлиб қолди? Улар дарахтда ўсган эмас-ку? Ахир, 1913 йилда бу тоифадаги ҳарбий ва

фуқаро мутахассисларини топиш амри маҳол эди. Мана энди, бор-йўғи 10 йил ичида улар пайдо бўлди ва кўпайгандан кўпайиб, қудратли ҳарбий саноат империяси умуртқасини вужудга келтирди. Ҳолбуки, бор-йўғи 10 йил аввал уларнинг кўплари мутлақо саводсиз кишилар эди.

Ҳозир гап нима эвазига ва қандай мақсадларда буларнинг бари барпо этилгани ҳақида эмас, балки қандай қилиб шунчалик қисқа муддатда бунини яратиш мумкинлиги устида бормоқда. Бир сиқим тупроқни ерга сочиб, «Кўзғол беҳисоб кўшин!» дея ҳайқирувчи ва ҳарб машқини олган, аслаҳа-анжоми жойида, яхши қуролланган миллионлаб аскарларнинг ер остидан чиқиб келишини томоша қилувчи дostonлардаги паҳлавон каби Сталин мамнуният билан ўзининг мўъжизалар яратувчи қобилиятига ишонч ҳосил қилса бўларди. Социализм ўтхонасига қаланган миллионлаб одамларнинг қуввати қайнаб-тошган меҳнатга айланди. Сталин ва у яратган янги «қиличбардорлар» партияси ўзининг ташкилотчилик қудратини ва ақл бовар қилмайдиган ишчанлигини кўрсатди.

Бу вақт ичида 60 мингдан ортиқроқ ибодатхоналар портлатилди ва йўқ қилинди, аммо тахминан шунча миқдорда стадионлар ва маданият саройлари ҳам қурилди. Мунтазам равишда кучайиб бораётган террор меҳнатда ҳам, маиший ҳаётда ҳам интизомни мустаҳкамлади. Партиянинг деярли ҳамма «офицерлари», шу жумладан, «генераллари» ҳам изчиллик билан йўқ қилиб борилди ёки ГУЛАГ тегиримонларига ташланди. Уларнинг ўрнини янгилари, янада шафқатсизроқлари ва доҳийга садоқатлироқлари эгаллади. Номенклатура ўзи билан маҳв қилинаётган халқ ўртасида ўтиб бўлмас девор барпо қилиб, янада жипслашди.

Номенклатура ҳаётининг махфийлиги бениҳоя эҳтиёткорлик билан кўриқланадиган давлат сирини даражасига чиқариб қўйилди. «Доҳийлар» қандай яшайди, нима еб, нима ичади, қандай ишлайди деб қизиққан одам, охир-пировардида отиб ташланиши мумкин эди. Чунки биронта раҳбарга қарши суиқасд уюштириш ниятида бўлган одамгина бунақа нарсаларга қизиқади деб ҳисобланарди. Маркс жуда дудмаллик билан гапирган пролетариат диктатураси номенклатуранинг халқ устидан ҳукмронлигига айланиб қолди; халқ эса ёппасига том маънодаги пролетариат ҳолига келтирилган эди. У мулкдан маҳрум этилган, юридик ҳуқуқлардан маҳрум этилган, фақат хўжайин буюрган ишнигина бажарар ва бунинг эвазига очдан ўлмасликка кифоя қиладиган ёхуд хўжайин истаса очдан ўлишга маҳкум этадиган ҳақ оларди. Сирасини олганда, қулларнинг бундай тарбиясида ҳайратланадиган ҳеч нарса йўқ эди. Юқорида эслатиб ўтганимиздек, бундай тарбия йўллари қадимий даврлардаёқ ишлаб чиқилганди. Масаланинг нозик томони бошқа нарсада эди: қулларни баҳамжиҳатлик билан ёниб-ўртаниб бахт қўшиғини куйлашга мажбур қилиш керак эди. Бу жиҳатдан ҳам шунақа катта иш амалга оширилган эдики, унинг олдида Миср эҳромларини қуриш болаларнинг қумдан қурган ўйинчоқ иморатларидай арзимас нарса бўлиб қолди.

Аммо ана шундай мислсиз, моҳиятига кўра бутун коинотга татийдиган иш қайси мақсадларда ва қайси маблағлар билан қилинди?

Лениндан шип-шийдам хазинани¹ мерос олган Сталин уни тўлдириш учун катта куч сарфлади. 1919 йилдаёқ Ленин Сиёсий бюронинг «олмос» ва «олтин» жамғармасини ташкил қилган эди. Бу жамғарма маблағи Сиёсий бюро аъзолари ўртасида барабар тақсимланарди. Жамғармадан мақсад қуйидагича эди: мабодо ҳарбий ҳаракат рўй бериб қолса, Сиёсий бюро аъзолари ўз улушини олиб чет элга жўнайди-да, у ерда «жамғарма»ни дастлабки вақтда жойлашиб, тириклигини йўлга қўйиб олиш учун сарфлайди. Вазият

¹ Совет тарихчиларининг ҳаммаси бунга кўшилди. Сталин мамлакатни жуда оғир аҳволда қабул қилиб олган — хазина куп-қурук бўлган. Аммо тарихчилар нима сабабдандир бир масалада сукут сақлашади: Ленин томонидан босиб олинган эски Россиянинг беҳисоб бойликлари қаёққа ғойиб бўлган?

қандай бўлишини аввалдан айтиб беришнинг имкони йўқ эди — банклар билан ёхуд ўзаро алоқа қилиб бўладими, йўқми? Маҳаллий ҳокимиятнинг муомаласи қандай бўларкин? Ким билади дейсиз? Ахир, гап Фарбий Оврупо ёхуд АКШ ҳақида бораётгани йўқ — эҳтимолки бу ерларда гумдон бўлиб кетишнинг имкони бордир. Гап Аргентинага ўхшаган ғаройиб мамлакатлар тўғрисида боряпти. Бухарин ўша ёқни кўзлаган-ку! Аммо дарҳол бир масала равшан бўлиб қолди — ўзинг билан кўп олтин олиб кетолмайсан — оғирлик қилади. Олмосу бриллиантлар бошқа масала — уларнинг бир халтаси ҳам жуда қиммат туради. Шунинг учун олтинлар секин-аста ғарб банкларига кўчиб ўтаверди, бриллиантлар эса «жамғарма»да қолди.

Лениннинг ҳаётлик вақтидаёқ Сталин Марказий Қўмита котиби бўлгандан сўнг жамғармадаги ҳамма олмосларни олиб, Свердловнинг беваси Клавдия Новгородцевага омонат сақлашга берди. У қадимий услубда ишланган катта тўртта қутини ва битта ўртача сандиқни олмосларга тўлдирди. Бева ҳеч қаерда ишламас, осойишта ва кўздан панада ҳаёт кечирарди. Олмосларнинг жойи ўзгарганидан хабардор бошқа одамлар бир кун ҳам яшагани йўқ. Сиёсий бюро аъзолари ғовға қилишга уриниб кўрдилар — улар Сталинни ҳатто шунчаки оддий, хашаки ўғирликда айблашмоқчи бўлишди. Барча халқларнинг бўлажак доҳийси истехзосини машҳур мўйлови тагига яшириб, уларга тушунтирди: олмосларни яхшироқ асраш учун жойи ўзгартирилди — Гохранда ўғирлик кўп бўляпти, назорат қилиб улгуриб бўлмайти. Бу — биринчидан. Иккинчидан эса, яқин ўртада хорижга қочиб бориб, у ерда махфий ёхуд бошқа бирор тусдаги фаолият билан шуғулланишга мажбур қилаётган биронта объектив сабаб йўқ. Агар ўртоқлардан бирор киши «доимий истиқомат қилиш» учун хорижга жўнашни ихтиёр қилар экан, марҳамат, қондага риюя этиб, хоҳишини маълум қилсин, бу ҳақда Сиёсий бюрога ариза берсин, масала муҳокама қилинади ва ижобий ечилган тақдирда кетадиган одам ўз улушини олади. Аммо шахсан Сталин бунга қарши. Негаки, улар аллақачон ўз улушларини олиб, ўзлари хоҳлаган жойга яшириб қўйишган, «Сиёсий бюро» жамғармаси эса шахсий бойлик эмас, балки яширин шароитда ташкилий иш олиб бориш учун барпо этилган жамғармадир.

«Ким шундай буйруқ берди?» деган савол бўлди. Сталин савол берган Зиновьевнинг юзига трубкасини бурқситиб, «Мен буйруқ бердим!» деб жавоб берди. Сталиннинг чақчайган сарғиш кўзларини кўриб Зиновьевнинг юраги қаттиқ уриб кетди. Коминтерннинг бошлиғи кейин бу юрак ҳаприқишидан то отилгунига қадар халос бўлолмади.

Аввал бошлаб Ленинни, Дзержинский ва Фрунзени гўрга тиқиб, бўшаб қолган ўринларга ўзини, Ягодани ва Ворошиловни қўйган Сталин оламшумул режаларини амалга ошириш жараёнида муттасил олтин ҳақида ўйлади. Ва бошқа ҳамма нарсадаги каби Иосиф Виссарионовичнинг ўйлари дарҳол муайян ишларда мужассам топа бошлади.

Марказқўм йўли билан ГПУнинг бошлиғи Менжинский Марказий Назорат Комиссиясига қақирилди. Бу ерда унинг 1917 йилдан 1920 йилгача чекистлик ва дипломатик соҳаларидаги кўп қиррали фаолиятига доир бир қатор саволлар беришди. Саволлар аввалига Германиядаги спартакчилар ҳаракати билан боғлиқ арзимаган масалалар билан боғлиқ эди. Кейин эса «Темир Феликснинг» муовини қўли орқали ғарб банкларига ўтиб кетган жуда катта миқдордаги маблағларга кўчилди. Менжинскийнинг юраги хасталаниб қолди. Бу жуда қўл келди — уни ортиқча шов-шувсиз, саломатлиги ёмонлашгани вазидан, уй қамоғига ўтказиб қўйиш имконини берди. Бу ерда тергов ишлари бевосита Ягода ва унга тобе шифокорнинг қўлига ўтди. Хотираси тузукроқ ишласин учун Иоффе билан юзлаштиришди. Иоффега «кекса, бемор дўстини» бориб кўришни тавсия қилишди. Дўстини кўриб келган Иоффе уйга қайтиб, ўзини отиб қўйди.

Бу ГПУнинг ишидаги катта нуқсон эди. Бу тўғрида Иосиф Виссарионович Ягодага қаттиқ танбеҳ берди. Ягода бунга ўхшаш нуқсонлар бошқа так-

роланмайди деб ваъда берди ва навбати етганда, ваъдасида туриб, ўзини отмади.

Фақат Ганецкийгина хорижга кетиш истагини билдирди. Унга ижозат теккандай бўлди-ю, қутилмаганда хотини, ундан кейин ўғли қамалиб қолди. Ганецкийнинг ўзи эса бу орада деярли ҳар ҳафтада «кекса партиядош ўртоғи»ни кўргани бориб турди. Менжинский Москва яқинидаги дала ҳовлисида эди. Бу ерга олиб борадиган сўқмоқларнинг ҳаммасини унга тобе ходимлар кўриқлашар, чунки у ҳамон ГПУнинг раҳбари лавозимида эди. Ягода эса муовинлардан бири эди, холос. Тўрт ой давом этган бунақа «кўргани боришлардан» кейин Ганецкийни таниб бўлмай қолди — соч-соқоли бутунлай оқариб, саломатлигидан путур кетди. Уни бутун оила аъзолари билан бирга отиб ташлашганда унинг ўзининг ҳам, яқин дўстларининг ҳам, шу жумладан, Лениннинг ҳам шахсий ҳисобидаги ҳамма пуллар Москвага қайтариб бўлинган эди.

Айни чоқда ГПУ Парвусни излаб топишга ҳаракат қилди. 1924 йилда унинг Швецарияда вафот этгани тўғрисида маълумот келди, аммо бунга ҳеч ким ишонишни истамади, чунки Парвус яна бир марта номини ўзгартириб, ғойиб бўлганидан гувоҳлик берувчи далиллар кўп эди. Отасини излаб топиш осон бўлсин деб ўғлини қамоққа олишди. У Гнедин деган фамилия остида Ташқи Ишлар Халқ Комиссарлигида хизмат қиларди. Лекин отасини топа олмадилар, шу сабабдан ўғли омон қолди. Уни отаси билан юзлаштирмагунча отиб ташлашни исташмади, шунинг учун ҳам ўғли то Сталин вафотида қадар турмада ўтирди.

Айни чоқда Ягода кенг кўламлиги жиҳатидан мислсиз бир операцияни бошлаб юборди. У «Трест» деган яширин ном билан машҳур эди. Аслида «Трест» деганининг ўзи нима бўлгани ҳозирга қадар ҳам аниқ маълум эмас. Бу мавзуда гапиришни хушламайдиган марҳум Василий Шульгин бир гал шундай деган эди: «Трест» дегани шунақа хиёнатки, унинг илдизлиари энг юқори қатламларгача етиб боради. Улар шу даражада юқорики, буни сиз хаёлингизга ҳам келтира олмайсиз». Бу операцияда ОГПУнинг ҳам мамлакат ичидаги, ҳам хориждаги ҳамма кучлари ишга солинган эди. Сталин махфий полициясининг турли бўлимлари ўртасида ақл бовар қилмайдиган махфий ва ўта шафқатсиз жанг давом этди. Кўпинча бир қаватда йўлакнинг икки томонида жойлашган, нари борса, бир бионинг ўзида ҳар хил қаватлардаги бўлимлар ўртасида жанг борарди. Бир бўлим иккинчи бўлимга ўз хуфияларини жойлаштиришга интилар, ходимларни оқларнинг контрразведкасига ёхуд Овруподаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилотларга тутиб беришарди. Москвадан Парижгача бўладиган сон-саноксиз талашувларда рақобатчилар аёвсиз равишда бир-бирини маҳв этарди, чегараларда ҳаққий ва сохта туйнуклар бор эди, икки, уч ва ҳатто тўрт хўжайинга ишлайдиган агентлар кўпайиб кетганди. Афтидан, ОГПУ раҳбариятининг ўзи бу ўйинда боши берк кўчага кириб қолган эди... Негаки, бу операциянинг биронта иштирокчиси 1937 йилдан омон чиқмади... Фақат иккита инглиз ва битта немис разведкачисигина «Трест» ниқоби остида НКВД тизимига суқилиб кириб олишга муваффақ бўлган эди. Улар қизиқарли хотиралар қолдирганлар.

Афтидан, «Трест»нинг бир неча мақсади бўлган. Уларнинг ҳаммаси ҳам аён кўзга ташланиб турмайди, баъзиларини эса ҳозирча ифодалаб бериш ҳам қийин. Аммо мақсадлардан бири жуда аниқ — оқғвардиячиларнинг тилласини топиш, уларнинг молиявий манбаларини аниқлаш ва бу манбаларга «Трест» гуруҳини ҳам боғлаб қўйиш бўлган. Шунинг билан баробар тахминан 15 йил мобайнида Россия ва Оврупо банкларини талаган сўл эсэрларнинг олтинини қидириш ҳам давом этган. Деярли бир вақтнинг ўзида Борис Савинков ва генерал Кутеповлар ўғирлаб келинди. Шу вақтнинг ўзида ОГПУ агентлари бир француз — воситачи орқали Парижда хусусий банк сотиб олди, у жуда қисқа муддат ичида катта бўлиб кетди ва машҳур «Евробанк»ка айланди. «Евробанк» Франция пойтахтидаги энг йирик хорижий

банк эди. Бу ердаги энг ғаройиб нарса шундаки, даставвал бу банкка рус муҳожирлари асос солишган эди ва оқларнинг аста-секин Москвадан кўчириб келтирган жамики олтинлари унинг жорий ҳисобида сақланарди.

Мамлакат ичкарисида ўтказилган тадбирларнинг довруғи камроқ бўлса-да, лекин улар ҳам жуда жиддий ҳисобланарди. Ҳамон Ленин замонларидан қолган иштиёқлар таъсирида Россиянинг бадавлат музейларидаги бойликлар Ғарбга кўчишда давом этган, лекин орадан кўп ўтмай бунга чек қўйилган. Бир мамлакатда социализм қуриш мумкинлиги ҳақидаги шиор ўртага ташлангандан кейин Сталиннинг сиёсати янада ўзгарувчан бўлиб қолди, аммо бу ўзгарувчанлик аҳолини талашнинг эски ленинча методларини янада мукамаллаштирди. Куролли отрядлар хонадонларга бостириб кириб, олтин ва қимматбаҳо буюмларни излаб, ялпи тинтувлар ўтказадиган вақтлар аллақачон ўтмишга айланган эди. Отишмалару бақириб-чақиришлар билан ўтадиган бу ғавғолар энди кутилган натижани бермай қўйганди, чунки кўпчилик одамлар аллақачон шипшийдан қилиб шилиб бўлинган, агар мабодо биронтасида ҳали бирон-бир қимматбаҳо нарса қолган бўлса, улар жуда пухта яшириб қўйилган эди. Ҳар қанақа тинтув билан ерга кўмилган ёки деворлар ичига беркитилган бойликларни топиб олишнинг иложи бўлмасди. Иш бошқача тус олди — ҳаммаси жуда оддий ва бежирим қилинди. Ҳукмдорлар мамлакатда миллионлаб одамларни гўрга тикқан даҳшатли очликни вужудга келтиргач, кўпгина шаҳарларда «Торгсин» («Савдо синдикати») деган магазинлар очишди. Унда макарон, ёғ, дон-дун дегандай баъзи бир озиқ-овқат маҳсулотларини бемалол сотиб олиш мумкин эди. Фақат бунинг учун олтин ёхуд чет эл валютаси тўлаш керак эди. Одамлар яшириб қўйган бойликларини ўзлари қазиб олиб келишар, бу ерда эса уларни ГПУ ходимлари кутиб олишиб, «бу тиллаларни ёки чет эл валюталарини қаердан олдингиз, ахир, уларни аллақачон ҳукуматга топшириш буюрилган эди-ку? — деб сўроққа тугишарди. «Торгсин»га борган одамнинг уйда ўша кунийёқ тинтув ўтказилар ва уй эгаси қамоққа олинарди. Лекин, рост, тиллалари ва валютасини ўз ихтиёри билан топширса, қамоқдан озод қилинарди.

Ана шу воқеаларнинг авж палласида узил-кесил НЭПнинг жанозасини ўқишди. Мамлакатнинг ҳамма йирик шаҳарларида «НЭПМАН»ларни ГПУ га чақириб, уларга: «Жаноблар! Сизлар қора кунимга яраб қолар деб тилла йиққансиз. Қора кунлар келди. Қани, топширинг уни давлатга!» деб буюришган. Бу фармойиш юқори ташкилотларнинг кўзидан ўтган шекиллики, тарихга кириб қолишти. Баъзи бир нэпманлар аҳвол жиддийлигини кўриб, «тилла кетса кетсин, жон омон қолсин» деб бор-йўғларини топшириб қўя қолишган. Турли жойлардаги иккиланган одамларга ҳар хил йўл билан насихатлар қилинган. Баъзи бирларига ҳатто социализмнинг сиёсий иқтисодидан маърузалар ўқиб, уларни мамлакатлардаги ҳамма олтин қудратли социалистик давлатнинг кўлида жам бўлса, ҳар бир фуқаро бадавлатроқ, бақувватроқ ва эркинроқ яшайди деб уқтиришган. Бу маърузалар, албатта, турмаларда ўқилган. Лекин, барибир, яхши самара берган эмас. Кўпчилик социализм иқтисодий жиҳатдан маъқул тузум эканига ишонишни истамаган. Сўз билан ишонтиролмагач, иш билан ишонтирмоқчи бўлишган. Имкони бўлган жойларда шўрлик «НЭПМАН»ларни 60 градусгача иссиқ камераларда сақлашган, сув беришмаган. Бошқа жойларда тўпикқача сув чиқиб турадиган муздек камераларга тиқиб қўйишган. Бундай мураккаб усулларни қўллашни билмаганлар ёки хоҳламаганлар эса маҳбусларни жони чиққунича қалтаклашган. Бойликларини асраб қолиб, ўлиб кетишга рози бўлганлар камдан-кам эди. Кўпчилик таслим бўлиб, янги иқтисодий шароит даврида тўплаган бор-будини топшириб қўя қолган. Аммо кўпинча фурсат бой берилган, чунки маҳбусларнинг қайсарлиги ГПУ ходимларида шубҳа уйғотган. Маҳбуслар бор-йўқларини охиригача топширган бўлсалар ҳам, буни исбот қилиб беролмас эдилар. Қийноқ методлари борган сари нозиклашиб борди ва тилла ирмоқчалар социализм хазинасини тўлдиришда давом этди.

ГПУ органларига Ленин томонидан қолдирилган васиятнома-қўлланмадаги «Совет тузумининг яширин душманлари» бўлимининг 4- ва 5-моддаларига қуйидагилар киритилган эди: ҳамма собиқ ер эгалари, ҳамма собиқ савдогарлар, магазин ва дўконларнинг эгалари, саноат корхоналари ва устакхоналарнинг ҳамма собиқ хўжайинлари, йирик ижарадорлар, бадавлат деҳқонлар. Социалистик давлатнинг бу табақаларига ҳам нэпманларга ўхшаш муомала қилишди. Фақат уларга социализмнинг сиёсий иқтисодиётдан маъруза ўқишмади. «Э, бор-йўғимни 1918 йилдаёқ қоқиштириб олиб бўлишган» деган гапларга масхараомуз оҳангда жавоб беришарди: «А, шунақами? Ҳаммасини қоқиштириб олишган денг? Ҳеч нарсани қолдиришмаганми? Йўғ-э! Бунчалик эмасдир. Бир эслаб кўринг. Бирор жойга кўмиб қўйганингиз бордир. Бирор кавакка тикиб қўйганингиз чиқиб қолар. Эсингизда йўқми? Эсланг, эсланг! Ҳали вақт бор». Эслашарди-да, нобуд бўлишарди. Охиригача бардош берганлар ҳам нобуд бўларди. Сабаби, улар ҳалокатга маҳкум эдилар. Ҳалок бўлаётиб, давлатга бирон нарса топшириб кетишса нур устига нур. Бошқаси билан кимнинг иши бор?

ГПУдаги сон-саноксиз терговчилар ва тафтишчилар устидан ҳеч қандай назорат йўқ эди. Тортиб олинаётган бойликларнинг қанчаси уларнинг киссаларига кираётгани номаълум эди. Бу раҳбариятнинг асабига тегарди, аммо ГПУ ва илк НКВДнинг ҳамма шахсий ходимларини ўз тегирмонларидан ўтказишга қарор қилинган эди. Шунинг учун, «нэпманлар» ва турли-туман собиқларнинг ишини олиб борган ходимларни алоҳида тергов қилишга қарор қилинди. «Сиз Сабаташниковнинг ишини олиб борган эдингиз? Қани, охири-оқибатда у қанча тилла ва валюта топширди? Балки кўпроқ топширгандир? Қани, эсла, аблаҳ!» Шундай деб тўппонча пешонага тиралади. Ҳаммасини аниқ эслашган. Усул жуда самарадор эди. Бекорга бу усулни 1917 йилдан бери чархлаб келишганми?

Бу ишларнинг гашти ҳам зўр эди-да! Лоақал подшо бойликлари билан боғлиқ ишни эсланг. Юровский Екатеринбургдан Москвага олиб келгани денгиздан бир томчи эди, холос. Император тушмагур Тобольскда бўлган вақтида соқчилар бошлиғи садоқатли полковник Кабилянский орқали французларнинг зайтун ёғи солинадиган олти литрлик бир неча ўнлаб маъдан идишларида беҳисоб бойликни гўм қилган экан. Бу хазинани Романовлар оиласи 300 йиллик салтанатлари даврида тўплаган эди. Полковник Кабилянскийни Хитойдан ўғирлаб келишди (кейинроқ уни Сибирнинг аллақаеридаги леспромхоздан топдик деб ёлғон айта бошлашди. Гўё собиқ полковник у ерда ҳисобчими ё қоровул бўлибми ишлаган эмиш). Ана ўшанда иш бошланиб кетди-ку! Сибирнинг музлаган йўлларидаги қувла-қувлалар, тайга қаъридаги ташландиқ хуторлардаги отишмалар, Москвадан то энг олис, энг овлоқ жойларгача қама-қамалар! Қанча одам жанговар Қизил байроқ нишони олди, қанча одам пешонасидан ўқ еди. Полковникнинг ўзини қийнаб ўлдиришди, аммо французларнинг зайтун ёғи солинадиган идишдаги бойликларидан бор-йўғи бештаси топилди, холос. Ҳолбуки, идишлар 37 та эди. Қолганларини ҳануз излашади¹.

Бухоро амирининг олтини-чи? Хива хониники-чи? Боку банкининг олтинлари-чи? Мусоватчиларнинг олтини-чи? Наҳичеван хонининг олмослари-

¹ Бу романтик олтин ови шакллари ўзгартириб йиллар мобайнида давом этди ва бизнинг кунларимизгача етиб келди. Бугун ҳам истаган тинтув вақтида, айтايлик, масалан, ароқ тайёрланадиган ускунани излаганда, тинтувчилар дир-дир калтираётган уй эгасини «олтин, бриллиант ва қурулни ўз ихтиёринг билан топширсанг, бу гуноҳингни енгиллатади, лекин жиноий жавобгарликдан халос этмайди» деб огоҳлантирадилар. ХКСнинг биринчи декретларидаёқ социалистик давлат фуқаросига ўлим жазоси билан таҳдид қилиб, олтин ва бошқа қимматбаҳо буюмларга, шу жумладан, беш мисқолдан ортык брүллантларга эга бўлишни ман этиб қўйган. Бу тақиқ кейинчалик яна ўнлаб фармойишлар ва қонунлар билан тасдиқлаб турилган.

чи? Санаган билан адо бўлмайди. Ҳаммасига Лениннинг қўли етиб улгурмаган экан. Уларга Сталиннинг қўли етди. Йиллаб ўтказилган терговлар, гувоҳлар ва терговчиларнинг сирли ўлимлари, аҳолиси бошдан-оёқ қириб ташланган қишлоқлар ва овуллар, қаёққа йўналгани маълум бўлмаган сирли карвонларни тўхтатиш мақсадида даралар устига самолётлардан сепилган захарли газлар, табиатнинг жамики қонунларига қўра шу дараларда жасадлари қолиб кетиши муқаррар бўлган юзлаб туялар ва одамларнинг сирли равишда ғойиб бўлишлари...

Испаниядан олиб чиқилган олтин, Болтиқ бўйида эса Бессарабияда босиб олинган бойликлар, Оврупо устига режалаштирилган юришда жамики Оврупо тилласини қўлга киритиш ниятлари... Минглаб махфий папкалар, ўн минглаб маълумотлар, ҳисоботлар, лойиҳалар... Жанговар орденлар ва исм-сиз қабрлар, махсус инъомлар ва турманинг ёвғон шўрваси, Сталиннинг йўлбарсники сингари тарғил кўзлари ва Техрон зиндонлари. Одамни энтиктирувчи юзлаб романлар ва кинофильмлар учун сюжетлар...

Аммо бунга ўхшаш чиройли олди-қочдилар ўртоқ Сталиннинг оламшумул режаларини моддий жиҳатдан таъминлай олмас эди, албатта. Бу олди-қочдилар нима билан тугашини олдиндан айтиб бериш мушкул эди. Чиндан ҳам, Бухоро амирининг олтинлари изидан тоғлиқ қишлоқлар бўйлаб дарбадар изгисанг, натижа нима бўлишини ким айтиб бера олади? Бирон кулда Бухоронинг уч-тўртта қизил тилласини топишадими-йўқми? Ёки айқаш-уйқаш тоғ сўқмоқларида адашиб қолган отрядни ёвуз арвоҳлар ютиб юборадими?

Ўртоқ Сталиннинг режалари шунга ўхшаган ҳодисаларга боғлиқ бўлиб қолиши мумкин эмас эди. Шунингдек, режаларнинг рўёбга чиқиши полковник Кобиланскийнинг терговга ёрдам беришига ё бермаслигига ҳам қараб қолмаслиги керак.

Эски замонларда Россия Сибирь конларидан йилига тахминан 30 тонна тилла оларди. Кўп йиллардан бери фойдаланилгани учун эски конлардан пурт кетган эди, алғов-далғов йилларида эса конлар бутунлай вайрон бўлди. Бундан ташқари эски кончининг ўзи ҳам бир қўлида милтиқ, бир қўлида чўкич билан янги давлат тизимига сира тўғри келмасди. Бунинг устига у ихтиёридаги олтин қумни ўққа ва мўйнага алмаштирар, ўзи бақувват ва эркин эди. Янги замонларда янги усуллар ҳам туғилди.

Аср бошида геологлар Колима дарёси ҳавзасида катта-катта олтин қатламларини топишди. Колима дарёси Ёкутистоннинг шарқи-шимолида Муз океанига қуйиларди. Бу кимсасиз ўлка мангу музлардан иборат бўлиб, дарёлар йилига 285 кун муздан халос бўлолмасди. Ибтидоий ҳолатдаги маҳаллий аҳоли эса кам сонли эди ва кўчманчилик қиларди. Улар асосан, балиқчилик билан кун кўришар, ҳатто буғучилик билан ҳам шуғулланишмасди. Чунки бу ерларнинг оғир шароитига буғулар ҳам дош беролмасди. Шунинг учун бу ерлар на чор ҳукуматининг, на хусусий тадбиркорларнинг эътиборини жалб қилди. Бундай шароитда бу ердаги конларни ишга солиш ўзини оқламайди деб қараларди. Умуман, бу ерда яшаш мумкинлигига ақл бовар қилмасди. Аммо большевиклар тарих майдонига кириб келганларидан кейин, улар ҳар қандай эртакни рўёбга чиқармоқлари керак-да!

1932 йилнинг ёзида 12000 махбус Магаданга олиб бориб ташланди. Улар Украинадан, Дондан, Россиянинг Марказий вилоятларидан йиғилган собиқ бадавлат деҳқонлар эди. Уларни ГПУнинг 2500 аскар икки юзта искович ит билан кўриқлаб келганди. Шунча одамни бу ерга олиб келишдан мақсад Колимада топилган олтин захираларини дарҳол ишга солиш эди. Бу операция кимнинг миясига келгану, уни ким режалаштирган? Буни билмадигу, лекин махбуслар кўйлақчан, соқчилар гимнастёркада эдилар. Фақат итларгина иссиқ пўстинларга эга эдилар. Аммо бу ҳам уларни кутқариб қололмади. Кўққисдан сентябрда тушган совуқдан ҳамма қирилиб кетди. Биронта ҳам

тирик жон қолмади, шу жумладан соқчилар ҳам, итлар ҳам нобуд бўлди. 1933 йилнинг ёзида Магаданга 32 минг маҳбус олиб келинди. Энди буларнинг усти-боши бир оз дуруст эди. Аммо кишдан ҳар элликтадан биттасигина омон чиқди. 1934 йилнинг ёзида яна 48 минг одам келди. 1934—1935 йил қишида яна ҳамма маҳбуслар қирилиб кетди, лекин соқчилар омон қолди. 1935 йилнинг ёзида 38 мингта одам олиб келинди. Социализм иқтисодиётининг асоси айнан ана шунда эди. Одамзод беҳисоб сарфланаверади. У икки ойгина меҳнат қилса бас, шунинг ўзи унга сарфланган харажатни оқлайди. Шу одамлар қилган қулларча меҳнат сталинча иқтисодиётни олға силжитган асосий куч эди.

Олтин конлари ишламоқда ва маҳсулот бермоқда эди. Олтин чиқариш борасида Москвадан жуда қаттиқ режа бериларди, режани бажармаганлар шафқатсиз жазоланарди. Колимадаги қамоклар тизимининг барча раҳбариятининг боши кундада эди. 1934 йилдаёқ олтин ишлаб чиқариш 1913 йилдаги даражага етди. 1936 йилда бу даражадан икки баравар ўтиб кетилди. Уруш бошланишига келганда олтин ишлаб чиқариш 250 тоннага етди. Бу вақт мобайнида фақат Колима конларининг ўзидагина 600 минг одам қирилиб кетди. Айниқса, урушдан аввалги тўрт йил жуда даҳшатли бўлди. Бу йилларда конларга оммавий тарзда шаҳар аҳолиси кела бошлади. Уларнинг конлардаги ҳаёти камдан-кам ҳолларда беш ҳафтадан ортиқ давом этар эди.

Шу билан бирга Красноярск ўлкасининг шимолида беҳисоб бойликлар топилди. 1935 йилда Норильск саралаш комбинатининг қурилиши бошланди. Норильск рудасига мамлакатда ҳам, хорижда ҳам эҳтиёж жуда катта эди. Уни ҳозирга қадар валютага пуллайдилар. Бу ерда ҳам ҳамма иш Колима усулида амалга оширилди. Маҳбуслар қай кийимда қамоққа олинган бўлса шу кўйи кемаларга ортилиб, Дудинка портига келтириб ташланди. Бу ерда сентябрнинг бошидаёқ совуқ 45 градусга етади. Одамларни комбинатга ё сафлаб пиёда ҳайдаб келишарди, ё машҳур Дудинка-Норильск темир йўлидан очик вагонларга қалаб келтиришарди. Иш жойига маҳбусларнинг ўндан биригина етиб келарди. Қолганлар йўлда нобуд бўларди. Келганларнинг қўлига лом билан чўкич тутқазишарди-да, совуқда, аччиқ изғирин шамолда ўзлари учун ертўла қазишга мажбур қилишарди. Эрталаб тонг отгунча қолганлар ҳам қирилиб кетарди. Ишни янги келганлар давом эттирарди. Аҳвол шу тарзда бениҳоя чўзилаверарди. Шундай бўлса-да, 1936 йилдаёқ Норильск рудасини ортган биринчи кемалар Оврупо портларида пайдо бўлди. Бу Сталинга бақувват валютада барқарор даромад келтира бошлади.

Ҳамма жойда аҳвол шундай эди. Одамлар миллионлаб ҳалок бўлмоқда эдилар. Бу ҳолат 1939 йилда Сталин «СССРда, умуман олганда, социализм қуриб бўлинди» деб айтиш учун тўла асос берди. Сталин ҳар жиҳатдан мамнун бўлиши мумкин эди. У ўйлаб топган ва режалаштирган тузум бенуқсон ишларди. Ҳар қадамда мўъжизалар яратиларди. Турмаларнинг заҳ хоналарида ўтирган ихтирочилар ва муҳандислар янги қуролларнинг лойиҳаларини яратмоқда эдилар. Бу ишлари учун улар мукофот тариқасида бемалол нон билан ярим стакан қаймоқ олишарди. Маҳбус Туполев янги, олисга учиб жиҳатидан тенги йўқ самолётлар ўйлаб топмоқда эди. У яратган самолётлар Шимолий Кутб орқали Америкага учиб боришга қобил эди. Маҳбус Рамзин жанговар кемалар учун янги қозонлар яратмоқда, маҳбус Королев эса келгусида фазога учадиган ракета техникаси устида иш олиб бормоқда эди. Улар ўз аҳволларидан мамнун эдилар, имтиёзларини қадрлар эдилар, чунки миллионлаб бошқа маҳбуслар шахталарда, конларда, олтин ювадиган жойларда бир луқма овқат учунгина меҳнат қилишарди. Бу луқма билан улар икки ҳафтадан ортиқ умр кўролмасдилар. Бу шўрликлар икки ҳафталик меҳнат қилиб, кейин ўлиб

кейтишлари аввалдан режалаштириб қўйилганини, ўринларига бошқа маҳбуслар келишини билмасдилар.

Қудрати беқиёс, сони беҳисоб армия юришга тайёргарлик кўрарди. Ҳа пайтлардаги бир машҳур қўшиқда айтилганидек: «Ўртоқ Сталин бизни жангга йўллайди, биринчи маршал бизга бош бўлар!»

Ўртоқ Сталин ўз армиясига суқланиб қарар ва ундан ўлгудай кўрқарди. Сирасини айтганда, у армияни йўқ жойдан бор қилган ва бу армия ўзининг ҳам кулини совуриши ҳеч гап эмасди. Баҳайбат ҳарбий саноат комплекси кун сайин қувватини ошириб, мамлакатни янги-янги қуроллар тизимига кўммоқда. Беқиёс бир тегирмон борган сари айланишини тезлатиб, йўлида учраган ҳамма нарсани, шу жумладан, ўзининг яратувчисини ҳам мажақлаб ташлашга қодир эди. Афсоналарда бир жодугар ҳақида ҳикоя қилинади — у бир тош жасадни тирилтириш учун унга беҳад ҳаётий қувват бахш этган ва беҳисоб олтин сарфлаган экан. Жодугар шу жасад ёрдамида бутун дунё устидан ҳукмрон бўлиб олмоқчи экан. Сталин ҳам худди ана шу жодугар каби ўз қўллари билан барпо этилган қудрат қаршисида қонуний ифтихор туйғуларини ҳис қиларди.

Партиянинг олтини билан халқ қонидан бино бўлган уммон бирлашиб, бутун инсониятга таҳдид солувчи метин бир муштни яратди. Қай бир босқичда бу муштан Сталиннинг ўзи даҳшатга келди ва уни ўзи мажақлаб ташламоқчи бўлди. 1937 йилда Сталин мамлакатни қон денгизига ботириб, ҳарбий-саноат комплексининг ва кучланиб бораётган номенклатуранинг пўлат кучоқларидан халос бўлишга киришди. Маршаллар, армия қўмондонлари, корпус командирлари, дивизия командирлари, халқ комиссарлари, марказқўм котиблари, вилоят қўмиталари, ўлка қўмиталари, район қўмиталарининг бошлари сапчадек учди. Табиийки, улар билан бирга миллионлаб оддий одамларнинг ҳам ёстиғи қуриди. Сталин дostonлардаги паҳлавондек жанг қилди, аммо ундан фарқ қилароқ жангда ютқазди. Ўзи яратган қудратни мажақлашга кучи етмади. Олтин билан қоннинг қотишмаси ҳаддан зиёд мустаҳкам бўларкан. Партиянинг олтини билан халқнинг қони партия ичида, армияда, саноатда шундай бир енгилмас номенклатурани барпо этган эдики, уни битта бошини узиб ташласанг, ўрнига учта янгиси ўсиб чиқарди.

Аммо дохий номенклатурани енга олмаган экан, номенклатура ҳам дохийни енга олмасди. 1937 йил шуни кўрсатдики, ҳамма номенклатура тизимлари сиам эгизакларидек бир-бирига боғланиб кетган экан. Модомики, бир-бирини мажақлаб ташлашнинг имкони йўқ экан, номенклатуранинг аъёнлари билан унинг ижодкори Сталин ўртасидаги ўзаро муносабатни йўлга қўйиш керак эди. Бу алоқалар аллақачон жозибасини йўқотиб бўлган ва аппарат ходимларининг дохийларига садоқатидан иборатгина эмас эди. Номенклатурани Сталин барпо этган эди, аммо Сталиннинг ўзини ҳам номенклатура бунёд қилган эди. Муайян муддатгача Сталин бунга англаб етмади. Номенклатура Сталиннинг диктатураси учун ижтимоий таянч бўлди, аммо зolim грузинга муҳаббати тўлиб-тошганидан, унга садоқати чексиз эканидан шундай бўлгани йўқ. Балки номенклатура шу йўл билан мамлакатда ўзининг коллектив диктатурасини ўрнатди. Номенклатура дохийнинг буйруқларини жонини жабборга бериб адо этар экан, бу буйруқлар номенклатура манфаатларини кўзлаб бериляпти деб ҳисобларди. Албатта, Сталин зарур бўлиб қолса, улардан исталганини алоҳида олиб мажақлаб ташлаши, ҳайдаб солиши, тириклай ёндириб юбориши мумкин эди, аммо номенклатуранинг ҳамма қатламга қарши чиқа олмасди. Бунга у умрининг охиригача ҳам етарли англамай ўтди. Бу мустабид қалбан бунга қарши эди. Ҳамма нарса ҳам унинг хоҳиши ва продасига бўйсунмаслигига у сира тан беролмас, шунинг учун вақти-вақти билан номенклатурага қарши янги урушлар очиб турарди. Аммо энди булар ортиқ уруш эмас, оддий хуружлар эди. Бу хуружларнинг ҳар бири номенклатурани янада кучлироқ, Сталинни эса янада

ожизроқ қиларди. Истаса-истамаса у номенклатура манфаатларини кўпроқ ўйлашга, унинг ҳокимиятини мустаҳкамлаш, обрўсини ошириш, имтиёзларини кенгайтириш ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбур эди. Негаки, у ўз кўғирчоқлари кўлида ўйинчоқ эди, холос. Сталин бу кўғирчоқларнинг хоҳиш-иродасини бажарсагина, улар ҳам Сталиннинг хоҳиш-иродасига юрар эдилар.

Сталин яратган номенклатуранинг хоҳиш-иродаси эса борган сари равшанроқ кўринмоқда эди. У бугун мамлакатда ўзининг мустаҳкам ҳукмронлигини таъмин этишни хоҳларди. Бу ҳукмронлик дохийнинг инжиқликлари ёхуд ўзбошимчаликларига боғлиқ бўлиб қолмаслиги керак эди. Аксинча, дохийнинг ўзи номенклатуранинг иродасини бажариши лозим эди. Дохий бу вазифани бажарар экан, ҳеч қанақа мол-мулкка даҳлдор бўлмаслиги керак эди, номенклатура аъзоларининг ҳаётига-ку чанг солиши мутлақо мумкин эмасди. Шундай ривоятлар бағрида Ленин сиймоси сақланиб келмоқда эди. У теварагидаги аъёнларнинг ҳар қандай гуноҳидан ўтар, шахсий бойиш ва коллектив фаровонлик йўлида қандай номаъқулчилик қилгилари келса, ҳаммасига йўл қўйиб берарди. У ҳақиқий дохий эди. Номенклатура қаърида «партия ҳаёти»нинг ленинча нормаларига қайтиш истаги секин-аста пишиб келмоқда эди.

Сталин буни биларди. У қудрати авж нуқтага чиққанда элу юрт олдида Ленинни немис жосуси деб эълон қилиш ва унинг хотирасини янчиб, талқон қилиб юбориш хоҳишига тушиб қолди. Қамоққа олинган Фриц Платтен зарур кўрсатмаларни бериб ҳам бўлган эди, аммо энг сўнгги дақиқада Сталиннинг юраги бетламади. Нима қилганда ҳам «Сталин — бугунги Ленин!» эдида. Сталин бугун умри давомида, кўлидан келганича, Ленин меросига қарши курашиб келди. «Ленин гвардияси»ни таг-тути билан юлиб ташлади. Лениннинг «барчанинг баробарлиги» ҳақидаги назариясидан юз ўгирди. Токи бирор одам бу тенгликни кутиб, овора бўлмасин. Аксинча, шунини таъкидладики, «ҳар бир коммунист, агар у чин коммунист бўлса, шунини англамоғи керакки, истемол ва шахсий ҳаёт борасидаги тенглик майда буржуа унсурлари томонидан ўйлаб топилган бемаъни ва аянчли бир гап». Номенклатура оёқ устида туриб уни олқишлади. У Лениннинг бутун жаҳон миқёсида социализм куриш мумкинлиги ҳақидаги қарашидан воз кечди, чунки номенклатура жаҳон пролетар инқилобига умид боғлаб бир марта чув тушганди, Троцкийча «узлуксиз инқилоб» ҳақидаги сафсаталар унинг энсасини қотирарди, шунинг учун у ўз ўрнида мустаҳкамроқ ўрнашиб олишни истар, ўз келажагини оқибати номаълум бўлган янги воқеаларга боғлаб қўйишни истамас эди. Улар «бир мамлакатда социализм куриш мумкин» деган гапга муштоқ эдилар. Шунинг учун Сталиннинг бу гапини завқ-шавқ билан қарши олишди. Марксизм нуқтан назаридан қараганда, Сталин формуласи уччига чиққан бемаънилик эди. Э, Маркс билан Ленин оғзига келганини қайтармай гапирарверган-да. Бугун уларнинг гапларидан маъно қидириш кимга керак? Аммо шунга қарамай, синфсиз жамиятни капитализм уммони ўртасидаги ягона оролдай яратиш мумкин эмаслиги ҳам равшан эди.

Аммо Сталин номенклатураси янги формулани айюҳаннос солиб муборакбод қилди, чунки бу формула унинг ҳокимиятини «социализм» сўзи билан мунаввар қилиб берарди. Ўртоқ Сталиннинг социализмнинг бир мамлакатдаги ғалабаси «тўла бўлиши мумкин, лекин узил-кесил бўлмаслиги ҳам мумкин» деган гапи уларни заррача хижолатга солмади. СССРда социализм ғалабаси узил-кесил бўлмаслиги ҳақидаги тезисдан мақсад — қириб ташланаётган халқнинг кўнглида аллақандай носоғлом ва рўёбга чиқмайдиغان умид уйғотиш эмас эди. Бу тезисдан фойдаланиб, «капитализмнинг қайта тикланиши» мумкинлигини пеш қилган ҳолда Сталиннинг ички, ҳарбий ва ташқи сиёсатларини асослаш назарда тутилган эди. СССРда социализмнинг тўла ғалаба қилгани ҳақидаги фикр эса тузумнинг барқарорлиги ва мустаҳкамлигини тан олишга хизмат қиларди.

Ана шу номенклатура Сталиннинг ҳар томонлама ғамхўрликларини кўриб турган бўлса-да, аллақандай «ленинча нормалар»ни орзу қила бошлади.

Бўрига ҳар қанча тарбия берганинг билан...

Сталин уларнинг устига ўзининг қонсираган ити — Ежовни қўйиб юборди. «Темир нарком» ва унинг югурдаклари номенклатуранинг қонини роса тўйиб ичишди. Аммо ҳеч нарса чиқмади. Ежовни имида-жимида йўқ қилишди ва охирида шов-шувсиз отиб ташлашди. Аммо ҳаммага аён эдики, Ежовни алланечук тушуниб бўлмайдиган раҳмдиллик билан тугатишди. Бунақа кўнгилчанлик замонага мос келмас эди. На газеталарда уни қоралаб лаънатлашди, на умумхалқ йиғинларида «илоннинг боши янчиб ташлансин!» деган хитобу талабномалар бўлди, на ҳамма гуноҳини тан олган суд мажлислари ўтказилди, на капитализмни тиклашга урингани ҳақидаги одатий айбловлар айтилди, на лоақал отилгани ҳақида оддийгина ахборот босилди. (Унинг отилгани 1988 йилга келибгина маълум бўлди. У пайтларда эса Ежовнинг тақдирини тўғрисида НКВД йўли билан иккита миш-миш тарқатилган эди. Буларнинг бирига кўра, у ақлдан озган ва жиннихонада кишанбанд аҳволда ўтирибди. Иккинчи миш-мишга қараганда эса, у кўкрагига «Мен — бўқман» деган ёзувни илганича, ўзини-ўзи осиб қўйган. Ўйлаб қараганда иккала миш-миш ҳам чакки эмас.)

Ҳали бу ҳам ҳолва — Ежовнинг яқин қариндошларидан бирортаси ҳам жазога тортилмади. Ўша даврдаги мавжуд тартибларга қиёс қилинса, бу жуда ғалати эди. Масалан, маршал Тухачевскийнинг нафақат қариндошлари, ҳатто ўйнашлари ҳам соғ қолган эмас. Уларнинг ҳаммаси қамоққа олинди ва нобуд қилинди. Ежовнинг қариндош-уруғлари эса Москвада бемалол яшаб юравердилар, «темир нарком»нинг акаси эса ҳатто урушдан кейин ҳам РСФСР маорифида вазир муовини бўлиб ишлаган эди.

Ежовнинг ўзики шу қадар тақаллуф билан гум қилингандан кейин унинг югурдаклари жабрланиш бир ёқда турсин, амал зинаояларидан кўтарилиб кетишди. Ежовнинг муовини Шкирятов хўжайини даф бўлиши биланоқ Марказқўмга аъзо қилиб сайланди ва Марказқўм қошидаги партия назорати Комиссияси Раиси лавозимини эгаллади. Номенклатурага кирадиган бу амал жуда катта мансаб эди. Машҳур Вишинский ҳам иззат-икромга кўмиб юборилди — у Марказқўмга аъзо бўлди, Халқ Комиссарлари Совети Раисига муовин қилиб белгиланди ва СССР Ташқи Ишлар вазири бўлди. Бундан ташқари, у академик қилиб сайланди. Қонли фожиалар даврининг Молотов, Жданов, Каганович каби арбоблари омон қолгани тўғрисида гапириб ўтирмаса ҳам бўлади¹.

Шак-шубҳасиз, бу ғалаба эди, аммо у тўла ва узил-кесил эмасди. Мамлакат жуда теран иқтисодий ва сиёсий таназзул ҳолатида эди. Таъминотдаги узилишлар ва узундан-узоқ навбатлар, ҳатто Москвада ҳам тез-тез рўй бериб турарди. Фақат уруш йўлида ишлаётган саноат ўз думини ўзи тишлаб олган илонга ўхшарди ва у давлат иқтисодиётидан истисно қилинган эди. Ракеталарни лойиҳалашдан бошлаб олтин ишлаб чиқаришгача бўлган

¹ Сталиннинг вафотидан кейин одамларни оммавий қирғинда маълуми машҳур бўлган Молотов ва Кагановични партиядан ўчириб учун Хрущевга анча жон қуйдиришга тўғри келди. Аммо партиядан қувилган Молотов бамайлихотир ҳамма имтиёзлардан фойдаланишда давом этди. У Грановский кўчасидаги ҳукумат уйда — жуда кенг-мўл квартирада истиқомат қилар, Марказий Кўмитанинг «Ўрмон бағрида» деган қўлинг ўргилсин санаториясида ҳордик чиқарар ва Ленин кутубхонасининг 1-сонли кироатхонасидан фойдаланарди. Бу кироатхона академиклар ва хорижий олимларга аталганди, ҳолбуки Молотов на академик, на олим эди. Яқинда маълум бўлдики, КПСС Марказқўмининг Ишлар бошқармаси то бизнинг кўнларимизгача Сталин, Жданов, Берия ва кўпларнинг қариндош-уруғларига машиналардан, дала ҳовлилардан, махсус озиқ-овқат таъминотидан ва махсус хизматларнинг бошқа турларидан бемалол фойдаланишларига йўл қўйиб келган. Ҳолбуки, булар сиёсий мақсадларда элу юрт олдида жаллод ва қотил деб тан олинган эди. Номенклатура салтанатининг ўз қонуни ва ўз анъаналари бор.

ҳамма қатламлардаги қуллар меҳнати мутлақо самарали эмас экан. Ўзларини зўр иқтисодчи деб ҳисоблаб юрган партия мафкурачилари буни кўриб роса ҳанг-манг бўлиб қолишди. Мамлакатда тўлов дефицити борган сари кучайиб бормоқда эди. Бу жаҳаннам қаърига Сталиннинг теварагига тиканли сим ўралган империясининг қулаб тушиши ҳеч гап эмасди. Бундан ҳам ёмони шунда эдики, доҳий билан унинг номенклатураси бир-биридан тўйиб кетгани ҳатто ташқаридан қараган одамга ҳам аён бўлиб қолган эди.

Аммо Сталин яқиндагина ўзи ишонч ҳосил қилганидай, номенклатурани маҳв этишга қодир бўлмаса, номенклатура Ежов тўдасидан қолган баданидаги жароҳатларини ялаб-юлқаб, доҳийни алмаштиришга яна бир уриниб кўриши мумкин эди. Бу гал уриниш муваффақиятли чиқиши ҳеч гап эмасди. Россия империясининг қабри устида барпо этилган Сталин империяси биносининг сиртидаги сохта жимжимадор-улуғвор пардоз кўчиб, уқаланиб туша бошлаган эди. Унинг тагидан кўриниб қолган қинғир-қийшиқ ғиштлар қаторлари сочилиб кетай-сочилиб кетай деб турарди. Чунки бу ғиштларни теришда цемент аралашмаси эмас, инсонларнинг қони ишлатилганди. Уни сақлаб қолиш чорасини топиш керак эди. Яна Ленин услуби кўл келди — унга биноан сиёсий таназуллар даврида, бирор янги талон бошланарди ва ҳамкорлар бу талондан илҳомланиб, доҳий атрофига бирлашардилар. Сталин умумоврупо миқёсида, кейинчалик эса бутун жаҳон миқёсида босқичма-босқич давом этадиган таназул режасини ишлаб чиқди. Бу режа унинг назарида, албатта, ўнгидан келиши керак эди, чунки у ўз сиёсати ҳаракатга келтирадиган музёранге кема сифатида ҳаддан зиёд эҳтиросга бериладиган ва ашаддий уришқоқ Адольф Гитлердан фойдаланишни кўнглига тугиб қўйганди. Пайдо бўлган истиқболни кўриб Сталиннинг теварагидагилар лол қолишди.

Йирик Оврупо давлатлари ўзаро низолар ва ҳал қилиб бўлмайдиган зиддиятлар исканжасига тушиб қолишган эди. Улар силлалари қуриб, ўз-ўзларини маҳв этсалар, бу Сталин армияси учун заифлашган ва ҳимоясиз қолган Оврупога йўл очиб берарди. Бу эса империализм даврида урушларнинг муқаррарлиги ҳақидаги Лениннинг кароматини тасдиқлашга имкон берар ва шиддаткор ҳамда самарали ҳарбий ҳужум йўли билан «бутун жаҳон пролетар» инқилобини амалга оширишга имкон берарди. Буни бўлар-бўлмас марксча-ленинча марказларсиз ҳам амалга оширса бўларди.

Истиқбол чиндан ҳам порлоқ эди. Аллақачон ўлиб бўлган ва қўланса ҳиди кўпдан бери бутун дунёга тарқала бошлаган мафкуравий ақидаларни тасдиқлашдан бошқа яна бир гўзал имконият пайдо бўларди: мамлакатдаги аҳволни анча барқарор қилиш, халқни янада лақиллатиш, ҳамиша норози бўлиб нолиб юрадиган ҳамкорларни ўз теварагига жипслаштириш мумкин бўларди; оммавий қотилликлар ва қашшоқликлар уруш ҳисобига ўтказиб юбориларди, қуллар меҳнатининг зарурлиги; ҳаддан зиёд қаттиқ қонунларнинг кераклиги асосланарди. Атлантика сари ғолибона юриш ўтмишдаги, ҳозирги ва бўлғуси жинойтлар учун жавобгарликдан анча-мунча халос этарди.

Ташқи сиёсат бобидаги ўтмишдаги жамики йўл-йўриқларни оёқости қилган Сталин давлат кемасини кескин буриб, Гитлерга яқинлашиш сиёсатини юрита бошлади. У Оврупо бўйлаб шахдам қадам ташлаётган фюрернинг орқасидан сафга туриб олишни, ўз улушини қўлдан чиқармасликни, фурсати келганда эса ўзининг беқиёс садоқати билан шеригининг ҳушёрлигини бўшаштириб, орқасидан пичоқ санчиб қолишни ният қилганди. Шундай қилса, унинг ўзини мажақлаб ташлаб, зўр ғалабаларининг самараларидан фойдаланиш мумкин бўларди, қонга ботган ва вайрон бўлган Оврупо ўлжага қоларди.

Яна номенклатуранинг шодлиги чексиз. Чунки у Ленин замонлариданок маънавий жиҳатдан бу нарсага тайёр бўлиб келган: Илоҳнинг ўзи (ёхуд тарихий ривожланишнинг марксча-ленинча қонунлари) уларнинг қисматини

белгилаб берган. Бу қисматга кўра номенклатура бутун дунёни баҳайбат биродарлик қабристонини устига қурилган ҳудудсиз бир қамоқхонага айлантириб, унинг устидан ҳукмронлик қилиши керак.

Ўзининг илоҳий донолигига ва ҳаддан зиёд маккорлигига ишонган чаламулла доҳий мамлакатни шаҳдам қадамлар билан боши берк кўча томон олиб борарди. Бунинг оқибатида халқ шундай бир тузоққа илиндики, ҳозир ҳам шўрлик мамлакатимиз бўлак-бўлакларга бўлиниб кетиб, тузоқдан халос бўлолмай инграб ётипти.

Халқаро можароларнинг мураккаб тор кўчалари бўйлаб санкиб юрар экан, Сталин чин юракдан катта ишларни қилишман деб ўйларди. Холбуки, у бошқа қудратли ва фаол кучлар қўлида бир қўғирчоқ эди, холос. Бу кучларнинг гўдақликдаги «инга»сини Ленин адашиб ўлим олдидаги фиғон деб ўйлаган эди. Сталин ўзининг Гитлер билан олишуви аллақачон бошқа қудратли кучлар томонидан режалаштириб қўйилганини хаёлига ҳам келтиролмас эди. Бу кучлар ҳам жаҳонга хўжайинлик қилишни бош мақсад деб билар, фақат бу хўжайинлик иқтисодий хўжайинлик бўлиши керак эди. Иқтисодий ҳукмронлик усуллари қаршисида аввалги ҳарбий ва мафкуравий усулларнинг ҳаммаси эскириб, хира тортиб, самарадорлигини йўқотиб қўйганди.

Бу режа аввалига ҳарбий омилнинг иқтисодий омилдан устун бўлишини назарда тутарди, ammo секин-аста ҳарбий омил камайиб бориши, бора-бора ўрнини жуда кенг кўламдаги иқтисодий ҳужумга бўшатиб бериши керак эди. Режа тахминан юз йилга мўлжалланган бўлиб, Кўшма Штатлар билан Оврупони иқтисодий бирлаштиришни кўзда тутарди. Режага кўра, бошда Оврупо ва айниқса, Германия иқтисодий жиҳатдан жуда заифлашмоғи керак эди, шундан кейингина янги намуналар асосида қайта тикланарди. Шу билан бирга режада мажбурий шарт сифатида Британия империясининг узил-кесил вайрон бўлиши ва жамики эскирган мустамлакачилик тузумининг емирилиши назарга олинганди.

Россия масаласига келсак, Гитлер билан келажакда бўлғуси жангда Россияга ажратилган ролдан ташқари яна бир нарса назарда тутилган эди: Россия бутунлай яққаланиб қўйилиши керак эди. Кейин эса унинг уришқоқлиги зўрма-зўраки тарзда қўллаб-қувватланиб турилмоғи шарт. Шундай қилинса, «рус хавфи» қаршисида қолган дунё жипслашишга мажбур бўлади. Режа муаллифларининг ўйлашича, иқтисодий ва маданий жиҳатдан яққаллаб қўйилган Россия бошқа дунёдан шу даражада орқада қолиб кетадики, эрта-ми-кечми (балки аср охирида) сўзсиз таслим бўлишга мажбур бўлади. Унга ҳарбий тазйиқ ўтказишга ҳожат қолмайди, чунки у иқтисодий истеъмолга бардош беролмайди. Ўз-ўзидан аёнки, бунақа режада ҳодисаларнинг ҳақиқий ривожидagi ҳамма нарсани назарда тутиб бўлмайди. Уни ривожланиш жараёнида йўл-йўлакай тузатиб, аниқлаб бориш талаб этилади. Яна шуниси аёнки, Иосиф Виссарионович Сталиндек жўн ва чаласавод давлат арбоби бундай режа учун худди Гитлер каби кони топилдиқ эди.

Кимда-ким бизнинг русча тафаккуримиз қолипларидан келиб чиқиб, бу режа фақат бир нусхада мавжуд бўлган эди, унинг муқовасида махфийлиги тўғрисидаги ақл бовар қиладиган ва қилмайдиган муҳрлардан тангадек бўш жой қолмаганди, ўтган 60 йил мобайнида бу режа билан АҚШ Президентидан ёхуд «жухуд массонлар»нинг Улуғ Меморидан пастроқ рутбадаги биронта одам таниша олмаган деб ўйласа, қаттиқ хато қилади. Бу режа ҳақида ҳозирга қадар Америка газеталари очиқ ва бамайлихотир ёзишади. Бу режани АҚШ конгрессининг бюджет комиссияси барпо этган. 1938 йилда бу комиссия мудофаа учун харажатларни кескин кўпайтириш имкониятларини муҳокама қилар экан, шундай хулосага келади: «Овруподаги ва бутун Оврупо қитъасидаги вазият Кўшма Штатлар ҳукуматига жаҳон таназзулининг даражасини ўз билганича бошқариб туришга гоят ноёб имконият беради. Бунинг учун қуролли кучларга сарфланадиган харажатларни кескин

кўпайтириш шарт эмас, солиқ тўловчиларнинг зиммасига ортиқча юк ортиш талаб қилинмайди. Бунинг учун ҳукумат ўз ихтиёридаги молиявий маблағларни оқилона кўчириш тадорикини кўrsa бас. Шундай иқтисодий истилони амалга оширмақ учун ихтиёримиздаги қуролли кучлар бемалол кифоя қилади».

Аммо бюджет комиссиясининг хулосасига «ишбилармонлар Америкаси» кўшилмади. «Уолл-стрит жорнел» 1939 йил июлида таҳририят мақоласида шундай ёзганди: «Ҳар миллион долларни уч киши — битта денгизчи, битта учувчи ва битта солдат кўриқламоғи керак. Иқтисодий истило режаси ҳар қанча жозибадор бўлмасин, уни бир юзу йигирма минг кишилик кўғирчоқ армиямиз билан амалга оширамиз деб ўйлашнинг ўзи кулгилидир. Жаҳондаги ҳодисаларнинг шиддатли ривожини эса шундан далолат бермоқдаки, бу ҳодисалар кетидан улгуриб юрмоғимиз учун ихтиёримиздаги фурсат жуда кам. Доллар ҳар қанча шиддаткор бўлмасин, вақт ундан кўра шиддатлуроқ...»

Ҳақиқатан ҳам вақт жуда тез ўтиб борарди. 1944 йилнинг сентябрида «Чикаго Геральд Трибун» газетаси мамнуният билан қайд қилди: «Бугун ўн минглаб кемаларимиз ва самолётларимиз кўп миллионли армиямизнинг фронтдаги шиддатли ҳужумини таъминлади. Бу фронт Нормандия, Африка ва Италиядан Филиппин ва Окинавагача бутун қурраи заминни қамраб олади. Бугун биз кўламини ва маҳорат билан бажарилиши жиҳатидан шу пайтгача дунё кўрмаган ҳарбий операцияларнинг гувоҳи бўлиб турибмиз. Шундай фурсатда биз инсоният тарихидаги энг қудратли ва энг самарадор ҳарбий машинани қандай мақсадда барпо этганимизни англамоғимиз керак. 1911 йилдаёқ Президент Тафт «кемалар дипломатияси» «доллар дипломатиясига» йўлни бўшатиб бериб, ўтмишга чекинган, деб огоҳлантирган эди. «Доллар бизнинг душманларимизни милтиғу замбараклардан кўра кўпроқ йикитади ва шу билан бизнинг улуғ республикамизга бутун дунёда ҳукмрон бўлишга йўл очади. Бунақа ҳукмронлик Наполеоннинг тушига ҳам кирган эмас... Ҳозир Германия ва Япониянинг ҳалокати муқаррар бўлиб қолганида, баҳайбат Россия харобалар ичида қонга ботиб ётганида биз қомил ишонч билан «Долларнинг ҳукмронлик фурсати келди» деб айта оламиз».

Бунга ўхшаш матн парчаларини беҳисоб келтириш мумкин. Мана сизга яна битта матн бўлаги. У «Крисчен сайенс монитар» газетасининг 1989 йил 15 август сонидан олинган: «Совет Иттифоқига қарши улуғ доллар ҳужуми муваффақият билан ривожланиб бормоқда. 30 мингта ядроли ракета ва техника жиҳатидан бекаму кўст қуролланган дунёдаги энг катта армия тўсиқ билмайдиган доллардан ўз мамлакатининг ҳудудини химоя қила олмади. Доллар рус саноатининг ярмини маҳв этиб бўлди, коммунистик мафкурага зарба берди ва совет жамиятини ичдан емирди. СССРнинг ортиқ қаршилиқ кўрсатишга ҳоли қолмади ва мутахассислар яқин икки-уч йил ичида унинг бутунлай емирилаганини айтишмоқда... Биз эса ўша Президент Тафт қоралаб берган, президент Рузвельт жиллолаб охирига етказган ва ҳамма Америка президентлари мунтазам амалга оширган улуғ режамизга яна бир қарра тан бермоғимиз керак. Бу режа юз йилга мўлжалланган эди, биз эса уни эллик йилда амалга оширдик».

Москвадагиларнинг бундан хабари бормиди? Ҳа, албатта. Аммо унга ҳеч қанча аҳамият бермай, қулиб қўя қолишганимиди? Йўқ, унақа бўлган эмас. Аксинча, америкаликларнинг бу кирдикорларига жуда жиддий қарашган, лекин етарли тушунишган эмас. Сталин Маршал режасидан қанақа даҳшат билан юз ўнгирганини эсланг. «Совуқ уруш»нинг авж палласида биз Қўшма Штатлардан ҳам кўпроқ «Уолл-стрит» корчалонларига қарши курашганимизни эсланг. Ўша пайтлардаги совет газеталарини варақлаб кўрсак, амин бўламлики, айна «Уолл-стрит» бутун дунёда хўжайин бўлишга ва ҳамма жаҳон халқларини ўзига бўйсундиришга ҳаракат қилган. Сталин жаҳон иқтисодиёти борасидаги чала муллалигига қарамасдан хатарни яхши англаган ва бор кучи

билан унга қарши курашишга интилган. Аммо Бисмарк айтганидек, сиёсатдаги хатолар сил касаллигига ўхшайди — даволаб бўладиган пайтда улар ҳали сезилмайди, юзага чиқиб сезиладиган бўлганида даволаб бўлмайди.

Сталин ўзининг ҳисоб-китобларида бутунлай чалкашиб кетди. Нафақат бўлғуси душманлари, балки бўлғуси иттифоқчилари ҳам уни ёлғон ахборотларга кўмиб ташлади. Калавасининг учини йўқотиб қўйган Сталин мамлакатни кўкқисдан қилинган ҳужумга тутиб берди ва яна бир қарра уни бутунлай маҳв қилишга сал қолди. Қисқа бир муддат ичида бу шўрлик мамлакат бошига шунча фалокатлар ёғилди. Ҳамма ёқни куйдириб жизғинак қилувчи немис ҳужуми Москвагача, Волгагача, Кавказгача етиб борди, унинг ўрнига бошланган қарши ҳужум ҳам ҳамма нарсани куйиб жизғинак қилишда немис ҳужумидан қолишгани йўқ. Таланган, вайрон қилинган, яраларидан қони сирқиб турган оч мамлакат устидан баҳайбат тақдир тоши яна бир марта эзгилаб ўтди.

26 миллион одам қурбон бўлди, минглаб шаҳарлар ер билан яқсон қилинди, қанчадан-қанча қишлоқларнинг кули кўкка совурилди, ўн минглаб саноат корхоналари йўқ қилинди, ҳудудсиз, бепоён қишлоқ хўжалик районлари кимсасиз ҳувиллаб қолди, юз минглаб километр темир йўл мажаклаб ташланди. Бевосита етказилган моддий зарар 2 триллион 500 миллиард сўмни ташкил қилади, ҳарбий харажатларга олтин ҳисобидида 3 триллион сўм сарфланган. Миллионлаб одамлар майиб, бошпанасиз, муҳожир бўлиб қолган. Навбатдаги миллий ҳалокат учун Рейхстаг устига қўндирилган Ғалаба байроғидан ва Шарқий Оврупо мамлакатларининг босиб олинганидан жиндай тасалли топиш мумкин эди, аммо булар ҳам янги-янги муаммоларни туғдирди. Улар ҳал қилиш қийин бўлган янада даҳшатлироқ жумбоқлар эди¹.

Гитлернинг СССРга кўкқисдан ҳужум қилиши гангиб қолган Сталинни Қўшма Штатлар ва Англия кучоғига ташланишга мажбур қилди. Улар «Гит-

¹ Германиянинг Совет Иттифоқига ҳужуми билан боғлиқ куйидаги воқеа эътиборга лойиқ. Жамикан олтин, платина ва қимматбаҳо тошларни давлат қўлида тўплаш ҳақидаги Сталин томонидан қўйилган вазифа ғайрат билан бажарилмоқда эди. Қидиришлар жўрофияси борган сари кенгайиб борарди. Агар Россиянинг ўзида ва Украинада бирон тилла соатми ёки тилла тишларни топиш илнжида 30-йилларнинг ўртасига келганда ҳамма гўрлар ва қабрлар қайта қазилиб, татқилаб кўрилиб бўлинган бўлса, Ўрта Осиё республикалари ҳудудларида бунга ўхшаш тадбирлар вақти-соати келгунча ўтказилмаган эди. Шарват қонунарига кўра қабристонларни оёқ ости қилиш, сағаналарни таҳқирлаш энг оғир жиноят саналарди. Ўрта Осиёда 20-йилларнинг бошидаёқ ловиллаб ёнган озодлик уруши ҳеч тўхтамай давом этиб тургани ва 1939 йилга келибгина бостирилгани учун Сталинни ҳам, унинг жойлардаги малайларни ҳам маҳаллий аҳолининг ғазабини қўзғитмаслик учун ортқча баҳона-ю сабаблар бермаслик кераклигига ақллари етди. Кейинроқ эса Ўрта Осиёдаги муқаддас қадамжоларга ҳам навбат етиб келди. Номенклатуранинг очофат нигоҳини, айниқса, Самарқанддаги Амир Темурнинг улугвор ва гўзал сағанаси жалб қилар эди.

Ривоятларга кўра улуг фотиҳ Амир Темур ўз юришлари давомида беҳисоб хазиналарни қўлга киритган. Архив ҳужжатлари ҳам бунни тасдиқлайди. Эмишки, Соҳибқирон уларнинг кўп қисмини ўзи билан сағананага кўшиб кўмишни буюрган. 1941 йилнинг май ойида Москва НКВДсининг катта отряди Ленинград Эрмитажининг мутахассис ходимлари ҳамроҳлигида сағанани очиб кўриш учун Самарқандга келган. Ёдгорликнинг шайхи саксон ёшлик Маъсур Алзев даҳшатга тушиб, келгиндиларга 1405 йилда, яъни Соҳибқирон Темур вафот этган йили сағананага ўйиб ёзилган қадимий ёзувни кўрсатган. Бу ёзувда қимда-қим қудратли ҳукмдорнинг руҳини безовта қилишга журъат этиб, сағанани очадиган бўлса, ўз мамлакатининг бошига қонли уруш балосини келтиради деб огоҳлантирилган экан. Ҳар эҳтимолга қарши, баалога қолмаслик учун бу тўғрида Москвага хабар қилишади. У ердан дарҳол буйруқ берилади: ёлғон овозалар ва ваҳима гаплар тарқатгани учун Алзев қамоққа олинсин ва сағана судлик билан очилсин. 1941 йил 19 июнь кунини Темур қабри устига қўйилган яшил нефрит тош кўтарилди. Бу тўғрида ТАСС ахбороти бутун дунёга жар солади. Ахборотда истеҳзо билан айтилган шундай гаплар ҳам бор: «Ҳозирга қадар яшаб келган ривоятда айтилишча, сағана ичида қирон келтирувчи даҳшатли уруш арвоқлари яшар эмиш. Уларни эркинликка чиқариб юбориш мумкин эмас» эмиш. Бу ахборотни жуда кўп газеталар эълон қилган эди. Шу жумладан, «Ленинградская правда» газетаси ҳам 1941 йил 21 июнь сонидида уни босган. Бу ривоятнинг тўғри чиқиб қолгани ғалати. Ҳар ҳолда, олтин излаб юрганда ҳамма вақт эҳтиёт бўлиш ва меъёридан чиқмаслик керак. Аммо ўрганган кўнгли ўртанса қўймас деган гап бор...

лерга қарши иттифоқчилар коалицияси»ни тузишганди. Бу ният аввалдан бўлган эди, фақат унга Сталиннинг алоқаси йўқ эди¹. Россиянинг бепоеён кенгликларида Вермахт билан Қизил Армия қисмлари ўртасидаги узлуксиз қонди жангларда бир-бирининг таъзирини бериш билан банд экан, Қўшма Штатлар Перл-Харборда ўзининг эскирган линкорларини япон бомбаларига рўпара қилиб, осонгина Иккинчи жаҳон урушига қўшилиб олдилар ва бу урушда ўзларининг жаҳоншумул режаларини назарда тутган ҳолда ўзлари ишлаб чиққан сценарийга мос тарзда жанг қила бошладилар.

Албатта, шуни унуттиш керак эмаски, урушда ҳам, сиёсатда ҳам ҳали ҳеч ким ҳеч қачон ўйлаган режаларини ҳатто энг қулай шароит мавжуд бўлганда ҳам юз фоиз амалга оширилган эмас. Америкаликлар ҳам бунга муваффақ бўлолмадилар. Аммо улар ўйлаган ниятларини тахминан 60 фоизини амалга оширдилар. Британия империяси ниҳоясига етди — Американинг ҳарбий қуввати қаршисида у қулади. Япон империяси чок-чокидан сўкилиб кетди ва кўп ўтмай у ҳам ҳаётдан кўз юмди. Орадан кўп ўтмай Франция империяси ҳам барҳам топди. Таҳликага тушган, силласи қуриган Оврупо гуё бемор боладек, қўрқувдан дағ-дағ қалтираб, қудратли Американинг пинжига суқилди. Оврупо океан ортидаги улуғ республика тимсолида ўзининг тезгина ўнгланиши ва келгусидаги хавфсизлигига қафил бўла оладиган ягона давлатни кўрган эди. Тинч, Атлантик ва Ҳинд океанларининг бепоеён ҳудудларида Америка флоти ҳамма нарсани ўз назоратига олганди. Оврупода, Африкада ва Осиёда Америка армияси жуда катта ҳудудларни истило этганди. Ҳамма қитъалардаги ҳарбий базалар бўғма илоннинг ҳалқаларидек бутун курраи заминни ўраб олганди. Буларнинг ҳаммасига бор-йўғи 400 минг кишини қурбон бериб ва атиги 535 миллиард доллар ҳаржлаб эришилган эди. Қулаган ва емирилган империялар, ер юзидан супуриб ташланган мамлакатлар ва вайрон бўлган шаҳарлар ўрнида пайдо бўлган бўшдикқа эса доллар ёпирилиб кирди. Доллар урушнинг қонли яраларига малҳам бўлиб, бутун жаҳон миқёсида тўла хўжайинликка эришиш йўлидаги навбатдаги қадамга мустаҳкам замин яратди. Эришилган муваффақиятларнинг барқарорлиги учун кафолат сифатида урушнинг сўнгида Хи-

¹ 1941 йилнинг майида Америка шаҳри Сан-Диегода ҳарбий денгиз қурилиши масалаларига бағишланган семинар бўлди. Семинар АҚШ флоти буюртмалари билан боғлиқ йирик кондернларнинг раҳбарлари томонидан уюштирилган эди. Бу семинарда Тинч океан флоти кўмондони лавозимини яқиндагина тарк этган адмирал Ричардсон катта маъруза қилди. Расман маърузанинг мавзуси флотнинг ҳарбий денгиз базалари тизимини тезроқ замонавийлаштириш зарурлиги ҳақида бўлиши керак эди. Аммо бунинг ўрнига адмирал халқаро аҳвол ҳақида маъруза қилди. У заррача шак-шубҳага бормаё, яқин ўртада Гитлер билан Сталин ўртасида олишув бошланишини маълум қилди, кейин адмирал Ричардсон келгусида воқеалар қандай ривожланишини назарий таҳлил қилди. «Шубҳа йўқки, — деди у, — кимки биринчи бўлиб ҳужум бошласа, ўша йирик муваффақиятларга эришади, чунки Вермахт ҳам, Қизил Армия ҳам яқин тезлигидаги уруш ғояси асосида ўргатилган. Мудофаа жанглари улар ёқтириш бир ёқда турсин, умуман, билмайди. Бундан иккита савол келиб чиқади: бизнинг режаларимизга қай бири кўпроқ мувофиқ келаркин — биринчи юришни Гитлер қилгани тузукми ёхуд уни мистер Сталин бошлаб бергани маъқулми?.. Масала жуда осон ҳал бўлади. Оврупо харитасига бир нигоҳ ташласангиз кифоя — амин бўласизки, агар Сталин кўкқисдан ўзининг 200 дивизиясини ва 10 минг таңқини (адмирал Сталиннинг кучларини анча камайтириб айтган — И. Б.) Гитлернинг устига ташласа, Вермахт мажаклаб ташланади ва орадан икки ой ўтар-ўтмас Сталиннинг армияси Канал бўғлигида ва Жабалитарқ соҳилида бўлади. Агар борди-ю, Гитлер олдин бошласа, икки ойда сўнг унинг кўшини қарда бўлиши ёлғиз Худонинг ўзига маълум, чунки унинг Россия кенгликларида чуваланиб қолиши муқаррар. Унда Гитлери ўз мамлакатидан ҳайдаб чиқариш учун Сталин жуда кўп вақт сарфлашга мажбур бўлади. Воқеаларнинг бундай ривож натижасида урушдаги ташаббус Гитлернинг ҳам, Сталиннинг ҳам қўлидан кетади ва муқаррар тарзда бошқа эркинроқ ва фадолроқ кучнинг қўлига ўтади. Руслар билан немислар ўзаро олишиб ҳоригач, бутун дунёнинг аҳволи ана шу учинчи кучга қараб қолади. Шундай бўлгач, жаноблар, биринчи юриш қилиш ҳуқуқини Гитлерга берайлик». Бу вақтга келганда адмирал хусусий шахс эди, шунинг учун нимани хоҳласа гапирарарди. Аммо семинарда иштирок этган Ҳарбий-Денгиз кучлари мистри Нокс ўз нутқининг бошида шундай деган: «Адмирал Ричардсон бизлар (бизлар) дегани қим бўлсайкин? Рузвельт ҳукуматими? — И. Б.) дунёдаги ҳодисаларнинг кейинги ривожидан нимадар кузаётганимизни жуда аниқ қилиб баён этиб берди».

Шундай қилиб, Гитлер биринчи бўлиб бошлади.

росима ва Нагасаки устига ташланган атом бомбаларининг тутуни кўкка ўрлади.

Агар урушда берилган даҳшатли талофатларни ва яна бир марта илди-ларигача хароб бўлган мамлакатни ҳисобга олмаганда Сталин ўзининг уруш арафасидаги режаларини камида эллик фоизга бажардим деб ҳисоблаш учун ҳамма асосга эга эди. Германиянинг нақд ярми, Польша, Чехословакия, Венгрия, Руминия, Югославия, Кореянинг шимолий қисми на фақат совет кўшинлари томонидан босиб олинди, советларнинг таъсир доираси сифатида Постдам конференцияси қарорлари билан ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштирилди ҳам. Фурсатни бой бермай, у ерларда коммунистик тартиблар ўрнатилди. Бу давлатларнинг бошига Сталин уруш арафасидаги тозалашларда омон қолган ёхуд ҳамма халқлар доҳийси томонидан зарур пайтда иш бериб қолади деган мақсадда атайин сақлаб келинган эски байналмилалчиларни қўйди.

Шарқий Оврупони Сталиннинг қўлига тутқазар экан, америкаликлар ўша вақтдаёқ унга аста ҳаракат қилувчи мина сифатида қарашган эди. У портлагач, Совет Иттифоқини ҳам кунфаякун қилмоғи керак эди. Бу навбатдаги пухта ўйланган тadbир эди.

Аммо Иосиф Виссарионович ҳаддан зиёд ўзига бино қўйган иттифоқчиларни кутилмаган совға билан ҳанг-манг қилди — коммунистлар Хитойда ҳокимиятни қўлга олди, бу эса Сталин байроғи остига беҳисоб одам тўплаш деган сўз эди. Бу ҳам майли-я, Пекиндан коммунистик иллат шитоб билан аввал жанубий-шарқий Осиёга, кейин эса ундан ҳам нари — Ҳиндистон, Яқин Шарқ мамлакатлари ва Америкага тарқала бошлади. Эронда, Туркияда, Грецияда коммунистик ғалаёнлар бошланди. Бу америкаликлар учун кутилмаган ҳол эди. Сталиннинг қўлида вақтинча ядро қуролининг йўқлигигина америкаликларга бу мамлакатлардаги аҳволни барқарорлаштириш имконини берди ва Қизил Армияни шимолий Эрондан чиқиб кетишга мажбур қилди.

Аммо улар шу ишлар билан машғул бўлиб туришганида, коммунистлар Албанияда ҳокимиятни эгаллашди. Шу билан Болконнинг кўп қисмидаги ҳокимият Сталин қўлига ўтди ва унга Ўрта ер денгизига чиқишга йўл очилди. Уруш вақтида оламшумул ҳужум операциялари ўтқазиб мазахўрак бўлиб қолган Америка генераллари оғизларидан кўпик сачратиб ҳукуматларига СССРнинг «жиловини тортиб қўйиш» зарурлигини исбот қила бошладилар. Ҳозирча атом қуроли фақат Америкада бор, шундай экан, уни дарҳол СССРга қарши қўлламоқ керак. Президент Труменга батафсил ишлаб чиқилган режани пешкаш қилишди. Унда СССР ҳудудидаги атом бомбаси ташланиши керак бўлган шаҳарлар қайд қилинган, Иттифоқнинг ўзи эса босиб олиниши шарт бўлган бўлақларга бўлинган эди. Ҳар қандай мамлакатда генераллар шундай бир қудрат касб этадики, улар билан ҳисоблашмаслик мумкин бўлмай қолади ва уларнинг тазйиқини тўхтатиш жуда қийин кечади. Аммо бу гал генераллар талаб қилаётган нарса аввалдан ишлаб қўйилган «доллар ҳужуми» режасига жуда хилоф эди, шунинг учун Сталинга разведка йўли билан атом қуролининг сирини етказиб, генералларнинг попугини бир оз пасайтириб қўйишга тўғри келди¹. Дунё бир томонга оғиб кетмаслиги учун тарозининг шайинини ҳамма вақт баравар тутмоқ керак.

¹ Атом қуроли теварагидаги жосуслик можароси жуда қоронғи. Ҳозир маълумки, атом сирларини излаган совет жосусларининг ҳаммаси америкаликларга ошкор бўлган экан, уларнинг иши нима билан тугашини кутиб, анчагача ҳеч кимга тегмаган эканлар. Фақат СССР ўзида атом бомбаси бор экани ҳақида расмий ахборот эълон қилгандан кейингина кутилмаганда деярли ҳаммаларини камоққа олишган. Машҳур Абелнинг гуруҳи бошдан-оёқ ФРБ ва ҳарбий контрразведка ходимларидан иборат бўлган. Улар Абелнинг алоқачилари бўлиб ишлаб, атом қуролининг ҳамма сирларини СССРга маълум қилишган. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, бинобарин, бунга ўхшаган қарор жуда юқори довларда қабул қилинган.

Аммо Америка генераллари ҳамма муаммоларни стратегик операциялар ёрдамида ҳал қилишга иштиёқманд бўлиб қолган эканлар, Сталин ҳам 1945 йилга келиб жуда катта қудрат касб этган ҳарбий машинасига роса маҳлиё эди. Сталин ҳеч қачон армияда хизмат қилган эмасди — 1915 йилда тиббий комиссия уни «ярамайди»га чиқарган эди. Аммо у ўзининг ҳарбий фаолиятини бир йўла маршалликдан бошлади ва икки-уч йил ўтмай Франко ва Чан-Кай Ши каби генералиссимус бўлиб олди. Урушдан у 30-йиллардаги, яъни ўзининг машҳур Оврупо устига юришини тайёрлаётган кезларидагига қараганда янада баттарроқ жангари бўлиб чиқди. «Биз ҳарбий одамлармиз, — деди у фельдмаршал Монтгомерининг елкасига қоқиб, — ҳарбий одамлар сифатида бир-биримизни яхши тушунамиз».

Кўпчилик Сталин урушдан кейин ашаддий урушқоқ бўлиб қолган деб ўйлайди. Кунларнинг бирида Гарриман унга «Овруподаги энг қудратли давлат Ватикандир» деган экан, Сталин истеҳзо билан жилмайиб ундан сўрабди: «Ватиканнинг қанча танк дивизияси бор?» Шундай бир таассурот туғилгандики, бутун дунёга ҳукмдор бўлиш дардига йўлиққан Сталин чиндан ҳам мамлакатларнинг қуввати ва таъсирини фақат танклару бошқа қурол миқдори билан ҳисобларди.

Аммо бу унча тўғри эмас эди.

Уруш, унинг дастлабки икки йилида муттасил ҳарбий ҳалокатни кутиб яшаш, Черчилл, Рузвельт ва Оврупо ҳамда Американинг бошқа давлат арбоблари, саркардалари билан мулоқот Сталинни жуда ўзгартириб юборган эди. Шу туфайли у уруш арафаларида мутлақо ақли етмаган кўнгина нарсаларни тушуниш имконига эга бўлди.

Урушга қадар Сталин ҳақиқатан ҳам ҳамма нарсани ҳарбий кучларнинг қудрати билан ўлчарди. Ривоятларга кўра, Ричард III тахтга даъвогар рақибларининг шакли-шамойилини мўмдан ясар экан-да, уларни ўлдириб, бирин-бирин ўчоққа улоқтириб, шундан ҳузурланар экан. Сталин ҳам ана шу Ричардга ўхшаб ўзининг шакли-шамойилини борган сари тахтга яқинроқ суяр экан, уруш арафаларида ўзи эмас, бошқалар томонидан мажақланган поляк, француз, голланд, бельгия, норвег, югослав, грек каби Оврупо армияларини «ўчоққа қалаб» ҳузурланган. Мана, Оврупода немисниқидан бошқа ҳеч қандай армия қолмади. Уни бир ёқли қилса бас — бутун Оврупо дум берган қовундай унинг кўлига ўтади-кўяди. Унинг назарида инглиз армиясини эътиборга олмаса ҳам бўлаверади. Америка армиясини ҳам. Негаки, инглизлар билан америкаликлар ўзларининг линкор-пинкорлари билан унинг режаларига ҳалал беролмайди.

Аммо бундай бўлиб чиқмади.

Бирор самара чиқадигандай бўлганда эса унинг қаршисида ўн беш миллионли Америка армияси намоён бўлди. У жуда яхши тайёргарлик кўрган, қорни тўқ, усти бут, навқирон, яна бунинг устига атом бомбаси ҳам бор...

Энг муҳими эса бу армиянинг ихтиёрида бениҳоя қудратли доллар қуроли бор эди. Бу қурол билан Сталиннинг ҳароб бўлиб ётган қашшоқ империясини бир зумда илинтириш мумкин эди. Сталин буни жуда яхши тушунарди. Шақир-шуқур билан темир парда орага тушди. У мамлакатни ташқи дунёдан ажратди-кўйди, айна чокда совет бозорининг бокиралигини сақлаб, бу ерга долларнинг кириб келишини олдини олди. Қай бир миқдорда валюта ёхуд тилла тангалар сақлашни аҳолига ман қиладиган яна бир тўп фармонлар чиқди. Дунёдаги энг қудратли ва энг бадавлат давлатга қарши беқиёс кураш бошланмоқда эди. «Доллар» режасидан хабардор бўлгани учун ва эҳтимолки, масаланинг баъзи бир соф молиявий нозик томонларига ақли етмаган Сталин ўтқир зехни билан шуни тушундики, нима қилиб бўлса-да, Ғарбни имкони бор қадар кўпроқ долларини беҳуда совуришга мажбур этиш керак. Шундагина қудратли валюта тўлқинининг темир парда орқали ёриб

ўтишини йўққа чиқариш, СССРга тазйиқни бўшаштириш ва шу билан вақтдан ютиш мумкин бўлади.

Сталин атом қуролини қўлга киритишга улгуриб-улгурмай Кореяда урушни бошлаб юборди, бу машмаша Шимолий Кореянинг ҳалокати билан тугаши сезилиб қолганда эса, урушга миллионлаб хитойликларни жалб қилди. Хитойликлар америкаликларни кўп талофат беришга мажбур қилишди. Улар Жанубий Кореянинг мустақиллигини сақлаб қолишга муваффақ бўлишди. Улар ҳар доимдагидек урушда ўз душманларидан кўра юз барабар камроқ қурбон беришди, аммо юз барабар кўпроқ пул сарфлашди. Москвада худди шундай бўлиши режалаштирилган эди.

Бироқ Москва Корея машмашасига АҚШга қараганда анча кам пул харжлаган бўлса, урушдан кейинги харажатлар ақл бовар қилмайдиган даражада кўпайиб бораётган эди. Марказий Оврупода жуда катта армиялар юзма-юз туришар, улар узлуксиз равишда замонавий аслаҳалар билан куролланиб борарди. Қўрқувдан даҳшатга тушган Оврупо Америка теварагида бирлашиб, НАТО деган мудофаа иттифоқини тузди. Бунга жавобан Сталин ҳукмидаги Шарқий Оврупо мамлакатларини Варшава шартномасига бирлаштирди. Бунақа вазият Оврупода вақти-вақти билан таназуллар туғдириб турарди. Айниқса, Сталин кайфияти бузуқ пайтларда Ғарбнинг жанговар тайёргарлигини синаб кўриш мақсадида кутилмаганда «яна бир марта Ғарбий Берлинни қамал қиламиз» деганга ўхшаш гапни айтиб қолса, бу ҳамма ёқни алғов-далғов қилиб юборар эди. Совет қўшинлари ишғол қилиб турган жойда ҳаво кўприги орқали америка самолётлари гувиллаб ўта бошлар, чегарада турган танклар таҳдид билан замбаракларини мўлжалга тўғрилай бошлар, бомбардимончи ва қирувчи самолётлар моторларини қизитишга киришар, минглаб тўплар устидан ниқобловчи ғилофлар олиб ташланарди. Лекин ҳеч ким ўт очмас эди. Ҳамманинг хаёлида Хиросима ва Нагасаки руҳи ҳоким эди.

Бироқ бунга бениҳоя катта харажат сарфланарди.

Ғарчи Совет Иттифоқида одатдагидек пул ҳалокатли бир тарзда камчил бўлса-да, Сталин бу оламшумул низода ташаббусни ўз қўлига олишни ўйлай бошлаган эди. Бунинг иккита йўли бор эди. Биринчи йўли — душман устидан жуда катта ҳарбий устунликка эришиш. Иккинчиси эса — эски ленинча усулларни қўллаган ҳолда душманини ичидан қулатиш. Бунинг учун ошқора, ярим ошқора ва яширин коммунистик партиялардан қурол сифатида фойдаланиш керак. Улар ҳар гал Москвага зарур бўлганда, Ғарб дунёсида ижтимоий портлашларни туғдиришга қобил бўлишлари зарур. Керак пайтда эса, нафақат ижтимоий портлашлар, балки ҳақиқий портлашларни ҳам уюштирсинлар. Ҳарбий базаларда, ҳарбий кемаларда, ҳукумат муассасаларида, қолаверса, гавжум кўчаларда ҳам.

Ҳар иккала йўл ҳам жуда катта харажатларни талаб қиларди.

Жуда кенг қўламда ҳарбий кемасозлик дастури ишлаб чиқилди ва амалга оширила бошланди. Чунки Американинг қудратли денгиз флотини бартираф этмай туриб, жаҳонга хўжайин бўламан деб ўйлашнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Америка Қўшма Штатларининг флоти уруш йилларида намоиш қилган стратегик имкониятлар эса Сталинни аввалига жуда қўрқитиб қўйган эди (ҳали атом қуролига эга бўлмаган чоғларида доҳий деярли ҳар қуни америкаликлар Қримга десант тушириб қолади деган хавотирда яшарди), кейин эса доҳий Америка флотига тақлид қила бошлади. «Сталинград»га ўхшаган баҳайбат линкорлар қандай қурила бошлаганини ҳозирга қадар тузукроқ изоҳлаб бўлмайди. Ё урушдан кейин барча халқлар доҳийси бутунлай ақлдан озиб қолган, ё бу баҳайбат кемаларда оддий одамнинг ақли етмайдиган алланечук маъно бўлган. Негаки, ҳар бири икки миллиард сўм турадиган линкорларни урушдан кейинги йилларда қуриш худди эшакли кемалар флотини қуришдек беҳуда нарса эди.

Бир вақтнинг ўзида стратегик авиацияни барпо этиш бўйича ҳам иш

олиб борилди. Уруш йилларида бундай авиациянинг йўқлиги дохийни кўп асабийлаштирган эди. Америка учар қалъаларининг Германия ва Япония осмонидаги ҳаракатлари табиатан жуда таъсирчан бўлган ўртоқ Сталинга ўз кучини қаттиқ кўрсатганди. Ҳар бир ҳаво ҳужумига минглаб самолётлар иштирок этар, уларнинг қўлигидан қуёш хира торгандек бўлар, бомбалар эса худди ёмғирдек қуйиларди. Сталин ҳам осмонда худди шунақа кудратга эга бўлишни ихтиёр этди ва қамокдан чиқарилган Туполевга америкаликларникига тенг келадиган транстратегик бомбардимончи самолёт қуришни буюрди. Москва яқинидаги аэродромга Американинг Б—29 стратегик бомбардимончи самолёти олиб келинди. Бу самолёт 1944 йилда Хабаровск яқинида қўнишга мажбур бўлган эди. Сталин Туполевга ана шу самолётни намуна қилиб олишни буюрди. Дохийнинг ишончини оқлаш учун Туполев ўлжадан лойиҳа олди-да, номини «Ту—4» деб ўзгартириб, ишлаб чиқаришга қўйди. Истеъодли авиаиختирочи нусха кўчириб ўтиришга вақт сарфлашни истамасди. Унинг ихтирочилик бўлимида Ту—16 реактив стратегик бомбардимончи самолёти лойиҳаси устида жадал иш олиб борилаётган эди. Ту—16 билан бирга Ту—14 денгиз самолёти устида ҳам иш кетмоқда эди. Бошқа ихтирочилик бўлимлари ҳам ортда қолгани йўқ. Мятишчевнинг стратегик бомбардимончи самолёти синовдан ўта бошлади, биринчи реактив МИГлар эса Корея осмонида Американинг «Сейбр» самолётлари билан ҳаво жанглирида аллақачон синаб кўрилган эди.

Турмадан бўшатишган Королев эса америкаликларга янги, қутилмаган совға таяёрлай бошлади — у ўлжа олинган «ФАУ—2» ракетаси заминида бутунлай бир янги ракета қуролини ихтиро этди. Бу қурол бор-йўғи бир неча йилдан кейин дунёдаги ҳарбий-стратегик вазиятни тубдан ўзгартириб юборди. Америкаликлар биринчи марта ўз юртларининг жанг майдонига айланиб қолиши мумкинлигини ҳис қилдилар ва яна миллиард-миллиардлаб доллар сарфлашга мажбур бўлдилар. Аммо бу гал энди улар бу пулларни дунёни қайта тақсимлаб олиш каби оламшумул мақсадларга эмас, балки ўз мудофаалари учун харжладилар.

Шу билан бирга Ғарбий Оврупо мамлакатлари ва АҚШдаги демократик ҳаёт тарзидан фойдаланиб, у ерлардаги компартияларни бевосита Москвага тобе этиш йўли билан бу мамлакатлардаги жамоатчилик ҳаётини издан чиқариш режасини ўйлаб топдилар, доимий равишда унга тузатишлар киритиб бордилар ва изчил амалга оширдилар. Сталин Байналмилални тарқатиб юборганда айни ана шуни назарда тутган эди. Асосий эътибор ўша пайтдаги Оврупода анча-мунча обрў-эътиборга эга бўлган Франция коммунистик партиясига қаратилди. Унинг раҳбари Морис Торез эди. Ўша йилларда Франция НАТОнинг энг асосий мамлакатига айланганди. Бу ташкилотнинг ҳамма штаблари ва марказий муассасалари Парижда жойлашган эди. Энг пухта режаларда кўзда тутилганига кўра, компартия Москва кўрсатган муддатда умумхалқ қуроли кўзғолонини бошлар ва Кизил Армияни ёрдамга чақирарди. Бу эски усул бўлиб, Польша ва Финландия билан бўлган уруш вақтларидаёқ бир қолипга тушиб қолган эди. Ҳозир эса, яъни ҳали бу фурсат етиб келмаган бир чоғда, Торез қўлланмага мувофиқ, ҳар қандай бўлса-да, иттифоқчиларнинг сирларини ошкор қилиб қўймаслиги керак эди. Бу орада у ишчиларнинг иш ташлашларини, кўча намойишларини уюштироғи, турли тартибсизликларни вужудга келтириб, тинчлик учун курашмоғи, уруш оловини ёқувчиларни фош қилмоғи, оммавий ахборот воситаларида Совет Иттифоқини шарафлаб, унинг тинчликсевар ташқи сиёсатини алқаб, барча халқлар дохийси, фашизм устидан ғалаба қозонган генераллиссимус Сталинни улуғлаб, фавкулудда ғайрат ва шижоат билан тарғибот ишларини олиб бориши талаб қилинарди. Бу жараёнда имкони борича Франциядаги бошқа партиялар ва жамоат гуруҳларини ҳам бу ишга жалб қилиш керак эди. Фран-

ция компартиясидан яна шунинг учун умид катта эдики, у уруш йилларида қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатида анча бақувват қуролли гуруҳларни уюштирган эди. Француз компартияси иттифоқчиларнинг қўшинлари Нормандияга бостириб кирганларидан кейин шу қуролли гуруҳлар ёрдамида ҳатто ҳокимиятни босиб олмоқчи ҳам бўлганди. Эндиликда эса бу гуруҳлар расман тарқатиб юборилган бўлса-да, махфий равишда ўз тизимларини ва қуролларини сақлаб қолиб, Кремль томонидан белгилаб бериладиган фурсатни кутмоқда эдилар.

Морис Торез 1928 йилдан бери Байналмилал Ижроия Қўмитасининг аъзоси эди, шунинг учун у ўз ишини яхши билар ва гап-сўзсиз Москвага бўйсунарди. Иккинчи жаҳон урушининг бошланишидаёқ у Кремлнинг кўрсатмаларини бажариб, француз армиясини ичдан бузиш ва тузумни заифлаштириш учун қўлидан келган ҳамма ишни қилди. Шу сабабдан Гитлер Францияни осонгина қўлга киритди. Торезнинг ўзи эса армиядан қочиб, яширин тарзда ҳаёт кечири бошлади, немислар Францияни босиб олгандан кейин эса француз ишчиларини ихтиёрий равишда Германияда меҳнат қилиш учун боришга чақирди. Гўёки французлар шу йўл билан немис халқига «инглиз-француз агрессияси»ни қайтаришга ёрдам берармиш. 1941 йилнинг 22 июнидан кейин Москвадан янги қўлланмалар олган Торез немис агрессиясини қайтаришда совет халқига ёрдам бериш учун қаршилиқ кўрсатиш ҳаракатини ташкил қилишга киришди. Қўйинг-чи, бир кун ҳам кўрсатма-ю буйруқсиз қолган эмас.

1939 йилда тақиқланган компартия урушдан кейин яна ошқора ҳолатга ўтди, Торезнинг ўзи эса ҳукумат аъзоси бўлди. Бу унинг фаолияти учун жуда яхши имкониятлар яратди. Бироқ буларнинг ҳаммаси жуда катта сарф-харажатни талаб қиларди. Ҳаддан ташқари катта партия аппарати учун маблағ керак эди, «Юманите»га ўхшаш қалин ва даромад бермайдиган газеталарни нашр қилиш, яна турли журналлар, варақалар, хитобномалар... Буларни ҳисобга олмаганда, иш ташлашларни уюштириш учун ҳам пул керак эди, чунки касаба союзлари — ҳамма ишчиларга ишга чиқмагани учун, намойишлар, юришлар, митингларда қатнашгани учун маош ўрнига ҳақ беришни талаб қиларди. Бундай пайтларда ҳар бир иштирокчи учун камида 300 франкдан бериларди. Булар ҳаммаси қўшилганда йилига миллионлаб франк маблағни талаб қиларди. Довруғи оламни тутган Раймонда Дьен ўзини поезд йўлига ташлаб, ўқ-дорилар ортган составни тўхтатди. Унинг бу сакраши партияга 10 минг франкка тушди — бу Раймондага берилган ҳақ эди. Бундан ташқари яна темир йўлда юк ташиш графигини бузгани учун 30 минг франк жарима тўланди. Табиийки, бу пулларнинг ҳаммасини Москва берар эди.

Парижда Усмоний хиёбонида биринчи авлод муҳожирлар харид қилган бир бино бор — унга муҳожирлар асос солган Евробанк жойлашган. Бу банкда, жумладан, Оқлар ҳаракатининг олтин заҳираси ва РОВСнинг депозитлари сақланарди. Иккинчи жаҳон уруши тамом бўлгандан сўнг ғалаба кайфини суриб юрган, Қизил Армия офицерларининг елкаларидаги тилла погонларни кўриб ийиб кетган юқори рутбалик муҳожирлар бу банкни Совет Иттифоқига тортиқ қилиш ниятига тушиб қолдилар. Бу даврда Оқлар ҳаракати ва муҳожирларнинг сон-саноксиз жамоа ташкилотларига Сталин айғоқчилари суқилиб кириб олган эди. Уларни турли-туман ватанга қайтиш қўмиталари ҳам, ГПУнинг эски айғоқчиси бўлмиш граф Игнатъевнинг уддабурролик билан олиб борган тарғиботлари роса йўлдан урган эди. Муҳожирларнинг мункиллаб қолган раҳбарлари ёлғон-яшиқ гапларга лаққа тушиб, Евробанкни Совет Иттифоқи ихтиёрига топширмоқчи бўлишди.

«Оқлар» олтинини Сталин қўлига топшириш унча қийин кечмади — олтиннинг эгалари нима қиламан десалар, ихтиёрлари ўзида эди. Аммо банкнинг ўзини ўтказиш масаласида қийинчиликлар туғилиб қолди — француз

қонунларига кўра мамлакат ҳудудида Франция фуқароси раҳбарлик қилмайдиган банкнинг бўлиши мумкин эмас эди. Бироқ бу қийинчиликни осонгина бартараф қилса бўларди. Банк сармоясининг тахминан 0,3 фоизини француз компартиясига беришди. Компартия ўзининг Марказий Қўмитаси таркибидан бир кишини ажратди. Ўша одам номига банкка бошлиқ бўлди. Сармоянинг 99,7 фоизини эса СССР Давлат банки билан Ташқи савдо банки ўзаро бўлишиб олди.

Евробанкни баъзан Халқ банки деб ҳам аташарди. Бу банк имтиёзли фоизлардан фойдаланиб, жуда қисқа муддатда Франциянинг ўзи кўли етadиган ҳамма жамоатчилик тизимларини асоратга олди. Француз компартияси ва унга алоқадор ташкилотларнинг ҳаммасини доимий равишда маблаб билан таъминлаб туришдан ташқари, банк компартияга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган ташкилотларга ҳам жорий ҳисоб оча бошлади. Турли-туман касаба союзлари, ҳар хил аёллар, ёшлар ва спорт ташкилотлари бу имтиёзли банкда бажонудил жорий ҳисобларини очишди. Ҳатто мудофаа аҳамиятига молик хусусий корхоналар томонидан тузилган Умуммеҳнат Конфедерацияси ҳам Евробанк тузоқларига илинди. Бундан ташқари «қардош мамлакатлар»нинг ҳамма элчихоналари ўз маблағларини Евробанк ҳисобида сақлашлари керак эди. Франциядаги Совет разведкаси резидентларининг пуллари ҳам шу ерда сақланарди. Улар Давлат Хавфсизлиги вазирлигига ва Бош разведка бошқармасига қарарди. Бу икки ташкилотнинг жорий ҳисоби алоҳида-алоҳида эди. Чунки улар ҳамиша бир-бири билан ҳамкорликда ишлашни хоҳлашмаган. Дипломатик паспортлар паноҳида ҳаракат қилувчи хос хизмат резидентлари ҳам банкда ўз ҳисобларига эга эди. Бу ҳисобларда жуда катта миқдорда нақд пул сақланар, бу пул кўкқисдан зарур бўлиб қолганда ишлатилар, бундан ташқари, айғоқчиларнинг ҳақи ҳам шу пулдан тўланарди. Айғоқчилар учун алоҳида ҳисоб очиб ўтиришнинг маъноси йўқ эди. Бу пуллар тахминан бир миллион франкка яқин эди ва муттасил тўлдирилиб бориларди. Тўсатдан зарур бўлиб қолганда эса Москвадан олтин чопарлар етиб келарди. Улар ДХВ ва БРБнинг зобитлари бўлиб, дипломатик почта ниқоби остида турли хил ажнабий валютада нақд пул олиб келишарди. Ўша кезларда ҳаммадан кўпроқ фунт-стерлинг келтиришди.

Францияда ишлар шунақа тарзда эди. Аммо озми-кўпми даражада Темир парданинг нариги томонидаги бошқа мамлакатларнинг ҳаммасида ҳам аҳвол шундай эди. Лондонда, Бернда, Венада, Люксембургда, Техронда «Халқ банклари» пайдо бўлди. Улар ВКП(б)нинг қудратли банк тизимини вужудга келтирди.

Истиқбол чиндан ҳам жуда бепоён эди.

Керакли партиялар, жамоат ташкилотлари ва одамларни молиявий таъминлаш имконидан ташқари, молия йўли билан халқаро банк тизимида суқилиб киришга йўл очилганди. Шунингдек, биржа ўйинларида қатнашиш, кўчмас мулк сотиб олиш, ғарб саноатининг керакли соҳаларига пул сарфлаш ва ҳатто у ёки бу муҳим корхоналар устидан, уларнинг керагида гуллаб-яшнаши ёхуд синиб яқсон бўлиши устидан назорат қилиш имкони пайдо бўлган эди. Халқаро молия соҳасида жонбозлик билан меҳнат қилаётган совет дипломатлари ва разведкачиларининг ижодий фикрини Москвадан келадиган талабчан қўлланмаларгина бир оз чеклаб турарди. Тез-тез ҳар хил кўламдаги ғалвалар кўзиб турарди. Гоҳи Брюсселдаги айғоқчилик марказида ходимларимиз ўғирлик қилгани ошкор бўлиб қоларди. Улар Оврупода бошпана топишдан умидвор бўлган экан. Зудлик билан уларнинг ҳаммаси қўлга олинди. Москвага келтирилиб, тегишли жазога мустаҳиқ қилинди. Улар бу жиноятни сиёсий мақсадларда эмас, фақат иқтисодий ғаразларда қилишганини исбот этиб, отув жазосидан қутилиб қолишди — уларнинг ҳаммасини 25 йилга кесишди. Гоҳида қандайдир капитан Седиков деганга ўхшаш олтин чопар ичида 300 минг франк пули бор чемодан билан ғойиб бўлиб қолади-ю,

икки йил давомида уни изла-изла, қув-қув бошланади. Бу аснода қанчадан-қанча отишмалар, сирли қотилликлар содир бўлади, қалбаки паспортлар ишга тушади. Бу довюрак муттаҳам барибир қочиб қутила олмайди — уни Монтевидеода қўлга олишади ва Москвага олиб келиб, «бандитизм» учун отиб ташлашади.

Бирдан аён бўладики, «Халқ банки»нинг Неаполдаги бўлимини америкаликлар сотиб олиб қўйишти — у амалда Марказий Разведка Бошқармасининг филиалига айланиб қолишти. Айбдорларнинг қамоққа олиниши жуда катта молиявий йўқотишларга олиб келди. Лекин чидаш керак. Ўртоқ Сталин ишда тартиб бўлишини яхши кўрарди, ҳаммадан бир тийингача аниқ ҳисобот талаб қиларди ва айбдорларнинг кимлигига қарамай шафқатсиз жазоларди. Урушдан кейин Сталин ҳукмдорлиги остида ўтган йиллардаги барча махфий суд жараёнлари ва оператив қидирув ҳаракатлари пул аралашган ғалваларга тўла. Яна шу нарса аён бўлдики, урушдан кейинги йилларда разведкамизнинг йирик резидентларидан биронтаси ҳам валютада қилган сарф-ҳаражатлари учун ҳисобот беролмас экан. Уларнинг ҳаммаси ибратли жазоларга мубтало қилинди. Йиллар ўтади ва бу резидентлар хотиралар ёзишиб, уларда ўз раҳбарлари билан, ҳаттоки Сталиннинг ўзи билан мафкуравий ихтилофларга боришганини маълум қилишади. Аслида эса уларни, асосан, камомадда айблашган.

Масалан, «Қизил империя»нинг сардори машҳур Леополд Треплер ўз ихтиёридаги 80 минг швейцар франкидан иборат маблағ қайси банкка қўйилганини сира-сира эслолмади. ГУЛАГда ўтириб чиқди ва Сталин вафотидан кейингина аввал Польшага, кейин Исроилга бориб қолиб, ҳисоб номерини эслади. Лекин шунда ҳам пуллар ўзиники эмаслигини негадир ёдидан чиқариб қўйди. Совет разведкасининг Швейцариядаги машҳур резиденти Радо-чи? Ўша донғи кетган Радо? Қанчадан-қанча жангномалар ва телесериаллар қаҳрамони. Урушдан кейин Қоҳирада қўлга олинди ва Москвага келтирилди. Бу ерда маълум бўлдики, у бутун уруш давомида камёб айғоқчи Рудольф Рослернинг хизматларига тўлаш учун пул олиб турган-у, лекин унга бир тийин ҳам тўламай, ҳаммасини ўз ҳисобига қўяберган. Радо ўғирлаган пулларининг ҳаммасини қайтариб берди ва шу сабабдангина йигирма беш йиллик қамоқ муддати билан омон қолди.

Хорижий операциялар учун сарфланадиган ҳар йилги кўп миллиардлик маблағ, қуролланиш учун кетадиган миллиард-миллиард харажат беихтиёр бир саволни келтириб чиқаради: Москванинг ўзи шу урушдан хароб бўлиб чиқди. Шундоқ экан, тўкин-сочин яшаш учун пулни қаёқдан олишган? Бу саволни биринчи марта Америка газеталари кўтарган эди. 1949 йилда Қўшма Штатлар компартияси теварагида катта жанжал кўтарилди. Ўшанда федерал солиқ идораларининг аниқлашича, ўзларини Америка коммунистик партияси аъзоси деб атовчи бир гуруҳ одамлар аллақердан 20 миллион доллар пул олган, унга каттагина кўчмас мулк харид қилган, аммо на федерал хазинага, на учта штат хазинасига бир тийин ҳам пул тўлашган эмас.

Тергов бошланиб кетди. Маълум бўлдики, занжир Нью-Йоркдан Москвага олиб борар экан, АҚШ компартиясининг миллий котиби Гесс Холл (баъзи газеталар уни «газ камераси» деб атарди, чунки исми билан фамилияси шунақа маънони англатарди) фирибгарлик учун беш йил қамоққа ҳукм қилинди. Йўл-йўлакай бошқа бир воқеа ҳам ошқор бўлди: Гесс Холл уруш йилларида армияга боришдан бўйин товлаб, Мексикага қочиб кетган экан. Коммунистлар АҚШнинг асосий душмани бўлиши мумкин бўлган мамлакатдан пул олиб туришларини тан олишди. Ҳар иккала факт қўшилди-ю, жаҳон миқёсида баҳс бошланиб кетди; шундоқ экан, коммунистларни «хорижий давлатнинг агентлари» деб ҳисоблаш керак эмасми? Шундай дейиладиган бўлса, бундан муайян хулосалар келиб чиқади. Жумладан, коммунистлар мажбурий тарзда полицияда рўйхатдан ўтишлари керак. Америка демокра-

тиясининг бағри бениҳоя кенг — у ўз фуқароларига фақат битта нарсани — солиқларни тўлашдан бўйин товлашни кечирмайди, холос. Олий суд коммунистларнинг ҳам яшашга ҳаққи борлигини тан олди, фақат бундан буён уларни хориждан келадиган пуллар масаласида қинғирликларга йўл қўймасликка чақирди.

Бунинг оқибатида коммунистлар ҳукумат томонидан молиявий жиҳатдан қаттиқ назорат қилина бошлади. Шу туфайли совет газеталарида катта шовқин-сурон кўтарилди: «Америка коммунистлари қувғин қилинмоқда», «АҚШда фашизм кутурмоқда!», «Алвасти ови бошланди», «Маккартизм даҳшатли тусга кирмоқда» (бу сўз США конгресси тергов комиссиясининг раиси сенатор Маккарти фамилиясидан олинган. У компартиянинг молиявий ва сиёсий кирдикорларини тафтиш қилган эди). Шундан кейин Америка коммунистлари пул топишда 30-йилларда АҚШда ичкилик ман этилган кезларда спиртли ичимликлар топиш учун қўлланган усулларни ишга солишига тўғри келди. Чопарларни қўлга олишлар бошланди, Совет дипломатларини мамлакатдан чиқариб юбориш, партия ходимларининг қамоққа олиниши, мутлақо даромад келтирмайдиган коммунистик газета «Дейли Уоркер»нинг ёпиб қўйилиши билан боғлиқ ғалвалар юзага келди. Бу газетанинг ҳамма нухаси баъзан СССРда ва «қардош мамлакатлар»да босилиб, ўша ерда тарқатиларди. Секин-аста, ана шунақа бемаъниликлар учун Москванинг қанча пул харжлаши аён бўлиб қолди ва табиий савол туғилди: Москва бу пулларни қаердан олади?

Урушдан кейин Сталин разведкаси томонидан қўлга киритилган нацистларнинг тилласи ҳақида чала-чулпа маълумотлар пайдо бўлди. Уруш йилларида абвернинг «Шарк» бўлимига раҳбарлик қилган собиқ гитлерчи генерал Гелен Америка тергов комиссиясида сўроқ вақтида сира қутилмаганда ғоят шов-шувли бир баёнот берди. Бу баёнот гўё рад қилиб бўлмайдиган далиллар билан тасдиқланар эмиш. Баёнотнинг моҳияти қуйидагича эди: Фюрернинг партия бўйича муовини Мартин Борман аслида Байналмилалнинг жосуси бўлган. Урушдан кейин у Сталинга нацистлар партиясининг ҳамма тилласини топширган, ўзи эса хотиржамгина Москвага сингиб кетган. У ҳозир ҳам Москвада истиқомат қилади. Нюрнберг трибунали уни сиртдан ўлимга ҳукм қилган эди, Борман бемалол бу ҳукм устидан кулиб юрипти. Эҳтимол, Геленнинг бу гаплари тўғридир, аммо бу америкаликларда унча катта таассурот қолдирмади. Сабаби, нацистлар олтини концентрацион лагерларда қийнаб ўлдирилган яҳудийларнинг тилла тишлари ва никоҳ узукларидан эритиб қуйилган бўлиб, у жуда ҳам оз эди. Америка разведкаси ўз вақтида тўғри маълумот берган: 1942 йилнинг ўрталарига келибоқ Гитлер молиявий жиҳатдан синиб бўлганди. Шунинг учун гўё Сталиннинг қўлига тушган нацистлар тилласи оламшумул кўламда бемалол сарфланса, ярим йилга ҳам етмас эди.

1950 йилда машҳур «нумизматлар» машмашаси кўтарилди. Оврупо нумизмистлари ўртасида франко-испан пистоллари ва француз луидорларига талаб жуда катта эди. Бу олтин тангалар Испания ва Францияда XVII асрнинг биринчи ярмида нисбатан қисқа бир муддатда зарб қилинган эди. Ҳар бир танганинг баҳоси каталог бўйича тахминан 30—50 минг долларни ташкил қилади. Ҳолбуки, танга таркибидаги тилланинг баҳоси 200 доллардан ошмайди. Сийқаси чиқмаган бир дона ёки қўшалок пистолни топиш нумизмат учун омаднинг кулиб боқгани эди. Тўсатдан ана шу тангалар турли мамлакатларда махсус магазинларда, кимошди савдоларида ва чайқовда кўп миқдорда пайдо бўла бошладик, орадан сал ўтмай уларнинг каталоглардаги баҳоси жуда тушиб кетди. Тангаларнинг нархи зўр-базўр 800 доллар бўлиб қолди. Бозорда пайдо бўлган тангаларнинг баъзи бирларини махсус текширишдан ўтказдилар. Уларнинг ҳаммаси қалбаки бўлиб чиқди. Йўл-йўлакай маълум бўлдик, тангаларни зарб қиладиган иккита ускуна сақланиб қолган эди. Уларнинг иккови ҳам Луврда сақланаркан.

1940 йилда немислар уларни Берлинга олиб кетишибди, 1945 йилда эса улар Москванинг қўлига ўтишти.

Жанжалнинг авж палласида Москва дамини ичига ютиб, сиполик сақлаб турди. Эҳтирослар бир оз совига ч эса, одатдагидек, бу «шовкин-сурон»нинг ҳаммасини бир қабиҳ туҳмат деб, «навбатдаги аксил-шўровий компания» деб эълон қилишди. Ҳеч ким бошқа жавобни кутмаган эди ҳам. Ҳолбуки, бу «Москва қўли»нинг қалбаки пул ясовчи қаллоб ролида биринчи чиқиши эмас эди. Ҳали афсонавий Ленин замонларидаёқ беш ва ўн фунтлик қоғоз пуллари ишлаб чиқаришга уннаб кўришган эди. Буни, албатта, «империализмнинг иқтисодий қудратига» зарба бериш мақсадида қилишганди. У пайтларда тажрибали мутахассислар етишмасди. Шунинг учун ҳаваскорлик даражасида амалга оширилган ишнинг пачаваси чиқди. Бу машмаша жуда қимматга тушди, партиянинг ғарб банкларидаги жуда муҳим ҳисоблари мусодара қилинди.

Аммо Ленин замонасида бунга ўхшаш машмашалар соф қўпоровчиликдан бошқа нарса эмасди. Сталин учун эса улар ҳаёт-мамот масаласига боғлиқ муҳим нарсага айланди. Валюта ҳар доим ҳам керак эди, аммо у муттасил етишмасди. Шунинг учун Ленин замонасидаёқ таъсис этилган яширин тажрибахона НКВД бағрида ҳаракат қилишда давом этди. У ишни борган сари мукаммаллаштириб борди, унинг сафларида юқори малакали мутахассислар кўпайгандан кўпайиб борди. Гитлер ҳам шу йўналишда иш олиб боргани маълум, аммо унинг муваффақиятлари анча кам бўлганди. Немислар чиқарган қалбаки фунт-стерлинглари кўп ўтмаёқ таниб олишарди ва муомаладан чиқариб ташлашарди. Совет-герман дўстлиги авж паллага кирган 1939—1940 йилларда Сталин ҳатто Гитлернинг ҳузурига қалбаки пул ясовчи мутахассисларини жўнатди. Улар Сталиннинг ношуд дўстига «империализмнинг иқтисодий қудратини емиришга» ёрдам беришлари керак эди.

Урушдан кейинги йилларда НКВД — КГБнинг махфий бўлимлари ихтиёрида ҳамма ғарб мамлакатлари валюталарининг ҳақиқий клишеси мавжуд эди, шунингдек уларни қандай ишлаб чиқариш йўллари ҳам тўла-тўқис маълум эди. Аммо ўртоқ Сталинга шарафлар бўлсинки, у махфий тажрибахоналарнинг ҳамма имкониятларини кенг ишга солишга журъат қилолмади¹. Сталин табиатан эҳтиёткор одам эди. Эски можаролар уни янада ҳушёрроқ қилиб қўйди. 50-йилларнинг бошида умумий миқдори тахминан 500 миллион доллар бўлган қалбаки пуллари ишлатиб юборишга уриниб кўришди. Бу ҳаракат ўз вақтида фош қилинди. Бу ишлар кўпроқ қалбаки пул ясовчиларнинг халқаро ташкилотлари томонидан қилинган эди, лекин Сталин улардан ўзи учун тегишли сабоқ чиқариб олди.

Ғарбнинг контрразведка идоралари ва молиявий доиралари бу воқеаларнинг ҳаммасини синчиклаб кузатиб турдилар. Хўп, майли,— деб ўйладилар,— қалбаки француз тангалари туфайли Москва 700 миллион доллар ишлаб олди дейлик. Аммо қалбаки пуллари ишлатишда агар Москванинг улуши бўлса, бу улуш унчалик катта эмас ва йилига бир-икки миллион доллардан ошмайди. Булар — бир тийин, чақа... Гапнинг индаллосини айтганда, СССР ҳеч қандай ташқи савдо олиб бормайди. СССРдаги давлат пул бирлиги номигагина «пул» деб аталади, у конвертация қилинмайди ва ҳеч

¹ Бу махфий тажрибахоналар бизнинг кунларимизгача ҳам яшаб келди. Улар бугун тугатилганини кўрсатувчи ҳеч қандай далил-исбот ҳам йўқ. Ҳамманинг эсида, яқинда август фитнасида кейин КПСС Марказий Қўмитасининг биносида тинтув ўтказилганида ҳамма мамлакатларнинг юзлаб қалбаки паспортлари, божхонаникидан тортиб банкларниқига қадар турли-туман қалбаки муҳрлар, бир дунё қалбаки банклар, чек дафтарчалари ва шунга ўхшаш ашёлар топилган эди. Тайёр маҳсулотга қараб ҳукм қилганда, Ленин замонидаги ГПУнинг махфий тажрибахоналари эндиликда жуда катта корхонага айланиб кетган кўринади. Собиқ СССР ҳудудини босиб кетган беҳисоб долларлар қуюни эса беҳихтиёр саволни кўндаланг қилади: бу тажрибахона ички бозорни таъминлаш йўлига ўтмаганмикин?

қайси мамлакатда ўтмайди. Бу пул халқаро валюта тизимидан ажралиб қолган. Шундай экан, коммунистлар империяси нимадан куч олади?

Бу ўринда шуни таъкидлаш зарурки, ўша йилларда СССРдагилар Қўшма Штатларни жуда ёмон билгани ва Америка қонунчилигининг энг оддий асосларидан ҳам хабардор бўлмаганлари сабабли бошлари турли-туман ғалвалардан чиқмаганидек, Қўшма Штатлар ҳам Совет Иттифоқини тузувроқ билмас эди. Урушдан аввалги йиллар давомида Америка сиёсатшунослари Германия, Японияни ва ўзларининг кекса энагалари Англияни синчиклаб ўрганишди. На Америка дипломатияси, на Америка разведкаси ўроғу болғаларнинг нақши солинган, боғ-боғ буғдойлар тасвири билан безатилган дабдабали эшикдан кириб, ичкарида нима борлигини билишга тузувроқ уришиб кўргани ҳам йўқ. Ҳали советшунослар армияси дунёга келмаганди, ҳали совет турмуш тарзининг ҳар хил жиҳатларини, совет ташқи ва ички сиёсатининг асосий йўналишларини ўрганувчи беҳисоб илмий марказларнинг компьютерлари гувиллаб ишга тушгани йўқ эди. Ҳали СССРдан гала-гала муҳожирлар ҳам кела бошлаганича йўқ эди. Шунинг учун ёкут юлдузларининг нурларини ҳар томонга таратиб турган Москва жумбоқлигича қолиб келмоқда эди.

Илк қочоқлар эса ўзларининг ва яқинларининг ҳаётларидан хавотир олиб, бирон нарса ҳақида лом-мим деб оғиз очмасдилар, мабодо гапирлишни ихтиёр қилиб қолганларида ҳам қулоқ соладиганларнинг ўзи йўқ эди. Уларсиз ҳам иш кўп эди. Ҳали Сталин билан бевосита юзма-юз тўқнашув бошланганча йўқ эди. Аксинча, Сталин Американинг оламшумул режасидаги ўзига аталган қисмни ҳафсала билан бажармоқда — яна миллионлаб одамларни қурбон қилиб, долларнинг бўлғуси ҳужумига йўл очмоқда эди.

Ўртоқ Сталин барпо этган империя ўз даври учун ғоятда ноёб ҳодиса эди. Шунинг учун у Совет Иттифоқидан ташқарида яшайдиганларнинг ҳаммаси учун, ҳатто «қардош мамлакатлар» учун ҳам ечилмас бир жумбоқ эди. У тарих ва тақдирлар ғаройиб бир тарзда чатишиб кетган, йигирманчи аср оламида қуруқликнинг олтидан бирига ўрнашиб қолган ғалати бир мамлакат эди. Маъмурий тузумига кўра СССР қадимги мустабид давлатлардан деярли ҳеч нарсаси билан фарқ қилмасди — унда ҳам пойтахтда — ҳокимияти мутлақо чекланмаган ҳукмдор ва чекка ўлкаларда ҳар қандай буйруққа мунтазир турган малайлар мавжуд эди. Мамлакат иқтисодиётининг асосини ҳамма жойдаги каби хом ашё ишлаб чиқарувчи саноат ташкил қиларди. Бу саноатда, асосан, маҳбуслар хизмат қилар, уларнинг сони 1953 йилда тахминан 12 миллионга етиб қолганди. ГУЛАГ — Солженицин тўғри қайд қилганидек, — «аҳолисининг сони жиҳатидан» ўртача Оврупо давлатига тўғри келиб қоларди. У мамлакатни хом ашёнинг ҳамма зарур турлари, шу жумладан, тилла билан ҳам таъминлаб турарди. Таъминлаганда ҳам текин таъминларди. Империянинг қишлоқ хўжалиги соҳасида кўп миллионли колхозчилар армияси ишларди. Улар Чор Россиясидаги эски замон крепостной деҳқонларидан ҳам баттарроқ аҳволга солиб қўйилганди. Деҳқонларнинг паспорти йўқ эди. Улар маҳаллий «помешчик» — раиснинг ижозатисиз қишлоқларидан ташқарига чиқа олмас, ҳатто бозорга ҳам бориб келолмасди. Агар меҳнат дафтарчасига меҳнат кунларини белгилаб чизиб қўйиладиган чизикларни ҳисобга олмаса, деҳқонларнинг меҳнати учун амалда ҳеч нарса берилмасди. Бунинг устига улар ГУЛАГ учун ва армия учун ўзига хос заҳира бўлиб хизмат қиларди. Мамлакат озиқ-овқат ва бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан ана шу тарзда таъминланарди.

Қурилиш ишининг ҳаммасида дастлабки палларда маҳбуслар меҳнат қиларди. Улар қурувчи ишчиларнинг 60 фоизини ташкил этарди. Бу жиҳатдан улар армиядаги қурилиш батальонларидан ҳам ўтиб кетарди. Қурилиш батальонлари эса қуллар меҳнатининг яна бир тури

ҳисобланарди. Қайта ишловчи саноат ва транспортда ҳам маҳбуслар ишлар, аммо бу ерда улар нисбатан камроқ эди. Аммо «эркин» ишчилар ҳатто жуда юқори малакага эга бўлсалар ҳам, жуда арзимаган маош олар ва ўта фақирона ҳаёт кечиришарди. Бунинг устига жиндай гуноҳ қилиб қўйишса тиканли симнинг нариги томонига тушиб қолишлари ҳеч гап эмас эди. Тинчлик вақтларидаги қуролли кучлар сафида саккиз миллион одам хизматда эди.

Адоқсиз қирғин ва инсоният тарихидаги энг даҳшатли уруш тегирмонидан чиқарилган халқ ана шу тарзда ҳаёт кечирарди.

Шундай қилиб:

12 миллион одам ГУЛАГда,

8 миллион армияда,

30 миллион колхозларда,

40 миллион киши саноатда...

Уларнинг ҳаммаси деярли бир хил даражадаги қуллар. Маҳбусларни бемалол отиб ташлаш, очликдан толиқтириш, оғир меҳнат билан аста-секин ўлдириш мумкин эди. Уларнинг ҳеч қанақа ҳуқуқи йўқ эди. Ҳатто уларнинг мавжудлиги ҳам, миқдори қўплигига қарамай, давлат сири ҳисобланар ва бу тўғрида гаплашиш тақиқланарди.

Армия хусусида-ку — қўяверасиз. Унинг тўғрисида «енгилмас ва музаффар» деган сўзлардан бошқа гап айтиш мумкин эмасди. Аммо ҳарбий хизматчилар маҳбуслардан ҳам камроқ ҳуқуққа эга эдилар. Кўзни қилт этмасдан туриб, тирик аскарлар устида атом бомбаси портлашини синаб кўриш мумкин эди, кейин эса омон қолганларни ҳеч қандай тиббий ёрдам кўрсатмасдан ўз ҳолига ташлаб қўйса ҳам бўлаверарди. Тўғри, улардан «сирни ошкор қилмаслик ҳақида» тилхат олинарди. Ҳатто нурланиш касалидан жон бераётганларида ҳам улар врачларига бошларига қанақа дард тушганини айтмас эдилар. Врачлар ўлим сабабини аниқлаёлмай, гангиганча қолаверардилар.

Армиядан ногирон бўлиб қайтишдан кўра ёмон нарса йўқ эди. Урушдан кейин армиядан қайтган миллион-миллион ногиронлар ҳали ҳамманинг кўз ўнгида эди. Кўкракларидagi орден ва медалларини шиқирлатиб, улар йирик Шаҳарларда вокзал ва бозорларга тўпланишар ва қўлларидан келганча учтўрт танга ишлаб, тирикчилигини ўтказишга интилишарди. Бунинг иложи бўлмаганда эса тиланчилик қилишарди. Уларнинг ҳаммаси нари борса эндигина 30 га кирган ёшлар эди. Бир куннинг ичида улар изсиз ғойиб бўлиб қолишди. Ҳамма шаҳарларда пухта режалаштирилган облалар ўтказилди. Ҳамма оёқсиз ва қўлсиз майибларни машиналарга босиб олиб кетишди. Қолбуки, улар бир неча миллион эди. Қаёққа ғойиб бўлишди экан? Бу тўғрида гапиришгина эмас, ўйлаш ҳам тақиқланган эди. Истаган генерал ва ҳатто истаган маршал ҳам худди шу тарзда ғойиб бўлиб қолиши ҳеч гап эмас эди — уларни эшлашга ва суриштиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди. Уруш йилларида армия генерали Мерецковни ўлгудай уришиб, бошидан сийиб юборишган бўлса, урушдан кейин маршал Новиков, генерал Телегин, маршал Яковлев ва яна анча-мунча одамни бундан беш баттар аҳволга солишди.

Дехқонларни истаган аҳволга солса бўлаверар эди. Уларга на нафақа, на ёрдам пули бериларди, аммо меҳнат фаолиятини йўқотиб қўйганларга шапалоқдек томорқа орқасидан тирикчилик қилишга рухсат тегарди. Лекин бу томорқани хоҳлаган вақтда тортиб олиб қўйишлари, уйнинг устига бульдозер солиб юборишлари, ўзини эса қамаб қўйишлари ёки бирон яланг далага курт-кумурсқага ем бўлгани ташлаб келишлари мумкин эди. Бу усул кўпдан бери ишлатилавериш қилишга айланиб қолганди.

Ҳамма жиноятлар «ҳукмрон синф» сифатида қараладиган ишчилар номидан қилинарди, лекин ишчининг ўзи икки пуллик кадр-қимматга эга эмасди. Ишчилар ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун курашда ҳеч қанақа восита билан

химояланмаганди. Агар бирор одамнинг оғзидан «ишташлаш» сўзи бехосдан чиқиб кетса, шунинг ўзи учун ҳаётидан жудо бўлиши ҳеч гап эмасди. Меҳнат хавфсизлиги ибтидоий савияда эди, одамлар силласи қуригунча ишлатиларди, иш шароити баъзан маҳбусларникидан баттар бўларди, ишлаб чиқариш анжомлари эскирган ва ишдан чиққан, япаш тарзи эса ақл бовар қилмайдиган даражада оғир бўларди. Оқибатда ишчиларнинг жуда кам қисми зўрға ўзининг фақирона қафасига етиб борарди. Мамлакат сўз билан ифода қилиб бўлмайдиган қашшоқлик гирдобиди ҳаёт кечирарди. Эркаклар уруш йилларидан қолган шинеллар ва пахталикларида юришар, оғир рўмолларга ўранган, оёғига кигиз этик кийиб олган аёллар ўттиз ёшдаёқ ўтин бўлиб, қари хотинга ўхшаб қоларди. Костюм кийган одамни ё бирон катта бошлиқ, ё жосус, ёки бўлмаса йирик жиноятчи деб ҳисоблашарди. Замона русумига қараб кийинган аёл эса бирор йирик амалдорнинг хотини ёхуд ўйнаши бўлмаса, «ғарб олдида сажда қилгани учун» бемалол қамалиб кетиши мумкин эди.

Жуда оз сонли техник зиёлиларнинг аҳволи бир қадар тузук эди. Улар турма ва авахталардан чиқариб юборилганида, уруш йилларида ва ҳозир янги қуроллар намуналарини лойиҳалаштирганлари ва яратганлари учун кўкракларида лауреатлик нишонлари ярқирарди. Уларга маошни ҳам тузукроқ беришарди, боқувлари ҳам чакки эмасди. Ҳатто фан номзодларига ва полковникларга «лимитлик» деб аталмиш махсус магазинлар очиб қўйишганди. Бу магазинларда оддий одамларникига қараганда буюмлар кўпроқ бўларди. Шу йўл билан ўз ҳолатларидан мамнуният туйғуси уйғонар, улар имтиёзларидан ғурурланиб, ўзларининг ашаддий қул каби ҳуқуқсиз эканини ҳам унутардилар.

Шундай қилиб, жуда юзаки таҳлил қилингандаёқ қулдорлик давлатининг ғоят ибтидоий нусхаси намоён бўларди. Бу давлатда миллий даромаднинг ҳаммасини Сталиннинг ўзи ва унинг ҳар нарсага қодир номенклатураси ўзлаштиради ва уни ўз билганича тақсим қилади.

Номенклатура урушдан аввалгига қараганда янада қудратли бўлиб чиқди. Уруш йилларида номенклатура юқори мартабали ҳарбийларнинг либосини кийди. Бу эса уларга Урарту давлати каби кўҳна ва мункиллаган бўлса-да, «янги типдаги» давлат деб ҳисобланадиган салтанат бағрида ўзининг кадр-қимматини чуқурроқ англашга имкон берди. Ахир, бу давлатни давлат қиладиган, унинг мавжудлигини таъминлайдиган куч номенклатурада! Номенклатура ижроия ҳокимиятнинг қудратини таъминлайдиган ягона восита сифатида махфий полициянинг баҳайбат аппаратидан фойдаланади. Махфий полиция эса урушдан кейин яна НКВДдан МГБ деб ўзгартирилди. Аммо бу билан асл моҳият ўзгариб қолгани йўқ. Махфий сиёсий полиция ГУЛАГнинг энг олис қамоқхоналаридан Кремлдаги хоналаригача чўзилиб кетган ҳаддан зиёд катта концентрацион лагернинг ҳар бир нафасини назорат қилиб турарди. Яширин полициянинг олий табақаси номенклатуранинг юраги билан чирмашиб кетди ва ўз панжаларини ҳамма қитъаларга узата бошлади. Шу тарзда у секин-аста номенклатуранинг қиличи, қалқони ва жисмига айлана борди.

Кўксиди олий жанговар нишонлар, елкасида тилла погонлар билан номенклатура забт этилган мамлакатда ўзининг ҳукмдорлик мавқеи мустаҳкам эканини, истиқболи порлоқ ва имкониятлари битмас-туганмас эканини жуда яхши англари. У яна шуни яхши билардики, большевиклар партиясини аллақачон «давлат» деган нарса билан чатишиб кетган, «давлат» тушунчаси эса аллақачон «партия» деган маънони англададиган бўлиб қолган. Шунинг учун ҳам номенклатура чин кўнгилдан бутун давлат мулкени, шу жумладан аҳолини ҳам ўзиники деб қараб, енгилмас ва битмас-туганмас қудрат касб этди.

Эндиликда ўртоқ Сталиндай доҳий номенклатурага мутлақо кераксиз бўлиб қолди. Қолаверса, у номенклатурага бор имкониятларини ишга

солиб, кенг қанот ёзишга ҳалақит бермоқда эди. У муттасил равишда шахсий хавфсизлик ҳақида, масъулият тўғрисида ўйлашга мажбур қилар, эрта-ю кеч кабинетда иш жойида ўтиришга ундаб, иштаҳани бўғарди. Иш жойига эса истаган дақиқада махфий полиция ходимлари бостириб кириши, ўлгудай калтаклаб оёғидан судраб чиқиб машинага улоқтириши ва олиб кетиши, ўша куннинг ўзида бирон ертўлада отиб ташлаши мумкин эди. Буларнинг бари асабга тегар ва янги доҳий ҳақида ўйлашга ундар эди. Аммо маълумки, хаёллар ҳеч қачон ўзидан-ўзи рўёбга чиқиб қолмайди, унинг ҳаётда амалга ошиши учун узоқ вақт тер тўкиб ишлаш керак.

Кунлардан бирида «Монд» деган француз газетаси ўз ўқувчиларига Совет Иттифоқидаги бошқарув тизимини кўрсатиш мақсадида ҳажвий сурат босиб чиқарди. Унда Сталин тасвирланган бўлиб, ҳар бир қўнтагидан, кителининг этакларидан, этигининг қўнжларидан кичкина-кичкина Сталинчалар термулиб турарди. Бу — ҳақиқат эди, лекин жуда жўнлаштирилган ҳақиқат эди. Кичкина Сталинчалар кўз очиб юмгунча бирлашиб олишади ва «барча халқларнинг буюк доҳийси»дан ҳам зўрроқ бир кучни барпо этишади. Номенклатура жуда аниқ белгиланган ва жуда қаттиқ кўриқланувчи чегараларига эга бўлган ўз давлатига бирлашиб олганди.

Бу жараён шунчалик аниқ-равшан эдики, ҳатто кўп жилдлик «КПСС тарихи» ҳам ундан кўз юмолмади. «1946 йилда ВКП(б) Марказий Кўмитасидаги мансаблар номенклатураси ишлаб чиқилди ва тасдиқланди, — деб қуруққина маълум қилади партиянинг расмий тарихи. — Раҳбар кадрлар билан ишлаш режали асосда олиб бориладиган бўлди, уларнинг сиёсий ва ишчанлик сифатларини мунтазам равишда ўрганиш ва текшириш мумкин бўлиб қолди, кадрларни кўтаришда, тайинлашда ва вазифасидан озод қилишда муайян имкониятлар пайдо бўлди ва қатъий тартиб ўрнатилди. Иттифоқчи республикалар марказқўмидаги, ўлка, вилоят, шаҳар ва район кўмиталаридаги мансаблар номенклатураси кенгайтирилди». Аммо расмий тарих ҳамма нарса ҳақида хабар берса берадики, Иккинчи жаҳон урушининг сўнги садолари тиниши биланоқ Сталин билан номенклатура ўртасида бошланиб кетган ҳаёт-мамот курашининг янги давраси ҳақида лом-мим деб оғиз очмайди. Бу курашнинг аввалги ҳалқаларидан фарқи шунда эдики, энди номенклатура анча қудратлироқ бўлиб қолган, Сталин эса анча қолдан тойганди. У аста-секин қарилик асоратига илиниб, мияси суюлиб бормоқда эди. Энди у теварагидаги бўрилар ва қашқирлар учун осон ўлжа бўлиши ҳеч гап эмасди.

Уруш вақтларидаёқ номенклатура доҳийнинг заифлашиб бораётганидан далолат берувчи бир нечта воқеага гувоҳ бўлганди. Немислар Ленинград яқинидаги Мга бекатини ишғол қилиб, шаҳарни тўла қуршаб олганларида ҳамма энди Ворошиловнинг аҳволига маймунлар йиғлайди деб ўйлаган эди. Вазиятнинг чатоқлиги нафақат Ворошиловнинг ҳаддан ташқари лаёқатсизлик билан кўмондонлик қилганида, балки немислар Мгани ишғол қилгач, ўзини йўқотиб қўйган кўмондоннинг бу ҳақда Москвага хабар қилмаганида ҳам эди. Сталин навбатдаги ҳарбий ҳалокатни немис радиосининг ахбороти орқали эшитди. Ворошиловнинг ўзи отиб ташланишига имони комил эди. Ёхуд суягим қамоқда чириса керак деб ўйларди. Уруш вақтининг қонунарига кўра шунда адолатли иш қилинган бўларди. Ғарбий фронтнинг армия генерали Павлов бошчилигидаги ҳамма кўмондонлиги отиб ташлангани ҳали ҳамманинг эсида эди. Аммо бунақа воқеа бўлмади. Ворошиловнинг ортиқча кўрққани қолди, холос.

Номенклатура бу ҳолатни ўзининг тўла эркинлигига эришиш, ҳар қандай масъулиятдан қутулиш йўлидаги биринчи қадам деб қабул қилди. Номенклатуранинг энг ардоқли орзуси ҳам аслида шу эди.

Жданов билан бўлган воқеа яна ҳам аломатроқ бўлди. Сталиннинг столи устида унинг энг яқин малайининг кирдикорларини фош этувчи ҳужжатлар қалашиб кетди. Жданов — пиёниста, эртадан-кечгача ичади,

ҳеч қанақа иш қилмайди. Хоин. Шаҳарни топшириш тўғрисида немислар билан тил бириктирган. Жамки Ленинград партия ташкилотини Сталинга душман қилиб қўйган. Шу йўл билан Ленинград вилоятини СССРдан ажратиб олишни, вилоят заминида мустақил давлат тузишни ва унда ўзи доҳий бўлишни ният қилган. Бу режани амалга оширмоқчи эканини шундан ҳам билса бўладикки, Ленинградда ўртоқ Сталиннинг битта суратига Ждановнинг тўрттадан сурати тўғри келади. Ўғри. Болтиқ бўйи давлатлари қўшиб олинаётган кезларда у 400 минг фунт-стерлинг пулни ўзлаштирган ва ғарб (Скандинавия) банкларига ўтказиб юборган. Ленинград қамали йилларида Жданов томонидан тузилган махсус команда кимсасиз уйларда изғиб юриб жиндай қимматга эга бўлган ҳар қандай нарсани йиғиб кетган. Улар қатто очликдан ўлган кампирларнинг бармоқларидаги никоҳ узукларини суғуриб олишдан ҳам ҳазар қилган эмас. Ҳозирги вақтда қиммати тахминан 7 миллион сўмга тўғри келадиган бойликлар учта дала ҳовлининг махфий жойларида ва бир қатор ишончли одамларда сақланмоқда.

Доҳий ҳеч қанақа чора кўрмай сукут сақлади. Орадан кўп ўтмай Жданов қўқисдан ўлиб қолди. Бу гаплар анча-мунча одамга маълум эди, шунинг учун унинг ўлими ҳақида ҳар хил миш-мишлар кўпайди. Ўша кезларда марҳумнинг дала ҳовлиларида ва шикор қўналғаларида ҳар хил комиссиялар ивирсиб қолди, ёпиқ юк машиналарида алланималар олиб кетилди, кейин эса машҳур Ленинград иши бошланди. Унинг оқибатида Жданов шов-возлари битта қўймай отиб ташланди. Уларга қўйилган бошқа айблар ичида «шахсий бойишга интилиш тарзида кўринган ахлоқий бузуқлик» ҳам бор эди. Судда ҳовуч-ҳовуч олтин тангалар, бриллиантлар, заргарлик буюмлари ва қадимий орденлар намоён қилинди. Шундай қилиб, мамлакатдаги ҳамма ҳаёт сингари масъулият ҳам табақалаштирилган эди. Қай бир гуноҳлари учун Ждановни кечирса бўларди, аммо худди шундай айблари учун пастроқ даражадаги номенклатура кечирилмас эди. Худди шу ҳолат номенклатурага хуш келмас эди.

Сталин учун мутлақо аён эдики, номенклатура худди яширин миллионер Корейка каби, яхши замонлар келишини орзу қилиб, ҳозирча панада писиб туришти. У ҳозирдан ҳокимиятини мустаҳкамлаб боряпти, моддий бойликлар тўплайпти, фурсат келганда ҳукмдор синфларнинг оқсуяк зодагонлари каби ҳеч қандай чекланишларни назар-писанд қилмай роҳат-фароғат қўйнига чўмади. Албатта, уларнинг ҳаммаси катта орзу-умидлари билан ҳамма халқлар доҳийсининг йўлбарсники янглиғ кўзлари мангу юмилишини орзиқиб кутмоқда. Ўзини истаган дақиқада ўлдириб юборишлари мумкин эканини англаган Сталин баъзан қатъиятини йўқотиб қўярди, баъзан эса ақлдан озар ҳолатга тушиб қолардики, бу номенклатурага қарши курашнинг аниқ ва самарали режасини ишлаб чиқишга ҳалақит берарди.

Ёвуз табиатли қонхўр доҳий номенклатурани қаттиқ қолипларга солиб қўйганди. Номенклатура бу қолип ичида бўғилиб кетган ва ҳолдан тойганди. Лекин шундай бўлса-да, у, барибир, Сталиннинг номенклатураси эди. Уни доимий низолар ва бир-бирининг устидан чақувлар ичдан кемириб ётарди, бу эса Сталинга курашнинг янги ҳалқасида ғалаба қозониш учун жуда яхши имкониятлар берарди. Ва эҳтимолки, агар доҳий ёшроқ бўлганида, у ғалаба қилмаган тақдирда ҳам, 1937 йилдаги каби ютқазиб қўймасмиди? Аммо Сталин анча қариб қолганди, бир вақтлардаги партиявий ихтилофларнинг беқиёс устаси сўниб бораётганди.

Чақувлар эса ёмғирдай ёғишда давом этарди.

Молотов. 1939 йилда Германияда бўлганида Гитлер ҳукуматидан катта миқдорда пора олган. Уни Швейцария банкида махфий ҳисобга қўйиб қўйган. Уруш йилларида иттифоқчилардан бир неча марта катта поралар олган. Уларни Америка ва Англиянинг бир қатор банкларига қўйган. Хотини

орқали жуда қудратли яхудий молиявий доиралар билан алоқада бўлган. Молотов Нью-Йоркдан Вашингтонга поездда кетаётганда шу доиралар уни ёллашган. Молотов СССРдаги мавжуд тузумни жаҳон сармоёси фойдасига «ўзгартириш» мажбуриятини олган.

Берия. Бу одам ёшлигидаёқ қизил террор ва бебошвоқ босқинлар даврида беҳисоб бойликларни қўлга киритган. Уларни ўша пайтдаёқ хорижга жўнатган. Вақт ўтган сайин унинг ҳашаматга ва қимматбаҳо тошларга иштиёқи нафақат сўнди, балки яна ҳам кучлироқ бўлиб қолди. Террор даврида Ежов четлаштирилгандан кейин НКВДга бош бўлиб олгач, миллионлаб одамлардан мусодара қилиб олинган бойликларни беназорат ўзлаштирди ва ҳатто уларни воситачи дўконлар орқали соттириб, пулини киссасига солишдан тортинмади. У чет эллар билан доимий алоқада бўлган. Уруш йиллари душман билан мунтазам боғланиб турган. Шундан фойдаланиб, жуда катта маблағни ғарб валютасида Швейцария банки ва Швейцариядаги қирол банкидаги махфий ҳисобларга қўйган. 1951 йилда Сухумида инглиз разведкасининг резиденти билан махфий тарзда учрашган. Бу учрашувда тез орада Совет Иттифоқида бўладиган ўзгаришларга ва раҳбариятнинг тўлалигича ўзгаришига ишора қилган.

Бундан ташқари яна кўплаб чақувлар: Булганин, Маленков, Микоян, Хрущёв, Ворошилов, Вишинский... Булар олий табақа. Жиндай куйирокда нималар бўлаётганига ақл бовар қилмайди.

«Мутлақо махфий. ВКП(б) қошидаги партия назорати Комиссиясига.

Давлат аҳамиятига молик. Алоҳида папка.

...1948 йил 26 июнда соат 01:30 да Виттенберг темир йўл бекатига (Германиянинг совет оккупацияси зонасида) № В—640—07 рақамли совет ҳарбий эшелони келди. Унга урушдан кейинги хирожлар ҳақидаги битимга кўра техник анжомларни ортиб, СССР ҳудудига олиб кетиш топширилган эди. Эшелонга махсус вагон тиркалган бўлиб, уни «Смерш» офицерлари кўриқлаган. Бу офицерларга Москвадан юборилган подполковник Иван Герасимович Степанов бошчилик қилган. Подполковник Степановнинг қўлидаги яширин ҳужжатга кўра махсус вагонга нацистлар партияси ва гестапонинг маҳаллий архивидан олинган ўлжа ишлар ортилган. Аммо биз рад қилиб бўлмайдиган далилларни қўлга киритдик — уларга кўра вагонларга 45 (қирқ бешта) кўрғошин қути ортилган, уларнинг ичига қимматбаҳо маъданлардан, олтиндан ишланган буюмлар, ёмби тиллалар ва платиналар жойланган. Бу буюмларни СССРда қабул қилиб оладиган одамнинг номи кўрсатилмаган...

Эшелон одатдаги маршрут бўйича Варшава ва Брестдан ўтиб, кейин Москвага бориши керак эди. 29 июль куни кечаси соат 2 да эшелон Брест чегара бекатига етиб келди. Бекатнинг ҳарбий коменданти чегарачи қўшинлар майори Сухоруков томонидан эшелон текшириб кўрилганда махсус вагоннинг кўриқчилар билан бирга ғойиб бўлгани маълум бўлди. Эшелон босиб ўтган йўллардаги текширув шуни кўрсатдики, юқорида зикр этилган вагон Польша билан чегарадош Одердаги Франкфурт бекатидаёқ ғойиб бўлган. Махсус вагоннинг ғойиб бўлиш тафсилотларини аниқлаш йўлидаги ҳамма уринишлар натижа бермади, чунки органлар тафтиш ўтказишга ёрдамлашмади...»

Куйида Шкирятовнинг эгри-бугри имзоси. Ундан куйирокда эса Сталиннинг фармойиши: «Ёрдамлашмади» дегани нимаси?! Урт.Абакумов! Подполковник Степанов қамоққа олинсин ва менга хабар қилинсин!»

Сизнинг 1948 йил 14 сентябрдаги № 1884—486 рақамли фармойишини-гизга.

Махфий. ВКП(б) қошидаги МПКга.

Ўртоқ Шкирятов М.Ф.га.

Вазирлик кадрлари таркибида подполковник Иван Герасимович Степанов ҳисобда турмайди...»

«Мутлақо махфий. Давлат Хавфсизлиги Вазирлигига.
Давлат аҳамиятига молик!
ВКП(б) Марказқўмининг аъзоси,
СССР Маршали (матнда шундай — И. Б.)
ўрт. Л. П. Берияга

1949 йил 15 май.

Жорий йилнинг феврал ойида ВКП (б) Марказий Қўмитасининг Халқаро бўлими Марказқўмининг Ишлар Бошқармаси орқали яширин агентурадан фойдаланган ҳолда Швейцария банкларида сохта фамилиялар, тахаллуслар номига бир қатор йирик ҳисоблар очган. Депозитларни очиш учун олтин, қимматбаҳо тошлар ва платинадан фойдаланилган. Улар СССР, Германия ва Чехословакиядан Шарқий Оврупо мамлакатларидаги коммунистик партиялар учун бепул ёрдамга мўлжалланган махсус юклар билан бирга олиб чиқилган...

Қуйидаги ҳисоб эгаларининг фамилия-лақаблари аниқланди:

Климов Владлен Николаевич — 800 минг швейцария франки.

Николаев Иван Федорович — 500 минг швейцария франки.

(Шундан сўнг яна еттига сохта фамилия келтирилади)... Текширув шуни кўрсатдики, юқорида саналган шахсларнинг ҳаммаси ВКП(б) Марказий Қўмитаси қошидаги Марказий Партия Назорати Комиссиясининг ходимларидир...

Климов Владлен Николаевич — ўртоқ Матвей Федорович Шкирятовнинг тахаллусидир...»

Имзо: В. Деканозов. Берия қайди: «Сиёсий бюрога маълум қилинсин».

Ундан кейин нима бўлгани маълум эмас, аммо шуниси мутлақо аёнки, партия билан давлат хавфсизлиги нимаики қаровсизроқ қолган бўлса, ҳаммасини бажону дил ўғирлаб, бир неча марталаб паҳлавонларча бир-бирларининг тумшукларига тушириб келишган. Бунинг устига виждонлари қилт этмаган ҳолда бир-бирларини шарманда қилаверганлар. Улар бу ҳақда Сталинга ахборот беришар экан, ҳар гал ғазабдан титраб-қақшаганлар, гўёки бу билан ўзларининг мусаффо-ю покиза эканликларини намоиш қилгандек бўлганлар.

Аммо гап бунда ҳам эмас эди. Хавфсизлик органлари ўзлари ВКП(б)нинг бор-йўғи бир жанговар отряди эканликларини унутиб, кутилмаганда жонажон партияларига нисбатан ошкора муҳолифлик йўлига ўтиб олдилар. Улар тўла мустақилликларини намоиш этиб, фақат ўз майли билангина ҳаракат қила бошладилар. Шундай таассурот туғилдики, СССРда сиёсий тузум битта партиялилик асосига қурилган бўлса-да, кутилмаганда иккита сиёсий партия майдонга келди. Уларнинг иккови ҳам ашаддий сўл партиялар бўлиб, бир-бирларига очикчасига қарши турардилар. Хавфсизлик органлари фаолроқ ва уюшганроқ эдилар, шунинг учун партиядан устун келиш имконига эгадек, сўнгра уни бутунлай мажақлаб ташлаши ёхуд ўз бағрига тўлалигича сингдириб юбориши мумкиндай туюлди. Чекистлар учун бирон-бир райком котибини қўлга олиш, унинг пўлат сандиғини очиб у ердан чет эл валютасини мусодара қилиш ёхуд ундан ҳам эътиборлироқ бирон нарса топиш, кейин уни ўзлари билан олиб кетиб, истаган кўрсатмаларини суғуриб олиш ва уларни Сталинга пеш қилиб, рақибларига яна бир қақшатқич зарба беришнинг ҳеч қанақа қийин жойи йўқ эди. Партия ва чекистлар номенклатурасининг икки табақаси мамлакатда чекланмаган ҳокимият учун ошкора кураш бошлади. Кураш жараёнида уларнинг ҳар қайсиси мағлуб бўлиб қолиш эҳтимолини ўйлаб, қўлига тушган нарсанинг

ҳаммасини валютага айлантириб, уни ошиғич тарзда хорижга ўтказишга киришди.

Шундай афсона бор. Гўё Сталин уруш йилларида атиги иккита хато қилган эмиш — у номенклатурага Оврупони кўрсатишти ва Оврупога номенклатурасини намойиш қилишти. Европа даҳшат ичида улардан юз ўтиришти, лекин номенклатура эса, аксинча, севимли доҳий уларни кўп йиллар мобайнида чалақурсоқ ҳолда ушлаб турганини англаб, Оврупога яқинлашиш кони фойда эканини ҳис қилиб, унга талпина бошлапти. Улар мустақил равишда Темир пардадан тешиklar очишга киришганлар. Темир парданинг ўзи ҳам нариги томондан долларнинг тазйиқи остида ҳилпираб бўшаша бошлаган эди. Бадавлат давлатни талаб адо қилган ва ўзи қириб ташлаётган қуллар меҳнати самараларини ўзлаштирган, ебтўймас ва сотқин партократия юқориқ даражадаги ҳашамат бағрига талпинди. Куруқликнинг олтидан бир қисми унга бутунлай торлик қилиб қолган эди. У Франциянинг ложувард соҳилларида, Италия пляжларида, Майами курортларида, Ўрта ер денгизи тўлқинларининг шовурини эшитиб, турфа хил рангдаги реклама чироқларидан кўзлари қамашиб, олий қасрларда ва энг зўр меҳмонхоналарда умригузаронлик қилишни истаб қолганди. Улар ғарбчасига иззат-икромда бўлишни, хизматкорлар ғарбчасига хизмат кўрсатишини, ғарбчасига ҳузур-ҳаловатда бўлишни исташарди. Аммо ғарбнинг ўзида ҳам бунақа ҳаёт кечирिशга ҳамманинг қурби келавермайди. Шу сабабдан ғарбча ҳаёт тарзи янада ардоқлироқ ва жозибадорроқ кўринарди. Шунинг учун ҳам партократия СССРнинг давлат олтин захирасини ташкил қилувчи 12 минг тонналик тилласига суқланиб-суқланиб қарашларини қўймас эди¹. Бу тиллани Сталин миллионлаб маҳбусларнинг ҳаёти эвазига тўплаган ва ўзининг оламшумул режаларини рўёбга чиқариш учун авайлаб асрар эди.

Ҳа, бу олтин давлатники эди. Аммо партия билан давлат бир нарса эмасми, ахир? Демак, бу олтин партияники ва ёлғиз партиягина унга эгалик қила олади. Партия оғзидан суви келиб, мамлакатнинг битмас-туганмас ер ости бойликларига кўз тикарди. Бу ердаги нефт ва бошқа қимматбаҳо хом ашёларни ғарбда жуда қадрлашади. Уларнинг ҳаммасини долларга чақса борми? СССР дунёдаги энг арзон ишчи кучи ва замбарак ўқига текин ем ўлкаси деб ҳисобланадиган бўлиб қолганди. Номенклатура шу юртдаги ҳамма миллий бойликни, шу жумладан, аҳолини ҳам чин юракдан ўзининг хусусий мулки деб ҳисоблай бошлади. Кураш шу масала теварагида борди. Ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, номенклатура давлат тарзида шаклланиб бўлиши биланоз доҳийнинг учун ва бойликларга эгалик қилиш ҳуқуқи учун фуқаролар уруши бошланади.

Кўпгина одамларнинг фикрича, номенклатурадаги гражданлар урушини Сталиннинг ўзи бошлаган ва авж олдирган. Бу билан у номенклатура учун навбатдаги қирғинни тайёрлаган. Бу гапда, албатта, жон бор, аммо бу гал доҳий навбатдаги қирғинни 1937 йил нусхалари асосида тайёрлаб, ўз кучига анча ортиқ баҳо бериб юборган эди. Бунга ўхшаш ишларда такрорга йўл қўйиш жуда ҳам хатарлидир. Номенклатура доҳий режасига ғаройиб бир янгилик олиб кирди. Бунақа янгиликдан авваллари фойдаланилмаган эди. Мамлакат узра антисемитизмнинг қора булутлари соя ташлай бошлади. Бу булут бир неча муддатга жанг майдонини тўсиб қўйди. Булут таркаганда эса, Сталин оламдан кўз юмиб бўлган эди, давлат хавфсизлиги тор-мор қилинган, унинг Берия бошчилигидаги раҳбарияти эса шафқатсизларча отиб ташланган эди, партия эса худди эртақлардаги паҳлавонлардек қайнаб турган қозондан янада яшариб, янада кучли бўлиб, сакраб чиқиб олганди. У намо-

¹ Ўша кезларда АҚШнинг олтин захираси 14 минг тоннани ташкил қиларди. СССРникидан жиндай ортиқ эди, холос. Аммо ҳаёт даражаси эса қиёс қилиб бўлмайдиган даражада юқори эди. Олтин захирасини сарфлаш тўлалигича халқнинг ихтиёрида эди. Ҳукумат харажатларининг охирига центигача халқ назоратида эди. Айни ана шу назоратда АҚШ кудратининг асоси мужассамдир.

йишкорона тарзда ВКП(б) деган эски номини улоқтириб ташлади ва ўзига КПСС деб янги ном қўйиб олди¹.

Салкам йигирма йил давом этган оғир урушдаги ғалабадан кейин нафасини ростлаб олган партия номенклатураси сўнгги йилларда ўзи орзу қилган янги ҳаётга тайёрлана бошлади. Партия ва давлатнинг янги раҳбари вази-фасига собиқ Сталин Сиёсий бюроси аъзолари ичидаги энг пачағи, энг кўрқоғи ва энг кўнғилчани Никита Хрушчев кўрсатилди. Номенклатура Хрушчевни ўзининг айтганларини оғишмай бажарадиган оддий бир қўғирчоқ деб ҳисобларди. Бу одам бир вақтлар Сталиннинг буйруғи билан тўғридан-тўғри Сиёсий бюронинг мажлисида тер босиб, ҳансираб рақсга тушган ўша Хрушчев эди. Ўшанда ҳамма аъёнлар чапак чалиб туришган ва роса хоҳлаб кулишганди. Сталин эса кулавериб кўзидан ёш чиқиб кетганди.

Аммо Хрушчев номенклатуранинг чирмандасига аввалгидек итоаткорлик билан ўйнайверади деган умидлар чиппакка чиқди. Чекланмаган ҳукмдорлик мазасини татиб кўрган Хрушчев нафақат номенклатуранинг ардоқли орзуларини рўёбга чиқарди, балки армияга таяниб туриб, унинг ҳақ-хуқуқларини янада чеклашга уриниб кўрди. Аммо ундан номенклатура бир муҳим ишни бажаришни истаган эди — Хрушчев буни адо этди. Номенклатура чегарасиз ўзбошимчаликка интиларди. Хрушчев замонида шундай бир «муқаддас шартнома» тузилдики, бу номенклатура «салтанати» фуқароларининг шахсий хавфсизлиги ва эркинлигини, қонун қаршисида уларнинг устунлигини кафолатларди. Бу ўша номенклатура орзу қилган ўзбошимчаликлар салтанатига йўл очарди. Шунинг қайд қилиш керакки, кейинчалик 1991 йилнинг августига қадар бу битим ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда бузилгани йўқ. Фақат 1991 йил августидагина олий табақа номенклатурачилардан бир қанчаси турмага тушиб қолди. Бу эса қолганларига ғойиб бўлиш имконини берди.

Сталин замонасидаги энг ёқимсиз сиймолар ҳам ортиқча шов-шувсиз (ёки Молотов, Маленков ва Каганович каби жиндай шов-шув билан) нафақага жўнатилди, лекин улар аввалги имтиёзлари ва наъматларнинг ҳаммасидан фойдаланишда давом этдилар. Ҳатто Сталиннинг даҳшатли жиноятлари элу юртга ошкор қилингандан кейин ҳам бу ҳол марҳум мустабиднинг оиласи мақомига заррача таъсир кўрсатгани йўқ. Унинг қизи Марказий Кўмита номенклатураси ҳисобида туришда давом этди ва ҳамма имтиёзлардан бемалол фойдаланаверди. Фақат бир киши — Сталиннинг Василий деган

¹ Совет тарихининг 1949 йилдан 1953 йилгача бўлган кўп ғаройиб даври ҳақида кўп жилдлик тадқиқотлар ёса арийди. Бакуват қалам эгасининг қўлига тушиб қолса бу давр ақл бовар қилмайдиган ажойиб бир қиссага айланади. ВКП(б) Марказкўми қаърида ўйлаб чиқилган космополитизмга қарши кураш компаниеси, аслини олганда, давлат хавфсизлигининг юзига урилган тарсаки бўлганди. Лубянкадагилар ўзларини ўнглаб олгунча, уларга яна «Врачлар иши» кўндаланг қилинди. Бу ишга чекистлар оч ит суякка ёприлгандай ёпишиб олишди. Улар бир иш замирида партия Марказий Кўмитаси ва Сиёсий бюросини бутун таркиби билан асфаласофинга жўнатиш имкони борлигини кўрдилар. Аммо чекистлар намоён бўлган имкониятлардан жазавага тушиб, шўрлик врачлардан уларнинг ҳокимият ва партия раҳбарияти билан жинояткорона алоқалари ҳақида кўрсатмаларни қоқиштириб олишга киришган ҳам эдиларки, Сталиннинг буйруғи билан давлат хавфсизлиги вазири Виктор Абакумов кўкқисдан ишдан бўшатилди ва дарҳол қамоққа олинди. Унинг ўрнига партия аппаратида хизмат қилган Игнатъев тайинланди. Янги министр аниқлаган биринчи масала шу бўлдики, кўп йиллардан бери Сталиннинг шахсий котиви бўлиб ишлаб келган Поскребишев халқро синозмиз билан алоқада экан. Уни тўғридан-тўғри доҳийнинг қабулхонасидан қўлларига кишан солиб, судраб олиб чиқиб кетишди, лекин Лубянкага эмас, ВКП(б) Марказкўми биносидаги махсус турмага олиб боришди. Сўроқда Поскребишев Сталин сиёсий бюронинг эски таркибини ва МГБ раҳбариятини тўлалигича маҳв этишга қарор қилганини гапириб берди. Сталин уларнинг ўрнига янги одамларни қўймоқчи бўлган. Шахсан Поскребишевнинг ўзи кенгайтирилган бюронинг 25 кишлик рўйхатини тузган. Янги Сиёсий бюрога Брежнев ҳам киритилган экан — у ўзининг шоввозлариники янглиг ташқи қиёфаси билан Сталинда яхши таассурот қолдирган экан. Бир неча кундан кейин 1953 йил 28 февралда (эълон қилингандай, 5 мартда эмас) Сталин Кунцеводаги дала ҳовлисидан жонсиз ҳолда топадилар. Кейин эса армия давлат хавфсизлигини танклар билан мажақлаб ташлашди. Курашлар қизғида давлат хавфсизлиги «социалистик давлат»нинг бу реал учинчи кучини унутиб қўйган эди. Доно партиямиз эса уни вақтида эслаган.

ўғлигина бундан истисно бўлди. У 25 ёшида генерал-лейтенант эди, болалигидан теварагини хушомадгўйлар ва малайлар қуршаб олганди. У валиаҳд эканига чиндан ҳам ишониб қолганми, ҳар ҳолда ўзини шаҳзодадек тута бошлади. Давлат тўнтариши тегирмонига тушиб қолган кезларида отасининг ўлдирилгани ҳақида ошқора гапира бошлади, янги доҳийларни зўравонлик билан давлат тепасига келган одамлар деб атади. Холбуки, эски сулолавий анъаналарга кўра отаси ўлгандан кейин ҳокимият унга тегиши керак эди. Унинг бақириб-чақиринлари ҳаммининг жонига тегиб кетди. Уни ҳибсга олишди ва авиация маршали Новиков устидан ёлғон чақув ёзишда айблаб, саккиз йил қамоққа ҳукм қилишди. Аммо орадан кўп ўтмай, қамоқдан озод қилишди, генерал нафақасини тайинлаб, Қозонга жўнатишди, ярим йил ўтгандан кейин уни ўз тўшагида ўлиб ётган ҳолда топишди. Афтидан, у ортиқча гапларни жаврашдан қолмаган кўринади.

Сталиннинг қизи Светлана бўлса, акасининг қисматидан ибрат олиб, хорижга қочишни афзал кўрди. Хорижда у телекамералар қуршовида — ҳаммининг кўз ўнгида совет паспортини куйдириб ташлади ва Қўшма Штатларга ўрнашди. У Швейцария банкидаги Сталиннинг пулларини излаб топди ва судлашиб ўз улушини ундириб олди. Бир неча китоб ёзиб, отажонининг ва барча коммунистик тузумнинг ваҳшиёна моҳиятини ёрқин кўрсатиб берди. Биржа олди-соттисида чуви чиқди ва қутилмаганда яна СССРга қайтиб келди. Гарчи у кезларда унинг китобларини ўқигани ва тарқатгани учун анча-мунча одам қамоқларда ўтирган бўлса-да, Светлананинг ўзини аёл маликадай кутиб олишди: унга дарҳол шахсий нафақа тайинланди, квартира берилди, шофери билан бирга машина ажратилди. Номенклатура салтанатининг фуқароси ўзининг ҳамма имтиёзларини бир умрга олади ва ҳеч қачон фуқароликдан маҳрум этилмайди. Аммо, СССРдаги энг учига чиққан имтиёзли ҳаёт АКШдаги энг камсукум турмуш билан қоғиштиришга ҳам ярамайди. Светлана эса аллақачон АКШдаги ҳаётга кўникиб қолган эди. Яна қутилмаганда у хорижга қайтиб кетди. Ҳеч ким қаршилиқ кўрсатгани йўқ. Асл малика бўлгандан кейин хоҳлаганини қилади-да. Номенклатура унинг отасини йўқотар экан, айна ана шуни мўлжалга олган эди...

Аммо Хрушчев ҳам қутилган умидларни унча оқлолмади. У Сталин қамоқларидаги миллионлаб маҳбусларни уйларига қайтарди, номенклатурага қарши Сталин жиноятлари ҳақида бутун дунёга ошқора жар солди ниҳоят, партия ҳаётининг мақталган ленинча нормаларига қайтилганини эълон қилди. Шу билан баробар Хрушчев номенклатурани ўзи нўхталаб олмоқчи бўлди — у ҳамма даражадаги раҳбарларни ўзича ўрнини алмаштириб, ишдан олиб, ишга тайинлаб, ўзидан узоқлаштириб ва ўзига яқинлаштириб, яна номенклатура салтанатида асабий вазиятни вужудга келтира бошлади. На ташқи сиёсатда, на ички сиёсатда тажрибага эга бўлган бу одам туфайли учинчи жаҳон уруши бошланиб кетишига сал қолди. Қариб денгиздаги кескинликни Хрушчев вужудга келтирган эди. Мао-Цзе-Дун билан қаттиқ уришиб қолиб, умумжаҳон коммунистик империясини парчалаб юборди, Сталиннинг жасадини мавзолейдан олиб чиқиб ташлади ва буларнинг ҳаммаси етмаганидек, номенклатурага пўписа қилиб, унинг хизматидаги ҳамма тақсимот нуқталарини ёпиб ташламоқчи ва номенклатура салтанатининг ҳаммасини оддий савдо тармоқларидан фойдаланишга ўтказмоқчи бўлди.

Ғазаби ошиб-тошган номенклатура бунақа чапараста раҳбарни 1958 йилдаёқ бартараф этмоқчи бўлган эди. Ўшанда у фақат маршал Жуковнинг садоқати туфайли ўрнида қолганди. Унда ҳали Давлат хавфсизлик кўмитаси 1954 йилги мағлубиятдан кейин ўнгланиб улгурмаган бир шароитда Жуков жуда катта обрў-эътиборга эга эди. Йўл-йўлакай маълум бўлдики, давлат кемасининг ўтхонасига ёнилғи сифатида янги қурбонлар келмай қолгандан кейин кеманинг юриши имиллаб қолипти. Бунақада тўхтаб қолиши ҳам ҳеч гап эмас экан. Текин ишчи кучидан маҳрум бўлган шахталар ва конлар

ёпиб қўйиладиган ҳолатга яқинлашди. Ниҳоят, қўлларига паспорт теккан колхозчилар қишлоқларини ташлаб қоча бошлашди. Улар шаҳарларга тўлиб кетди, мамлакатнинг қишлоқ хўжалиги эса ҳалоқат ёқасига келди.

Ҳамма қандайдир қатъий ҳаракатни кутмоқда эди, бунинг ўрнига Хрущев партиянинг янги программасини тақдим этди. Бу программа сурбетлиги билан унутилмас бир ҳужжат бўлганди. У қуйидаги иборалар билан бошланарди: «Совет кишиларининг ҳозирги авлоди коммунизмда яшайди!» Партия 1980 йилда бу жамиятни тўла-тўқис қуриб бўлишни ваъда қилган эди.

Ундан кейин юз берган ҳалоқатли қурғоқчиликлар Хрущевни Сталин томонидан тўпланган олтинни Америка бугдойини сотиб олишга сарфлашга мажбур қилди.

Хрущев ўзи бориб, Американи айланиб келди. У сафардан ҳанг-манг бўлиб қайтди. «Улар аллақачон коммунизмни қуриб қўйишипти-ку! — деди у Микоянга. Микоян эса ўзининг баҳайбат мулкида коммунизмни қуриб қўйганман деб ўйларди, шунинг учун унча ҳайрон қолмади. Фақат шахсан АКШга бориб келганидан кейин амин бўлдики, ўртача бир Америка фермери даражасида яшар экан. Бу юракни ёмон ғаш қилди. Энди яна шоша-пиша валюта топиш йўлларини қидириш керак эди, негаки думи қирқилган Хрущев пуlining нимжонлиги эндиликда Сталиндан кейинги номенклатуранинг энг юқори табақаларида ҳам аён бўлиб қолганди.

Номенклатуранинг кайфияти ҳам яхши эмас эди. Йиллар мобайнида халқни алдаб келган номенклатура илк бора ўзи ҳам алданганини ҳис қилди. Хорижга ҳеч қандай тўсиқсиз, бемалол чиқиб келиш имкониятига эга бўлиши биланоқ номенклатура бир зумда марксизм-ленинизм саҳифаларидан ясаб олган ниқобини сидириб ташлади-ю, ўзини долларнинг бағрига отди.

60-йилларнинг бошида йирик шаҳарларнинг аҳолисини лол қолдириб, «Березка» магазинлари пайдо бўлди. Унда хорижий мамлакатларнинг ноёб буюмлари ғарб валютасига сотиларди. Бунинг ҳайрон қоладиган жойи шунда эдики, мафкуравий жиҳатдан Қўшма Штатлар ва унинг иттифоқчилари бўлғуси урушда бизнинг рақибимиз бўлажаги ва совуқ уруш мобайнида ҳам бизнинг асосий душманамиз экани очиқ-равшан таърифлаб қўйилган бўлса-да, «Березка» магазинлари ошкора равишда ана шу душманнинг пулига савдо қиларди. Кўзи очиқ одамлар учун бу истилонинг бошланишини билдирарди.

Йирик доллар отрядлари аллақачон темир парда орқали ёриб ўтиб, бутун мамлакатга тарқалиб кетганди. Улар шундоқ ҳам оқсаб ётган иқтисодиётни бадтар издан чиқармоқда ва энг муҳими эса аллақачон жони чиқиб бўлган мафкуранинг жасадини кунпаякун қилмоқда эди.

«Махфий.
27.01.1963.

КПСС МК Ишлар бошқармаси
Республика компартиялари Мар-
казқўмига, КПСС ўлка ва вилоят
қўмиталарига

«Березка» магазинлари тармоқлари орқали сотилган буюмлардан тушган валюта маблағини сарфлаш тўғрисида.

КПСС Марказқўмининг 1962 йил 10 ноябрдаги қарорига биноан «Березка» савдо тармоғи орқали сотилган буюмлардан тушган хорижий валюта қуйидагича тақсимланади:

1. Олинган маблағнинг 50 фоизи КПСС Марказқўми қошидаги махсус молиявий комиссиянинг ҳар ойдаги мажбурий текширувидан кейин КПСС Марказқўми Ишлар бошқармаси ихтиёрига ўтказилади.

2. Қолган 50 фоиз КПСС ўлка ва вилоят қўмиталари ихтиёрига туша-

ди. Улар ҳар ойда белгиланган шаклда мажбурий ҳисобот бериш йўли билан харажат қилинади.

Изоҳ: КПСС Марказқўми «Березка» савдо тармоғи орқали тушган хорижий валюта маблағидан қуйидаги тарзда фойдаланишни тавсия этади.

1. 30 фоизи — вилоят (ўлка) саноатининг устивор соҳаларини ривожлантиришга сарфланади.

2. 40 фоизи — умумий захира жамғармасида вилоят (ўлка) валюта жамғармасини барпо этиш учун сарфланади.

3 30 фоизи — рағбатлантирувчи жамғарма тузиш учун фойдаланилади. Ундан қисман иш ҳақини тўлаш назарда тутилади.

Илова: партия қўмиталарининг раҳбар ходимларига (райком котибларига) — эгаллаган мансабларига қараб фарқлаган ҳолда, хорижга сафар учун бирйўла мукофот тарзида берилади. Вилоят (ўлка) қўмиталари биринчи котибларининг ихтиёри билан берилади. Ҳар ойда ҳисобот топширилиши зарур.

Қарорнинг четида Хрущевнинг қайди бор: «Рағбат учун 30 фоиз кўплик қилмасмикин?»

Рақам ўчирилиб, 10 га тўғриланган, кейин 15 фоиз деб ёзилган. Афтидан, чинакамига партиявий муросасизлик билан фикр алмашувлар бўлиб ўтган кўринади.

Доллар мамлакатни жунбушга келтирди. Ажнабий сайёҳларнинг келиши кескин кўпайди. Бу эса ўз навбатида КГБ ходимларининг сонини ҳам кўпайтиришни талаб қилди. Негаки, СССР худудида биронта ҳам хорижий одам назоратсиз қолиши мумкин эмас эди-да! Аммо КГБ аввалги қудратига қайтиб улгурмаган эди. Шунинг учун у бутун мамлакат у ёқда турсин, ҳатто йирик шаҳарларни ҳам назорат қилишга қурби етмай қолганди.

Натижада валюта жамғариш ишига мамлакатдаги мавжуд тузумнинг асосий душмани — унинг ўз аҳолиси қўшилди. Ички сиёсат борасида содир бўлган баъзи бир илиқликлар ваҳидан улар ўзини эмин-эркин деб ҳис эта бошлаган эдилар. Бу жуда хавфли хомхаёл эди — аҳолининг шахдини жуда тезлик билан ва қатъий суратда қайтариб қўйиш зарур эди. Бу чиндан ҳам хомхаёл эди. Халқ аввалгидай ҳеч қандай ҳақ-ҳуқуққа эга эмас ва партия ҳамда палиция ҳукмдорларининг тўла ўзбошимчалиги остида ҳаёт кечирарди. Чегараларда тиканли симлар ҳамон одамларни ташқи дунёдан ажратиб турар, паспорт тизими уни яшайдиган жойига маҳкам бириктириб қўйганди. Ҳақиқий турмуш даражаси Сталин давридаги қараганда бирмунча яхшиланган бўлса-да, ҳали ҳам жуда-жуда паст эди. Номенклатуранинг мунтазам равишда хорижга сафар қилишлари оддий одамларнинг аҳволини янада оғирлаштирди. Фарб мамлакатларидаги ҳақиқий ҳаётни кўргач, номенклатура бу аҳвол мамлакат аҳолисига маълум бўлиб қолиши мумкинлигини ўйлаб даҳшатга тушди ва хориждаги ҳаёт тўғрисидаги ахборот кенг халқ оммасига етиб бормаслиги учун ҳамма чораларни кўрди. Сталин ҳаётлигидаёқ улур ахборот уруши бошланган эди — у пайтларда Фарб радиостанцияларини эшитгани учун 10 йил бериларди. Бу уруш янги-янги шаклларга кириб давом этмоқда эди.

Халқ норозилигининг ҳар қандай кўриниши ўта шафқатсизлик билан бостирилар эди. Новочеркасскда, Воркутада, Тбилиси ва бошқа кўпгина шаҳарларда ишчиларнинг намойишлари бағритошлик билан ўққа тутилди. Мавжуд тузумни ағдариб ташлашга қаҳриқ эмас, бирон-бир имо-ишора бордек туюлган жойда ҳеч иккиланмай ўлим жазоси берилаверарди. Венгрия, Германия ва Польшадаги халқ исёнлари танклар билан бостирилди... Бирдан маълум бўлдики, халқ ҳали чинакам инсоний ҳаёт нашъасини унутмаган, доимо шунга интилиб келган экан. Шу жумладан долларга ҳам. Ҳолбуки, большевиклар бу халқни инсоний ҳаётдан бездираман деб, уни каллаварам бир махлуққа айлантираман деб, миллионлаб қамаб, таъқиб қилавериб, 1917 йилдан бери жуда қийналиб кетган эди.

Доллар иштиёқидаги одамлар кўлаб пайдо бўла бошлади. Уларнинг ичда, айниқса, ёшлар кўп эди. Матбуот бу ёшларга бир зумда «валютачилар» деб ном қўйиб олди. Улар Ғарб сайёҳлари билан рухсатсиз бўлса-да, учрашувлардан кўрқинмади — уларни жосусликда айблашлари мумкин эди — бундан ҳам чўчишмади. Улар валюта ва ҳар хил буюмлар шаклида ғарб мафкурасини мамлакат бўйлаб ёя бошладилар. Уларга қарши аёвсиз уруш эълон қилинди. Интурист ходимлари аллақачон хавфсизлик хизмати филиалига айланиб қолишган эди — улар ҳанг-манг бўлиб қолган хорижий сайёҳларнинг кўз ўнгида «валютачилар» ёхуд «чайқовчилар» устига дадил ташланиб, уларни қўлга олиш ва милицияга топшириш пайида бўлишарди. Бу муштлашишлар баъзан фожиалар билан тугарди. Ана шундай жангларнинг биттасидан кейин йигирма ёшли Игорь Кузьмин деган йигит қамоққа олинди, намунали суд жараёнидан ўтказилиб, отиб ташланди.

Аммо тарихга «Рокотов ва Файбишченко жараёни» сифатида кирган биринчи «валюта» суди жамоатчилик ўртасида янада каттароқ акс-садо берди. Бу икки ёш йигит (уларнинг бири қирқ ёшда, иккинчиси йигирма беш ёшда эди) сайёҳлардан доллар харид қилгани учун қамоққа олинган. Рокотов билан Файбишченко ишнинг кўзини яхши билар экан — улар бор-йўғи икки йил ичда 300 минг доллар ва совет пулида бир ярим миллион сўм ишлашпти. Улар бу пулларни айлантириб, ўз мулкларини кўпайтира бошлашпти. Улар қамоққа олинган чоғда РСФСР Жиноят Кодексидаги тегишли моддада валюта билан боғлиқ ғайри қонуний ишлар учун 5 йил қамоқ жазоси белгиланган эди. Бу модда Сталин замонасидан қолган эди. У пайтларда номенклатуранинг олий табақаларидан бошқа ҳеч кимнинг қўли валютани кўрган ҳам эмасди — валюта олиб сотиш улардан бошқа одамнинг ҳаёлига ҳам келмас эди. Шундай бўлса-да, номенклатура ҳар эҳтимолга қарши бу ишлар учун жазони камроқ белгилаган эди. Аммо, эндиликда номенклатура ғазабининг поёни бўлмай қолди. Қамоққа олинган ёшлар ўз долларини жуда осон йўл билан топишганини кўриб номенклатура ларзага тушди — бутун совет халқи ана шу осон йўлга кириб кетиб, жонажон партияси учун меҳнат қилишни йиғиштириб қўйса нима бўлади? Моддий мустақиллик эса ҳаминша сиёсий мустақиллик ҳамдир. Буни Ильичнинг ўзи ғалла монополияси ҳақидаги дохиёна мақолаларида таъкидлаб кетган эди. Халқ ўзига тегишли бир бурда нонни фақат партиянинг қўлидан олмоғи керак ва уни очидан ўлдирмай, шу нонни бериб тургани учун бу қўлни ўпмоғи керак.

Гарчи совет ҳуқуқшунослиги «қонун тескари қудратга эга эмас» деб эътироф этса-да, маҳбусларга беш йил қамоқ жазоси назарда тутилган модда билан айб эълон қилинганига қарамай, тергов давом этаётган пайтда моддадаги муддат аввал саккиз йилга, кейин эса 15 йилга ўзгартирилди ва маҳбусларга яна икки марта айб эълон қилинди. Аммо буни ҳам етарли эмас деб ҳисоблашди. Тергов тугай деб қолганда, моддани яна бир марта ўзгартирдилар. Бу гал моддада отиш жазоси ҳам пайдо бўлди. Сўнг иккала шўрлик йигитни отиб ташлашди. Қайси нуқтаи назардан қараманг — бу уччига чиққан ўзбошимчалик эди. У Хрушчев бошлаб келган илиқликнинг авж палласида рўй берди. Шунинг ўзидан Кремлда нималар бўлаётганини аниқ билиб олса бўлади.

Олий совет бирин-кетин янги қонунларни қалаштириб ташлади: «Ғайриқонуний валюта операциялари учун жиноий жавобгарлик тўғрисида», «Чакана валюта операциялари учун жавобгарлик тўғрисида», «Ғайриқонуний тарзда валюта асрагани учун жавобгарликни кучайтириш тўғрисида». Шундай қилиб, фақат номенклатура қўлидаги валютагина қонуний ҳисобланадиган бўлди. Гарчи бу янги қонунларнинг ҳаммасида «ғайриқонуний операциялар» тўғрисида нимадир дейилган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси охир-оқибатда оддий одамларга хорижий валюта асрашни тақиқлашдан бошқа нарса эмас эди. Ҳар қандай тинтувда ёнингиздан валюта чиқиб қолса, у шифр ва радиостанцияларга ўхшаш жосуслик белгиларидан ёмонроқ

хисобланарди. Валюта жиноятнинг ашаддийлигини кўрсатар ва бошқа молу мулкингиз билан бирга дарҳол мусодара қилиниши шарт эди. Айтайлик, хориждаги бирон қариндошларидан мактуб ичида 10 доллар олган бирор оддий одам шу пулни кўтариб, «Березка»га тумшугини тикадиган бўлса, у дарҳол қўлга олинарди, негаки совет фуқаросини хорижий одамдан ажратиб олиш ҳаддан ташқари осон эди. Ундан пулни тортиб олишар, бу ҳақда ҳужжат ёзилар, шўринг қурғурнинг иш жойига хабар қилишарди. У одамнинг ўзи шу билан қутулиб кетса осон қутулганига чин кўнгилдан шукроналар қиларди.

Ҳамма нарсани узил-кесил жой-жойига қўйиш учун шу йилларнинг ўзида «Текинхўрликка қарши кураш тўғрисида»ги машҳур қонун қабул қилинди. Бу қонунга кўра давлат фойдасига ишлашни истамаган барча одамлар бутун мамлакат бўйлаб текинхўр деб эълон қилинди. Бу қонунни совет ҳуқуқшунослигининг дурдонаси деб атаса бўлади. У номенклатуранинг кўлига ўзига ёқмаган ҳар қандай одамни очиқчасига жазолаш имконини берди.

Нобель мукофотининг соҳиби шоир Иосиф Бродский бу қонуннинг илк қурбонларидан бири бўлган эди. Унинг шеърлари район партия кўмитасининг ходимига маъқул тушмаганди. Кейинчалик номаъқул одамни ҳамма жойдан қува бошладилар, ҳеч қаерда ишга олмасдилар, сўнг текинхўр деб эълон қилиб, ё «қонуний» асосда қамардилар, ё сургунга жўнатардилар. Шу вақтнинг ўзида қишлоқларда деҳқонларнинг хусусий иссиқхоналарини кунпаякун қилишга тушдилар, яна чорва тортиб олина бошланди ва ҳатто Сталиннинг ўзи рухсат берган томорқадан ҳам маҳрум қилишди. Бунинг ўрнига бутун мамлакатда маккажўхори экиш бошланди, чунки айни шу экинда Хрушчев Кўшма Штатлар эришган қудратнинг асосини кўрди. Никита Хрушчев ўзининг беш синфлик маълумотидан ҳеч қачон хижолат чеккан эмас, аксинча, ҳамма жойда буни таъкидлашдан уялмаган. Номенклатура ҳазил-ҳазил билан уни юқорига чиқариб қўйди. Шунда маълум бўлдики, у мутлақо давлатни бошқаришга лаёқатсиз одам экан. Сталин уни ҳамма вақт иккинчи даражали ролларда тутиб келган ва на ташқи, на ички сиёсат борасида раҳбарлик ишларига яқин йўлатмаган эди. Шунинг учун партия-давлат бошқарувининг энг юқори нуқтасига чиқиб олгач, Хрушчев ўзини ғаройиботлар ўлкасига тушиб қолган Алиса каби тута бошлади — у ҳамма нарсага танг қолар ва ҳамма нарсадан тез ҳафсаласи пир бўларди. Сталин империясида ниманидир ўзгартириш ёки синдиришга бўлган уринишлари ҳамма ёқни расво қилди, молиявий бошбошдоқлик бошланди, ҳеч нарсанинг жиловини тутиб бўлмай қолди. Охир-оқибатда, мамлакатда нималар содир бўлаётганини, унинг бугунги дунёдаги ўрни қанақа эканини ҳам билиб бўлмай қолди.

Сталиннинг вафотидан кейинги таҳликалардан ўнглашиб олган номенклатура бир кўли билан халқни томоғидан ғиппа бўғиб олгани ҳолда, иккинчи кўли билан қолган-қутган бойликларни талай бошлади. Жазавага берилиб кетиб, у ҳар қандай андиша, ҳатто эҳтиёткорликни ҳам унутиб қўйди. Никита Хрушчев ўз кабинетида ўтириб, яқинларининг кирдикорлари ҳақидаги мутлақо махфий маълумотларни ўқир экан, уларни бўралаб сўқишдан бошқа иложи қолмаганди.

Икки ойлик нефть экспортидан тушган валюта изсиз гум бўлган эди. Маълум бўлдики, пуллар ғарб банкларига сохта одамларнинг номига қўйиларди. Ҳамма излар Кремлга — Бош Котибнинг яқинларига олиб келарди. Аммо Сталин ва Бериянинг қабри тепасида келишилган Битим бу одамларни судга беришга йўл қўймайди. Аммо нефть — денгиздан бир томчи, холос. Бу одамлар аллақачон бутун давлат мулкни ўзининг хусусий мулки ўрнида кўра бошлаган эди. Гап билан уларнинг бу қарашини ўзгартириб бўлмасди.

«Иш билан ўнглаймиз!» — дейди ғижиниб Хрушчев. Қама-қамалар бошланади, бироқ дарров маълум бўладикки, балога қолганлар «сурнайчилар» экан — бош бошқармалар, трестлар, вазирликларнинг раҳбарларигина қўлга олинипти. Моҳир усталар маҳбусларнинг кўрсатмаларини керакли томонга

йўллашади, аммо жазавага тушган Хрушчев давлат мулкани ўғирлагани ва катта миқдорда пора олгани учун ўлим жазосини бериш ҳақида янги қонунни қабул қилдириб, уларнинг жағларини очиб юборади. Маҳбусларнинг янги кўргазмалари Рязань, Кемерово, Ростов вилоят партия қўмиталарининг Биринчи котибларини ўзини ўзи ўлдиришга олиб келади. Прокуратура ходимлари қасрларнинг деворларига уриб юбориладиган шахсий сейфлардан пачка-пачка долларлар, олтин ёмбилар, олмослар, жаҳондаги донгдор банкларнинг чек дафтарчаларини олишади. Хрушчев навбатдаги қадамини қўйишга тайёрлана бошлайди. Унинг қўлидаги олғирлар рўйхатида энг яқин ҳамкасабаларининг фамилиялари — Брежнев, Шелест, Подгорний, Кириленко ва бошқалар турибди. Сирасини айтганда, Хрушчев ҳам Сталин умрининг сўнгги ойларида қилмоқчи бўлган ишни рўёбга чиқармоқчи — ўз Сиёсий бюросини маҳв этишга уринади. Аммо муқаддас битим нима бўлади? Хрушчев битимни аллақачон бузиб ташлади, у бошлаган номаълум ишлар партиянинг бир қатор олий арбобларининг ҳаётига зомин бўлди ва яна бошқа кўпгина одамни юрак ўйноғи қилиб қўйди.

1964 йилнинг 14 ноябрь куни осойишта «сарой» тўнтаришидан кейин Хрушчев ҳокимиятдан четлатилади. Фитначилар битимни бузишмайди — Хрушчевни омон қолдиришади, унга нафақа тайинлашади, дала ҳовлини ҳам тортиб олишмайди, лекин номини анча йилларгача тарихдан ўчириб ташлашади. «Ҳар ҳолда, мен бу мамлакатни жиндай бўлса-да ўзгартирдим, — деб ғурурланиб эслайди Хрушчев томорқасидаги экинларини чоғиб юриб. — Мени отишмади, қамашмади, балки нафақага жўнатиб қўя қолишди. Шунинг ўзи жуда катта гап».

Леонид Ильич Брежневнинг ўн саккиз йиллик даври бошланди. Узоқ йиллар мобайнида номенклатура бу даврни орзиқиб кутган эди. Бошдан-охир бошбошдоқлик даври. Нима қилсанг қилаверадиган давр. Партия ҳаётининг ленинча нормаларига қайтиш ниҳоясига етди.

Бу орада АҚШ бошлиқ Ғарб СССРдаги ҳодисаларни қизиқиш билан кузатиб турмоқда эди. Ишлаб чиқаришдаги бошбошдоқликни кўрган, партия-давлат раҳбарлари мамлакатнинг миллий бойлигини талон-тарож қилиш иштиёқида ёнаётганига амин бўлган Ғарб 1970 йилдаёқ Совет Иттифоқини доллар ҳужуми билан тор-мор келтириш тадоригини кўриб қўйган эди. Марказий Разведка Бошқармасининг маърузалари бу режанинг муваффақият қозонишига заррача шубҳа қолдирмайди. Сталин томонидан барпо этилган совет саноати амалда фақат ҳарбий эҳтиёжлар учун ишламоқда. У давлат бюджетини ўпириб кетяпти, йил сайин хўжаликнинг бошқа соҳаларига, шу жумладан, қишлоқ хўжалигига ҳам борган сари камроқ маблағ қолдирмоқда. Олий раҳбарият кундалик эҳтиёж учун бозорини тўла равишда ғарбда қиладиган бўлиб қолди. Аҳолининг қолган қисми раҳбариятга қарши курашмайди, балки унга тақлид қилади. СССРни қуролланиш пойгасининг янги-янги ҳалқаларига жалб қилинса, у ҳаддан ташқари қиммат турадиган янги технологияга дош беролмайди ва совет саноатининг ҳамма ноҳарбий соҳалари ўтириб қолади. Яна бир-икки ҳалқа бўлса бас, коммунистик империя тамом бўлади. Ўз қуролларининг оғирлигини кўтаролмай, унинг ўзи қулаб тушади. Бу шунинг учун ҳам эҳтимолдан ҳоли эмаски, СССР ўзининг коммунизми билан андармон бўлиб, ғафлатда қолди — иккита инқилобни — илмий-техник ва электрон инқилобни ўтказиб юборди. Бунга Сталиннинг ўзи катта ёрдам берганди. У ҳаётлигида кибернетикани «марксизмга ёт жухудлар ўйлаб топган сохта илм» деб атаган эди. Шу мулоҳаза билан у совет армиясининг жаҳон стандартидан ҳамиша орқада қолишига йўл очди. Қариб денгиздаги можаро совет армиясининг алоқа, назорат ва бошқарув тизими ўта ибтидоий даражада туришини кўрсатди. Бу даража шунақаки, қуролларнинг ноядровий турларини қўллаб, ўтказиладиган реал электрон уруши шароитида совет армиясини осонлик билан бошқариб бўлмайдиган, бинобарин, жанг қилишга қодир бўлмаган оломонга айлантириб қўйиш мумкин.

Москвада аҳволни сезиб қолишди ва муқаррар ҳалокатдан қутулиш йўлини топишди. Аввалига кўпчиликка бу йўл мутлақо қўллаб бўлмайдигандай кўринди. Гап дунёнинг бирор овлоқроқ жойида Қўшма Штатларни урушга жалб қилиш ҳақида кетмоқда эди. Агар шундай қилинса, СССРни тор-мор келтиришга атаб қўйилган миллиард-миллиард доллар ҳавога совурилиб кетарди.

Бироқ баҳслар тез орада тўхтади, чунки ҳамма кўрдик, бошқа чора йўқ. Москвага зудлик билан Шимолий Вьетнамнинг Президенти Хо-Ши-Мин чақирилди. У узлуксиз партизан урушининг қаҳрамони эди, бу уруш оқибатида Хиндихитойдан французлар қувиб чиқарилиб, Вьетнам ҳам Корея каби иккига бўлиниб кетди — шимолида коммунистик, жанубида гўёки демократик давлат вужудга келди. Жанубий Вьетнам ўз армиясига эга эмасди. У ҳам бир вақтлардаги Жанубий Корея каби АҚШ билан хавфсизлик тўғрисида битим тузган эди. Хо-Ши-Минга ўз юртини бирлаштириш учун тездан уруш бошлашни таклиф қилишди. Моҳият эътибори билан бу бир вақтлар Кореяда амалга оширилган Сталиннинг эски режасини такрорлашдан бошқа нарса эмас эди. Ҳанда ҳам асосий мақсад АҚШ қудратини Совет Иттифоқидан чалғитиб, бўшлиққа йўналтиришга қаратилганди. Хо-Ши-Мин йилига икки миллиард долларга рози бўлди. Бундан ташқари уруш давомли бўлса, унинг ҳар йили учун яна бир миллиарддан мукофот пули берилиши керак эди. Бу маблағнинг чорак қисмини у ўз киссасига солмоқчи эканини яшириб ўтирмади. Бу унинг шахсий иши эди. Кремлдагиларни бошқа нарса ташвишга солмоқда эди: америкаликлар тузоққа илинармикин? Ахир, уларнинг режаси «душманни ўқ эмас, доллар ўлдиради» деган ақидага асосланган эди-да. Балки Жанубий Вьетнамга тегмаган маъқулмикин? Совет Иттифоқи қўлламаса, улар қаяққа ҳам борар эди?

Аммо америкаликлар тузоққа илинди. Улар оламшумул ғалаба қозонишни ўйлаб, йўл-йўлакай Шимолий Вьетнамни муҳим ишлар билан шуғулланишга ҳалақит бераётган хира пашшадай эзиб ташламоқчи бўлишди. Шундай қилиб, ўн йиллик қонли уруш бошларига тушди. Америкаликлар осмонда, денгизда ва қуруқликда жуда катта устунликка эга эдилар, улар Шимолий Вьетнамни буткул вайронага айлангирдилар, лекин урушда, барибир енгиб чиқа олмадилар. Натижада, улар Жанубий Вьетнамни шимолий ғолиблар ихтиёрида қолдириб, аскарларини олиб чиқиб кетишга мажбур бўлдилар.

Режа тўлалигича амалга ошди. Вьетнамда еган тепкилари америкаликларга жуда қимматга тушди. Улар жангларда ўлган ва бедарак йўқолганлар бўлиб, 40 минг одам йўқотишди. Бундан ташқари Қўшма Штатларнинг обрўйидан путур кетди, доллар ожизланди ва Америка жамияти парчаланиб кетди. Комил ишонч билан айтиш мумкинки, ўз фуқаросидан икки миллионини гўрга тикқан Хо-Ши-Мин Совет Иттифоқининг умрини яна 20 йилга чўзиб берди. Шунинг учун ҳам Москвада унинг номидаги майдонга ҳайкал қўйилганди-да...

Сиёсий ташаббус қисқа вақтга Совет Иттифоқига ўтди, бошқа шароитларда бўлса, бундан жуда яхши фойдаланиш мумкин эди. Бироқ СССРда ҳеч қачон қуроли, нефть, газ, темир рудаси, ёғоч, мўйна ва яна қизил ҳамда қора увилдириқдан бошқа нарса бўлмаган. Қуролдан бўлак юқорида саналган нарсаларнинг ҳаммаси хорижга сотилган, эвазига валюта олинган, аммо давлат хазинасига тушган валюта кўз очиб юмгунча талонга учрайверган. Шунинг учун халқаро майдонда самарали ҳаракат қилиш учун СССР ихтиёрида фақат қурол қолган, холос. Совет Иттифоқи харидор мамлакатларга қуролни ё бутунлай бепул, ё қарзга берган, аммо бирон кун келиб, бу қарзларни ундириб олишни ўйлаган ҳам эмас.

Америкаликларни Вьетнам можаросига жалб қилишга муваффақ бўлингандан сўнг Москвада рақибнинг яна бир бор таъзирини бериб қўйишга ҳаҳд қилишган — бу гал энди АҚШнинг Яқин Шарқдаги иттифоқчиси Ис-

роилга зарба беришни мўлжаллашган. Бу сафар ҳам Қўшма Штатлар Иттифоқдошининг бошига оғир кунлар тушганда уни ёлғиз қолдирмайди ва шу йўл билан узлуксиз давом этадиган кичик-кичик урушлар ботқоғига ботиб қолади деб ўйлашган. Москвага Миср Президенти Носир чақирилади. У Хрушчев замонидаёқ Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони ва Олтин медали билан тақдирланган эди. Носир Москванинг режасига юқори баҳо беради. Негаки, у Носирнинг ўз режаларига ҳам тўғри келиб қолганди. Бундан ташқари Хартумда араб мамлакатлари раҳбарларининг махфий кенгашида Исроилни давлат сифатида йўқ қилиб ташлаш тўғрисида қарор ҳам қабул қилинган эди.

Москва бу масалада жуда катта хатога йўл қўйган эди. Совет Иттифоқи Вьетнам урушида эришган устуликларнинг қарийб ярмини бой бериб қўйди. Кариб денгиздаги можародан кейин ўтган қисқа вақт ичида иккинчи марта СССРнинг ҳарбий ожизлиги ошкор бўлди. Бунақа таҳқирли аҳволга йўл қўйиб бўлмас эди. Миср армияси жуда қисқа фурсатда тор-мор келтирилгандан кейин Исроил қўшинлари Сувайш канали соҳилларини эгалладилар. Канал ёпилиб қолди. Бу эса жуда кўп моддий муаммоларни келтириб чиқарди. Шимолий Вьетнамни ҳамма зарур нарсалар билан таъминлаб турувчи совет кемалари энди Африкани айланиб ўтишга мажбур эди. Бунинг устига йўлда унинг тўхтайдиган жойи ҳам йўқ эди, ҳисоб. Бу Америка разведкасининг Вьетнам учун олган интиқоми эдими ё йўқми — бу маълум эмас, ammo Совет Иттифоқининг дунёда қуролли низоларни келтириб чиқаришда ўйламай иш тутиши жаҳоннинг назаридан четда қолмади ва бундан Афғонистондаги курашнинг сўнгги босқичида жуда усталик билан фойдаландилар.

Худди шу кезларда, яъни 1967 йилда КГБнинг раиси қилиб Юрий Владимирович Андропов тайинланди. Сталин замонасида у комсомол ишларида банд эди, уруш вақтида эса у шимолий портларда линд-лиз бўйича иттифоқчилардан келган юкларни қабул қилиш билан шуғулланди. Худди шу ишида юрганида «Джони Уокер» деган виски ва консерваланган Америка колбасасига ўч бўлиб қолди. Андропов 1958 йилда Венгриядаги умумхалқ исёни вақтида ҳукумат раҳбарларининг эътиборини жалб қилишга муваффақ бўлди. Бу ерда у элчи эди. Ўзининг ёрдамчиси Крючков билан бирга у Имре Надъни элчихона ҳудудига алдаб олиб кирди ва кейин уни дор остига жўнатди. Бу эса исённинг мағлубиятидаги асосий сабаблардан бири бўлди. Андроповни КПСС Марказқўми аппаратига ишга олишди, Хрушчев ишдан четлатилгач, ўзини партиянинг раҳбари деб эълон қилган Брежнев тарафдорлари сафига қўшилди.

Масаланинг нозик жиҳати шунда эдики, бу мансабга Александр Шелепин ҳам даъвогар эди. Уни юқори доираларда «Темир Шурик» деб аташарди. У ўша кезларда КГБнинг раиси эди. Бу пайтларга келиб, КГБ Сталин давридаги МГБ қудратини тўла тиклаб улгурмаган бўлса-да, анча бақувват тортиб қолган эди, у анча кенгайган ва ҳатто нафақат мамлакат ичкарасида, балки хорижда ҳам сиёсий қотилликлар билан шуғулланган машҳур бўлимини ҳам тиклаб олганди. Масалан, ГФРда украин миллатчиларининг сардори атоқли Степан Бандера ўлдирилди. Албатта, бу қотиллик Сиёсий бюронинг буйруғи ва маъқуллаши билан амалга оширилган эди. Шундай бўлса-да, Бандеранинг ўлдирилишидан «Темир Шурик»ни ағдариб ташлашда фойдаланишди. Бандера тўғрисида бир даста ҳужжат тайёрланди. Уларда партиянинг хоҳишига қарши ўлароқ Бандеранинг ўлдирилишини Шелепиннинг ўзи мустақил режалаштиргани ва амалга оширгани ҳақида гап борарди. Шелепин буни гўёки шахсий манфаат йўлида қилган, чунки Бандеранинг Мюнхен банкларида сақланувчи пуллари уни тинчини олиб қўйгани таъкидланарди. Бу ҳужжатларнинг ҳаммасини Андропов тайёрлаб, ғарбга оширган эди. Халқаро миқёсда жанжал бошланди. Шу тўпалон асносида Шелепинни аввал аллақандай бир аҳамиятсиз мансабга ўтказиб қўйишди, сўнг эса на-

фақага жўнатишди, унинг ўрнини эса Андропов эгаллади. Полициячилик тартиблари устувор мамлакатда махфий полициянинг бошлиғи бўлиш энг муҳим лавозимни эгаллаш дегани эди, чунки бу лавозимдаги одам мамлакатдаги ва унинг ҳудудларидан ташқаридаги ҳақиқий аҳволдан хабардор бўлади.

Андропов теварак-атрофига назар солар экан, кўз ўнгида намоён бўлган аҳволни кўриб даҳшатга тушди. Сталин вафот этгач, салкам 14 йил давомида бутун мамлакат порахўрлик гуллаб-яшнаган бепоён бир ботқоққа айланиб бўлипти. Бу ботқоқ истаган дақиқада мафқурани ҳам, давлатни ҳам қаърига ютиб юбориши ҳеч гап эмас эди. Андроповнинг шуҳратпараст миясига мамлакатни ҳали қутқариб қолса бўлади деган фикр келди. Аммо бунинг учун КГБнинг хўжайини бўлиш кифоя эмас эди, бунинг учун партия ва давлат раҳбарлигини эгаллаш шарт эди. Андропов эса бу мартабадан ҳали жуда узоқда эди. Шунинг учун КГБнинг хўжайини лавозимини эгаллаган биринчи дақиқалариданоқ Андропов давлат тўнтаришига тайёргарлик кўра бошлади. У ўзининг бу қилмишини партияни сақлаб қолиш истаги билан ва бошқа олижаноб ниятлар билан оқламоқчи бўлди. Бу «олижаноб» ниятлар қанақа эканини билиш учун эса Лубянка ертўлаларига назар ташлаш кифоя.

Андропов «Прага баҳори»ни танклар билан янчиб ташлашнинг асосий ташаббускори бўлган эди. У шу йўл билан мамлакатда ва жаҳонда катта ғалва бошлашни ва тўс-тўполондан фойдаланиб, олий ҳокимиятни эгаллашни мўлжаллаганди. Аммо бу сафар омади келмади.

Чехлар ҳеч қанақа қаршилик кўрсатишмади, Вьетнамда ўралашиб ётган Қўшма Штатлар эса урушдан кейинги «таъсир доиралари» тўғрисидаги Постдам конференциясини рўқач қилишиб, лоқайдгина муносабатда бўлишди. Аммо улар Андроповнинг қай усулда иш юритишини пайқаб қолишди ва кейинчалик фойдаланиш учун буни эътиборга олиб қўйишди.

Андроповни шунчалик дағаллик билан қатъий ҳаракат қилишга мажбур этган нарса нима эди? Бу шундан иборат эдики, мамлакатни муқаррар ҳалокатдан сақлаб қолиш учун ортиқча фурсат қолмаганини ва усталик билан ҳаракат қилинадиган майдон торайиб кетганини Андропов даҳшат ичидан англаб етганди.

Ҳалокат тез яқинлашиб келмоқда, у жадал ва қатъий ҳаракат қилишни талаб қиларди. Аммо томоғингача ботқоққа ботиб турган бўлсанг, қандай қилиб тез ва қатъий ҳаракат қила оласан?

Шундай қилиб, Андропов эртақлардаги паҳлавонлардек иш бошлади — у аждаҳо билан олишишга киришди, аммо унинг калласини кесиб ташласанг, ўрнига учтаси униб чиқарди.

КГБнинг махсус каналлари бўйлаб туну кун шундай ахборотлар оқиб келардики, Андроповнинг энг яқин аъёнлари уларни ўқиб, муздек терга тушишарди.

Кўпчилик иттифоқдош республикаларда ҳамма партия ва давлат мансаблари нақд пулга сотилган. Жумладан, Озарбайжонда район прокурори мансаби 30 минг сўм, район милиция бўлимининг бошлиғи мансаби эса 50 минг сўм турган. Бу мансабларни нақд пул тўлаш йўли билан райком котибидан сотиб олиш мумкин. Колхоз раисининг ўрни гарчи сайланадиган мансаб бўлса-да, 80 минг сўм турган, сабаби, бу мансаб райком номенклатурасига кирган ва ундан номенклатура пиллапоълари бўйлаб юқорига кўтарилш мумкин бўлган. Райком котиби бўлиш учун эса анча кўп пул талаб қилинган — 200 минг тўлаш керак бўлган. Иккинчи котибнинг ўрни 100 минг сўм турган. Пуллар Озарбайжон компартияси Марказқўми котибларига тўланган, чунки бу мансаблар Марказқўм номенклатурасига кирган. Марказқўмда ҳамма давлат мансаблари ва (нафақат давлат мансаблари) пулга сотилган. Театр директорининг ўрни 30 минг сўм, Илмий-тадқиқот институти директорининг ўрни 50 минг, академиклик унвоми 50 минг бўлган. Республикадаги истаган олий ўқув юртининг ректори бўлиш учун 200 минг сўм тўлаш шарт

эди. Бу лавозим — худди райком котибиникидай жуда қиммат турган. Аммо бу пуллар жуда тез қайтган, чунки, айтайлик, чет тиллар Институтига кириш учун 10000 сўм, Боку дорилфунунига кириш учун 20 минг сўм, Тиббиёт институтига 30 минг сўм, Халқ хўжалиги институтига 35 минг сўм (70-йиллар баҳосида) тўлаш лозим бўлган.

Фақат район раҳбарлари ёхуд илм-фан ва маданият арбобларининг лавозимларигина эмас, Озарбайжонда ҳукумат аъзолари ва Марказий Комитет аъзолари бўлиш учун ҳам пора бериш керак эди. Масалан, Ижтимоий таъминот вазири лавозимини 120 минг сўм, Савдо вазири мансаби учун эса 250 минг сўм бериш зарур эди. Компартия Марказқўмига аъзо бўлиш учун ярим миллион сўм тўлаш талаб қилинарди.

Бундай аҳвол жуда тез суръатлар билан ривож топиб бораётган хуфия иқтисодиёт корчалонлари учун пастдан юқоригача энг муҳим мансабларга ўз одамларини ўтказиш имконини берган, уларнинг партия номенклатураси билан чагишиб кетишига йўл очганди. Корчалонлар шу йўл билан ўз сиёсатларини ўтказиш бошладилар. Аммо энг даҳшатлиси ҳали бу эмас эди. Компартия Марказқўмига ва унинг Биринчи котиби Охундовнинг қўлига оқиб келаётган жуда катта маблағ тўғридан-тўғри хорижга чиқиб кетмоқда ва ажнабий банклардаги жамғармаларга бориб тушмоқда эди. Озарбайжон — СССР нефтининг бош манбаи ҳисобланарди. Нефть эса совет экспортининг асосий товари бўлиб, машҳур нефтодоллар ҳисобида миллиардлаб даромад келтирарди. Амалда бу даромадлардан давлат хазинасига «ҳе»мири ҳам тушмасди. Аммо Охундовнинг ўз улуши бор эди. Калаванинг бошқа учлари эса тўғри Кремлга олиб борарди. Андропов калаванинг учларини топа бошлади, аммо у бу ишни ҳеч кимга биронта савол бермай ва ўзини ҳаддан зиёд садоқатли кўрсатган ҳолда бажарди.

Озарбайжон мамлакатдаги бошқа республикалардан алоҳида ажралиб турган жойи йўқ эди. У порахўрлик ботқоғида бўғилиб ётган ягона ўлка эмасди. Компартия Марказқўмининг Биринчи котиби Сиёсий бюро аъзолигига номзод Мжаванадзе, иккинчи котиби эса Альберт Чуркин бўлган қўшни Грузияда аҳвол бундан беш баттар эди. Бу ерда мансаблар Озарбайжондагидан қимматроқ турарди. Бу лавозимларни сотиб олишга тайёр одамлар шу қадар кўп эдики, ўзига хос ким ошди савдолари уюштиришга тўғри келарди. «Ким ошди»ни ўтказувчи мутасаддилар Марказий Қўмита котиблари ва Марказқўм бюросининг аъзолари эди. Улар ўз ҳақини, асосан, дуру жавоҳирларда ва валютада олар, ўз навбатида Москвага ҳам улуш ажратиб турардилар. Партия аппарати республикани ўз таъсир доирасидаги қисмларга бўлиб олганди ва шу билан гўё феодал қарамлиги тартиблари тўла ўрнатилган эди.

Ўрта Осиё республикаларидан келаётган маълумотларга эса ақл бовар қилмасди: Шаҳризода эртақларидаги каби олтину дуру жавоҳирларга тўлиб кетган ғорлар, кишанбанд қуллар билан тўлиб-тошган зиндонлар, бири-бирдан ғаройиб қасрлару ҳарамлар, Компартия Марказқўмининг Биринчи котиби Рашидовнинг қасри олдида юзтубан саждада ётган оқсоқоллар... Бу гал ҳам излар тўғри Москвага бориб туташарди. Шу жумладан, гиёҳванд моддалар сўқмоқлари ҳам илонизи бўлиб, Болқон ва Яқин Шарқ мамлакатлари орқали ўтарди-да, Кубаларга бориб ғойиб бўларди — ўша ерда бу сўқмоқ жаҳон нарқобизнеси дарёсига қўшилиб кетарди. Пахта ва гиёҳванд моддалар — КПССнинг ўпқондай киссасига тушувчи миллиард-миллиард доллар даромад берарди. Буларнинг бари-ку чекка ўлкаларда. Хўш, Москвада, Россиянинг ўзида аҳвол қанақа эди?

Мудофаа вазирлигидан бошлаб то гўшт-сут саноати вазирлигигача давлат бошқарувининг ҳамма соҳалари порахўрлик касалига чалинганди. Уларнинг ҳаммаси бемалол жиноятга қўл ураётганлари учун КПССга ўлпон тўлаб туришарди.

Андропов иш режасини тузишга киришди. Аввалига у ўз кучларига анча

тўғри баҳо берди, ҳатто унчалик чўчиб ўтирмади ҳам. Ахир, у ҳам энг олий табақа номенклатурасининг вакили эди ва бирор нарсани тубдан ўзгартириш ниятида эмасди. У КПСС Марказий Қўмитаси қаърида туғиладиган ва муқаррар тарзда мунтазам равишда амалга ошириладиган жуда хатарли жараёнларга барҳам бермоқчи бўлди. Миллий даромаднинг жуда катта қисмини ўзлаштириб оладиган КПСС худди қочиб кетишга ҳозирлик кўраётгандай беҳисоб бойликларни тинимсиз хорижга ўтказарди. Гўё партиянинг олий қатлами бирваракайига СССРдан муҳожирликка жўнамоқчи ва ҳозирданок ғарбда тузукроқ турмуш кечириш учун зарур тадорикни кўраётгандек таассурот туғиларди. Одам ўз хатти-ҳаракатларининг туб сабабини баъзан тушунолмайд қолади. Андропов ҳам узоқ вақтгача бу жараённинг туб моҳиятини англаёлмай юрди. Чунки унинг ўзи ҳам жон-тани билан номенклатурага мансуб эди.

Буни яна шу сабабдан тушуниш қийин эдики, чекистлар томонидан қаттиқ муҳофаза қилинадиган ва қалин махфийлик пардасига ўралиб олган номенклатура салтанати кун сайин гуллаб-яшнамоқда, бойимоқда ва бақувватлашиб бормоқда эди. Умуман олганда, бу ўлкада коммунизм аллақачон қуриб бўлинган эди. Лекин, тўғриси, унда «тенглик» тушунчасидан асар ҳам йўқ эди. Бу эса фаолиятни яна давом эттиришга ундарди. Қуруқликнинг олтидан бир қисмини ўз жисми билан озиқлантириб ётган қамоқхоналар ва махсус истиқомат жойларидаги миллионлаб шўринг қурғур маҳбуслар ана шу мўъжазгина Хос ўлкани барпо этишга имкон берган эдилар. Бу ўлкада ҳамма нарса хос одамларга аталганди. Махсус қурилиш-монтаж бошқармалари томонидан хос турар-жой бинолари қуриларди, мабодо уларда чўмиладиган ҳовузлар бўлмаса, бу деразаси йўқ уйдайд ғайри табиий ҳисобланарди. Хос дала ҳовлилари, пансионатлар, санаторийлар, касалхоналар, поликлиникалар; махсус магазинларда сотиладиган хос озиқ-овқат маҳсулотлари, хос ошхоналар, хос буфетлар ва хос сартарошхоналар; махсус автобазалар, бензин қуядиган махсус жойлар, автомашиналардаги хос номерлар, кенг тарқалган хос информация тармоқлари тизими, хос телефон алоқаси, хос болалар муассасалари, хос клублар ва кинотеатрлар, вокзаллар ва аэропортдаги хос кутиш заллари, махсус туғруқхоналар ва ҳатто хос қабристонлар...

Бу хос ўлка яшар, дам олар, овқатланар, харид қилар, сафарга чиқар, кўнгил очар, ўқир, даволанар экан, ҳеч қачон мулоқотга киришмасди, чунки унинг жамики фаровонлиги шу халқни талаш асосига қурилганди. Ям-яшил дарахтзорлар қўйнидаги ҳашаматли қасрлар, коттежлар, шикор уйлари, боғлар, равоқлар, теннис кортлари, чўмиладиган ҳовузлар, гулхоналар, иссиқхоналар, қимматбаҳо зотдор арғумоқлари сероб отхоналар — буларнинг бари баланд деворлар ортига жойлашган ва қуролли соқчилар томонидан қаттиқ қўриқланарди. Номенклатуранинг Микоянга ўхшаш фахрийлари ўзларининг шаҳар ташқарисидagi қасрлари ва баҳайбат мулкларини 1919 йилданок саришгалай бошлаганлар. Мармар гобеленлар, деразалардаги турфа хил рангли витражлар, шахсий кинозаллар, Эрон гиламлари, кўҳна қуроллар, олтин ва қумуш ҳайкалчалар, қимматбаҳо чинни, яшмадан ишланган кўзачалар, фил суягидан қилинган нақшдор безаклар, ҳинд шоҳилари, ўнлаб йиллар мобайнида йиғилган ноёб ичимликлар... Мулклар ва қасрлар салобатли ғишгин деворлар билан ўраб олинган, уларда соқчилар ва хизматкорлар учун махсус уйлар қуриб қўйилган. Улар кўрган-билганларини бировга айтмаслик ҳақида тилхат беришади ва жуда катта маошлар ҳамда имтиёзлар билан рағбатлантирилади. (Ҳатто номенклатура салтанатида фаррош аёл армиядаги полковникдан кўпроқ маош олади.)

Бундай ҳаёт тарзини Ленин таъсис этган эди. Сталин уни қонун даражасига кўтарди, унинг ҳамма ворислари буни қўллаб-қувватлашди. Хрушчевга Сталиндан мерос қолган чорбоқлар, дала ҳовлилари камдай кўринди. У ҳокимият тепасига келиб улгурмай, Пищундада ўзига янги чорбоғ қуришни

буюрди. Бу шунақа қашаматли чорбоғ эдики, ҳатто Ғарбий Германия элчиси Кроль унинг томи ва деворлари ойнаванд баҳайбат чўмилиш ҳовузини кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Буларнинг барига номенклатура мутлақо қонуний асосда эгалик қилар ва ҳеч ким ҳеч қачон бунга қарши курашган эмасди. Хрущевнинг норозидигини туғдирган Андроповни ташвишга солиб қўйган нарса шу бўлдики, номенклатуранинг нафси ўпқон чиқиб қолди. Оддий совет кишиси етти ухлаб тушида кўрмаган энг зўр имтиёзлар ҳам уларга кулгили даражада арзимас туюларди.

Номенклатура ҳеч кимга билдирмасдан ғарб валютасига ўтиб олди, аммо бу маблағ мунтазам етишмас, уни топиш учун эса ҳар қандай чоратadbирларни кўришга тайёр эдилар. Узлуксиз равишда давом этадиган хорижий сафарлар туфайли номенклатуранинг нафси янада ҳаққалак отиб кетди. Миллиардларнинг ҳаёт тарзи уларнинг фикру хаёлини бутунлай банд қилиб олганди, Ғарбнинг электрон аппаратураси, маиший анжомлари, мебель, сервис — буларнинг бари жуда тез суръатларда янгилиниб туради, ҳар ойда мукаммалаштириларди. Бунинг бари ўзимизнинг тузсиз ва рангсиз буюмларга солиштирганда жуда афсонавий ва жозибатор кўринарди. Бу неъматларга тезроқ эришишни хоҳлаган номенклатура инсон бахтининг чўққиси сифатида долларга кўпроқ эгалик қилишни истарди. Сафари, сексшоу, беш юлдузли меҳмонхоналар, Багам, Канар ва Бермуд ороллари, чарақлаган қуёш, мовий осмон, талабалар кэмпингларидан келадиган бадани тобланган қизлар, қашаматли рестороанлар — буларнинг бари бадавлат Номенклатура салтанати муҳитидан ер билан осмонча фарқ қилар эдики, уларнинг олдида хос ўлка жуда рангсиз ва жозибасиз кўриниб қоларди. Ғарбга талпинарди улар. Ҳали кўп нарсага қўл етмасди — нефть ва молия қиролларининг оппоқ қордек кемалари, қимматбаҳо қиморхоналар ва курортлар, миллионерларнинг имтиёзли клублари — буларнинг бари қайноқ ва афсонавий ҳаёт. Ҳаммасини санаб чиқиш қийин, лекин ҳаммасига эгалик қилгини келади.

«Кизил террор» замонларида боболар томонидан талончилик билан йиғилган итальян ҳайкаллари ва фаранги гобеленларни замонавий француз ва фин мебели, машҳур Куплербуш фирмаси ишлаб чиқарган, ошхона анжомлари¹ сиқиб чиқара бошлади. «Сони» ва «Панасоник» фирмасининг аудио ва видео тизимларига, Бельгиянинг ҳаворанг ванналарига, Италиянинг нафис тувакларига ва яна бошқа кўпгина нарсаларга ишқибозлар кўпайди. Аммо бирор ой ўтиб-ўтмай буларнинг бари эскириб қоларди. Номенклатура ана шунга чидаёлмасди. Жинсилардан тортиб янги видео тизимларгача ҳаммасини янгидан сотиб олиш керак эди. Пул етказиб бўлмасди.

Пул топиш эса кун сайин қийинлашиб борарди. Ишлаб чиқариш суръати тушиб борар, қашшоқ аҳолисининг тинкаси қуриб битган эди, хом ашё ишлаб чиқарувчи заводларнинг ускуналари эскириб кетганди. Замонавий заводлар эса мамлакатни танка-ю ракета, бомбардимончи самолёту сувости кемаларига кўмиб ташлашда давом этарди. Аммо ҳатто учинчи мамлакатларда ҳам аста-секин уларга талаб сусайиб борарди, чунки бу маҳсулотларнинг сифати тобора Американикидан орқада қолиб бормоқда эди.

Мамлакатни талон-тарож қилиш давом этар ва бунинг оқибатида ер ости бойликлари камайиб, иқтисодиёт издан чиқиб, ҳалокат яқинлашиб келарди. Америка доллари СССРнинг қашшоқ ҳудудидан сакраб ўтиб, номенклатура салтанатига ёриб кириб бўлган ва амалда уни истило этган эди. Доллар

¹ Куплербуш фирмаси чиқарган ошхона анжомлари анчагина мураккаб бўлиб, махсус техник хизмат кўрсатишни талаб қиларди. КГБ ўқув юртларидан бирида битирувчиларнинг ҳаммаси ФРГга фирма заводларига юборилди ва у ердан ошхона анжомларига хизмат кўрсатувчи механик деган хунар орттириб қайтишди. СССРга қайтгандан кейин улар номенклатура хонадонларида хизмат қила бошладилар, лекин КГБ тизимидаги офицерлик унвонлари сақланиб қолди.

борган сари кучайиб бораётган сурбетлик билан ўз мақомига юришга мажбур қила бошлаганди.

Табиийки, Андропов шахсан номенклатуранинг ҳамма неъматларидан фойдаланарди. Таътилини Мовий соҳилда Ниццеда ўтказарди (ҳали кучдан қолмаган кезларида унинг теварагидан аллақандай сирли, оёқлари келишган қизлар аримасди), унинг учта фарзанди таомилга кўра хорижда ўқир ва дипломатия соҳасида ишлашга тайёрланишарди. Аммо у номенклатуранинг ҳаддидан ошиб кетган очофатлигини тийиб қўймаса, ҳаммаси ҳалок бўлишини аниқ-равшан кўриб турарди. Шу жумладан, номенклатуранинг ўзи ҳам. Унинг ходимлари оператив кенгашларда тунд қиёфада кўр тўкиб ўтиришарди. Улар ҳаётларини хатарга қўйиб, ҳар бир тешикка кириб чиқиш ва у ерлардан бири-биридан мудҳишроқ ахборотлар олиб келишга тайёр эдилар. Буларни кўриб Андроповда ҳали ҳалокатнинг олдини олиш мумкин деган хом ҳаёл туғилди. Бунинг учун эски ҳукмдорларни йўқ қилиб, унинг ўрнига давлат хавфсизлиги ходимларидан ташкил топган янги номенклатурани қўйиш керак эди.

Социалистик тизим яна бир бор панд берди — Андропов Лаврентий Павлович Бериянинг хато йўлини тутди, аммо унинг аччиқ тақдирини унутиб қўйди.

Бу орада мамлакатнинг тобора аянчли аҳволга тушиб бораётган иқтисодиёти, шу жумладан, номенклатуранинг ҳам мушкул қисмати партия раҳбариятини ғарб мамлакатлари билан муносабатларни юмшатиш сиёсатини эълон қилишга мажбур эди. Улар тобора қариб, айниб бораётган Брежневни ғарб мамлакатларига йўлладилар. У имкони борича кўпроқ қарз ундириб келиши керак эди. Бу қарзларсиз номенклатура ортиқ яшаймасди. Та-наззул кучайиб бормоқда — жаҳон бозорида нефть ва бошқа хом ашёларнинг нархи тушиб, тилланинг баҳоси осмонга чиқиб кетди. Брежнев хорижга бориб, нефть ишлаб чиқарувчи ускуналарни янгилаш ва ғалла учун узоқ муддатли қарз сўради. Аслида кўп йиллардан бери Америка ва Канададан ғалла харид қилишар ва шу туфайлигина мамлакатни очлик балосидан бир амаллаб сақлаб келишаётган эди. Мамлакат ва тузум бутун дунёнинг кўз ўнгига ашашга ноқобил эканини кўрсатиб бўлса-да, буни ўjarлик билан тан олишни истамас эдилар¹.

Андропов ҳаракатга киришди.

Бир гал Брежнев билан Қримда бирга дам олган кезларида Андропов фурсатдан фойдаланиб, гап орасида доҳийга Озарбайжон ҳақидаги ахборотнинг учини чиқарди. Маълумотларга қараганда, Охундов Москвага ўлпоннинг ҳаммасини тўлаётгани йўқ, у нефтни ғайри қонуний тарзда сотмоқда, ҳаддан ташқари катта миқдорларда пора олмоқда, шу йўл билан тодган беҳисоб пулларини махфий равишда хорижга ўтказмоқда. Андропов тўплаган ҳужжатлар шу қадар ишонарли эдики, ўзини шу қадар алдаганлари учун таҳқирланган Брежнев Сиёсий бюро аъзолари билан ҳам мас-лаҳатлашиб ўтирмай, яширин полициянинг хўжайинига Озарбайжонда «Партия — хўжалик фаолларини алмаштириш» борасида кенг кўламдаги ишлар-ни амалга оширишга рухсат берди.

Андропов анчадан бери ўйлаб юрган уруш бошланди.

У туни бўйи ВЧ орқали Озарбайжон КГБсининг бошлиғи Гайдар Алиев билан гаплашиб чиқди. Андроповнинг пўлат сандиғида Алиевга ҳам фош қилувчи анча-мунча ҳужжатлар сақланарди — улар москвалик уч чекистни

¹ СССРга ғалла сотиш борасида АҚШ конгрессида мунтазам бўлиб турадиган муҳокамалардан бирида бир гал мунозара бўлиб кетди — мантиқ борми ўзи? СССР ўзининг ҳамма пулини бизга қарши танкларга сарф қилади, биз бўлсак, бунинг учун уни боқшимиз керакми? АҚШнинг ўша пайтдаги давлат котиби Генри Киссинжер бунга шундай жавоб берди: «Кўяверинг, улар ўз танкларида тўқ ўтиргани яхши. Шундай бўлгани маъкулроқ. Акс ҳолда отишмалар долларнинг ҳужумига ҳалақат бериши мумкин».

қурбон қилиш эвазига қўлга киритилганди. Аммо бу ишда Алиевдан бошқа ишончли одам йўқ эди.

Алиев Озарбайжон компартиясининг Биринчи котиби бўлишини сезиб, ўта аёвсизлик билан ҳаракат қила бошлади. Бутун Озарбайжон бўйлаб қама-қамалар, тинтувлар, текширувлар, ишдан олишлар бошланди. КГБ ва Прокуратуранинг махсус бригадалари Алиевга ёрдамга ташланди. Алиев республика компартиясининг Биринчи котиби мансабини эгаллагандан сўнг тахминан 2000 (1983) кишини чекистлар билан алмаштирди. Улар бўшаб қолган ҳар хил даражадаги номенклатура ўринларини эгалладилар. Амалга оширилган тадбирлар натижасида жуда катта ўлжа қўлга киритилди. Видео ва кино камералар одам бўйи келадиган қоғоз пулларга тўлиб-тошган яширин жойларни, тилла тангалар ва заргарлик буюмларига тўла темир бочкаларни, олмосларга, олтин ва платина ёмбиларига тўла уч литрли банкаларни лоқайдлик билан суратга олди. Суратлар яқинроқ келтирилганда пуллардаги Жорж Вашингтоннинг афт-ангорини таниб олиш унча қийин эмас эди.

Доллар! Ҳа, бу ўша валюта! Шу валюта чўнтагидан чиққани учунгина икки юз мингта яқин одам ўша кезларда қайта тикланган ГУЛАГда тиканли симлар ортига йўлланганди.

Охундов энсаси қолиб истехзо қилди: «Бу ит,— деди у Алиевними ёхуд яна бошқа бирор олий рутбалик одамними назарда тутиб,— менинг пулларимни ўғирлади. Мен уларни ҳалол топган эдим. Худога шукур, у ҳаммасини қўлга туширгани йўқ. Бу пул унга бахт келтирсин, уйи нурга тўлсин, лекин пулни бунақа йўл билан топмайдилар».

Андроповнинг кайфияти эса бундан ҳам бадтарроқ эди. Биринчидан, у кундалик ва шошилиш эҳтиёжлар учун аталган арзимас миқдордаги маблағ қўлга олинганини тушунарди. Кўп йиллар мобайнида ўғирланган маблағнинг ҳаммаси ғарб банкларидаги пулат деворлар ортига жуда ишончли қилиб яшириб қўйилган эди. Иккинчидан, Охундов ўғирланган маблағнинг учдан биринигина олиб қолар, икки қисми эса Москвага юбориларди. Бу-ку тушунарли-я! Бошқа бир нарсани англаб бўлмади: бу ҳол Андроповни шу қадар таажжубга солган эдики, у ҳатто муовини генерал-полковник Пирожковдан: «Ҳамма излар Москвага олиб келяпти? Кимга?» деб сўрайди. Пирожков эса ўз раҳбарига таажжуб билан қарайди-да, жилмайиб: «Бизгадир-да!» деб жавоб беради.

Аммо у қисман ҳақ эди, холос.

Навбатдаги зарбага Грузия дуч келади.

Унинг оқибатида Мжаванадзе ҳокимиятдан четлатилди, Марказқўмнинг Биринчи котиблигига эса генерал Эдуард Шеварнадзе сайланди. Ўлжа Озарбайжондагидан ҳам кўпроқ эди, чунки Шеварнадзе ўз шоввозларига қўлга олинган шахсларга нисбатан ҳамма кўрқитиш усулларини, шу жумладан, жисмоний тазийқни қўллашдан чўчимасликни тайинлаб қўйганди. Даҳшатдан ранги қув ўчиб кетган кечаги райком котибларини ўласи қилиб калтаклашди, улар хазиналари яширинган хуфий жойларни айтиб беришди. Натижа чакки бўлмади. Бу ишларга КПСС Марказий аппаратидагилар ҳам дахлдор эканини тасдиқловчи кўпгина далиллар аниқланди, аммо уларнинг бир қисми Шеварнадзе ҳамда Андроповнинг қўлига тушмай, аллақайларда изсиз йўқолди.

Яна оператив видеокамералар тўда-тўда пул уюмларини суратга олади. Уларда яна жаҳон пролетариати дохийсининг совуқ турқи Вашингтоннинг заҳил башараси ва Британия қиролларининг такаббур қиёфаси билан бамайлихотир ёнма-ён туради. Шарқ гиламларининг ранг-баранг гуллари устида сочилиб ётган олтину бриллиантларнинг жилолари аллақандай ақл бовар қилмайдиган афсонавий мўъжиза кашф этади. Капитан Флинт ва капитан Морганларнинг хазиналари ҳақидаги Голливуд фильмларида биз шунга ўхшаш манзараларни кўрган эдик. Флинт билан Морган машҳур қароқчилар

бўлишган, улар бутун дунёга донг таратган миллиардерлар сулоласига асос солган одамлар.

Шундай қилиб, биринчи қадам қўйилди. КГБ иккита иттифоқдош республикада ҳокимиятни босиб олди ва Ўрта Осиё республикаларида ҳам жанговар ҳаракатларини бошлаб юборди. Аммо бу ерда бир чўқиб қочиш усули иш бермади. Маҳаллий партия ва чекистлик тизимлари мафия билан жуда ҳам чатишиб кетишган эди. Улар Москвадан келган оператив — тергов бригадалари йўлига аҳиллик билан ғовлар қўйишди. Феодал-патриархал хулқатвор бу республикаларда ўзларининг Алиевлари ва Шеварнадзеларини тезда топишга имкон бермайди. «Бировнинг моли бахт келтирмайди, — деди генерал Ниёзов унга кавказ варианты бўйича Рашидовнинг ўрнини таклиф қилишганда. — Бундан ташқари, бу оила пулларини ҳалол топган». Партия тизимлари қариндош-уруғчилик асосида ташкил этилган бўлиб, соф феодал гуруҳларга ўхшаб кетарди. Бу гуруҳлар нима иш қилишидан қатъи назар, бутун халққа ўзининг қули сифатида қарар эди. Асрлар мобайнида бу жойларда бой ёки амирнинг ўз қулларига қандай муомала қилишини суриштириш ўта одобсизлик ҳисобланиб келган.

Бу ўлкаларда ўша кезларда ғалати бир воқеа рўй берди. Анвар Раҳимов деган анчагина таниқли журналист Москвадаги алоқаларидан фойдаланиб, бир қатор марказий газеталарда мақолалар эълон қилди. Уларда жуда эҳтиёткорлик билан Ўзбекистонда ва унга қўшни республикаларда содир бўлаётган воқеалар ҳақида ҳикоя қилинарди. Жумладан, КПСС Марказқўмининг аъзоси, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг аъзоси Ёдгор Насриддинованинг номига тил теккизилган эди. Гап Насриддинованинг маҳкумларни авф этиш ҳуқуқига эга бўлгани ҳолда ҳар бир авф қилинган одам учун 100 минг сўмдан пора олгани ҳақида бормасди. Ёхуд пахта далаларида болаларни қулдек ишлатишга розилик берилгани тўғрисида ҳам эмас эди. Мақолада бор-йўғи «ўртоқ Насриддинова республикага раҳбарлик ишларини партия қўяётган замонавий талаблар даражасига кўтариши кераклиги» ҳақидагина гапирилган эди. Шундан кейин Раҳимов ғойиб бўлиб қолди. Бошқа кўпгина йўқолганлардан фарқ қилароқ, уни излай бошладилар. Излаганда ҳам хусусий одамлар эмас, КГБнинг махсус бригадаси излашга киришди. Чунки Раҳимов КГБнинг одами эди. Маълум бўлдики, журналист Бухоро вилоятининг Жарноқ қишлоғида туғилган экан. Тошкентда КГБ райси елкасини қисиб шундай деди: «Бу ишга бизнинг даҳлимиз йўқ. Маҳаллий анъаналар. Бу Каримовлар хонадонининг иши. Раҳимов ўшаларнинг одами».

Каримов — Бухородаги қўли узун, томири бақувват гуруҳнинг сардори эди. Вилоят кўмитасидаги ҳамма мансабларни шу гуруҳ вакиллари эгаллаганди. Бирдан у ғазабдан тутоқди. Раҳимов? Қанақа Раҳимов? Унинг каердалигини суриштириб нима қиласизлар? Бориб Москвангизда хўжайинлик қилинг! Анча вақт ўтгандан кейин маълум бўлдики, Раҳимов махсус ҳибсхонада экан. Бундай турмалар турли ҳудудларда анча-мунчагина бўлиб, партия котиби ёки Марказқўм аъзоси бўлиб олган маҳаллий ҳукмдорларнинг хусусий ҳибсхоналари ўрнида хизмат қилар экан. Бу ҳукмдорларнинг ўзбошимчалиги эски замондаги хонларникидан ўтиб кетганди. Раҳимов оёққўлига қишан солинган ҳолда сақланган. Уни аямай калтаклаганлар ва таҳқирлаганлар. Натижада у ақлдан озган ва ҳибсхонадан чиқарилгандан кейин кўп ўтмай вафот этган. Аммо унинг фожиали тақдири кўп жилдлик машҳур «Ўзбек иши» тарихида тилга олинган ҳам эмас.

Ўрта Осиё босқини муваффақиятли чиқмади ва Андропов бундан тан олишга мажбур бўлди. Андропов жўнатган чекистлар бу ерда дарҳол турли можароларга илашиб қолаверишди. Биттасини тўғридан-тўғри ўз автомобилида ушлашди, гувоҳларнинг кўз ўнгиде автомобилдан ичи тўла пул солинган «дипломат» топишди. Пора берган одам аввалдан ариза билан мурожаат қилган экан. Бошқа бирини вояга етмаган қизин зўрлашда айблашди. Учин-

чисини аллақандай зиёфатдан кейин касалхонага олиб кетишди, уни бир амаллаб ўлимдан сақлаб қолишди. СССР Прокуратурасининг алоҳида муҳим ишлар бўйича ухта терговчиси эса умуман изсиз ғойиб бўлди (улар ҳанузга қадар топилгани йўқ).

Андропов ишга солмоқчи бўлган юксак мартабали одамлар мулойим табассум билан қўлларини қовуштириб туришса-да, коса тагидаги ним косани англамаётганлари юз-кўзларидан шундоққина кўриниб турарди, ахир, биз Москвага — катта оғамизга тегишли улушни мунтазам равишда ўз вақтида бериб турибмиз-ку? Ё катта оғамизга камлик қиялтимми? Шундай бўлса, бошимизни қотирмасдан очиғини айтиш керак. Мўътабар одамларни шубҳа остига олишнинг нима ҳожати бор?

Натижада Андроповга Кремль томонидан шунақа таъна-дашномлар ёғилдики, КГБ хўжайинининг аъзойи-бадани қақшаб кетди. Бунақа катта ишларни амалга ошириш учун ҳали кучи камлигини тушунди у. Яна бошқа бир нарса аён бўлди: ҳамма йўллар Москвага олиб келадиган бўлса, республикаларда тартиб ўрнатишдан фойда йўқ. Республикалардан тонналаб пулни мусодара қиласан, лекин кейин у қаёққа ғойиб бўлиб қолганини КГБнинг хўжайини ҳам аниқ айта олмайди. Давлат фойдасига? Ҳа, албатта, буни ҳар битта мактаб боласи ҳам билади. Аммо ана шу «давлат фойдасига» деган дона-дона оҳангдор сўзларнинг маъноси нима? Уларнинг бор-йўқ сири шуки, бу «КПСС фойдасига» дегани. Чунки партия кўпдан бери комил ишонч билан Людовикнинг «Давлат дегани менман!» деган машҳур сўзларини такрорлаб келяпти. Шундай дейишга тўла асослар ҳам бор. Шундай экан, Андропов ва унинг чекистлари томонидан ғайрат билан амалга оширилган хатти-ҳаракатларнинг ҳаммаси партия бойликларини КПССнинг Марказий органлари фойдасига қайта тақсимлаш учунгина сарфланаётган экан-да? Албатта. Ахир, унинг ўзи ҳам ана шу Марказий органларнинг вакили эмасми? Агар у ўзининг ўтга, сувга уриб эришгани, фақат икки республикадаги энг муҳим мансабга ўз одамларини жойлагани бўлди, холос. Улар келгусида олий ҳокимият учун курашда Андроповнинг иттифоқчиларига айланади. Андропов бу йўлда биринчи қадамини қўйди. Мусодара қилинган бойликлар эса Давлат банки қаърига тушиб ғойиб бўлади. Бу ўринда ҳатто Андропов ҳам назоратни йўқотиб кўяди. Бу партиянинг олтини, у эса партиянинг аскарларидан биттаси, холос. Шундай бўлса-да, чекистларнинг чеҳраларида алам излари бор эди. Уларнинг ҳафсаласи пир бўлгани сезилиб турарди.

ИИВда эса мусодара қилинган нарсаларнинг ҳаммасини «давлатга» топширишни хаёлларига ҳам келтиришмайди. Ички ишлар вазири — Андроповнинг қудратли рақиб армия генерали Шчелоков ИИВ тизимида ёпиқ магазинлар гармоғини очган. Бу ерда ҳатто оддий ходимларга ҳам (ҳар хил полковнигу подполковникларга) арзон баҳоларда турли-туман жинсилар, пўстинлар, электроника буюмлари, антиқа моллар сотишади. Улар ҳар йили қамоққа ҳукм қилинган юз минглаб одамлардан мусодара қилинган бўлади. Вазирлик раҳбарияти ҳақида-ку гапиришнинг ҳожати йўқ.

Андропов буни билади. У Ички Ишлар вазирлигининг олиб бораётган ўйини ўзи ўйлаб қўйган ўйинга қараганда майдароқ эканини ҳам ҳис қилади. ИИВ мамлакат аҳолисини тала-тала қилиб ётипти, аммо ихтиёридаги қўлланмада вазир муовинлари даражасидан юқоридагиларга дахл қилиш тақиқлаб қўйилган. Партия тизимини оладиган бўлсақ, Ички ишлар вазирлигининг биронта ходими, даражасидан қатъи назар, ҳатто райком остонасига ҳам йўлатилмайди. Ҳатто бирон қотилликнинг излари райкомга келиб тақалганда ҳам вазирлик ходимлари бу ерга қадам ранжида қилолмайди. Аммо ИИВ бу ерга бош суқишмайди — у аллақачон ўзининг олтин конини топиб олган. Мамлакатдаги аҳвол шунақаки, кўзингни юмиб туриб, истаган хўжалик ходимини, савдо ёки таъминот вакилини ёқасидан олиб сиқиштирсанг, ўғирлаган нарсаси ёмғирдай ёғилади. Уни мусодара қилиб, тегишли қисмини «давлат» фойдасига топшираверасан. Албатта, ўзингни ҳам қуруқ

қолдирмайсан. Ғарбда инқилобдан аввалги рус антиқа буюмларига қизиқиш ҳеч қачон сўнмаган, ҳозир эса унга қизиқиш яна ҳам кучайган, бинобарин, нархи бугун жуда баланд. ИИВ қисқа фурсатда антиқа буюмларни хорижга олиб кетиш йўлларини ҳам жорий этди. Антиқа буюмлар билан савдо қилувчи магазинларнинг ҳаммаси ИИВ органларининг филиалига айланди.

Антиқа буюмларни йиғадиган барча одамлар ҳисобга олинди. Уларнинг ҳаммасини аста-секин суд жараёнидан ўтказишди ва йиққан коллекцияларини битта қўймай мусодара қилишди. Тинтув вақтларида ҳамма нарса, албатта, олиб кетиларди, чунки натижа аввалдан қандай бўлиши маълум эди. Аҳён-аҳёнда биронта одам ўзининг ҳалоллигини, коллекциясини ҳалол йўл билан топганини исбот қилишга муваффақ бўлса ёки бирон номдор одамнинг (қамида Галина Брежнева даражасида) кафолатига эга бўлса, ўшанда ҳам тортиб олинган буюмларини қайтариб олиши амри маҳол эди. Бундай одам ўнга чиқса чиқади ё чиқмайди... Мусодара қилинган антиқа буюмлар ИИВнинг Москвада Огарев кўчасида жойлашган кўрғазмалар залига қўйиларди. Табиийки, бу махсус зал бўлиб, унга ҳамма ҳам киритилавермасди. Партия аппаратида ишлайдиган катта амалдорлар баъзи буюмларни ўзлари учун танлаб олишарди-да, қолганларини хорижда валютага сотишга розилик беришарди. Шундай қилиб, ИИВ ўзига ва жиноят дунёсига хос воситаларни ишга солиб, партиянинг олтин бойлигини узлуксиз тўлдириб турарди.

Зарур ҳолларда жиноятчиларни музейга ҳам йўллашарди. Бунда бир-икки дақиқа моҳир қўллар сигнализацияни ўчирар ва соқчиларни ухлатиб қўяр, баъзан эса ўлдиришдан ҳам қайтмасди. Жиноятчилар тарихий аҳамиятга молик бойликларни ўғирлаб кетишарди. (Етмиш йил давом этган узлуксиз талон-таровдан кейин ҳам бойликларини таг-тугигача ўғирлаб битириша олмаган эканлар, демак, рус халқи бениҳоя кўп гўзалликлар яратган экан-да!) Бундай воқеаларга одамлар ортиқ ажабланмай қўйишган эди. Ахир КПСС Ленинград вилоят кўмитасининг Биринчи котиби Романов Эрмитажда сақланаётган Екатерина II нинг сервизини ишлатишни буюрган-ку! Кейин қизининг тўйида маст бўлиб қолиб, сервизни чил-чил синдирган. Шунда ҳам ҳеч гап бўлган эмас. Биронта одам миқ этиб оғиз очмаган!

Антиқа буюмларни йиғиб юрган одамларнинг ҳаммаси бир бўлак катта-кон қаҳрабодан йўниб ишланган маймунча ҳайкалини яхши билишарди. У Москвадаги хорижийларга хизмат кўрсатадиган «Опал» магазинининг витринасига қўйилган эди. Бадавлат сайёҳлар витринада турган бу гўзал буюмни харид қилишга бир неча бор чоғланиб кўрдилар, аммо ҳар гал «бу буюм миллий бойлигимиз, у сотилмайди» деган жавобни олдилар. Кунлардан бирида маймунча витринадан ғойиб бўлиб қолди. Москвада иш юритувчи Америка мухбирлари бу янгиликни эшитиб магазинга ёпирилиб келишди ва унинг мудири-ю сотувчиларини саволларга кўмиб юборишди. Сотувчилар «сотилди» деган гапдан бошқасини айтмадилар, маъмурият вакиллари эса кўзларини лўқ қилиб, елка қисидан нарига ўтмадилар. Улар Брежневнинг куёви ва Шчелоковнинг муовини ИИВ генерали Чурбановнинг буйруғи билан магазин директори ярим кечада ётган жойидан турғазиб олиб келингани ва шундан кейин қаҳрабо ҳайкалча ғойиб бўлганини қандай ҳам айтишсин? Агар Чурбановнинг гапига ишонилса, у хотини Галина Леонидовнанинг хоҳишини қондириш учун шундай қилган. Тақдир тақозоси билан Чурбановнинг ўзи қамоқхонадан бенасиб қолмади. Бош котиб қизининг беҳисоб кватиралари ва дала ҳовлиларида сон-саноксиз тинтувлар ўтказилди, аммо маймунча изсиз йўқолган эди. Уни топиб бўлмади. У аллақачон долларга айланиб кетганди. Шу тарзда маймунча Ғарбда кимнингдир хусусий коллекциясидан ўз ўрнини эгаллади.

Атоқли кино юлдузи Зоя Федорованинг жуда ҳам ноёб, қадимги усталар ишлаган бриллиант тақинчоғи бор эди. Уни ўз вақтида актрисага эри — уруш йилларида Москвада дипломатик хизматда бўлган америка адмирали совға қилганди. Урушдан кейин Сталин жорий қилган социалистик турмуш

тарзи қодаларига биноан адмирални мамлакатдан бадарға қилишди, Зоя Федоровани эса қамоққа жўнатишди. Афтидан, ўз қисматини олдиндан сезган актриса тақинчоғини омонатга яқин дўстларига бериб қўйган ва шу туфайли тақинчоқ асраб қолинганди. Валюта етишмаслиги ва босиб келаётган иқтисодий ҳалокатдан чўчиган Брежнев халқаро соҳада юмшоқроқ сиёсат юрита бошлагандан сўнг актриса Қўшма Штатларга — эрининг ёнига кетмоқчи бўлади. Унга рухсат берадилар. Аммо бриллиант тақинчоқни чегарадан ўтказилмайди — бунақа қимматбаҳо буюмга махсус ижозат талаб қилишади. Федорова ижозатнома олиш учун Москвада уч-тўрт кун қолишга қарор қилади. У тақинчоғини божхонада қолдириб кетавериши ҳам мумкин эди, бироқ бундай қилолмади, чунки у ёшлик йилларидан, ёшликдаги ёлғиз ёрқин муҳаббатидан ёдгорлик эди. Бу муҳаббат актрисага жуда қимматга тушди. Бир неча кундан кейин уни ўз уйида бўйнидан отиб ўлдириб кетишди. Тақинчоқ эса анчадан кейин генерал Щелоковнинг буюмлари ичидан чиқди. Бу буюмлар ичида фақат тақинчоқ эмас, бошқа нарсалар ҳам бор эди.

Буларнинг баридан Андропов хабардор эди. У ИИВнинг ишларига КГБни жалб қилишга уриниб кўрди. Шунинг учун «юксак тарихий-бадий қимматга эга бўлган буюмлар» бўйича ишларни ўз қўлига олмақчи бўлди. ИИВ рақибларини ўзлари ем еб юрган охурга шериклик қилишларини истамай, жон-жаҳдлари билан қаршилик кўрсатишди, лекин шунга қарамай, «истисно ҳолларда биргаликда тадбирлар ўтказишга» кўнишга мажбур бўлишди. Бундан аввалроқ Андропов ўзининг бир гуруҳ офицерларини ОБХСС тизимига жойлаштиришга муваффақ бўлган ва майда ҳамда ўрта валютачилар билан шуғулланадиган «махсус» милицияни бир оз бўлса-да, назорат остига олган эди. Аммо аён бўлдикки, антиқа буюмлар борасидаги ишлар унчалик осон ва енгил эмас экан.

Академик Чудновскийнинг уйига купша-кундуз кунни бир тўда босқинчилар бостириб киради. Расмий тил билан айтганда, уларнинг «кавказ миллати»га мансублиги яққол кўзга ташланиб турарди. Жиноятчилар академик коллекциясидаги суратларга кўз олайтиришган эди. Академикнинг иши қийин-да! Бошқа кўпгина коллекционерлар қатори унга «йиққан нарсаларнинг ҳалол меҳнат қилмай топгансан» деб айб қўйиб бўлмади. Шундай экан, унинг антиқа буюмларини «давлат фойдасига» мусодара қилиш қонуний эканини ҳам исботлаш мумкин эмас. Шунинг учун академикларга бошқача усул қўлланган. Босқинчилар уй эгасини боғлаб қўйиб, рамкалардан Матисснинг бир нечта фавқулудда қиммат баҳо суратларини чиқариб олишди. Ғарбда худди шу кезларда Матиссга ишқибозлар кўпаймоқда эди. Жиноятчилардан бири рамкадан суратни тилиб олаётиб, шошилинчда беҳосдан бармоғини кесиб олади. «Кавказликлар» ишни бажариб, ғойиб бўлишади.

Бу иш тафтишини КГБ ўз қўлига олади. Жабрланган академик жиноятчилар қиёфасини аниқ чизиб беради. Кўпни кўрган ходимлар дарров пайқайдики, гап боқулик жиноятчилар гуруҳи ҳақида кетяпти. Шунга ўхшаш бошқа бир нечта ўғирликда ҳам бу гуруҳнинг излари қолган эди. Боку билан бевосита махсус алоқа тармоғи бенуқсон ишларди. Бир соатдан кейин Москвадан Озарбайжон КГБсига жиноятчиларни қамоққа олиш ҳақида буйруқ келади. Ишқал чиқмасин учун жиноятчиларнинг исм-фамилялари ҳам кўрсатилганди. Боқудагилар эса Москвадан келган маълумотни синчиклаб ўқиб чиқиб, жавоб беришди: «Ҳа, бу гуруҳ яхши маълум, аммо бу ерда адашилган кўринади, чунки рўйхатдаги одамларнинг Изроил визаси билан хорижга чиқиб кетганига бир йил бўлди». Бу жавобни кўриб Москвадагилар ҳанг-манг бўлиб қолди. Аммо КГБ анойи эмас — вақти келганда у ҳатто ўзи ўзининг гапига ишонмайди ва табиийки, фақат расмий йўллар билангина кифояланмайди. Хуфиялар билан алоқа боғлаб суриштирилса, тўданинг ҳамма аъзолари бамайлихотир Бокуда айшини суриб юрган экан,

ҳеч ким ҳеч қаерга жўнаб кетмоқчи ҳам эмас, аксинча, яқинда Италия сафаридан қайтишипти. Бир дунё валюта олиб келишипти.

Андропов ўзини таҳқирланган деб билди.

Чаққон ходимлардан тузилган махсус даста ҳеч кимга сездирмай, конспирациянинг барча қоидаларига амал қилиб Бокуга учади. Шаҳар яқинидаги ҳарбий базаларнинг бирида уларни учишга шайланиб турган самолёт кутиб турарди. Шаҳарда тўдани бир зумда шовқин-суронсиз қўлга оладилар, автомобилга босиб, ҳарбий базага олиб борадилар ва маҳаллий КГБ билан хайр-маъзурни нася қилиб Москвага йўл оладилар.

Жиноятчиларнинг шахсиятини аниқлаш силлиққина ўтади. Юз белгилари, қўлларидagi чандиқ — ҳаммаси тўғри келади. КГБ полковниги академикнинг қўлини қисиб, уни ҳам, ўзини ҳам муваффақият билан табриклайди ва тергов ишлари бир ойда ҳам чўзилмаслигини маълум қилади. Бир ҳафта ўтгач, академикни яна терговчи чақиртиради. Полковник унинг боши оша аллақайққа — юқорига қараб, дудмаллана-дудмаллана тергов иши тугаганини, далиллар етишмагани учун иш тўхтатилганини маълум қилади. Академик оҳ-воҳ қилиб ўтирмайди, таажжуб изҳор қилиб тортишмайди-да, ишнинг бунақа тус олгани учун кимга шикоят қилиш мумкинлигини сўрайди. Бир оз сукутдан сўнг полковник жавоб беради: «Агар шахсан ўртоқ Брежневга айта олсангиз, шикоят қилишингиз мумкин». Полковник ўзига буюрилганларини бажо келтирди. Бундай фирибгарликка чидай олмаган академик хасталаниб касалхонага тушади.

Аммо асл ҳақиқатни билганларида уларнинг иккови ҳам бундан баттарроқ ларзага тушар эдилар. Бу иш туфайли Андропов Сталин замонасидан бери кўрмаган таҳқирланишларни кўрди. Бир вақтлар генералиссимус Андроповнинг уруш вақтида иттифоқчилар билан алоқада бўлганини эслаб, уни асфаласофилинга жўнатишига сал қолган эди. Чунки доҳий ажнабийлар билан бўладиган ҳар қандай алоқа совет кишисини империалистик разведкага ёллаш билан тугашига астойдил ишонарди.

Андроповни Сиёсий бюро аъзоси ва бош партия мафкурачиси Суслов ҳузурига чақиради. Унинг хонасида КПСС Марказқўмининг халқаро бўлими мудири Борис Пономарев ҳам бор эди. Суслов куруққина оҳангда нега Андроповнинг одамлари иттифоқчи республика пойтахтида безорилик қилаётганини, нега у ерга борганларини ҳатто маҳаллий партия раҳбариятига ҳам маълум қилмаганини сўради.

Андропов гап ўта хавфли жиноятчиларни ушлаш ҳақида борганини, фурсат жуда камлиги учун республикалараро мувофиқлаштираман деб расмиятчилик қилиб ўтирилса, режа барбод бўлиши мумкинлигини тушунтиришга уринади. Бунга жавобан Суслов қаҳр билан бирор шахснинг жиноятчи ёхуд безори эканини фақат суд аниқлай олишини, бу вазифа хавфсизлик органлари зиммасига кирмаслигини, бу борада бир қатор партия ҳужжатлари ва съездларнинг қарорлари борлигини уқдиради. Бу ҳужжатларни Андропов чуқурроқ ўрганиб чиқса чакки бўлмаслигини айтади. Авж олиб келаётган нифоқнинг моҳиятини тўла англаб етмаган КГБ хўжайини бош партиявий мафкурачига ҳанг-манг бўлиб қараб қолади. Бу орада гапга Пономарев аралашади. Борис Пономарев КПСС Марказқўми апаратига қўли узун одамлардан эди. Бу қўл шу қадар узун эдики, Пономарев раҳбарлик қиладиган Марказқўм халқаро бўлимининг иши тўғрисида ҳатто Андропов ҳам тўла маълумотга эга эмас эди. Андропов ортиқчароқ бирон нарса билишга уринса, унинг хатти-ҳаракатлари махфийлик деворларига урилиб чил-парчин бўлар ёхуд ёлғон-яшиқ гаплар, миш-мишлар, ривоят ва афсоналар тўлқинига ғарқ бўлиб кетарди.

Андроповнинг одамлари қўлларида хорижий валюта тўлдирилган чамадонлар билан бутун дунё бўйлаб изғиб, Марказқўм халқаро бўлими хизматини бажарардилар. Бу чамадонларни улар хилват жойларда турли қардош компартиялар вакилларига, сўл гуруҳлар ва сон-саноксиз террорчи ташки-

лотларнинг одамларига топширардилар. Чопарлар берган чала-юлуқ ахборотлардан содир бўлаётган воқеаларнинг тўла манзарасини англаб олиш амри маҳол эди. Ҳамон эски конспирация усуллари амалда эди. Бу усул ХХ асрдаги энг истеъдодли жиноятчилар — Парвус билан Лениннинг доҳиёна мияларида туғилганди.

Жуссаси кичик, озгин ва ўта ҳаракатчан Пономарев номенклатура ходимларига хос бўлмаган ажиб бир ишчанликка эга эди. У жаҳон мамлакатлари бўйлаб шахсан кезиб юрар, сайёрадаги ҳамма компартияларнинг бош қотиблари ҳузурига, шу жумладан, Брежнев ҳузурига ҳам тундами, кундами — истаган вақтида кириши мумкин эди. Ғарбий Германиядан олиб келинган кўзойнагининг қалин шишалари орқали Андроповга тикилиб туриб, ғижирлаган оҳангда унга социалистик қурилиш дуч келаётган муаммолар ҳақида маъруза ўқий бошлади. «Коммунистик жамият қурилиши,— деб ўқиди Марказқўм халқаро бўлими мудирини,— ҳозирги пайтда айрим шахслар томонидан социалистик давлат тизимини инкор қилиш тарзидаги қаршиликларга дуч келмоқда. Яширишнинг ҳожати йўқ — Ғарб тарғиботи таъсирига берилиш оқибатида бутунлай айниган аҳолининг муайян табақалари ҳам қаршилик кўрсатаётганлар сафида. Марказий Разведка Бошқармаси совет кишилари ўртасида мешчанлик мафқурасини тарқатиш, уларда ҳашаматга иштиёқни, бебош истеъмолчилик психологиясини синдириш учун қанча куч ва қанча маблағ сарфлаётганини ҳеч ким билмаганда ҳам Андропов яхши билади-ку!

Таажжуби ошгандан-ошиб, Андропов эътибор билан тинглаб ўтирарди. Албатта, унинг ўзи ҳам «партия тилида» гапиришга устаси фаранг эди, аммо у ҳам ҳамма сингари бу тилни яхши англамасди.

«Шунинг учун партиямизнинг коммунистик қурилиш соҳасидаги сиёсати,— деб давом этди Пономарев,— аввалгидек Маркс ва Лениннинг ягона социалистик ватан ҳудудида умумий тенглик ҳақидаги ўлмас ғояларига асосланади».

Ортиқ чидаёлмаган Андропов «бу гапларнинг ҳаммаси тўғри, албатта, лекин уларнинг қуролли босқинга нима дахли бор? Ахир, бу босқин оқибатида Матисснинг бир неча миллион доллар турадиган суратлари ўғирланди»,— деб сўради.

«Гап шундаки,— деб тушунтирди Пономарев,— қиммати бир неча миллион доллар турувчи Матисснинг суратлари ҳар бир хонадоннинг деворида осиб туриб турмайди. Бу ҳол синфиз жамиятда синфий тенгсизлик муҳитини туғдиради. Шундай буюмлар борки, мафқуравий мулоҳазаларга кўра ҳам, шу буюмларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун улар хусусий одамлар қўлида сақланиши мумкин эмас. Содир бўлган можаро ҳам бу гапнинг тўғрилигини тасдиқлайди».

Бўшлиққа тикилиб ўтирган Суслов бу гапларни маъқуллаб бош ирғади.

«Хўш, қани ўша суратлар?» — деб сўради Андропов тишларини қисиб. У Марказқўмнинг халқаро бўлими мудиридан кўзини олмай тикилиб турарди.

Пономарев ўтирган жойида сакраб тушди.

«Қизиқ экансиз-ку! Ахир, гап суратлар ҳақида бораётгани йўқ,— деди у хуноб бўлиб.— Гап одамлар ҳақида боряпти. Сиз социалистик қонунчилиқнинг ҳамма нормаларини бузиб, уларни Бокуда қўлга олибсиз. Ўртоқ Алиев (Андропов чуқур тин олиб, кўзларини юмди) қаттиқ норози бўлиб шахсан Леонид Ильичга қўнғироқ қилипти. Леонид Ильич бу масалани Сиёсий бюрога қўймоқчи. Партия ҳамиша ўзбошимчалик ва қонунсизликка қарши курашиб келган ва бундан кейин ҳам курашажак».

Пономарев ҳамма сифатларидан ташқари яна академик ҳам эди. Шунинг учун у билан баҳслашиб ўтиришдан маъно йўқ.

КГБнинг тергов бошқармаси бошлиғи генерал-лейтенант Курбоновга боқуликларни бўшатиб юбориш ҳақида буйруқ берар экан, Андропов истеҳзо

билан жилмайиб деди: «Энди ҳеч кимникига меҳмонга бормаيمان. Бирортасининг уйида ноёб суратларни кўриб қолмай тагин...»

«Кимникида кўриб қолишингиз мумкинлигини айтиб бера оламан», — деди заҳарханда билан Қурбонов.

«Ҳозирча керак эмас, — деб уни қайтарди Андропов, — сўраганимда айтарсиз...» Унинг ўзи ҳам суратлар йиғар, французларнинг шахвоний бронза ҳайкалчаларига ўч эди, машшоқлик ҳам қилар ва ҳатто Мао-Цзе-дунга ўхшаб шеърлар ёзиб турарди. Шунинг учун бу гап унинг иззат-нафсига тегди.

«Енгилмас кучлар тазйиқида» у анчагина марралардан чекинди. Ходимларидан бир қисми долларда ва сертификатларда маош ола бошлади. У Марказқўмга яширин мактублар йўллаб-йўллаб бунга зўрға эришди. Порахўрлик аниқ нишонга йўналтирилган радиация каби тўсиқ билмай ҳамма соҳага кириб бормоқда. КГБ ходимларини бу офатдан асраш зарур. Афсуски, КГБ одамлари ўртасида ҳам порахўрлик ҳоллари рўй берди. Бу иллатнинг олди олинмаса бўлмайди. Баъзи бир чекистлар пора туфайли отиб ташланди. Ҳукмлар шитоб билан чиқарилди ва шитоб билан ижро этилди. Тадбир зудлик билан амалга оширилганига қараганда, қатл қилинганларнинг бошлиқлари ҳам бу ишга дахлдор бўлса керак. Аммо айрим бўлимларнинг ходимларига маошни валютада тўлаш бусиз ҳам ўзаро қир-пичоқ бўлиб ётган темир Феликс авлодларини бир лаҳзада парчалаб юборди. Валютадан бебаҳра қолган бўлимлар норозилиklarини намоиш қилиб, ҳар хил даъволарни рўкач эта бошладилар. Баъзиларни органлардан бўшатишга тўғри келди, баъзиларни маъмурий тарзда жазоладилар. Чекистларга маърузалар ўқилди, суҳбатлар ўтказилди. Аммо улар ҳар жиҳатдан ҳам бемаъни эди. Ходимлар энсаси қотганини яширмас, баъзилар эса ошқора мудраб ўтиришарди. Бошқармалар бўйича зудлик билан ҳарбий савдо тармоқларининг ёпиқ магазинларини очишга тўғри келди. Бу магазинлар кичик ва ўрта офицерлар табақасига мўлжалланган бўлиб, у жорий пулимизга савдо қиларди. Унда арзон жинсилар, Бельгия костюмлари, «Сафари» кўйлаклари, хориж сигаретлари, озиқ-овқат маҳсулотлари бор эди. Одамларга жон кирди.

Андропов шахсан ўзи ходимлари учун тураржой олишда имтиёзларга эришиш учун вилоятларда қаттиқ ҳаракат қилди. Унга вилоят ва шаҳар қўмиталаридагилар қаршилик кўрсатишди. Айниқса, шаҳар ижроқўмларидаги амалдорларнинг норозилиги қаттиқ бўлди, чунки улар имтиёзлар асосида тураржой бериш борасидаги қонуний «ҳақлари»нинг бир қисмидан маҳрум бўлишарди. Бу тадбирлардан унча наф тегмади. Андроповнинг котибияти уй олиш ёхуд уй-жой шароитини яхшилашни сўраб ёзилган аризаларга тўлиб кетган эди.

Ҳаммалари биргаликда Биринчи Бош Бошқармага ҳаддан ташқари ҳасад қилишарди. Бу Бошқарма (ПГУ) ташқи разведка билан шуғулланарди. Унда истездодсиз ходимлар ақл бовар қилмайдиган даражада кўп эди. Андроповнинг номига ёзилган махфий маълумотномаларида КГБ кадрлар бошқармасининг бошлиғи генерал Чебриков буни бир неча марта таъкидлаган. Турлитуман тегма нозиклар ва олий рутбадаги номенклатуранинг арзандалари ўзини ташқи разведкага урарди, чунки бу даврга келиб бир замонлар қаҳрамонлик ва шижоат талаб қилган касб кутилмаганда мутлақо бехатар бўлиб қолди. Аммо у аввалгидай нуфузли ва фойдали ҳисобланарди. Разведкачилар ғарбда вақтининг кўп қисмини дипломатик паспортлар паноҳида ўтказар, кўпинча АПН ва Аэрофлотдан Госконцертгача бўлган турли хил муассасаларнинг ходимлари тарзида иш юритар, валютада маош олар, ҳар хил оператив ишлар учун ҳам катта пул олишарди. Улар ўзларининг эртақдагига ўхшаш ҳаётдан жуда ҳузурланишарди. Уларнинг иши мутлақо хатарсиз бўлиб, сирлари очилиб қолганда, нари борса мамлакатдан чиқариб

юборишарди. Шунинг учун чет элларда улар роҳату фароғат ичида ҳаёт кечирар, баъзан эса ошкора чоп этиладиган ғарб журналларидаги баъзи мақолаларни таржима қилиб, уларни зўрға топилган яширин ахборотлар сифатида марказга жўнатишарди. Бунинг устига улар осонгина ғарб контрразведкаларига ҳам ёлланаверар эдилар. Баъзан эса уларнинг тузоғига илиниб қолганларини ўзлари пайқамас ҳам эдилар. Москвага келадиган чин ва ёлғон-яшиқ ахборотлар жуда кўпайиб кетди. Шу қадар кўпайдики, уларни мавжуд ибтидоий воситалар ёрдамида қайта ишлаш ва ўзлаштиришга имкон бўлмай қолди. Ахборотлар оқимига кўмилиб кетиш хавфи туғила бошлади.

Вашингтондаги министрликлар идораларидан тортиб ўз мамлакатига хонадонларгача — ҳамма жойдаги гап-сўзлар хуфий ёзиб олинган минглаб кассеталар ўрганилмасдан ётарди. Миллионлаб маълумотномалар, ҳисоботлар, ахборотлар ўқиб ҳам кўрилмасдан архивга жўнатиларди.

СССР билан ғарбдаги маълумот даражаси ва техник тайёргарлик соҳасидаги фарқ ҳам тобора кучайиб бормоқда эди ва бу ҳам ишга таъсир кўрсатмай қолмасди. АҚШдаги битта резидентга катта пул эвазига 1942 йилда ишлаб чиқилган гидролокатор чизмаларини келтириб беришди. Аммо Москвадагилар унинг сирини тез очишди. Ҳолбуки мураккаброқ ҳолатлар ҳам бўлган. Американинг гўё махфий техник ишлари ва ҳисоб-китоблари қўлга киритилган бўларди-ю, уларни тегишли илмий-тадқиқот институтларига юборишиб, уларга шу йўналишда иш олиб бориш топшириларди. Кўп минг кишилик жамоа йиллаб меҳнат қилиб, бу йўналишнинг истиқболи йўқ, у боши берк кўчага олиб боради, деган хулосага келарди. Аммо буни ҳали мансабдорларга исбот ҳам қилиш керак эди. Исботлаш эса қийин эди, чунки америкаликлар компьютерда қилинган кўп жилдлик ҳисоб-китобларида атайин хатоларга йўл қўярдилар. Буни навбатдаги самолёт кулаб тушганида, ракета портлаганида ёки синов ускуналари бўлак-бўлакларга парчаланиб кетгандагина тушуна бошлар эдилар.

Аммо ҳали бу ҳам ҳолва эди. Энг ёмони шу эдики, разведка ўзи билмаган ҳолда мағлубиятга маҳкумлигимиз муқаррар эканидан далолат берувчи маълумотлар йўлларди.

Ғарбда унча қийналмай чорак баҳосига (атиғи уч миллион долларга) Американинг «Фантом» деган қирувчи-бомбардимончи самолётини сотиб олишга муваффақ бўлинди. Совет мутахассислари уни кўриб чиқиб, ичи электрон ускуналарига тўлиб-тошганидан ҳайратга тушишди. Бу самолёт шунга ўхшаш совет самолётлари билан тахминан бир хил аэродинамик хусусиятларга эга эди. Уларнинг маневр қилиш қобилиятлари ҳам бир-бирига яқин эди. Аммо «Фантом» ўз электроникаси туфайли совет самолётини анча олдин ва анча олисроқ масофада топиб, махв этиш имконига эга эди. Бу самолётдаги топиш, қарши курашиш ва махв этишга хизмат қилувчи асбоб-ускуналарнинг бирор қисмини совет саноати кўчириб олиб, янгидан барпо этишга лаёқатсиз эди. Электроника ҳақида Сталин айтган «бу марксизмга ёт жухудларнинг сохта фанидир» деган тарихий сўзларидан бошланган эски хасталик сурункали давом этадиган бедаво дард бўлиб чиқди.

Ҳаво жанглирида қўлланувчи «Скайнер» деган Америка ракетаси ҳам зарбаларининг самарадорлиги билан донг чиқарган эди. Уни ҳам ортиқча қийинчиликларсиз ярим баҳосига сотиб олишди. (Кейин маълум бўлишича, ундан ҳам арзонроққа олишган экан. Разведкачилар ҳам қора кунларни ўйлаб, маблағлардан мунтазам уриб қолишни одат қилган эдилар). Яна иккита ракета эса деярли бепул қўлга киритилди. Уларни Вьетнам партизанлари Жанубий Вьетнамдаги аллақандай ҳарбий база-

дан қирувчи самолётларнинг шундоққина қаноти остидан ўғирлаб кетишган эди. Совет мутахассислари бу ракетанинг мўлжалга олиш ускунасини ўз кўзлари билан кўришни орзу қилишарди. Мана, орзулари ушалди. Бироқ бу сирга тишлари ўтмай, лабларини тишлаганча қолаверишди. Ҳа, ускуна худди паншаха каби жуда жўн эди. Умуман, америкаликлар ҳеч қачон мураккабликларни ёқтиришган эмас. Бу ҳақда ҳатто уларнинг мақоли ҳам бор: «У жўн нарсаларни қиладиган даражада етарли ақлга эга эмас». Буларнинг бари шундай эди. Аммо ускунанинг таркибида микро-чироқлар бор эди — уларни эса Совет Иттифоқи ҳар қанча ҳаракат қилмасин, ишлаб чиқара олмасди. Бунинг учун ўз вақтида маҳбуслар ва қурилиш батальонларининг солдатлари томонидан қурилган заводлардаги вакуумни икки баравар кўтариш талаб этиларди.

Америкаликлар эса худди масхара қилгандай, совет разведкасига «Жордж Вашингтон» типдаги ракеталар билан қуролланган сувости кемаларининг жамики чизмалари ва технологик карталарини арзон-гаровга сотишди. Ана, йигитлар, мазза қилиб, ишлаб чиқараверинглар! О-о, ўшанда бу ишга дахлдор одамларимиз қанчалик ҳаяжонга тушганини кўрсангиз эди! Ҳар саҳифада америкаликларнинг «Топ сикрет!» деган ибораси. Унинг биттасига ўзимизнинг «Мутлақо махфий! Алоҳида аҳамиятга молик!» деган иккита иборамиз, иккита ноллик бинафшаранг муҳрлар ва яна алланима балолар ёпиштирилган. Ана шу бир уюм беҳуда чизмаларни харид қилиб, Москвага кўтариб келган икки разведкачи йигитни Брежневнинг ўзи қабул қилди ва кўкрагига қаҳрамонлик юлдузини тақиб қўйди. Аммо текшириб кўрилганда у айтишга ҳам арзимайдиган нарса бўлиб чиқди. Шу чизмалар асосида қурилган ракета билан қуролланган сувости кемаси ҳалокатга учради. Бу — шу типдаги кемалар орасида ягона ҳодиса эди. Кема қурувчилар уни истеҳзо билан «Иван Вашингтон» деб атаганлари бежиз эмас.

Бу ўйинларнинг ҳаммаси жуда қимматга тушди. Улар ё ҳеч қанақа натижа бермади ёхуд очикдан-очик зарар келтирди. Бу иллат анъанага айланиб қолганди. Бир вақтлар разведка фашистларнинг СССРга ҳужум қилиш кунини 22 июнь деб жуда аниқ айтиб берганди, аммо бундан мамлакатга қандай фойда тегди?

Бу ишдаги энг ёмон жиҳат — разведкачиларнинг ғарбда яшашга жуда мазахўрак бўлиб қолишганида эди. Улар уйларига зўр-базур қайтишар, ватанда унча узоқ туриб қолмасликдан умид қилишар, мабодо бунга ишонмаса, умуман, қайтмай кўя қолишарди. Бундай пайтда ё бутунлай ғойиб бўлишар, ё рақибларга таслим бўлишарди. Андропов замонида ва ундан кейин шундай ҳодиса содир бўлмаган бирон мамлакатни айтиб бериш амри маҳол.

Аммо ҳар қанча ғалати туюлмасин, буларнинг бари Андропов на ЦГУ бошлиғи генерал Крючковларнинг мансаб пиллапояларидан кўтарилишига заррача таъсир кўрсатмади. Андропов Крючковни 1956 йилдаги венгер кўзғолони бостирилган вақтдан бери ўз орқасидан эргаштириб юрарди. Ноҳус воқеалар уларнинг мавқеига таъсир кўрсатмаганига боис, афтидан, шунда эдики, ташқи разведка ходимлари орасида кўпчиликни ташкил қилувчи номенклатура арзандаларининг Ғарбга қочиши юксак мартабали ота-оналарни унчалик ташвишга солмай қўйди. Чунки уларнинг ўзлари ҳам ғарбга қараб жуфтакни ростлашга тайёр бўлиб қолгандилар. Иккинчидан эса ғарбдаги яширин уруш жабҳаси ҳар қанча жозибадор бўлмасин, мамлакат ичкарисида қайнаб жўш ураётган яширин жабҳа билан тақдослаганда, ҳар қалай, орқа ўринга ўтиб кетарди.

Нима қилиб бўлса-да мамлакатни қутқариш иштиёқида ёнган ва Кавказдаги ютуқларидан ҳаволаниб кетган Андропов навбатдаги зарбани Москва шаҳар партия кўмитасига бермоқчи бўлди. Бу пайтда шаҳар кўмитасига

Марказқўм Сиёсий бюросининг аъзоси Гришин¹ раҳбарлик қиларди. Москва шаҳар қўмитаси порахўрлик ва бошқа ифлос ишлар уясига айланиб қолган-ди. Шу сифатлари билан 20- йиллар бошларидаги Чикаго гангстерлар синдикатига ўхшаб кетганди. Фарқи шунда эдики, гангстерлар синдикати солиқларни тўлаб турар ва полициядан ҳайиқарди. Ҳолбуки, Москва шаҳар қўмитасида аҳвол бутунлай бунинг акси эди — улар солиқ тўламас, милициядан ҳам тафт тортмасди. Бу қудратли муассасанинг энг майда гумашталари қаршисида ҳам милиция ғоз қотиб турар ва қўлини чеккасига қўйиб честь берарди. Ўзбошимчаликда ҳар қандай чегарадан чиқиб кетган Москва шаҳар қўмитаси хато устига хато қила бошлади.

Шаҳар қўмитасининг бюро аъзоси ва Москва шаҳар Куйбишев район партия қўмитасининг биринчи котиби Галушко бир ярим миллион сўм пора олган. (Унинг бир қисми қимматбаҳо тошлар эди). У Тбилисидан келган аллақандай бетайин шахсларга тўртта квартира олиб беришга ваъда беради. Аммо пулни олиб, миждозларини алдайди. Ҳазабга келган тбилисиликлар пулни аямай сарфлашади-да, анча қўли узун муттаҳамлар билан топишиб олишади. Улар Брежневнинг қизи Галина билан яқин эканлар. Бош котибнинг қизи қанақа тугмачаларни босгани қоронғи, лекин ўртоқ Галушконинг уйини ОБХСС бригадаси босади. Тақдирнинг ўйинини қарангки, бу бригадага Москва шаҳар қўмитасининг биринчи котибига фамилиядош генерал Гришин бошчилик қилар экан. Улар Галушконинг уйда тинтув ўтказиб, тилла ва бошқа қимматбаҳо буюмларни, шунингдек, 4 миллион сўм пулни олиб кетишди. Галушко қамоққа олинади Эртаси куни иш КГБга оширилади. Қўркувдан довдираб қолган райком котибини Андроповнинг ўзи сўроқ қилади. У шаҳар қўмитасидаги арбоблар қўлида шунчаки бир югурдак бўлганини тан олади.

Андропов бу гапларнинг ҳаммасини Брежневга етказиш йўлларини ўйлай бошлайди — қандай қилса бир зарба билан бутун шаҳар қўмитасини қулатиш мумкин? Қандай қилса уни Лубянканинг бир бўлимига айлантиради-ю, Кремлга ҳужум бошлайди?

Аммо Москва шаҳар партия қўмитасида хатар қўнғироқлари бонг ура бошлаган эди.

Ўз ходимларининг бир қисмини махсус касалхоналарга жойлаб, бир қисмини дала ҳовлиларига жўнатиб, Гришин Брежнев ҳузурига югурди.

Галушко қамоқдан бўшатилди, генерал Гришин эса «хизмат мавқеини суиистеъмол қилгани учун» судга берилди ва қамалди.

Андроповни Бош котиб ҳузурига чақиришди.

¹ Москва шаҳар партия қўмитасида Гришиндан аввал Егоричев биринчи котиб бўлган эди. У ҳам қулоғича порахўрлик ботқоғига ботиб кетган, катта сиёсат самоларига кўтарилиш орзусида яшарди. Шунинг учун у жаҳон сионизми найранглари ҳақидаги маърузаларни тинглар ва бу мавзуда КГБ билан доим маслаҳатлашиб турарди. КГБ эса ўз навбатида Егоричевни қулатиб, унинг ўрнига Андроповнинг одамани қўйиш йўлларини изларди. Айни, жаҳон сионизмига қарши кураш борасида Егоричевнинг масъ чикди. 1973 йилда Яқин Шарқда навбатдаги уруш олови аланга олиб ёнмоқда эди. Қўнлардан бирида Сиёсий бюро мажлисида — Брежнев ҳузурида Егоричев коньякдан кўпроқ тортиб қўйганими, Синай ярим оролига совет денгизчиларидан десант тушириб, Тель-Авивга юриш қилишни таклиф этади.

Брежневнинг қошлари таажжуб билан чимирилади. Мудофаа министри эса бўзариб кетади, чунки бу бемаъни даъват орқасида ўзига қарши иғвогарликни кўради. 1973 йилда десант қилиб туширадиган куч ҳам, десантни олиб борадиган восита ҳам йўқ эди.

«Ўртоқ Егоричев, — деб сўрайди Брежнев, — сиз кимнинг фикрини билдириясиз?»

«Москва шаҳар партия қўмитасининг фикрини», — деб жавоб беради биринчи котиб.

«Демак, сизлар шаҳар қўмитасида шунақа масалаларни муҳокама қиласизларми?» — деб сўрайди Бош котиб таҳдидли овозда.

Оғир сукунат чўқади. Бунинг натижасида Москва шаҳар партия қўмитасининг биринчи котиби Гришин бўлади. У Суловнинг одами эди.

Андропов ҳали жуда завф эди.

Брежнев унга таъна билан қаради. Учрашувда иштирок этган Сулов, Гришин, Черненко ва қандайдир сабаб билан ўша кунларда Москвада бўлган Рашидов КГБ хўжайинига роса дашном беришди. Унга КГБнинг асосий вазифаси номенклатуранинг хулқ-атвори устидан назорат қилиш эмас, балки уни муҳофаза этиш эканини эслатишди. Хулқ-атвор билан шуғулланиш учун эса партия назорати комиссияси бор. Айтганча, бу комиссияда Андроповнинг ўзига ҳам бериладиган саволлар топилади. Масалан, пойтахтнинг жуда қимматбаҳо махсус фондидан КГБга махфий ишлар учун анча-мунча квартиралар берилган. Шу квартираларда ҳар кунни нималар содир бўлаётганидан Юрий Владимировичнинг хабари борми? Уларда бўлаётган ичкиликбозликлардан, жанжалу тўполонлардан бутун уй ва ҳатто бутун район огоҳ. Тагин хуфий квартира эмиш. КГБнинг 5-бошқармаси назорати остида ишлаётган фоҳишалар кимга қанча валюта топширади? КГБдаги жанговар тузилмалар қайси пулларга ва нима мақсадда ташкил қилиняпти? Энг муҳими шундаки, КГБ ўз асосий рақибнинг мутлақо жиловини бўшатиб қўйди. Партия бу қадар катта жазо аппаратини ўз ҳисобида бекорга сақлаб тургани йўқ-ку! Гап мамлакатнинг аҳолиси ҳақида бармоқда. У, ахир, борган сари ҳаддидан ошиб кетяпти. Мамлакат аксилшўровий адабиётга тўлиб кетган, ҳамма каналларда мафкуравий жиҳатдан зарарли аллақандай мусиқалар эшиттирилади, аллақандай китоблар чоп этиляпти. Ёшлар на бирор жойда ишлашни, на армияда хизмат қилишни истайди. Ҳамма ёқда ғарбга сажда қилинади, ғарбнинг турмуш тарзи мақталади. КГБ райкомма-райком ўлжа қидириб изғимасдан, ана шуларга қарши курашмоғи керак.

Андропов эътироз билдирмоқчи бўлди. Ахир, Қўшма Штатлар билан партиянинг ўзи ўйин бошлади-ку? Катта қарзлар эвазига яҳудийларни мамлакатдан жўнаб кетишига йўлни очиб қўйди-ку! Бунинг устига ҳар бир чиқиб кетаётган яҳудийдан катта пул олиняпти. Бўлажак рақиблар билан ҳар қанақа мушук-сичқон ўйнашга Андропов доимо қарши бўлган эди-ку! Ахир, Андропов эмасми мамлакатдан ҳар қандай одамнинг чиқиб кетишига қарши турган? Бу масалада у ҳатто махсус меморандум ҳам ёзган эди. Ахир, тухматчи ва хоин Солженицинни бадарға қилишни ким уюштирди? Андропов эмасми? Сахаров ва унга ўхшаганларни муттасил обрўсизлантириб, аста-секин бадарға қилаётган ёки қамоққа тикаётган Андропов-ку!

Агар армияни ҳисобга олмаганда, ҳозирги пайтда бутун давлат миқёсида у ҳамда унинг муассасаси ишлаяпти, ҳолбуки қолган кўпгина ўртоқлар секингина ўзларини четга олиб бўлганлар. Ҳашаматли иш кабинетларида ёхуд оромбахш дала ҳовлиларида уларнинг нима билан шуғулланаётганини айтиш амри маҳол. Агар партия ўз сафидаги айниган ва порахўр одамларга қарши кураш олиб бормаса, унинг ўзи ҳам ҳалок бўлади, мамлакатни ҳам ҳалок қилади.

Ҳаммалари бир оз хотиржам тортишди ва гап-сўз муросаи-мадора оҳангида давом этди. Йўқ, ўртоқ Андроповнинг партия ишига ва унинг идеалларига садоқати масаласида ҳеч кимда шубҳа йўқ.

Афсуски, ҳозирги дунёдаги аҳвол партияни айни шундай сиёсат юргизишга мажбур этмоқда. Мамлакатда тартиб ўрнатиш зарурлигига келсак, бунга ҳеч кимда эътироз йўқ. Аммо ўртоқ Андроповда, бизнинг қимматли Юрий Владимировичимизда, куч шунақа кўп ва қиладиган ишлари шунақа кам эдимиз, у ўзимизникиларга қарши, партия ва инқилоб фахрийларига қарши ўт оча бошлапти.

Бу ибора аслида Хрушчевнинг XX съездаги нутқидан сўзма-сўз олинган. Унда теран таг маъно яширин. Хрушчев томонидан бошланган ва номенклатура маъқуллаган Сталинни фош қилиш тузумнинг мамлакатга қарши жиноятларини ва ўз халқига қарши қилган тарихдаги беқиёс қирғинни очиб ташлашни эмас, балки Сталиннинг номенклатурага қарши олиб борган уз-

луксиз урушдаги нобоп усулларини рад этишни мўлжаллаган эди¹. «Сталин ўзиникиларга қарата — инқилоб фахрийларига қарата ўт очган эди,— деб ҳайқиради Хрушчев микрофонга.— Биз уни ана шу ўзбошимчалиги учун қоралаймиз... Инсоният тарихида жуда кўп шафқатсиз золимлар ўтган, аммо уларнинг ҳаммаси ҳам ҳокимиятини болта ёрдамида ушлаб тургани учун ўзлари ҳам болтада нобуд бўлишган». Баъзи гаплар Хрушчевнинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетган. Жазавага тушган Хрушчев Сталиннинг ўз шогирдлари томонидан ўлдирилганини («болтада нобуд бўлишган») эътироф этиб, бўлғуси партноменклатуранинг ҳаммасини асосий хатардан огоҳлантиради:

Ўзиникиларга ўқ узма! Акс ҳолда, болтада нобуд бўласан!

Андропов сукут сақларди.

Брежнев яқун ясади. Қариб айниб бораётган КПСС доҳийси бунақа ғалваларни ёқтирмасди. Бу ғалвалар унга бутун мамлакат ва Оврупонинг турли давлатлари бўйлаб сочилиб ётган ҳашаматли қасрларда, шикорхоналарда ҳаёт гаштини суришига ҳалақит берарди. «Кўриб турибман, ўртоқлар бир-бирини тушунишди. Бу — қандай яхши!» Шундай деб, кўзида қилтиллаган ёши билан Андроповни қучиб, икки бетидан ўпиб қўяди.

Аммо ўша кунидек генерал Цвигун Андроповга биринчи муовин қилиб тайинланади. Цвигун Брежневга божа эди, у Бош котиб хотинининг туғишган синглисига уйланганди.

Шама ҳаммага тушунарли бўлди.

Кураш кескинлашди. Андропов ҳаяжонга тушган номенклатура аъёнлари айтганларига қараганда кўп нарсани биларди, албатта, лекин у ҳам ҳамма гапдан хабардор эмасди.

Мана хужжат. Унда Американинг муҳри бор: «Тор гуруҳ учун». Ёнида совет муҳри: «Махфий». «Марказий Разведка Бошқармасининг СССРдаги иқтисодий ва ички сиёсий аҳвол ҳақида доклади. Қўшма Штатлар Президенти, Ҳукумати ва Конгрессига 1978 йил учун таҳлилий ҳисобот». Асл нусха негадир рус тилида ёзилган. Нима учун? Икки юз саҳифали ҳисобот совет разведкаси қўлига тушиши (гўё хуфийларнинг саъй-ҳаракати билан) ва Москвага етказилиши биланоқ КГБдагилар таржимага вақт сарфлаб ўтирмай, матни бемалол ўқиб чиқишлари учун шундай қилинган. Америкаликларнинг садағаси кетсанг арзийди — совет махфий полициясининг баҳайбат идорасини битта ташвишдан қутқаришти. «Ие, нега улар ўз ҳисоботларини рус тилида боса бошлапти?»— деб сўрайди таажжуб ичида ГПУ бўлимининг бошлиғи Крючков Андроповдан. Ҳолбуки, бунга Андропов Крючковдан сўраши керак эди. Тобеинлари олдида ўзининг заковатини намойиш қилишни яхши кўрадиган Андропов «Қари занжи бўлсам-да лекин, рус тилини ўрганар эдим, чунки унда сўзлаган Ленин» дея шеър ўқийди. Бу

¹ Шунинг учун жамоатчилик ўртасида А. Солженицин ёзган «Иван Денисовичнинг бир кун», «ГУЛАГ архипелаги» асарларнинг қутилмаганда пайдо бўлиши катта акс-садо берди. Бу асарларда биринчи марта ошқора тарзда ҳар битта ўлдирилган партия котибига миллион-миллион қийнаб ўлдирилган оддий одамлар тўғри келиши айтилган эди. Сталин номенклатурадан ўч олган 1937 йилни эмас, балки коммунистик тузум амал қилган ҳамма йилларни эсда сақлаш керак. Чунки бу тузумда ўз халқини мунтазам равишда аёвсиз қириш ҳеч қачон тўхтаган эмас.

1985 йилгача «Архипелаги»ни ўқигани учун 7 йил қамок жазосига ҳукм қилинарди ва 5 йилга бадарга этиларди. Бу ҳаммага маълум. Бошқа бир нарсани қизик: китоб биринчи марта ғарбда КГБ маблағига нашр қилинган (муаллиф бундан беҳабар) эди.

Китоб бир зумда ҳамма тилларга таржима қилинди. Бутун дунёда жамоатчиликнинг фикри жунбушга келди. «СССР» деган ном йўқ бўлиб, ўрнига «ГУЛАГ архипелаги» деган атама қўллана бошлади. Бир совет журналисти Аргентинада йўл устида бир юк машинасини тўхтатиб, кўшни шаҳарга олиб бориб қўйишни илтимос қилади. Ҳайдовчи ўрта яшар ҳинди экан. У йўловчининг хориждан келганини пайқаб, қаердан эканини сўрайди. «Россиядан» — деб жавоб беради журналист. «А-а,— дейди ҳайдовчи.— Биламан. «ГУЛАГ архипелаги»ни ўқиганман». Баъзилар КГБ бу китобни атайин чиқарган дейишади — ҳар ҳолда, одамларни камаб туришга баҳона сабаб бўлади-ку!

Аммо хуфий урушнинг йўллари қоронғи. Айниқса, КГБнинг хўжайини олий ҳокимиятга интилса...

ғалати ҳолат бошлиғини зарра ажаблантирмаганини кўриб, Крючков роса ҳайрон бўлади.

«... Ҳозирги вақтда КПСС Марказий Қўмитасида ва иттифоқдош республикалар компартияларининг раҳбариятида нифоқ тамойили мутлақо равшан кўриниб қолди. Бунинг асосий сабаби мамлакатда иқтисодий аҳвол муттасил ёмонлашиб бораётганидир. Саноатнинг ҳамма соҳаларидаги турғунлик, ишлаб чиқаришдаги барқарор таназзул, меҳнат унумдорлигининг узлуксиз пасайиши, мунтазам равишда ҳосил унмаётгани жаҳон бозорида советлар экспорт қиладиган анъанавий товарлар — нефть, газ ва ишлов берилмаган ёғочлар нархининг тушиб кетиши туфайли янада ёмон оқибатларга олиб келди. Ҳажмига кўра ҳаддан ташқари катта, мутлақо режалаштирилмаган ҳарбий саноат йил сайин кенгайиб, бошқа ҳамма соҳаларни ҳалок қилмоқда. Бу эса мамлакатнинг кенг истеъмол моллари, шу жумладан озиқ-овқат маҳсулотларнинг импортига қарамлигини кучайтирмоқда.

Шу ҳолда СССРнинг қартайиб қолган раҳбарияти нафақат бу йўлнинг ҳалокатли эканини кўрмайпти, балки, аксинча, мамлакатни янги-янги оламшумул харажатлар сиртмоғига қаттиқроқ илтирмоқда. Мамлакат бу харажатларга на назарий, на амалий жиҳатдан дош беролди...

Бутун дунёдаги компартияларни молиявий жиҳатдан қўллаб-қувватлаш, ривожланаётган мамлакатларга ёрдам кўрсатиб, улар барибир бир куни «социалистик йўл»ни танлаб олади деб умид қилиш, Шарқий Овруподаги қарам мамлакатларни иқтисодий ҳалокатдан асраб қолишга интилиш, цивилизацияли дунё билан доимий низолашиш кўп йиллардан бери давом этмоқда. Бу эса фақат боши берк кўчага олиб кириши ўз-ўзидан равшан бўлиб қолди. Аммо Кремль маҳкумларга хос ўжарлик билан шу йўлдан боришда давом этмоқда...

Шарқий Овруподаги қарам мамлакатларни бизнинг сиёсатчиларимиз кўпдан бери «секин портлайдиган мина» деб аташади. Улар чиндан ҳам шундай бўлиб чиқди — ҳозир муқаррар портлаш хавотирида Москва нима қилишини билмай қолган. Коммунистик иқтисодиёт шароитида доимий равишда товарлар етишмайди, бу иқтисодиётда фармонбардорлик тамойиллари ҳукмронлик қилади, пули эса шунчаки номига юриб, нисбий қимматга эга. Бу шароитда бирдан-бир аҳамиятга молик нарса фақат буюмлардир — Мижоз мамлакатларни буюмлар билан таъминлар экан, совет ҳукумати уларни ўз мамлакатининг насибасидан олади ва шу билан иқтисодиётини энг зарур нарсадан маҳрум қилади. Баҳоларни кўтариш сира ёрдам бермайди, чунки «халқ демократияси» мамлакатлари бунинг эвазига берадиган маҳсулот ғарбниқига қараганда анча паст сифатга эга. Бу СССРда товарлар соҳасида доимий бўшлиқни туғдириб туради...

Ғарб билан савдо муносабатларини маълум даражада таъминлаб туриш учун эса Совет Иттифоқи ўзини оқламайдиган шахталар ва конларни ишлаштишга мажбур. Бу эса давлат томонидан жуда катта маблағ талаб қилади. Давлат мамлакатнинг қадам етиши қийин бўлган олис ҳудудларидаги жуда паст сифатли нефтни қазिशга мажбур этади. Бу нефтнинг таннархи эса жуда қиммат. Буларнинг бари ўз бўйини сиртмоққа солиш билан баравар. Бу сиртмоқдан эса қутулишнинг иложи йўқ...

Ҳиндистонга ташриф буюрган Брежнев Ганди ҳукумати билан унга 820 миллион доллар миқдорига қарз бериш тўғрисидаги шартномани имзолади. Бундан ташқари, у Ҳиндистонга нефть етказиб беришни бир миллион тоннага кўпайтиришга ваъда қилди. (Ҳозир 1,9 миллион тонна нефть етказиб берилади.) Шунингдек, қурол-аслаҳа етказиб бериш ҳақида махфий битим ҳам имзоланди. Жумладан, ҳаммаси бўлиб 1,6 миллион доллар турадиган 25 та МИГ-25 самолёти етказиб бериладиган бўлди. Ҳар доимдагидек, қурол-аслаҳа етказиб бериш борасидаги имтиёзли қарз битими шундай тузилганки, Ҳиндистон уни қачонлардир узадими-йўқми — маълум эмас... Хом ашё ва тайёр маҳсулот етказиб беришда қарам мамлакатлар СССРга қанчага ту-

шаётгани тўғрисида тахминан фикр юритиш мумкин. Лекин СССР мазкур мамлакатларга ҳар йили валюта ҳам сарфлайди. Бу эса унинг Ғарбдан қарзини янада кўпайтиради. Муттасил ўсиб бораётган бу қарз ҳозир 17 миллиард 30 миллион долларни ташкил қилади.

Бундан ташқари Кремль Шарқий Оврупо мамлакатлари қарзини тўлаш кафолатини ҳам зиммасига олгани туфайли унинг елкасига яна 60 миллиард долларлик юк тушди.

Қадим мамлакатларга СССР томонидан ҳар йили қанча доллар ёрдам бериб турилгани ҳақида аниқ маълумотлар бор. Буни қуйидаги жадвалда кўриш мумкин.

	Советларнинг ёрдами (миллион долларда)	Ғарбдан қарзи (миллион долларда)
ГДР	292	11600
Куба	1860	—
Чехословакия	344	4500
Польша	1900	23000
Мўғилистон	86	—
Руминия	460	9500
Венгрия	167	8900
Вьетнам	1040	—
Болгария	127	4500

Шу тарзда Совет Иттифоқи сўнгги 10 йил ичида 85,8 миллиард доллар сарфлади. Бу катта маблағ қуйидаги тарзда тақсимланади:

Куба	— 154.906 миллиард доллар
Вьетнам	— 9.1312 миллиард доллар
Сурия	— 7.4260 миллиард доллар
Ироқ	— 3.7656 миллиард доллар
Эфиопия	— 2.8605 миллиард доллар
Шимолий Корея	— 2.2341 миллиард доллар
Мўғилистон	— 9.5427 миллиард доллар
Ҳиндистон	— 8.9075 миллиард доллар
Польша	— 4 миллиард 955 миллион доллар
Афғонистон	— 3.0550 миллиард доллар
Жазоир	— 2.5193 миллиард доллар
Ангола	— 2,0289 миллиард доллар

Йил сайин кўпайиб бораётган бундай йиллик харажатлар Совет Иттифоқига сариқ чақалик ҳам фойда келтирмайди. Уларни давлатлар аро амал қиладиган мавжуд ибораларда ифодалаш мумкин эмас. Бу борада Кремль эришадиган сиёсий фойдалар ҳам жуда арзимасдир, уларнинг истиқболидан ҳам ҳеч қандай умид йўқ. Мана, масалан, Анголани оладиган бўлсак, МПЛАга совет қурол-аслаҳаси кўплаб етказиб берилаётганига қарамай, марксистик гуруҳларнинг назорати остида бўлган ҳудудларда бизнинг нефть компанияларимиз нефть, Жанубий Америка компаниялари эса олмос ишлаб чиқаришда давом этмоқда. Бу компанияларга берилган имтиёзлар советлар кириб келгунча бўлган даврадагидан ҳам қулайроқдир.

Кремль сарфлаётган бекиёс харажатлар, асосан, мижоз мамлакатларга етказиб берилаётган жуда катта миқдордаги қурол-аслаҳа ва хом ашёдан (асосан, нефть ва нефть маҳсулотлари) ташкил топади. Буларни етказиб беришдан кўзланган ягона мақсад маҳаллий коммунистик ёхуд коммунистларга хайрихоҳ ҳукмдорларни қўллаб-қувватлашдан иборатдир. Аммо бу оқимда олтин жамғармалар ҳам нақд пулларнинг Москва назорати остида бўлган банклар тизими орқали, шунингдек, халқаро банклар тармоқлари орқали кўчиб юрганини ҳам сезиш мумкин. Бу ишда, айтайлик, Кубага ўтказилган

пуллар унга етиб бормай, Испания ёхуд Франция банкларида сохта одамлар ёхуд сохта фирмаларнинг қалбаки ҳисобларида қолиб кетади. Булар бир томондан, Кастро оиласининг шахсий жамғармасини ташкил қилади. Иккинчи томондан эса, улар гўё тўлалигича маҳаллий компартияларга тегишли сармоя эмиш. Бироқ бу унча тўғри эмас, негаки, зарур бўлганда Москва бу пулларни осонгина олади-да, ўз ихтиёрича сарфлайверади. Масалан, яқинда ғайри-расмий совет делегацияси Монте-Карло ва Кенияда бўлди. Бу ерда делегация ҳар хил буюмлар ва хизматлар учун (қимор ва сафарига) 240 минг ва 285 минг доллар харажат қилди. Шу харажатларни қоплаш учун пул Испания компартияси ҳисобидан олинди.

Бу ҳали ҳолва. Кремль пуллари шунақа атоқли фирмалар ва компанияларнинг сармояларига қўшиладики, уларнинг жаҳон коммунистик ҳаракатига мутлақо алоқаси йўқ. Қолаверса, расман олганда Москва уларни Ғарбнинг ҳарбий-саноат комплексига кирувчи фирмалар ва компаниялар сифатида қоралайди. Ғалати бир вазият майдонга келади. — Москва пулларини ўз бемор иқтисодийётига сарфлаш ўрнига бизнинг мудофаа тизимимизга харжламоқда.

Ҳозирги вақтда Москванинг пуллари олмосларни қайта ишлаш бизнесида (Жанубий Африка Республикаси, Исроил ва Голландия фирмалари), қимор бизнесида (Монте-Карло, Лас-Вегас, Гонгконг), бошқа одамлар номига расмийлаштириш йўли билан дунёнинг турли бурчакларида бир қанча қиморхона ва исловатхоналарни харид қилишда, наркобизнесда (Куба орқали Лотин Америкасининг нарккартеллари билан ва Афғонистон ҳамда ўз мусулмон республикалари орқали марказий ва жануби-шарқий Осиё наркосиндикатлари билан алоқа қилинади) мавжуд экани аниқлиги тўғрисида маълумотлар бор.

Совет раҳбариятининг (Брежнев ва Громиконинг сафарлари) АҚШ ва Ғарбий Оврупо мамлакатлари раҳбарияти билан бўлган сўнгги мулоқотлари давомида Москва мазкур алоқалардан кўзда тутилган асосий мақсад жамики хом ашё ишлаб чиқарувчи саноатни ва қишлоқ хўжалигини замонавийлаштириш учун Ғарбдан қарз олиш эканини бир неча марта таъкидлади. Аммо ғарб мамлакатлари берилажак қарз ҳисобидан зарур асбоб-ускуналарни етказиб беришни таклиф қилганда, совет томони бу таклифни рад этди ва нақд пулда қарз олиш истагини билдирди. Баҳона қилиб айтилдики, гўё совет томони ҳали асбоб-ускунани қайси мамлакат етказиб беришини аниқлагани йўқ ва бу борада фирмалар ўртасида танлов ташкил қилмоқчи. Олинган қарзлар деярли тўлалигича ғарб банкларидаги ҳисобларда қолиб кетди ва амалда олий рутбали партия мансабдорларининг шахсий ҳисобларига қайтадан тақсим қилинди... Шундай таассурот туғиладики, КПСС раҳбариятининг муайян қисми мамлакат бошига келаётган ҳалокатни ва унинг муқаррарлигини биз ташқаридан кўраётганга қараганда ичдан туриб яхшироқ кўраётми ва аввалдан ғарбга қараб жуфтакни ростлаш ҳаракатига тушиб қолган. Шунинг учун зарур моддий заминни барпо этмоқда. Айни ана шу келгусидаги оқибат учун зарур моддий заминни яратиш, афтидан, СССРнинг барча ташқи ва ички сиёсатини белгилайди. Акс ҳолда, уни бошқа ҳеч нарса билан изоҳлаб бўлмайди.

Шундай сиёсат натижасида СССРнинг олтин захираси сўнгги 10 йил мобайнида тахминан уч барабар камайиб кетди ва тез суръатлар билан камайишда давом этмоқда. Мунтазам равишда кучайиб бораётган саноат таназзули назорат остидан чиқадиган даражага етиб қолди. Агар шундай бўлса, бу тўла иқтисодий бош-бошдоқликка олиб келади. Бу эса ўз навбатида ҳарбий куч қўллагасдан СССРни улуғ давлат сифатида йўқ бўлиб кетишига йўл очади.

Яқин вақтлар ичида СССРни соғиб еб ётган давлатлар миқдорини кўпайтиришга уриниб кўриш мақсадга мувофиқ кўринади — бу унинг сарф харажатларини яна ҳам орттирар эди. (Агар уни тўғридан-тўғри бирор мин-

тақавий можарога аралаштирилса, янада соз бўларди). Шунингдек, пухта ўйланган қарз сиёсати билан ҳам Кремль раҳбарияти ўртасидаги ихтилофни чуқурлаштириш мумкин».

Шундан кейин СССРни қаердаги минтақавий можарога жалб қилиш маъқулроқ экани кенг тадқиқ қилинади. Куба, Яқин Шарқ, Ангола ва ҳатто Хитой билан уруш чиқариш имконияти ҳам кўриб чиқилган. Буни тасдиқлайдиган ва рад этадиган беҳисоб далиллар келтирилган; улар муаллифларнинг масалани жуда чуқур ўрганганларидан далолат беради.

Марказий Разведка Бошқармаси ҳисоботи Андропов қўлига рус тилида етиб келгани бежиз эмас. Унда КГБ хўжайини билмаган бирор гап йўқ эди. Унда КГБнинг мутлақо махфий маълумотномаларидагига қараганда кўп масалалар ортиқча дабдабасиз, ихчам ва лўнда баён қилинганди. КГБ маълумотномаларида кўп нарсаларни ўз номи билан аташга ҳайиқишган, лекин анча-мунча аниқ фамилиялар тилга олинган. Фақат кескин ислоҳотларгина СССРни сақлаб қолиши мумкин эди, аммо ўша пайтдаги СССР шароитида ислоҳотларни бошлашнинг ҳам иложи йўқ эди. Андропов аниқ-таниқ шунга амин эдики, фақат мавжуд номенклатурани тор-мор келтириш ва йўқ қилиш билангина мамлакатда тартиб ўрнатишга киришиш мумкин, кейин эса туб ўзгаришларни бошласа бўлади. Аммо ана шу гўзал ниятларни рўёбга чиқарадиган одамларни қаердан топиш мумкин? «Ҳамма нарсани ҳал» қилишга қодир бўлган ва шу тарзда мамлакатни сақлаб қола оладиган кадрларни қаердан олса бўлади?

Номенклатурани чекистлар билан алмаштириш ҳақидаги Андроповнинг дадил фикри ҳамон бутунлай йўққа чиқмаган бўлса-да, аллақачон жозибасини йўқотиб улгурган эди. Озарбайжондаги тажриба шунини кўрсатдики, чекистлар ёғлиқ жойларни эгаллаб олса, уларга хос жасорат ва қатъият сабабли, ўзларидан аввалги амалдорлардан ҳам кўпроқ сурбетлик билан иш юритар эканлар. Алиевнинг ўзи республика компартиясининг Биринчи котиби бўлиб олгандан сўнг пайдо бўлган имкониятлар мазасини тез тушунди. Озарбайжонни Ҳорун ар-Рашид замонидаги Бағдод халифалигини эслатадиган бир гўшага айлантirdи. Алиевни Бокуда тўғридан-тўғри «Ҳорун ар-Рашид» деб атай бошладилар ва Охундов даврларини таассуф билан қўмсай бошладилар. Андроповнинг қўлидаги маълумотларга қараганда, ҳозирги пайтда Брежневнинг Бокуга ташрифига қизғин тайёргарлик кўриляпти. Бош котибнинг соф олтиндан ўн беш килограммик ҳайкалчасини қуйиб, тахт қилиб қўйишди, унинг ўзи ва оила аъзолари учун олмос ва бошқа асл буюмлар тайёр турибди. Ахир Брежневнинг ўзи ҳам, оила аъзолари ҳам бунақа нарсаларга ўчилиги ҳаммага маълум-ку! Аммо амалий ишлар учун фурсат шитоб билан ўтиб бормоқда эди.

Андроповнинг ставрополлик юртдоши бор эди. Федор Куликов деган бу одам КПСС Марказқўми Сиёсий бюросининг аъзоси бўлиб, Сиёсий бюрода қишлоқ хўжалиги учун масъул эди. У ҳамма масалаларда махфий полиция хўжайини билан ҳамфикр эди. Сиёсий бюро аъзолари ичида Куликов Андропов таянса бўладиган ягона одам ҳисобланарди. Серғайрат ва қатъиятли Куликов қариб қолган Кремль ҳукмдорлари орасида энг ёши эди. Куликовдан кўп нарса кутса бўларди. У кескин ислоҳотлар тарафдори эди. Унинг юлдузи Хрушчев замонларида лов этиб чақнади-ю, кейин тўсатдан яна сўнди-қолди. Хрушчев уни Ставрополга бадарға қилди. Бу ерда у Андропов билан танишди. Куликовнинг мамлакатни қутқариш борасидаги таклифлари давлат-партия аппаратини тубдан ислоҳот қилиш, номенклатурани янги мансabdорлар билан алмаштириб, уларга ошқора имтиёзлар бериш ва давлат хизматчиларининг даромадлари устидан жиддий назорат ўрнатишдан иборат эди. Ўз вақтида Хрушчев ҳам худди шунини режалаштирганди, бироқ у бу борада бирон кескин иш қилишга журъат қилолмади ва ҳатто бунинг оқибатларидан чўчиб Куликовни ўзидан узоқлаштирди.

1964 йилда Хрушчевни ҳокимиятдан четлатишга олиб келган фитнада у

фаол иштирок этди. У Теберда шикорхонасига фитнанинг ҳамма асосий иштирокчиларини тўплаб, режанинг барча тафсилотларини пишитиб олди. Орадан кўп ўтмай, уни Москвага қайтардилар. Аммо бу ерда у фитначилар томонидан алданганини тушунди. Фитначилар ҳеч қанақа ислохот ўтказишни истамаганларидан ташқари ҳатто Хрушчев амалга оширган жиндай ижобий ишларга ҳам хотима бердилар.

Андропов билан ҳамфикр чиқиб қолганидан Куликовнинг кўнгли кўтарилди. Олий ҳокимиятнинг ҳамма шайинлари қўлга ўтмагунча ҳеч қанақа имлохотни амалга ошириб бўлмаслигини улар ҳам яхши тушунардилар. «Агар кишига ноёб бир тақдир ато этилса, у шунга муносиб бўлиши керак, — деб ҳисобларди Куликов. — Ундан фойдаланишга уриниб кўрмасликнинг ўзи жиноятдир». Андропов унинг фикрларини тўлалигича маъқуллар эди. Уларнинг иккови ҳам чин коммунист бўлиб, ўз режаларига астойдил ишонардилар. Қолбуки, бу режа ҳам ҳамма коммунистик ғоялар каби хомхаёлдан ўзга нарса эмасди. У амалда тизуқроқ бирон самара бериши амри маҳол эди.

Режа қуйидагича эди: мамлакатда қуйидан юқоригача темир интизом ўрнатилади. Айни чоқда ҳар қандай ўзбошимчалар, мафия тизимлари, номенклатура тор-мор қилинади. Қуйидан юқоригача ҳамма неъматлар янгидан тақсимлаб чиқилади, аммо буни жуда қатъий марказлашган назорат остида ва меҳнат унумдорлигининг ўсишига ҳалал бермасдан қилиш лозим. Қишлоқ хўжалигида ҳамма жойда машҳур «Ипатов усули» жорий қилинади. Куликов айни шу усул сабабли донг қозонган эди. Аёвсиз тозалашдан кейин КПСС қайтадан барпо этилади. Янги КПССда битта эмас, иккита Бош қотиб бўлади. Марказқўм уч барабар қисқартирилади, аппаратнинг ярмига жавоб берилади... Бир вақтлар Герберт Уэллс «Кремлдаги хаёлпарастлар» деган иборани айтган эди. Тўғри, у бу иборани бошқа муносабат билан ишлатганди. Аммо улар хаёлпараст эмасдилар. Фақат бир йўла ҳамма нарсадан жудо бўлишни истамас эдилар, холос.

Уларнинг режалари икки нусхада бўлиб, бор-йўғи тўрт саҳифани ташкил қиларди. Шу тўрт саҳифада «Темир интизом» ибораси 42 марта тилга олинганди. Емирилиб бўлган мамлакатни улар «темир интизом» ёрдамида эпқага келтиришни орзу қилишган эди.

Бу режага хайрихоҳлик билан қараган учинчи «хаёлпараст» Белоруссия компартиясининг раҳбари, Сиёсий бюро аъзоллигига номзод Петр Машеров бўлиб чиқди. Иш ўнгидан келган тақдирда унга Бош министр лавозими ва Сиёсий бюрога тўла аъзолик ваъда қилинган эди.

Номенклатурага бериладиган навбатдаги зарба Сергей Медуновга йўналтирилади. Медунов — Краснодар ўлкасининг партиявий хўжайини, Брежневнинг шахсий дўсти бўлиб, унга ишониб топширилган ўлкани очикдан-очик ўзининг хусусий мулки деб биларди. У ўзига ҳеч кимнинг кучи етмаслигига мутлақо ишонарди. Шунинг учун ҳар қандай эҳтиёткорликни унутиб, ошқора пора олишга киришди, ўлка бойликларини долларга сота бошлади, ғарбнинг бир қанча банкларидаги шахсий ҳисоблари билан очикчасига мақтанди, ҳар қандай қонун-қоидаларни назар-писанд қилмай, ўз ходимларини хоҳласа жазолаб, хоҳласа пешонасини силади. Куликов билан Андропов Медуновга қарши бир неча йил мобайнида материал йиғишди. Бу ишда уларга Ставропол ўлка қўмитасининг ёш қотиби Михаил Горбачёв яқиндан ёрдам берди. Куликов ўзи Москвага кетаётиб, уни Ставропол ўлкасига қўйиб кетганди. Бундан ташқари Краснодар ўлкаси қочиб кетган эмас. Андропов билан Куликовнинг ёш қотибдан умидлари катта эди.

Андроповнинг ўзи Горбачёв билан тез-тез суҳбатлашиб турди ва амин бўлдики, Горбачёв унинг қарашларини тўла маъқуллар, унга садоқати ҳам катта экан. Қолаверса, Горбачёв Андропов бошчилик қиладиган идора билан кўпдан бери мустаҳкам алоқада.

Ставропол ўлкасида мамлакатнинг асосий дам олиш ҳудуди — Кавказ маъданли сувлари жойлашган эди. Ноз-неъматларга сероб бу ўлканинг қиши

юмшоқ, ёзи ҳам мўътадил бўлиб, номенклатура чорбоғлари, санаторий ва шифохоналари шу ерда жам бўлганди. Табиийки, оддий одамлар уларга яқин йўлатилмасди. Инқилобдан аввалги рус зодагонларидан қолган қадимий одат бор эди — бутун оила билан «сув»га келинарди. Шу одатни давом эттириб, Кремлдаги раҳбарлар, Марказжум аппарати ходимлари, министрлар, йирик шаҳарлар ва вилоятларнинг партия кўмиталари котиблари, марказий газеталарнинг муҳаррирлари ва генераллар бола-чақалари билан саломатликларини тузатиб олиш учун бу ерга ёпирилиб келишарди.

Ўлканинг партиявий хўжайини бўлмиш Горбачев катта меҳмонларни шахсан ўзи кутиб олар, уларга ҳамроҳ бўлиб, ҳашаматли қасрларга кузатиб қўяр, вақти-вақти билан улардан хабар олиб турар ва шу тариха мамлакатнинг олий раҳбарлари билан секин-аста яқиндан алоқа ўрнатиб борарди. У бениҳоя қимматли маълумотлар йиғар эди, чунки оддий раҳбарият вакиллари билан истироҳатда учрашиш бошқа гапу, улар билан Москвада катта-кичик мажлисларда учрашиш бошқа нарса эди. Истироҳат чоғида кўпроқ нарсадан хабардор бўлиб олиш ва яна кўпроқ нарсани эҳтиёткорлик билан раҳбарларнинг қулоғига қуйиш мумкин эди.

Кисловодск яқинидаги олий табақадаги партия ходимлари дам оладиган «Қизил тошлар» деган шифохонага вақти-вақти билан Андропов келиб турарди. У бу курортни бошқалардан афзал кўрарди. Бу унинг «кичик ватани» эди. КГБнинг қудратли хўжайини шу атрофда — Нагутская бекатида таваллуд топганди (1914 йилнинг 15 июнида).

Андропов «Қизил тошлар»да қаттиқ қўриқланадиган қасрда турар ва ҳеч кимни қабул қилмасди. Москвадан келиб турадиган КГБ генераллари бундан мустасно эди, албатта. Соқчилар Михаил Горбачевнинг машинасини ҳам ҳеч қандай тўсиқсиз ўтказиб юборишарди.

Горбачевнинг асосий вазифаларидан бири, юқорида айтилганидек, Медуновга қарши фош қилувчи материаллар йиғиш эди. Медунов ҳақидаги материаллар Горбачев тўплаган ҳужжатлару, гувоҳларнинг кўрсатмалари туфайли қашпайгандан-қашпая борди. Маълум бўлдики, Краснодар ўлкасида, айниқса, Сочи худудида Қора денгиз соҳилидаги афсонавий курортлар зонасида партия-давлат аппаратида коррупция ва порахўрлик мутлақо расмий тус олган. Машина сотиб олиш учун, квартира олиш учун, хизматда бирон мансабни эгаллаш учун, ўқув юртига кириш учун, партияга аъзо бўлиш учун ва ҳатто меҳмонхонага жойлашиш учун ҳам, албатта, пора берилган. Ҳар бир порахўр мансабдор қанчасини олиб қолиб, қанчасини райкомга узатиши кераклигини яхши билган. Райкомдагилар ҳам юқорига қанча узатиш зарурлигидан яхши хабардор бўлган. Сўмлардан таркиб топган ирмоқлар катта дарёларга айланиб, тўғри Медуновнинг киссасига тушган. Бу ҳам етмагандай, айни ана шу Краснодар ўлкасида қора икрани хорижга валютага хуфия сотиш кенг йўлга қўйилган. Икра Тинч океан балиқларидан бўшаган тунука идишларда сотилган. Излар тўпша-тўғри Москвага — министрларнинг ишхоналарига, у ердан эса Кремлга олиб борган. Аммо Медуновни жинояткорона фаолиятини фош қилувчи ҳужжатлар ҳар қанча аниқ бўлмасин, улар кўп аҳамиятга эга эмасди. Краснодар ўлкасининг хўжайини суду терговларни менсимайдиган дахлсиз номенклатура табақасига мансуб эди. Ўнлаб йиллар давом этган мудҳиш Сталин замонасидан кейин тузилган битим ҳукм сурмоқда. Брежнев уни бекор қилиш у ёқда турсин, ҳатто унга заррача ўзгартиш киритмоқчи эмас. Ўз ходимларини авайлаб эҳтиёт қилиш билан бош котиб ўзини асраб келарди, унинг ҳокимияти бошдан-оёқ шу асосга қурилганди. Ҳа, ҳаммага аён эдики, Медунов Андроповни қизиқтириб қолган бўлса, даставвал бунга Брежневга яқинлиги сабабчи. Медуновни қулатиб, Андропов Брежневни ағдаришни мўлжаллаган, акс ҳолда, айни Медунов иши билан шуғулланишнинг нима ҳожати бор? Вилоят кўмитаси ёхуд ўлка кўмиталарининг 181 котибидан истаганини қўлга олса бўлаверарди, уларнинг ҳаммаси жиноятлар гирдобига ботиб кетган. Ҳатто Горбачевнинг ўзи

ҳам бундан мустасно эмас. Ставрополдаги ёш котибнинг ишларидан бошлиқларга қараганда Андропов яхшироқ хабардор эди. Масалан, Шеварнадзе Андропов буйруғи билан «ўзининг жонажон республикаси»да тартиб ўрната бошлади. У пастдан юқоригача ҳамма мансабдорларни чекистлар билан алмаштирди. Грузин турмалари собиқ амалдорларга ва хуфия миллионерларга тўлиб кетди. Ўшанда Шеварнадзе бор овози билан ҳайқириб, «республикадаги капиталистик чўчқахонани» таг-туғи билан йўқотишга ваъда берганди. Аммо «хуфия ишлаб чиқариш»нинг кўпгина намоёндалари қочишга муваффақ бўлишди ва ҳатто ўз корхоналарини ҳам кўчириб олиб кетишди. Қочганда ҳам улар узоққа кетганлари йўқ — ҳаммалари қўшни Ставропол ўлкасига бориб қолди. Уларнинг кўпчилиги моҳир заргарлар эди. Улар тормор келтирилган номенклатуранинг буюртмаси билан узуклар, билакузуклар, маржонлар ясашарди. Улар ўзларининг тиллалари, кумушлари, платиналари, бриллиантлари ва бошқа дуру жавоҳирларини ҳам олиб келишганди. Кўпчилиги номенклатура томонида омонатга бериб қўйилган олтин захираларини, яъни «партиянинг олтини»ни ҳам олиб чиқдилар.

Уларни Грузиядан қаёққа қочганини аниқлаш унча қийин эмас эди. Кавказ тоғларининг орт томонига ўрнашиб олган «Грузиядан келган қочоқлар» Ставрополда «хуфия иқтисодиётни» муваффақият билан ривожлантира бошладилар. Шеварнадзе ўз душманларини ушлашга моҳир эди. У зарур бўлганда, уларни ҳатто Брежневнинг қабулхонасида ҳам ушлаган ва махсус самолётларда Тбилисига қайтариб юборган. Бу гал ҳам у ўзига хос қатъият билан ҳаракат қила бошлади. У, албатта, Андроповнинг ёрдамидан умидвор эди. У Горбачевга қўнғироқ қилиб, ўлка прокуратурасига жўнатилган махсус рўйхатда қайд қилинган шахсларнинг ҳаммасини қамоққа олиб, Грузияга жўнатишни талаб қилди. Грузия компартияси Марказқўмининг Биринчи котиби бўлгандан кейин Шеварнадзе ўзининг қудратига шу қадар ишониб кетдики, республикада рус тилига давлат тили мақомини берди. Бу билан у Москванинг ишончини оқлади, лекин республикада, айниқса, гуржи зиёлилари ўртасида жуда кучли норозилик бўронини туғдирди. Шунинг учун ҳам Шеварнадзе учун аллақандай бир вилоят қўмитасининг котибига қўнғироқ қилиш зарурат туфайли эмас, шунчаки оддий бюрократик одоб-ахлоқ доирасидаги жўн иш эди. Грузия ҳукмдори Горбачевнинг қатъият билан «йўқ» деганини эшитганда нечоғлик таажжубга тушганини тасаввур қилиш мумкин¹.

Шеварнадзе ғазабдан тутақиб, Горбачевга ким эканини эслатиб қўйди. («Ўйлаб кўр, сен ким-у, мен ким?») ва дарҳол Андроповга шикоят қилди. Лекин бундан ҳеч қанақа иш чиқмаганини кўриб, Шеварнадзе яна ҳанг-манг бўлиб қолди. Партия номенклатурасида «рутбалар»га жуда қаттиқ риоя қилинарди. Ўша рутбалар даражасига кўра Шеварнадзе ўлка қўмитасининг котибини ўзидан қуйроқ деб ҳисоблар ва бу фикрида мутлақо ҳақ эди. Аммо амалда бошқача бўлиб чиқди — ўлка қўмитасининг котиби Шеварнадзедан зўрроқ чиқиб қолди. Ҳолбуки, бу гал гап очикдан-очик қонуннинг бузилиши ҳақида бормоқда эди. Иккаласининг ҳам ҳомийси Андропов эди. Келажакдаги курашда гуржи Шеварнадзедан Горбачев кўпроқ керак эди.

Бу вақтга келиб, Брежнев оғир хасталикка чалинганди. 1976 йилда миясига қон қуйилди ва врачлар уни зўр-базўр ўлимдан олиб қолишди. Вақт-вақти билан давлат ва партия раҳбарининг мияси айниб қоларди. Бундай

¹ Хушомадгўйларнинг тасдиқлашича, Горбачевнинг қатъияти шу билан изоҳланадими, бўлғуси Бош котиб ўша вақтлардаёқ Ставрополда бозор муносабатларини жорий қила бошлаган. Шунингдек, тилини тивёлмаганларнинг тасдиғига қараганда, Горбачев грузиялик қувғинди хуфия «иқтисодчилар»ни шунинг учун ўз ҳимоясига олганки, улар Горбачевнинг хотини Райса Максимовнага қимматбаҳо тақинчок туҳфа қилиб улгуршган экан.

Бизнингча эса бу ерда иш анча мураккаб. Брежневга қарши фитна тайёрлар экан, Андропов пулга муҳтож бўлган ва «хуфия иқтисодиёт» корчалонларининг вақтинча қўллаб-қувватлашига эришмоқчи бўлган. Ва, албатта, келажакда уларни бутунлай қириб ташлаш кўзда тутилганини уларга билдирмаган.

пайтларда у бутун дунёга масхара бўлиб, орденларга, ялтироқ тақинчоқларга, хорижий буюмларга ўчлигини намоёйиш қиларди. Номенклатура ҳаммиса шунақа мияси айниган Бош котибни орзу қилган. Шунинг учун Брежнев ҳамма лавозимларида муқим қолишини таъминлаш учун ҳамма чораларни кўришди, чунки бутун мамлакатни бемалол талон-тарож қилиш учун Брежневдан яхшироқ паноҳ топиб бўлмасди. Брежневга Совет Иттифоқи Маршали унвонини беришди, «Ғалаба» ордени билан тақдирлашди. Мамлакат тарихи оёқ ости қилиниб, таққирланди. Тўғри, Сталинда «Ғалаба» ордени иккита эди ва у маршал эмас, генералиссимус бўлганди. Аммо, Брежневда ҳали бунга фурсат бор эди.

Андропов бир неча марта Брежневни нафақага жўнатишга, янги бош котиб лавозимига Куликовни сайлашга уриниб кўрди, аммо бу уринишлар муваффақиятли чиқмади. Номенклатура Брежневни жон-жаҳди билан ҳимоя қилди. Лозим бўлганда куч ишлатиб, бошқа ҳолларда синалган партиявий низолар усулини қўллаб, ҳар бир Сиёсий бюро аъзосига Марказқўм аъзоси устидан тўпланган фош қилувчи материалларни рўқач қилиб Андропов ва Куликов номенклатура билан мурасага келишди: Брежнев яқинда СССР Олий Совети Президиумининг Раиси қилиб сайланган эди, у шу мансабда қолади, партиянинг Бош котиби лавозими эса Куликовнинг қўлига ўтади. Бу масала ҳал қилинган деб ҳисобланарди, шунинг учун мамлакат ва дунёни олдиндан шунга тайёрлай бошладилар. Аввал ғарб газеталари учун ахборот «чиқиб кетишини» таъминладилар, кейин эса ёпиқ партия мажлисларида ва Марказқўм йўриқчиларининг маърузаларида бу ҳақда очик гапира бошлашди. Андропов билан Куликов дарҳол ишдан олиниши керак бўлган номенклатура ходимларининг махфий рўйхатларини тайёрлаб қўйишди. Куликов КПСС Марказқўмининг Бош котиби лавозимини эгаллаши биланоқ бу иш амалга оширилиши керак эди.

1978 йил 16 июндан 17 га ўтар кечаси махсус алоқа телефонининг чинқироқ овози Андроповни уйқудан уйғотди. Муовини генерал Пирожков ҳаяжонли овозда Куликов ўлиб қолганини маълум қилди. Ҳанг-манг бўлган Андропов қирқ минутдан кейин КГБнинг иккита оператив гуруҳи билан Куликов турадиган дала ҳовлига етиб борди. Соқчилар ўзларини йўқотиб қўйган, ранглари қум ўчган. Марҳумнинг сеvimли овчарка ити жон-жаҳди билан занжирни узиб юборгудай бўлиб ақиллайди. Хотинининг жовдираган кўзлари. Куликов ўзининг шахсий саунасида томирини кесипти. Қўлмак қон ичида тиббий ништар ялтирайди.

Марказқўмда Куликовнинг ўлимига унча парво қилишмади. Бир кун аввал уни қишлоқ хўжалигидаги аҳвол учун қаттиқ танқид қилишган эди. Шўрликка бу танқид малол келипти-да... Расман «КПСС Марказқўми Сиёсий бюросининг аъзоси Федор Давидович Куликов тўсатдан юраги тўхтаб қолгани учун вафот этди» деб эълон қилдилар. Кремлдаги 4-тиббий бошқарманинг бошлиғи Евгений Чазов имзо чеккан тиббий ҳисобот шу даражада чалкаш эдики, ҳатто уни эълон қилишга журъат этишмади.

Куликовни Қизил майдонга дафн этишди. Кўзга ташлангани шу бўлдики, на Брежнев, на Сулов, на Косигин, на Черненко дафн маросимида қатнашди. Сиёсий бюро аъзосини дафн этишга уларнинг қатнашмагани ғалати эди. Ҳолбуки бунақа юксак даражадаги раҳбарни дафн қилиш йўриқлари аллақачон ипидан-игнасиғача ишлаб чиқилган ва шу пайтга қадар бирон марта ҳам бу тартиб бузилмаганди. Мавзолей минбаридан нутқ сўзлаган, нисбатан ҳали ёш, пешонасида туғма қизил доғи бор йигитга ҳеч ким тузукроқ эътибор бермади. Бу йигит дафн маросимига Ставрополдан учиб келган Михаил Горбачев эди.

КГБнинг катта судмедэксперти генерал-майор Липатский Андропов номига ёзган шахсий докладида комил ишонч билан шуни тасдиқлайди: Куликов ҳушсиз ётган вақтида унинг томири кесилган. Андропов гарчи Куликовни ўлдириб бўлишгандан кейин томирини қирқиш кимга зарур бўлиб қолганини тушунмаса-да, Липатскийнинг гапига ич-ичидан ишонди. Ҳолбуки, Куликов унга бир неча марта «Агар биз енгилсак, томиримни кесаман» деган эди. Кимдир унинг бу гапини айнан сўзма-сўз тушунган кўринади.

Орадан кун ўтмай автомобиль ҳалокатида Машеров ҳалок бўлди. Унинг зирҳли енгил машинаси самосвал билан тўқнашиб кетди. Ҳолбуки, республикада партия раҳбари қаерга йўл оладиган бўлса, дарҳол йўлдаги ҳар қандай ҳаракат тўхтатиб қўйиларди. Самосвал қаердан пайдо бўлиб қолди? Маст ҳайдовчи бир колхоздан келадиган қишлоқ йўлидан келиб, икки пост оралиғида катта йўлга чиққанини гапириб берди. Аммо бундай постлар кичик йўл катта йўлга келиб қўшиладиган ҳар бир чорраҳага қўйилиши шарт эди.

Яна бир оз ўтгандан сўнг эса Витебск районида Андроповнинг шахсий самолёти ерга қулаб тушди. КГБ хўжайини нима сабабдандир сўнгги дақиқада бу самолётда учмай қолганди.

Пинҳоний уруш эълон қилинган эди.

Кимдир Брежневнинг паноҳида бир қатор қотилликларни уюштириб, 1954 йилдаги номенклатура битимини ошқора бузишга киришганди.

Москванинг марказида Эски майдонга қараб қурилган жуда катта бино бутун бир районни эгаллайди. Бу иморатда Совет Иттифоқи Коммунистик партиясининг Марказий Кўмитаси жойлашган. Мамлакатда содир бўлаётган ҳамма жиноятларнинг ва дунёда юз бераётган мудҳиш алғов-далғовларнинг излари шу ерга қелиб бирлашади. Шу ердан беҳисоб томирлар таралиб кетган — улар бепоён мамлакатнинг ҳамма ширасини сўриб олади, унинг бойлигини шахсий пўлат сандиқларга ва хорижий банкларга жойлаб беради. Шу ерда ўз халқини мафкуравий ва жисмоний жиҳатдан аҳмоқ қилиш бора-сидаги мислсиз дастурлар ишлаб чиқилади ва бутун дунёга ҳукмдор бўлиш орзулари ардоқланиб, парваришланади. Бу ерда миллионлаб одамларнинг ва бутун-бутун давлатларнинг тақдирлари ҳал бўлади. Марказқўмнинг Борис Пономарев раҳбарлик қиладиган халқаро бўлимида иш бир лаҳза ҳам тўхтамайди. Бу ерда қўлланмалар ва йўриқлар ишлаб чиқилиб, дунёнинг ҳамма мамлакатларига жўнатиб турилади. Шу ердан ошқора ва яширин коммунистик партияларни, исёнчи гуруҳларни, террорчи ташкилотларни, сўл ва миллатчи коммунистик газеталарни, сайлов жараёнларини, порахўр давлат арбобларини ва давлат арбоби бўлишни орзу қилувчи моҳир жиноятчиларни молиявий таъминлаш учун беҳисоб маблағлар юборилади. Аввалги ленинча усул бўйича Камбоджада ҳокимиятни эгаллаб олган коммунистлар қизишиб кетиб, аҳолининг ярмини — олти миллиондан уч миллионини кириб ташладилар. Ҳабашистонда одамлар ялпи отилиб, очликдан қириляпти-ю, Аддис-Абабада эса ҳеч нарса бўлмагандек, Қурултойлар қасри барпо этиляпти, маҳаллий коммунистик «дохийчалар» эса ағдариб ташланган император қасрига жойлашиб олиб, шоҳона тарзда ҳаёт кечирмоқдалар. Коммунистик тузумни сақлаб қолиш учун Анголага Фидель Кастронинг армияси ташланди. Бу Кубага берилаётган молиявий ёрдамни кунига 10 миллион долларгача кўпайтириш деган гап эди.

(Давоми бор.)

*Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси*

Миразиз АЪЗАМ

Томоша мавсуми

МАРҲАБО

Марҳабо, келдингми жоним, марҳабо,
Хурлигим, эркин жаҳоним, марҳабо.

Эй, асрлар кутганим маъюсгинам,
Дилдаги дарди ниҳоним, марҳабо.

Йиғлама, бас, жон сувинг қайтиб келар,
Эй, Оролим, заъфароним, марҳабо.

Энди ётма, ўлмаган жонли элим,
Силкин, эй, умри хазоним, марҳабо.

Кул, очил, энди боқар сенга замон,
Истеъдоди сернишоним, марҳабо.

Энди ортиқ ўз болангга — бойлигинг,
Жаннатим, олтин маконим, марҳабо.

Эй, Бухоро, Хоразм, Хевам маним —
Номусу орим, имоним, марҳабо.

Эй, Самарқандим маним — шоним маним —
Тупроқ узра қаққашоним, марҳабо.

Ганжларингни энди кетмаслар ташиб,
Тур, Зарафшон, Газли коним, марҳабо.

Тур, муҳандис, тикла меъмор, обиданг,
Сизга илҳақ хонумоним, марҳабо.

Қутлуғ ўлсин «Нексия», «Тико»ларинг,
Ўз уловли Андижоним, марҳабо.

Иншооллоҳ, мангу ҳурсан, Миразиз,
То абад турғил, Туроним, марҳабо.

* * *

Кўкка кўз-кўз айлабон кўргазма очди боғлар,
Ерга ранго-ранг гиламлар тўшади қир, тоғлар.

Борлиғ оламни томоша мавсуми бормоқдадур,
Эй, қани, дўстлар, юринглар, келди шодлик чоғлар.

Ҳар тараф байрам, қаранг, зумрад тепа қандай гўзал,
Бу сеҳрли елда қолмас дилда зарра доғлар.

Жонлилик элтар башарга чашмалар сувлар билан,
Қанча тоғу тошдан ошган шарқироқ ирмоғлар.

Эслатар тушлардаги жаннатдаги боғларни
Бу дара, бу пасттекислик, бу олтин ўтлоғлар.

Бу фасл шундоқ қувончли, еллари шундай майин,
Куйларига ўз-ўзича рақс тушар япроғлар.

Ҳидлари хуш гуллар узра сайрашар булбуллар,
Энг совуқ ёт ўлкаларга гум бўлишди зоғлар.

Миразиз Аъзамга келсак, у сузар мавжлар аро,
Эрк қуёши шуъласидин топди-да фароғлар.

ЎЗ ЭЛИДА ҲАММА СУЛТОН

Ўз элида ҳамма султон, ўз элида ҳамма шоҳ,
Ўзга элда ҳар ғарибнинг кўнгли кемтик, дилда оҳ.

Ўз элингда ҳам мусофирдек юриш бош оғритар,
Унда кунлар беадоғу, унда тунлар бесабоҳ.

Бўйла бир тоғдек азобни кўрмасин ҳеч бир насл,
Бизни этди, бошқаларнинг этмасин қалбин сиёҳ!

Ёт одамлар тупроғингда кезмасин ҳоким бўлиб,
Ҳеч бир элни ит кунига солма бундоқ, ё Илоҳ!

Бир юзу ўттиз санаким, топтади ётлар элим,
Қанча қонлар оқди дарё, қанча бошлар кетди, воҳ!

Шул сабабдан баъзиларнинг ҳолидан озурдаман,
Ҳибсга ўрганган маҳбусдек ул замонни қўмсар, оҳ.

Нафс қули шундоқ балодир — нон учун жондан кечар,
Асра бундай кўр балодан, асрагил, Қодир Илоҳ!

Мен эса, мен Миразиз Аъзам эрурман ўлкада,
Ўз элимнинг шоҳидурман, шоҳ эмас, шоҳларга шоҳ.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

152

ҲАҚ ТАОЛОГА САНО

Ҳақ дебон ҳолимни мен айлай баён:
Ҳақ десам ҳар вақт бўлур кўнглим равон.

Ҳеч сиғинмам инсон отлиғ кимсага,
Ер ва Кўкда битта Ҳақ бор бегумон.

Шу сабаб Ҳақдин фақат сўрдим мадад,
Бандасига куч берар у минг жаҳон.

Борлиғимни ўртаса минг бир савол,
Билки, бари Ҳақ таолога аён.

Менга йўл кўрсатди у зулматда ҳам —
Раҳбаримдир, олға бошлар ҳар қачон.

Ваъдаси ҳеч ўзгариб қолмас унинг,
Ҳақ — муқимдир, ҳам амин у ҳам амон.

Бандаларнинг ваъдасида йўқ вафо,
Воқеъ бўлмоғи, азизлар, даргумон.

Шул сабаб бор-йўқ умидим Ҳақдадир,
Ўлгунимча у — менга мўлжал, нишон.

Ҳақ таоло, сенда мўлдир яхшилик,
Кўрмадим сенда қусур ё айб бирон.

Сен ҳақимсан, янглишиш ҳам сенда йўқ,
Ҳар ишинг ҳикматга бой, дор-ул-амон.

Мен эса бир бандаман, ҳолимга вой,
Итга ўт бердим, қулунга — устухон.

Нафс била оввора бўлдим, ўйнадим,
Не деярман ул жавоб сўрган замон?

Мағфират эт Миразиз Аъзамни, Ҳақ,
Йўқса бензим то қиёмат заъфарон.

ВАТАН ВОРИСЛАРИ

Ватанга ким бўлур ворис? Қаю инсон эрур ворис?
Кими тупроқ учун турса бўлуб доvon, эрур ворис.

Демаким, эй рафиқ, менга: биров ишдан, биров сўздан.
Кўшилмам гар десанг менга: қуруқ гапдон эрур ворис.

Сўзин ёзган ва ё айтган магар байроққа кўз суртиб
Ва тупроққа тўкиб кўзёш — ўшал хушхон эрур ворис.

Ёвин селдай босиб борган ва манглайдан отилган ўқ —
Қаро ерни қучиб ётган ўғул арслон эрур ворис.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Юҳо нафси хуруж қилса — бу шайтонни босиб-янчиб
Ҳалоллик йўлларин очган ҳалол инсон эрур ворис.

Замонлардан замонларга, забонлардан забонларга
Азиз номи ўтиб юрган бўлиб дoston, эрур ворис.

Ватанни оқсарой янглиғ кўтарган қаддини ростлаб
Элин тинчлик сари элтган сиёсатдон эрур ворис.

Назмга янги сўз қўшса ёнуқ девона Машрабдек
Ватанга Миразиз Аъзам ҳам ҳеч бегумон эрур ворис.

НОМ ҚОЛАР

Инсон кетар, ном қолар —
Яхши ё бадном қолар.

Сен элингни обод қил —
Чашма ила том қолар.

Ўйлама: «Дам ғанимат,
Ютганим ҳаром қолар».

Номинг ила ёнма-ён
Эҳтиром, икром қолар.

Кўзингни оч, қилма лоф:
«Май ичилган жом қолар».

Миразиз-ла очма баҳс —
Ёқимсиз калом қолар.

Қўзим, бундай ўйласанг
Хаёлларинг хом қолар.

Ўзингдан на хотирот,—
На алифу лом қолар.

МУНОЖОТ

Раҳимсан-ку, раҳм айла, гуноҳкор айлама, ё Рабб!
Афв эт, кўп хато қилдим, маконим тор айлама, ё Рабб!

Ўйин-кулгуга вақт бердим,— адашганман, улоққанман,—
Лаинни бартараф айла, мани хор айлама, ё Рабб!

Билолмасман ҳақиқатни, риёкор кўп бошим узра,
На этсанг эт мани, аммо риёкор айлама, ё Рабб!

Юрак қонли яро бўлди, бутун теграм қаро бўлди,
Ўзинг берган кўзим-ку бу, зиёга зор айлама, ё Рабб!

Ҳаёт отлиғ либосимда уятли доғларим кўпдир,
Бу дунёю у дунёда ошкор айлама, ё Рабб!

Черик босган, қамал ўлган, хароб ўлган шаҳар янглиғ
Тану жонимни тўзғитма, тор-мор айлама, ё Рабб!

Ўзинг тақвим яратгансан муқаммал, устувор айлаб,
Миразиз Аъзамни энди бебаҳор айлама, ё Рабб!

СЕВГИНИНГ ҚУДРАТИ

Ажабо, севгининг қудрати, шони!
Нақадар ҳайратли соҳир жаҳони!

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
154

Боши берк кўчалар йўқ унинг учун,
Мушкул иш унинг-чун ишнинг осони.

Бошида бошпана бўлмаса не ғам,
Бутун ер юзи ҳам севги майдони.

Япроқлар тўшақдир. Тупроқлар юмшоқ.
Тоғ-тошлоқ жойлар ҳам парқу сайҳони.

Лабга лаб қўйилса — кўзёш селини,
Азобни тиндирар — дарднинг дармони.

Учар гилами бор севги тагида,
Кўзларида бордир ойна жаҳони.

Севгининг қўллари тоғлардан оша
Қовушар — писандмас рақиб довони.

«Қатл этсанг мақсудим ушалар» деган
Фарҳоднинг Хусравга бордир сухони.

Севги — бу мўъжиза, Оллоҳ карами,
Миразиз Аъзамнинг ҳаёт мезони.

СЕН СЕВИБ БИР ҲИДЛАГАН ГУЛ

Сен қўниб ўтган довонда бир аср қолгим келар,
Сен нафас олган ҳаводан мен ҳаво олгим келар.

Кенг самода сирғалишган турналарда кўзларинг,
Бахтиёр у турналарга бир назар солгим келар.

Сен чўмилган дарёларда мен чўмилсам не ажаб,
Сен чўмилган дарёда жонимни қолдиргим келар.

Сен севиб бир ҳидлаган гулни агар кўрсам гаҳи,
Телбаларча ул чечакдан бир ўпич сўргим келар.

Лутф ила файзингга бир дам кўрмасанг лойиқ мени
То қиёматга довур мен уйқуга толгим келар.

Миразиз Аъзамнинг орзуси — йўлингга жон тикиш,
Тангри рози бўлса сўнг, сендан сени олгим келар.

СОИР СЎНГАК

Сўнгагимни қай матодан айладинг зоҳир, Эгам?
Қай йўсинда бир-бирига бойладинг, моҳир Эгам?

Бирлари ёй, бирлари тўп, бирлари ҳуштак мисол,
Ҳар бирига сирли бир иш юкладинг, соҳир Эгам.

Во ажаб, бу на умуртқа, устма-уст нарвон мисол,
Бир-бирига елка тутган — иш деса, ҳозир, Эгам.

Бу мукаммал коинотда бир ўзинг Қодир Эгам,
Шу учунми айладинг бандангни ҳам қодир, Эгам?

Бир қуларман, бир турарман, бир чопарман қайтадан,
Новодай бу буқланиш қандай бўлар содир, Эгам?

Минг сано бўлсин сенга, юзминг сано, милён сано,
Шул заиф жисмим жаҳонда айладинг сойир, Эгам.

Сен менинг Ғаффор Эгамсан, мен сенинг Ғофил қулинг,
Шул сабаб гоҳо унутдим ман сани, Қодир Эгам.

Кўнглима байрам тўлатдинг, завқларим уммон мисол,
Менга берган қарзларингни қилмадим хотир, Эгам.

Қай замон чиқдим ҳудуддан кибр ила сўқмоқ кезиб,
Охири сен сўнгагимни айладинг қосир, Эгам?!

Бир ғанийнинг ўғлидурман аъзамий зот Миразиз,
Бош чаноғим тугма қилдинг болиша охир, Эгам.

ЯШАЙВЕР, ЯРАТАВЕР

Сен ўзингни ҳар доим бахтлиман деб этгил фарз,
Шу фарз — сенга мўмиё, битгай қалбингдаги дарз.

Кўнглинг тўқми? Элингнинг қўлида йўқми кишан? —
Вассалом, зиммангда йўқ ҳеч кимсадан бирон қарз.

Сен ўзингча яшайвер, қуравер, яратавер,
Устувор бўлсин доим сенга шу ҳаётинг тарз.

Фақат ишонч, эътиқод, имон йўлдошинг бўлсин,
Ҳақ йўлинда иш юрит — бу сенга илоҳий фарз.

Яхшилик қил, сувга от, дарёда балиқ билар,
Бўлмаса Холиқ билар — шу асосда яшар арз.

Ҳеч кимсага зорланма, қилма арз-у илтимос,
Ҳар тонгда Миразиздай ёрга салом айла арз.

СУКУТ ХУСУСИДА БАҲС

Сени айблаб куладилар бити тўкилиб,
Сен эътироз билдирмайсан ерга тикилиб.

Худди чиндан айбдор каби сукут сақлайсан,
Томоғингга келса ҳамки сўзлар тикилиб.

Сукунатнинг нимаси бор, сеvimлими ул,
Севган ёринг севарми ё турсанг эгилиб?

Ғапирсанг-чи, нима учун айтмайсан жавоб
Қора қонга беланса ҳам бағринг сўкилиб?!

Ҳа, тушундим, индамасанг нонинг бут бўлар,
Аранг йиққан ризқ-насибанг кетмас тўкилиб...

Бир қаршилиқ уруғидир сукут ҳам, зотан,
Дур ёшларинг тупроқларда қолгай экилиб...

Лек, унутма, болаларинг бўғзидан ўтмас
Сен нонингни топсанг агар, етти букилиб.

ИСО ПАЙҒАМБАР ҲАҚИДА

Дейдиларки, Ҳазрати Исо қочармиш тоғма-тоғ.
— Не учун қочмоқдасан? — деб бердилар анга сўроғ.

У дедиким: — Қошима келмоқда бир аҳмоқ одам,
Қочмасам аҳмоқ одамдан, ул солар кўнглумга доғ.

— Эй Масих, сен Тангримизнинг руҳисан-ку, элчиси —
Бандаларни тиргизувчи, жон олувчи беяроғ!

Кўрқасанми битта аҳмоқ, бефаросат бандадан?
У деди: — Бу — Тангри қаҳри, Тангри қўйган бир тузоғ.

Бас келолмас анга банда, анга Тангри бас келар,
Анга тик борганни Тангри чун ўзи қўймайди соғ.

— Эй Масих, аҳмоқ одамга йўқми чора ерда ҳеч,
Ул юрарми бошимизга Ерда қўйганча оёғ?!

— Йўқ,— деди Исо жавобан,— ул жазо топқусидир:
Ҳар киши аҳмоқ одамдан ўзлугун тортгай узоғ.

Якка моховдай ул аҳмоқ кун кўрар бир кулбада,
Чиқмай индан мисли сичқон, кўрмай меҳр мисли зоғ.

Ҳеч кўпайтмас Тангримиз аҳмоқ одамнинг тухмини
Боласиз ёлғиз яшар ул ёки бир жуфт — бефароғ.

Охиратда кул бўлур дўзах ўтида қўллари,
Ердаги шумликлари унда бўлолмас ҳеч яроғ.

Ортидан ютгай жаҳаннам жодугар алвастисин...
Балки бизга бергай Оллоҳ бошқа ҳикмат — бир чароғ.

Ҳисса шулким, ҳеч олишманг, кўрсангиз, аҳмоқ билан
Миразиз Аъзам, Исонинг ҳолидин олгил сабоғ.

ХАЁЛИМ ФАЗОЛАРДА

Йўқ, менга келтирманг ҳозир ғизолар,
Хаёлим чуватган чексиз фазолар.

Ҳар юлдуз оламдан ўтган дўстимдай,
Эзмоқда кўнглимни оғриқ-изолар.

Энг яхши дўстлардан айрилиб бўлдим,
Ким энди, адашсам, дўстдай жазолар?

Қўшиқда мадҳ этгим келар ҳар дўстни,
Кимга ҳам етарди аммо нидолар?

Жисмимни ғуссалар доғга тўлатди,
Кимгадир керакми аммо адолар?

Миразиз Аъзамнинг чиқар қалбидан
«Чин дўстлик абадий» деган садолар.

НИМА — НИМАДАН ЯХШИРОҚ

Дўсту ёрдан қолди кўнглим, менга душман яхшироқ,
Ғийбат-и ёв, дўст-и нодон қилган ишдан яхшироқ.

Душманинг этса маломат, ўнглагайсан сен ўзинг,
Бол-асал сўзли рафиқдан айри тушган яхшироқ.

Майли, булбул бўлмаса ҳам, майли тўрғай бўлса ҳам,
Ҳар сўзингни қайтарувчи тўтиқушдан яхшироқ.

Ёзғириб эсган шамолу дўл-довул ўткинчидир,
Ўз кишинг бошингга солган қора қишдан яхшироқ.

Дўст деган сен хоҳлаганда келса қошингга учиб...
Чор-ночор кўрсатилган бир равишдан яхшироқ.

Яхшиямки, коинотда энг улуғ дўст ёди бор,
Атрофингда айланувчи барча хешдан яхшироқ.

Миразиз Аъзам, ўзинг, сен дўстмисан соф, беғараз?
Ўзни тафтиш, ўзгани тафтиш қилишдан яхшироқ.

Уильям ФОЛКНЕР

ҚОРА МУСИҚА

Ҳикоя

I

Бу қисматнинг арзандаси, худо сийлаган банда Уилфред Мижлстоннинг бошдан кечирганлари. Бир парчагина эту суякдан иборат бўлган бу шўринг қурғур доим соатлар ва қўнғироқларнинг қисталанг забтида яшар, эллик олти йилдан бери кўримсиз тош кўчалардан қатнагани қатнаган, увоқ ва бечораҳол, дилдираган бу одамчанинг турқи-таровати кўча магазинларининг хира ойналарида акс этгани этган ва лекин на бирон эркак ва на бирон хотин унинг орқасидан қайрилиб қараган эмасди. Кейин нима бўлдию бир зум унинг юлдузи балқиб кўтарилди — бир зумлик бу балқиш Мижлстоннинг ўзига бир умрга татиди — кўтарилди-ю, бир замонлар ҳазрати Илёснинг бошидан ўтгандай, уни ҳам ўзи йўқотиб қўйган ернинг англаб бўлмас шафақгун кўкларига кўтариб кетди.

Мен уни «Универсал» нефть компаниясининг пўлатдан қурилган докла-рида, чайқалиб турган танкердан катта бўлмаган Ринкон деган шаҳарчада учратганман. Бу ерда бир қатор уйлар тушган ва бир қатор пальмалар ўсган биттагина кўча бор. Кўча тупроғи яланг оёқларнинг қийшиқ изларига тўла, унинг бетида кундузлари кўланкалар кўлқаланиб ётади, тунлари эса йирик ярқирок юлдузлар шуълалар сочади.

— У Штатлардан келган,— деб айтишарди менга.— Бу ерда йигирма беш йилдан бери яшайди. Шунча вақт ўтса ҳам, зиғирча ўзгаргани йўқ. Ис-

УИЛЬЯМ ФОЛКНЕР — XX аср Америка адабиётининг йирик намоёндаларидан бири. Биринчи жаҳон урушининг иштирокчиси. Илк шеърлар китоби 1924 йилда нашр этилган. Биринчи романи «Аскар мукофоти» 1926 йилда чиққан. «Сарторис», «Шовқин ва шиддат», «Ўлим тўшагида», «Ибодатгоҳ», «Август шуълалари», «Авессалом, Авессалом!», «Қишлоқ», «Шаҳар», «Қўрғон», «Мусо, кел», «Нақл» сингари йирик романлар, ҳикоялар ҳамда қиссалар муаллифи Фолкнер Нобель мукофоти совриндоридир.

Иброҳим Ғафуров саксонинчи йилларда Фолкнернинг «Эмили учун атиргуллар», «Қурғоқ сентябрь», «Уош», «Қора мусиқа» сингари ҳикояларини ўзбекчалаштирган эди. Орадан йиллар ўтиб, «Қора мусиқа» эътиборингизга ҳавола этилмоқда.

панчасига лоақал ўнтагина сўзни билмайди. Рост, фақат кийимлари тўзиб кетди, холос.

Кўринишдан уни жуда қари деб ҳам бўлмасди, вақт уни шафқатсиз пий-палаб ўтмагандай эди. Шу ерлик халқнинг ичида йигирма беш йилдан бери ҳаёт кечириб, унинг тилида бир оғиз ҳам гапиролмас, эндиликда шу ҳасратда ўтиб кетадиганга ўхшарди, чамаси! У ҳеч ерда ишламасди: жуда маъсум, ҳаддан ташқари маъсум одамча эди. Жорж Эйд масалларидаги 1890 йилги пресвитер маскарадига дайди либосида чиққан ҳисобчига ўхшаш, афтидан, жуда ғариб, паррихта ва бахтиёр зот.

Ҳа, ғоят бахтиёр ва ғоят қашшоқ.

— Балки ҳақиқатан ҳам камбағалдир, эҳтимол, ўзини фақат камбағал қилиб кўрсатаётгандир. Лекин энди ахир, уни ҳеч нарса қилолмайдилар. Унга буни янги келган пайтларидаёқ айтганмиз. «Бу қандай юриш,—деганмиз унга,— ишлат пулларингни, маза қилиб, роҳат-фароғатда кун кечир. Сувлар оқиб, излар босилиб кетгандир аллақачон». Агар мен таваккалига олиб ўғирлик қилсаму кейин то ўла-ўлгунимча шу лаҳад оғзида қийналиб ўтадиган бўлсам, уларни нима қилишни ўзим билардим!

— «Уларни» деганингиз нима?

— Пуллар. У пул ўғирлаган, кейин жуфтакни ростлаб қолган. Бўлмаса бу ерга келиб, нима қилиб, йигирма беш йилдан бери яшаб юрибди! Куннинг ботишини томоша қилиб юрмагандир, ахир?

— Бой-бадавлат одамга турқи ўхшамайди,— дедим.

— Рост айтасиз. Унда давлат нима қилсин! Лекин афт-башарасини бир қаранг! Бунақа одам ўғирликни ҳам эплаб қилолмайди. Ўғирлаганда ҳам, кейин нима қилишни билмайди. Гапингиз тўғрига ўхшайди. Оёғини қўлига олиб қочган-да, бўйнига тавқи лаънатдан ўзга нарсани осиб келган эмас. У қочиб келган ерда эса биров маза қилиб, пулларни совуриб ётибди, тагин ҳафтада икки маротаба черков хорида овозини баланд қўйиб ашула ҳам айтади, денг.

— Нима, кўпинча шундай бўладими? — деб сўрадим.

— Ҳа, худди мана шундай, тусини ел есин буларнинг. Жуда ҳам битиб кетган разил махлуқ ўзини қуруққа олиб қочади, бошқаси — аҳмоқларнинг энг аҳмоғи эса, гарчи умрида қўлига икки ярим минг ушламаган бўлса ҳам, анов разилга чўғ устидан писта олиб бериб туради. Икки ярим минг-а! Анов аллақимнинг чўнтагига кирса, бу озмунча пулми! Лекин барини йиғиштириб, минг чақирим нарига оёқ жуфтлашга тўғри келса ва бунинг йўлқираларини ҳам ўз ёнидан тўласа, қанчага ҳам етади дейсиз шунча пул?

— Қанча вақтга етади? — деб сўрадим.

— Кўпмас, икки йилга. Уф-ф! Ундан кейин мен...— У тилини тишлаб қолди ва менга олайиб тикилди. Ҳолбуки, ўртамизда турган кофе ва ноннинг пулини мен тўлаган эдим.

— Сиз ўзингизни ким деб ўйлаяпсиз жуда? Пинкертомсиз?

— Э, йўғ-э, сизни хафа қилмоқчи эмасдим. Икки ярим минг долларга қанча вақт яшайди, шуни билмоқчийдим.

— Ким айтди сизга, унинг икки ярим минг доллари бор деб? Мен шунчаки омади гап деб айтдим, холос. Унинг ҳатто икки юз эллик доллари ҳам ҳеч қачон бўлган эмас. Агар бўлганда ҳам, яхшилаб беркитиб қўйган, ҳали бирон жойда чириб ётган чиқар. Бу ерга тилини осилтириб келди-ю, оғирлиги бўйнимизга тушди, бизнинг меъдамизга теккач, мексикаликлар ҳузурига юкиниб борди. Одам ҳам шундай бўладими, ўғирлик пул устида шунчалар титраб-қақшаб ўтирса-я, яна анов исқирт мексикаликларга сиғинди бўлиб юрса-я! Ваҳоланки, оқ одамларга ўхшаб яшаса бўлади-ку.

— Э, балки, ҳеч қандай пул-мул ўғирламагандир? — дедим.

— Унда бу ерда нима қилиб юрибди?

— Мисол учун, унда мен ҳам юрибман-ку бу ерда.

— Сиз ҳам балки қочиб келгандирсиз, мен не билай?

— Ҳамма гап шунда, билмайсиз,— дедим.

— Билишни ҳам истамайман. Менинг нима ишим бор. Ҳар кимнинг ташвиши ўзига етарли. Бошқаларни билмайман-у, лекин мен уларнинг ишларига бурнимни тикмоқчи эмасман. Лекин ишончим комилки, одам, айниқса, оқ танли одамнинг худо билади, нима баҳонаси бўлиши мумкин... у... Ҳозир энди ҳеч қандай баҳонанинг ўзи ҳам қолмаган бўлса керак. Лекин оқ танли одам умрининг қолган-қутган кунларини ўтказиш учун бу ерга келган деб мени ишонтирмай қўя қолинг.

— Нима, сиз ўғирлик — бирдан бир сабаб деб ўйлайсизми?

У менга нафратомуз ва ҳатто ижирғаниб қаради.

— Мабодо, энага керак эмасми ўзларига? Одамларни яхшилаб билиб олмагунингизча энагасиз юришингиз мумкин эмас. Ким бўлишидан қатъий назар, ҳар бир кимса, ҳатто черковда ҳаммадан кўра баландроқ овозда ашула айтса ҳам, агар қўлга тушмаслигига ишонса, албатта, қўймайди, ўмаришга ҳаракат қилади. Сиз шуни ҳам тушунмасангиз, яхшиси, тезроқ уйингизга жўнаб қолинг, ойижонингизнинг этагига беркиниб ётинг.

Мен кўчанинг нариги бетигаги Мижлстонни кузатиб ўтирдим. У дарахтлар тагида чанг-тўзонда ўйнаётган бир тўда қип-яланғоч болақайлар олдида турар, ўзи жуда афтодаҳол, кийимлари тўзиган, устига тик газламасидан худди қондек осилиб турган яғир шим илган эди.

— Нима бўлганда ҳам,— дедим мен,— бу нарсаларнинг бари уни сира ташвишга солмайди чоғи.

— Уними? Э бирон нимадан ташвишланиш ҳатто етти ухлаб тушига ҳам кирмайди. Ақли етмайди бунга.

Ғоят қашшоқ ва ғоят бахтиёр. Ниҳоят, вақти-соати етиб у билан бирга нон ва кофе баҳам кўриб, яқиндан танишишга муяссар бўлдим. Йўқ, ундоқ эмас! Мен ҳалиги биринчи ҳамсуҳбатимга ўхшаган унинг шўрпешона ватандошлари — ҳаётда кўп эзилган, тўзган, доим соч-соқоллари ўсиб юрадиган, қачон қараманг, кафе ва барларни тўлдириб ўтириб, тишлари инжудай оппоқ, қорамағиз, назоқатли, ўйчан ерли кишилар орасида шовқин-сурон кўтариб, оқ танлиларнинг афзаллиги, бошларига тушган турли ноҳақлик ва хафагарчиликлардан вағирлашиб сўзлашадиган кимсалардан андак ҳоли қолишим билан ўзим уни биргаликда нонушта қилишга таклиф қилдим. Бунга уни бир амаллаб кўндирдим. Мижлстон белгиланган вақтда келди. Устида ўша кир-чир шим, лекин бус-бутун дазмолланган оқ кўйлак кийган эди. Ва ҳатто соқоллари ҳам қиртишлаб олинганди. Меҳмоним қадрини ерга урмай, ялтоқланмай ўтирди. Финжонни қўлига олганда эса, унинг бармоқлари қалтираётганига кўзим тушди,— уни жуда қийналиб оғзига олиб борди. Менинг назаримни пайқаб, биринчи марта менга бошини кўтариб қаради. Шунда унинг кўзлари нақадар қартайиб қолганлигини сездим.

— Икки кун бўлди туз тотмаганимга,— деди узр сўраган каби.

— Икки кун дейсизми?

— Иқлим бу ерда иссиқ. Кун иссиқ бўлса, одамга кўп нарса керакмас. Оч бўлсанг, қушдай енгил юрасан. Бу ерга дастлаб келган пайтларим овқат важдан анча қийналганман. Лекин уйда денг, овқат ейишни жонимдан ҳам яхши кўрардим.

— Тушунарли,— дедим.

Унинг шунча йўқ дейишига қарамай гўшт келтиришларини сўрадим. Этно охиригача — қолдирмай эди.

— Буни қарангки,— деди у.— Йигирма беш йилдан бери бунчалик маза қилиб овқатланмаган эдим. Одамнинг ёши ўтиб қолгандан кейин эски одатлардан қутулиши қийин бўларкан. Ҳа, сэр. Уйдан чиқиб кетганимдан бери бир марта ҳам тузукроқ овқатланмовдим.

— Энди уйга қайтиб бормайсизми? — сўрадим мен.

— Э, йўқ. Менга шу ер маъқул. Бу ерда яшаш осон. Ҳеч қандай ташвиш йўқ. Эрталабдан кечгача нима қилсанг, ихтиёринг ўзингда (мен олдин архи-

тектор қўлида чизмакашлик қилганман). Йўқ, орқага қайтиб нима ҳам қилдим.

У юзимга қаради. Чехраси сергак ва ўйчан бўлиб қолди, болалар бирор сирни айтиб бермоқчи ёки ҳикоя қилмоқчи бўлсалар, шундай қиёфага кирадилар.

— Менинг қаерда ётиб юришим хаёлингизга ҳам келмайди.

— Рост айтасиз. Ўзингиз айтиб бера қолинг.

— Чордоқда ётаман. Ҳов анави барнинг орқасида. Компанияга қарашли уй. Бошқарувчи мистер Уидрингтоннинг хотини миссис Уидрингтон ўша ерда ётиб юришимга ижозат берган. Баланд, тинч жой, фақат каламушлар югургилаб юришади. Лекин бировнинг уйи бўлгандан кейин нима ҳам дердинг. Асли уй ҳам деб бўлмайди. Уни каламушхона деяверинг... Аммо қизиғи бунда ҳам эмас.— У мендан кўзларини узмай турарди.— Буни ҳеч қачон тополмайсиз.

— Ҳатто уриниб ҳам кўрмайман,— дедим мен.

У ҳамон мендан кўзини узмасди.

— Сизга ҳозир ётадиган тўшагимни гапириб бермоқчийдим.

— Тўшак дейсизми? — қайталаб сўрадим мен.

— Боя айтдим-ку, тополмайсиз деб.

— Нима ҳам қилардик,— дедим мен.— Сиз ютдингиз.

— Мен бир ўрам толнинг устида ётаман.

— Нима?

— Тол дейман.

Унинг чехраси очик, осуда, овозида қувонч билан бамайлихотир сўйлар эди.

— Кечаси бўлганда, толни ёзиб ётаман, эрталаб яна ўраб бурчакка қўяман. Уй ҳам саранжом денг. Яхши-а, тўғрими? На чойшаб керак ва на кир ювиш. Бу ердан бошқа жойга кўчмоқчи бўлсанг, ўринни тахлайсану соябондай қўлтиғингга қистириб жўнаб қоласан, вассалом.

— Оилангиз борми? — сўрадим мен.

— Йўқ.

— У ёқда, уйингизда-чи?

Мижлстон жуда хотиржам кўринарди. Ўзини стол устида бир нарсаларни кўраётгандай қилиб ҳам кўрсатмасди. У бир зум ўйланиб қолган бўлсада, лекин кўзларини хаёл тумани қоплагани йўқ.

— У ёқда, уйда хотиним бор. Унга бу ернинг об-ҳавоси унчалар тўғри келмаса ҳам керак. Бу жойни у ёқтирмаган бўларди. Лекин у яхши яшайди. Мен суғурта пулини доим ўз вақтида тўлаб турганман. Анча пул ўтказганман — ҳафтасига етмиш беш доллар оладиган чизмакаш шунча кўп пул суғуртага тўлаши мумкинлигига ишонмаган бўлардингиз. Суғуртанинг қандайлигини билганингизда тоза ҳайрон қолардингиз-да. Хотиним эса пулни тежаб қолишга ёрдам берарди; у жуда яхши хотин. Энди пулларнинг ҳаммаси унга қолди. Қандини урсин, у шунга арзийди. Ундан кейин, менга пулнинг нима кераги бор дейсиз?

— Уйга қайтиш ниятингиз йўқ экан-да?

— Йўқ,— деди у.

У мендан кўзларини узмас, кўзларида яна бир нарсани бўйнига олишга тайёр турган болаларда бўладиган ғалати ифода ғилтиллаб кўринди.

— Мен бир иш қилиб қўйганман. Тушундингизми?

— Тушундим.

— Йўқ! Сиз ўйлагандан кўра бутунлай бошқа нарса. Ановлар ўйлаб юрганидан кўра ҳам бошқа.— У ўз ватандошлари томонга имо қилди.— Умрим бино бўлиб мен пул ўғирлаган эмасман. Мартага ҳам доим шундай дердим,— Марта менинг хотиним, миссис Мижлстон,— пулни шундоғам ишлаб топаш қийин эмас, шундай бўлгач, бошингни хавф остига қўйишнинг нима ҳожати бор? Ишла, вассалом! Биз ахир қийналиб яшаётганимиз йўқ-ку, дер-

дим унга. Албатта, биздан анча яхши тураётган одамлар ҳам бор. Лекин ҳар кимники ўзига. Жўжа бўлиб туғилган экансан, барибир ҳеч қачон бургут бўлиб қолмайсан, охири товуқ бўласан, холос. Ана шундай дердим унга. Хотиним менга кўмаклашарди, биз яхши яшардик. Суғуртамиз қандайлигини сизга айтсам, сиз ишонмаган бўлардингиз. Йўқ, хотиним ҳеч нарсага муҳтож бўлгани йўқ. Нима деб ўйласангиз ўйланг-у, лекин бу ёғига сира шак-шубҳа қилманг.

— Мен ҳам ҳеч нарсадан шубҳаланаётганим йўқ,— дедим.

— Кейин мен бир иш қилиб қўйдим. Шундай, сэр.

— Нима қилиб қўйган эдингиз? Менга айтиб беролмайсизми?

— Бир иш қилиб қўйдим. Шундай иш-ки, бундайи оддий одамларнинг бошларига аҳён-аҳёндагина тушиши мумкин.

— Ҳар ҳолда нима бўлган эди?

У башарамга қаради.

— Айтиб беришдан қўрқмайман. Ҳеч қачон қўрққан эмасман. Фақат ановлар,— у яна бошини қимирлатиб нарироқда ўтирган юртдошларига имо қилди,— барибир ҳеч нимани тушунмаган бўлардилар. Улар гап нима устида бораётганини билмайдилар. Сиз эса, бошқача одамсиз. Сиз тушунасиз.

У мендан кўзларини узмасди.

— Мен умримда бир марта фан бўлганман.

— Ким?

— Фан. Эсингиздами, эски китобларда ҳикоя қилинади, улар қизил май ичишни яхши кўрадилар. Румо ёки Юноннинг бой сенаторлари эса кўнгили хуши учун қадимги узумзорни ва ёхуд эскидан қолган чангалзорни бузиб, ўрнига чорбоғ қурмоқчи бўлишади, чангалзор ва эски тоқзорлар эса худонинг суйган жойи бўлади, бойваччалар эса полициянинг кўзидан узоқроқда бўлишни ёқтирадилар, аммо эри бор хотинлар у ерларда қип-яланғоч бўлиб диркиллаб ўйноқлаб юришлари худога унчалик хуш келмайди, ана шунда, ўрмон худоси... ҳақ, оти нимаиди?

— Пан,— дедим мен.

— Худди ўзи. Пан. У ҳалигиндақа одамларни қўрқитиш учун ғалати махлуқларни юборган... ярим така...

— Э-э, фавнлар,— дедим мен.

— Худди ўзи. Фанлар. Мен бир марта ана шундай фан бўлганман. Мени болалиқдан художўй қилиб тарбиялашган, оғзимга бир томчи ҳам олмаганман, чекмаганман, умидим борки, дўзахга ҳам тушмайман. Лекин, ана Инжилда айтиладики, бундай махлуқларни тўқиб чиқаришган, ўзи йўқ. Ким нима деб ўйлашни билмайман-у, лекин ўзимга келганда, гапнинг очиғи, буни тўқима, бўлмағур гап, деёлмайман. Мен бошимдан шундай бир нарсани кечирдимки, бунақаси оддий одамнинг пешонасига ҳар куни ҳам тушавермайди. Ҳаётимда бир маротаба мен фан бўлганман.

II

Мижлстон чизмакаш бўлиб ишлайдиган устахонада миссис Ван Дайминг чорбоғининг ғаройиб лойиҳаларини муҳокама қилишар, турли чизмалар ва нусхаларини тайёрлашарди. Чорбоғ тушадиган ерда ўтлоқ ва ўрмон, жанубий ёнбағрида эса тоқзорлар бор эди. «Жуда яхши жойлар,— дейишарди устахонада,— лекин у ерда туриш уларга барибир буюрмайди».

— Нега энди? — деб сўрадим Мижлстондан.

— У ерда ғаройиб ишлар бўлиб тураркан. Мисол учун, анча илгари Янги Англиядан бир одам келиб бу ерларда ўрнашганлиги, тоқзорларга яхши-лаб қараганлиги ҳақида ҳикоя қилиб беришган эди, чамаси, узум сотаман, деб ўйлаган бўлса керак. Балки мураббо ва шинни пиширмоқчи бўлгандир,

ким билади. У яхши ҳосил етиштирган, лекин денг, ҳосилни йиғиб ололмаган.

— Нима учун?

— Оёғи синган. Унинг ерларида эчкилар билан битта қари така ўтлаб юраркан. Ана шу такани тоқзордан сира ҳайдаб чиқаролмас экан. Нималар қилиб кўрмаган дейсиз, лекин ҳеч иложини тополмаган. Кейин у узум узгани кирганда, така уни сузиб йиқитибди, ўшанда унинг оёғи синган экан. Кўклам чиқиши билан кўчиб кетиб қолибди.

Тагин бир италиялик ҳақида айтиб беришган эди, у ўрмоннинг нариги ёғида турган экан. У ҳам май соламан деб узум етиштираркан. Аввал ишлари роса юришибди. Омади чопиб, майи талаш бўлиб кетибди. Шунда у майга сув билан спирт қўшадиган одат чиқарибди, тоза бойибди. Олдин майни отаравада элтиб сотиб юрибди. Ўрмон ичидан ўзи йўл ҳам солган экан. Лекин пули кўпайгандан кейин юк машина сотиб олибди. Кейин майга янаям кўпроқ сув ва спирт қўшаверибди, пули олдингисидан ҳам кўпайиб кетибди. Шундан сўнг аввалгисидан ҳам каттароқ машина сотиб олибди. Бир куни кечкурун узум ортиб келаётса, қаттиқ шамол турибди-да, шундан кейин у қайтиб келмабди. Хотини уни тонг отганда топибди. Машина йўлдан ағдарилиб кетиб, тагида қолиб ўлган экан.

— Бунга ернинг нима дахли бор? — сўрадим.

— Э, мен эшитган гапларимни айтиб беряпман-да. Ўша ернинг одамлари, ҳамма бало жойнинг ўзиде, деб ўйлашаркан. Тўғри, улар ҳаммаси қишлоқнинг жоҳил ва оми одамлари, балки шунинг учун ҳам, ажабмаски, шундай деб ўйлаб юрган бўлсалар. Лекин ўша жойда уларнинг биронтаси ҳам туришни истамас экан, шунинг учун ҳам, мистер Ван Дайминг ерни арзонгинага сотиб олган. Рафиқаси учун олган. Эрмакка. Ҳали чизмалар ҳам тайёр бўлмасдан хотини бир поезд одамни ерини кўрсатгани олиб борибди. У ерда эса ҳали ҳатто қоровулхона ҳам йўқ эди, йўл ҳам тушмаган эди, ҳеч нарса йўқ, фақат ўтлоқда одам бўйи баравар майса-ўланлар ўсиб ётар, адир ёнбағрида эса тоқзорлар чакалак бўлиб кетганди. Парк-авенюда турадиган бойваччаларга хотин тушунтира кетибди: мана бу ерда меҳмонлар турадиган худди Колизейга ўхшаган кўра бўлади, бу ерда эса, худди Акрополга ўхшаган гараж қурилади: тоқзорларни бошдан-оёқ кўпориб ташлайман, ёнбағирликда тепадан пастга қараб ўриндиқлар тушиб келади — очиқ театр шу ерда бўлади, театрда биз ўз пьесаларимизни ўйнаймиз. Ўтлоқ ўрнида кўл бўлади, кўлда моторли рим кемачаси сузади, унда ёстиғу кўрпачалару ҳаммаси бўлади, бемалол ётиб айш қиламиз.

— Мистер Ван Дайминг нима деди?

— Индамай турган бўлса керак. Номигагина эр. Бир сафар у хотинига шундай деб қолди: «Шошма-чи, Мэтти...» Хотини эса устахонада тўппатўғри ҳаммамизнинг олдимизда шартта эрига ўгирилиб қаради-да, бобиллаб берди: «Мен сенга Мэтти эмасман!»

Мижлстон индамай қолди. Кейин яна тилга кирди.

— Хотини Парк-авенюда туғилган аслзодалардан эмасди. Ҳатто уэст-честерлик ҳам эмас. У Покипсида туғилган. Қизлик чоғида унинг исми шарифи Лампкин эди. Ана энди ўзингиз топиб олинг! У Ван Дайминглар хонадонига мансуб олмосу жавоҳирларни тақиб газетга суратга тушганида, сурат тагига миссис Ван Дайминг бир пайтлар Покипсида яшаган мисс Матильда Лампкининг худди ўзи деб ёзилмаган эди. Йўқ, сэр. Ҳатто газеталар ҳам бунини эслашга журъат қилмаган эдилар. Афтидан, мистер Ван Даймингни ҳам бунга юраги бетламасди, мабодо, устахонада бўлганидек, унда-мунда тилдан адашиб қолмаса. Ўшанда ҳам хотини шартта бетгаочпарлик қилганди: «Мен сенга Мэтти эмасман!» Шўрлик эри турган жойида қотиб қолди, тили танглайига ёпишди, ўзи кичкинагина увоқ одам денг,— менга сизга ўхшайди деб айтишарди. Аёло навли сигарасини кўлқопига аста-аста урга-

нича, юзида юз қолмаган, қулмоқчи бўлган, лекин кулишини ҳам билмаган бир алфозда турибди денг.

Улар олдин уйни қуриб битказишди. Кулинг ўргилсин уй бўлди ўзиям — Ван Даймингнинг ўзи лойиҳасини чизган эди-да! Бу сафар у бошлаб адабини берган шекилли, хотини миқ этолмади. Мэтти-пэтти деб ўтирмаган бўлса керак. Хотини ҳам, «Мени ундай деб чақирма, тилингни тий!» деб айтишга юрак бетламаган шекилли. Балки у уй қуришдан бошқа ишларга аралашмасликка хотинига сўз бергандир. Уй чиндан ҳам жуда чиройли чиқди. У адиригнинг тепасида ўрмон четида жойлашган эди. Уйнинг бир қисми оғочдан қурилганди. Уй бу ерга шунчалар мос тушган эдики, худди бир асрдан бери ана шу жойда турганга ўхшарди. Йирик хари оғочлар бўлиши керак бўлган жойлари йирик харилардан, ғишт билан териладиган ерлари ташиб келтирилган ғиштдан, баъзи жойлари эса тахта қопламалик қилиб қурилган эди. Уй ўз жойига тушганди. Кўзга ташланиб турмасди. Менинг нима демоқчи бўлганимни тушуняпсизми?

— Тушуняпман. Афтидан, тушуняпман.

— Лекин Ван Дайминг бошқа ҳеч нарсага мутлақо аралашмади, на хотини айтган кўлларга ва на Акрополларга.

У менга қаттиқ тикилди.

— Баъзан мен ўйлаб қолардимки...

— Нимани?

— Боя айтдим-ку, биз у билан жуда ўхшаш эдик, бўйимиз ҳам бир...

У мендан кўзларини узмасди.

— Шундан денг, назаримда, биз у билан юракдан очиқчасига суҳбатлашсак бўлаверадигандек туюларди, гарчи у аъло костюмлари, акциялари, темир йўллари бўлган Ван Дайминг, мен эсам, ҳафтасига етмиш беш доллар оладиган бруклинлик оддий чизмақаш, ёши ҳам ўтиб қолган бир одам эдим. Шу денг, мен истаган пайтда унга юрагимдаги бор гапларимни тўкиб солишим, у эса ўз дард-ҳасратларини мен билан ўртоқлашиши мумкиндай туюларди. Шунинг учун ҳам мен баъзан ўйлаб қолардимки...

У менга синовчан, қаттиқ разм солиб қаради.

— Эркаклар хотинларга қараганда фаросатлироқ бўладилар. Улар нимага бурун сукмаслик кераклигини яхшироқ билишади. Улар худога ишонадиларми йўқми, бундан қатъий назар. Майли, гарчи умуман ҳеч нарсага ишонмасалар ҳам.

У менга жуда синчиклаб қараб ўтирарди. Кейин худди бирваракай қатъий бир қарорга келган кишидай, деди:

— Сизга буларнинг ҳаммаси аҳмоқлик бўлиб кўринади.

— Э, нималар деяпсиз. Асло ундай эмас!

У менга синчковланиб қараб турарди. Кейин кўзларини четга бурди.

— Шундай кўринади. Фақат сизнинг вақтингизни оляпман, холос.

— Ундай эмас деяпман-ку. Чин сўзим! Ростдан ҳам, бу воқеани жуда эшитгим келяпти. Дунёда одамлар ҳамма нарсани билиб бўлдилар, деган гапга ишонмайман.

У кўзларини мендан узмасди.

— Дунё ҳозиргидай бўлиши учун миллион йил керак бўлди, дейишади, деб давом этдим мен.— Одам боласи эса, етмиш йил ичида дунёга келиб, қариб-чириб, омонатини ҳам топшириб улгуради. У ҳаммасига жиндай шубҳа билан қарайдиган даражада. Ахир қачон шунча нарсани билиб улгуради дейсиз?

— Рост,— деди у,— тўғри нарсани тўғри дейиш керак.

— Хўп, сиз баъзан нималарни ўйлар эдингиз?

— Ўйлардимки, агар мен бўлмаганимда, ановлар уни танлаган бўлишарди. Хўш, ўша Ван Даймингни менинг ўрнимга танлаган бўлишарди.

— Улар дейсизми?

Биз бир-биримизга жуда жиддий ва жуда хотиржам қараб турардик.

— Мен Янги Англиялик йигитга такани ва италияликка қарши бўрон юборганларни айтяпман.

— Э, шундай демайсизми. Бундан чиқди, уларнинг қўлларига сиз тушиб қолмаганингизда, улар мистер Ван Даймингни танлар эканлар-да. Сиз уларга нега керак бўлиб қолдингиз?

— Ана шуни сизга ҳикоя қилиб бермоқчиман-да. Бу ишга қандай дучор бўлганимни. Лекин мени танлаганларидан мутлақо хабарим йўқ эди. Бунинг устига мени оддий одамлар қисматига камдан-кам тушадиган ишга танлаган экан. Ҳаммаси мистер Картер (архитектор, менинг бошлигим) Ван Дайминг хонимдан ишни тезлатиш ҳақида буйруқ олгандан кейин бошланди. Мен боя айтиб бердим шекилли, уйни қуришгани ва турли-туман меҳмонлар келиб, энди ҳар турли Колизейлару Акраполларни қандай қураётганларини томоша қилишганларини. Ана шунда биз ҳам буйруқ олдик. Хоним тепа ёнбағрида узумзор ўрнида қуриладиган очиқ театрнинг эскизларини тезроқ тайёрлаб беришни талаб қиларди. Меҳмонлар Акрополлар ва Колизейларни қандай қуришаётганини бемалол ўтириб томоша қилишсин, деб ўйлаган шекилли. Хоним шу мақсадда тоқларни ҳам қўпортира бошлаганди. Шундан кейин мистер Картер чизмаларнинг нусхаларини папкага солди-да, икки кунга чиқиб келинг деб, мени жўнатиб юборди.

— Ўша жой қаердайди ўзи?

— Билмайман. Узоқда, тоғлар ичида. Ўша тоғларда одамлар жуда сийрак яшашади. У ерда ҳаво кўм-кўк мовий, салқин, шамол эсиб туради. Қарағайлар шамолда гувиллайди, худди арғанун чалган каби, лекин, албатта, арғанун сасларидай созланган эмас. Созланмаган кўйи гувиллашарди ўша қарағайлар. Лекин ана шу ернинг аниқ қаердалигини рости, билмайман. Мистер Картернинг ўзи чипта олдирган ва бекатда сизни одам кутиб олади деганди.

Албатта, мен дарров Мартага кўнғироқ қилдим, уйга тайёргарлик кўргани жўнадим. Келсам, кўчалик костюмларим яхшилаб дазмолланган, туфлиларим ярақлайди денг. Лекин буларнинг унча ҳожати ҳам йўқ эди, қиладиган ишим нусхаларни беришу қайтиш. Лекин Марта, у ерда қандай одамлар йиғилишини ўзинг айтган эдинг-ку, деди. «Шундай борсанг, улардан сира ҳам қолишмайсан,— деди у менга.— Майли, улар бой-бадавлат бўлсинлар, уларни газеталарда ёзишсин. Лекин сенинг улардан кам жойинг йўқ». Кўркем костюмда, папкани қўлтиғимга қистириб поездга ўтираётганимда унинг менга айтган охириги сўзлари шулар эди: «Уларни газеталарда ёзишса ҳам, барибир, сенинг улардан қолишадиган жойинг йўқ». Ана шундан ҳаммаси бошланди.

— Нима бошланди? Саёҳатингизми?

— Йўғ-эй. Анов. Поезд анча йўл босиб қўйди. Атроф кета кетгунча далалар. Мен ўшанда танлаб олинганимни етти ухлаб хаёлимга ҳам келтирмагандим. Вагонда шундоқ ўтирибман денг, папка эзилмасин деб, тиззамга қўйиб олганман. Ҳатто муз солинган сув ичиб келайин деб, ўрнимдан турганимда ҳам, мен танлаб қўйилганлигимни билмасдим. Папкани ҳам қўлимдан қўймай, муздай сувни қоғоз стаканчадан ичиб турибман денг. Ойнага қарайман, томоша қиламан. Йўл ёқалаб оппоқ девор узундан-узоқ чўзилиб кетган, уларнинг нариги ёғида моллар ўтламоқда. Поезд шитоб билан елиб борарди, буларнинг қандай моллар эканлигини ҳам билолмай қолдим.

Мен яна бир стакан қўйиб, ҳўплайпман, йўл ёқасига тикиламан, сигирларга қарайман, бирдан оёқ остим қаттиқ силкиниб кетди. Йўл ёқаси, деворлар чархпалак бўлиб суза бошлади. Ана шунда мен уни кўрдим. Кўришим билан гўё бошимда бир нарса портлагандай бўлди. Биласизми, нимани кўрдим?

У мендан кўзларини узмасди.

— Башара! Девор оша ҳавода муаллақ осилиб турибди-ю, менга тикилади. Одамзод башарасига ўхшамайди, нега десангиз, шохи бор, лекин така

шохи эмас, аммо соқоли ҳам бор денг. У менга тикилиб қарайди, оғзи катта очилган, худди ҳозир менга бир нима дейдигандай. Ана шунда калламда бир нарса портлаб кетгандай бўлди.

— Кейин-чи? Кейин нима бўлди?

— Менинг гапларимни эшитяпсиз-у, ичингизда ўйлаётган бўлсангиз керак: «Деворнинг орқасида такани кўрибди» деб. Биладан. Мен ҳам сиздан ишонинг деб сўраганим йўқ. Биров ишонадими бунга, ишонмайдими, йигирма беш йилдан бери бу мени сира қизиқтирмайди. Садқайи сар. Ана шуниси муҳим.

— Албатта, — дедим мен. — Ҳар ҳолда ундан кейин нима бўлди?

— Кейин кўзимни очсам, ерда ётибман, юзим жикқа ҳўл, оғзим, томоғимга худди ўт тушгандек. Аллақандай бир кимса оғзимга шиша тутиб турибди (кузатувчилардан ташқари улар яна икки киши эди). Мен десангиз, ўрнимдан туриб ўтирмоқчи бўладан. «Бу шишадаги виски экан», дейман. «Кўйинг-э, оғайни, нима деяпсиз, — дейди анави кимса, сизга ўхшаган одамга виски бериб бўладими! Башарангизга бир қарашда онадан туғилиб оғзингизга бир томчи олмаганлигингизни аниқ айтиб бериш мумкин. Тўғрими?» Мен унинг гапини тасдиқладим. «Албатта ҳеч ичмагансиз. Ҳа-а, — дейди у, — кўринишдан унча бақувватга ҳам ўхшамайсиз: бурилишда бир силкинган эди, дарров ағанаб тушдингиз. Бошингизни қаттиқ уриб олган кўринасиз. Ҳозир қандай, сал тузук бўлиб қолдими? Қани-чи, яна бир ҳўллаб юборинг, бир оз тетик тортасиз». — «Менимча, бу вискига ўхшайди», дейман яна мен...

— Ростданам вискимиди?

— Билмайман. Эсимдан чиққан. Ўшанда билган бўлсам керак, яна бир маротаба ҳўллаганимдан кейин. Лекин бунинг ҳеч аҳамияти йўқ. Анов бусиз ҳам ўз ишини бошлаб юборган эди.

— Вискими?

— Йўқ. Анови. Вискидан ҳам кучлироқ бўлган анови. Мен эмас, худди ўша анови шиша оғзидан ароқ тортаётгандай эди. Бояги киши ҳам шишани ёруққа солиб кўрди-да: «Ҳақиқатан ҳам, виски эмас, сувдай тортасиз-а, — деди. — Ҳечқиси йўқ, нималигини кейин билиб оласиз».

Кейин охири поезд мен тушадиган бекатга келиб тўхтади, бу ерда ҳамма нарса мовий экан — осмон ҳам кўк, тоғлар ҳам мовий. Мени арава кутиб турган экан: бояги икки киши вагондан тушишимга кўмаклашиб юборишди, папкамни қўлимга тутқизишди, мен бўлсам, қаққайиб турганча: «Қани ҳайда!» дейман. Қаранг-а, «Қани ҳайда!» дебман, ҳалиги икки киши менга худди сизга ўхшаб қараб қолишди.

— Анграйиб қолишдимми?

— Ҳа. Ишонмасангиз, ишонманг. Мен фақат улардан илтимос қилдим, тўхтаб туринглар, мен сибизга сотиб олай...

— Сибизга?

— Ўша ерда дўконча бор экан. Дўкончаю станция-ю ва яна тоғлар денг, араванинг тагида хира туссиз тупроқ ва тагин кўкимтир совуқ, лекин қуёш йўқ эди. Кейин биз...

— Сибизга нима бўлди? — сўрадим мен.

— Сотиб олдим, дўкончадан олдим... тунукадан ишланган, тешикчалари ҳам бор. Қандай чалишга ҳеч ақлим етмаса бўладими денг. Шунда денг, папкани арава ичига қараб улоқтирдим-у: «Қани ҳайда!» дедим. Ҳа-ҳа, худди шундай дедим. Бояги икки кишининг биттаси папкани аравадан олиб, қўлимга тутқазди денг: «Ҳей, оғайни, бунинг ичида қимматли ҳеч нарса йўқми?» Мен папкани олиб яна арава ичига итқитаман-да: «Ҳайда!» деб қичқираман.

Биз ҳаммамиз араванинг ўриндиғида ўтирибмиз, мен ўртадаман. Ашулани баланд қўйиб кетяпмиз. Совуқ эди, биз эса дарё бўйлаб кетяпмиз ашула

айтамиз денг, кейин тегирмон олдиға келиб тўхтадик. Бояги кишиларнинг бири у ерга кириб кетди, мен бўлсам ечина бошладим...

— Ечина бошладингиз?

— Ҳа-да, устимдаги пўрим костюмни ечдим. Ечиб индамай-синдамай тўғри чанг кўчага қараб отдим.

— Совуқ эмасмиди?

— Совуқ. Совуқ ҳам гапми. Ечинганимдан кейин дарров билинди. Кейин бояги бири кўза кўтариб келди, кейин ҳаммамиз ичдик...

— Кўзадаги нима эди?

— Билмасам. Эсимда бўлсайкан. Лекин, афтидан, виски эмасди, йўқ. Худди сувга ўхшаган туссиз нарса эди.

— Ҳидидан билиб бўлмасмиди?

— Мен ҳид билмайман. Шифокорлар ҳид билмайдиганларни нима деб аташларини ҳам билмайман. Баъзи бир ҳидларни болалигимданоқ ажрата олмасдим. Айтишларича, мен йигирма беш йил шунинг учун ҳам бу ерда чидаб яшаб юрган эмишман.

Шундай қилиб денг, ичиб олганимиздан кейин мен кўприк панжараси олдиға бордим. Сакрашдан олдин сувда ўз аксимни кўрдим. Ушанда билдим — ҳамма нарса рўй бериб бўлганлигини. Танам одамларнинг таналарига ўхшарди. Башарам эса худди поездда кетаётганимда бошим портлаганда қандай бўлса, худди ўшандай — шох ўсиб чиққан, соқолим осилган эди.

Мен аравага қайтиб келдим, биз яна кўзачадан тортдик ва ашулани ванг қилиб қўйдик, улар қўйлак, шимларингизни кийиб олинг деб илтимос қилишди. Сўнг биз йўлга тушдик. Ашулани баланд қўйиб кетяпмиз.

Рўпарамда уй кўринди, мен аравадан тушдим. «Яхшиси, бу ерда тушма,— дейишди ҳалиги иккови.— Бу ер қўра, улар ҳўкиз боқишади занжирда». Лекин мен барибир тушдим, қўлимда денг, костюм, нимча, папка, тунука сибизға денг.

III

Мижлстон индамай қолди. Кейин менга жуда жиддий ва жуда хотиржам кўз ташлади.

— Хўш,— дедим мен.— Ундан кейин нима бўлди?

— Мен сизга ишонмасангиз ишонманг дедим-ку. Тўғрими? У қўлини қўлтиғига тикди.— Бунақа гапга ишониб бўладими. Лекин сиз жон-жон деб қулоқ солдингиз, шунинг учун сизга ҳозир бир нарсани кўрсатаман.

У қўйнидан дағал ҳамён чиқарди. Ҳамён ҳаддан ташқари беўхшов қилиб тикилган, эскириб кетганидан чирк бойлаганди. У ҳамённи очди. Лекин ичидагини олмасдан олдин яна менга қаради.

— Сиз ҳеч риоя қила оласизми?

— Риоя дейсизми?

— Худди шундай. Одамлар буни ўз кўзим билан кўрганман деб сўйлай бошлаганларида. Ахир, иккита одам битта нарсани бутунлай бошқача-бошқача кўришлари мумкин. Ҳатто битта одамнинг ўзи турлича кўриши мумкин — ҳаммаси қаердан қандай қарашга боғлиқ.

— Тушунарли,— дедим мен.— Риоя. Ҳа, албатта.

У ҳамёндан букланган газета қийтиғини чиқарди. Газета парчаси аллақачонлар сарғайиб кетган, букланиб сийқаланган четлари кир мато билан елимлаб қўйилганди. Мижлстон эҳтиёткорлик билан шошилмасдан қийқимни очди-да, менинг олдимга ёзиб қўйди.

— Фақат қўлингизга олманг,— деди.— У жуда эскириб кетган,— менда эса бошқа нусхаси йўқ.

Мен газета парчасига кўз ташладим — ҳарфларнинг ранги ўчган, қоғози ейилиб кетган, йигирма беш йил бурун чиққан...

ВИРГИНИЯ ТОҒЛАРИДАГИ САВДОЙИ КИБОР ХОНИМГА УНИНГ ЎЗ БОҒИДА БЎЛГАН ҲУЖУМ

Нью-Йорклик миссис Карлтон Ван Дайминг ўз чорбоғида ярим яланғоч телба ва қутурган буқа ҳужумига учради. Жинни ғойиб бўлди. Миссис Ван-Дайминг оғир аҳволда. Шундан кейин суратлар, ўша жойнинг харитаси берилган, миссис Ван Дайминг Нью-Йоркдаги меъмори олдидан вакил келишини кутаётгани ва тушлик чоғида шу одамнинг кўлидан чизмаларни олиш учун чиққани ҳикоя қилинган эди. Ҳикоя миссис Ван Дайминг тилидан ёзилган эди:

«Мен кутубхонага бордим, шаҳардан келган вакилни шу ерга олиб киринглар деб айтиб қўйгандим, лекин кутубхонада ҳеч зоғ йўқ эди. Мен хизматкорни чақираймикин дедим-да, яна балки вакил дарвоза олдида тургандир, ўзим чиқиб қарай қолай дедим, бу ернинг одамлари то уй эгаларининг бири чиқмагунча, остона ҳатлаб ичкари кирмайди. Мен дарвозага қараб юрдим. Лекин у ерда ҳам ҳеч ким йўқ эди.

Ташқарига чиқиб қарадим. Эшик олди ёруғ бўлса ҳам, мен аввал ҳеч нарсани кўрмадим. Мен уйга қайтиб кириб кетмоқчи бўлдим, лекин хизматкор арава станциядан келди деб аниқ айтгани учун, вакил эски тоқзорлар кўпорилиб, театр учун жой очилаётган ерга ўтгандир деб ўйладим. Тоғ ёнбағрига яқинлашиб қолганимда нимадандир орқамга ўтирилиб қарашга мажбур бўлдим. Мен билан ёп-ёруғ дарвоза ўртасида аллақандай бир одам бир оёғида ҳаққалаб шимини ечишга уринарди. Юрагим орқамга тортиб кетди.

Мен эримни ёрдамга чақира бошладим. Қичқирганимни биламан, ҳалиги одам шимини шартта ечиб менга ташланди, унинг бир кўлида қандайдир япаски нарса, иккинчи кўлида пичоқ бор эди (дарвоза олдидаги чироқнинг шувъласида пичоқнинг узун учи ваҳимали ялтираб кетди). Мен ўрмонга қараб қочдим.

Қаерга қочиб бораётганимни ўзим ҳам билмасдим. Кучим борича чопаётганимни биламан, холос. Кейин мен эски тоқзордан чиқиб қолдим, буни қарангки, мен уйдан тамомила тескари томонга қараб қочган эканман. Ҳалиги одам орқамдан қувиб келарди, бирдан кутилмаганда, у ғалати товушлар чиқара бошлади — худди ёш бола сибизга чалаётгандек эди. Лекин мен тезда бу товуш оғзига тишлаб олган пичоқ орасидан чиқаётганлигини фаҳмладим.

Бирдан мени алланима қувлаб етди ва буталарни даҳшатли равишда патирлатаиб ёнимдан ғувиллаб ўтиб кетди. У шундоқ ёнгинамдан ўтганлиги учун ваҳимали махлукнинг чўғ бўлиб ёнган кўзлари ва шохларига кўзим тушди. Шунда ие, бу Карлтон — Ван Даймингнинг наслдор бўрдоқи буқаси-ку, деб танидим, буқа шунчалар даҳшатли эдики, Ван Дайминг уни занжирда сақларди. Буқа ечилиб кетган эди. У ёнимдан учиб ўтиб, нарига шаталоқлаб кетди, мен энди у томонга қочолмасдим, орқага қайтай десам, йўлимни ҳалиги жинни пичоғи билан тўсиб олган. Мен нима қилишимни билмай қолдим, қўрққанимдан дарахтга суяниб олганча ёрдамга чақира бошладим...»

— Ҳўкиз қандай қилиб ечилиб кетган экан? — сўрадим мен.

Мен ўқирканман, у худди мактаб муаллими унинг иншосини текшираётгандай мендан кўзларини узмасди.

— Мен болагимдан полиция газетасини сотардим, шунинг эвазига ҳар турли мукофотлар беришарди. Менга ажойиб бир асбоб тегди, у билан истаган қулфингизни очиш мумкин эди. Мен уни чўнтагимда худди тумордек олиб юраман, лекин сира ишлатмайман. Ўша кеча шу асбоб ҳам ёнимда эди.

У стол ва газетага қаради.

— Ахир одамлар ўзлари кўрган нарсаларни ҳикоя қиладилар, бўлган бўлмаганлиги — бу бошқа гап. Улар қандоқ ишонган бўлсалар, сиз ҳам шундай ишонаверинг. Лекин бу газетада у чопиш осон бўлсин деб, туфлисини ечиб ташлагани, мен туфлига қоқилиб йиқилиб тушай деганим, у чопиб бо-

раркан, ичида бир нарса худди юк ташувчи отдай ғўрт-ғўрт қилгани ва у қадамни секинлата бошлаганда, мен сибизғага зўр берганим ва у яна тирақайлаб қочгани ҳақида ёзилмаган.

Мен орқада қолиб кета бошладим. Қўлимда папка, бир қўлимда сибизға, ҳеч унга етиб ололмасдим. Машиқим пастиги ва бунинг устига кўп югурганлигим билинди. Кейин мен папкани итқитиб юбордим-у у турган жойга чопиб келдим, ҳалиги буқа унга тегмайди-ю, атрофида гир айланиб чопгани-чопган денг — даҳшатли шовқин-тўполон денг яна. У бўлса орқаси билан дарахтга тираниб олганча, худди бировни уйғотиб юборишдан чўчигандай: «Карлтон, Карлтон» деб пичирлагани-пичирлаган.

Газетада бу ёғи шундай ҳикоя қилинарди:

«...Мен дарахтга ёпишганча турибман, буқа ана-мана дегунча мени кўриб қолиши мумкин. Шунинг учун мен овозимни чиқармай кўйдим. Аммо шунда анови одам ёнимга келди, биринчи марта уни яқиндан кўрдим. Олдимга келгач, қандайдир бир зум ичида мен ҳам даҳшатга тушиб, ҳам қувониб, ўйладим: мистер Ван Дайминг! «Карлтон!» деб чақирдим.

Жавоб йўқ. У энгашган эди яна унинг пичоғини кўрдим. «Карлтон!» деб қичқирдим мен. У эса ғўлдирайди: «Оҳ, қуриб кетсин, ҳеч бўлмапти»,— у шундай деб ёмон пичоғини нимадир қилмоқчи бўлаверади.

«Карлтон! — қичқирдим мен.— Жинни бўлибсан!»

У бошини кўтарди. Мен у эрим эмаслигини кўрдим, ҳам телба, савдойи, ҳам буқа таъқибига дучор бўлганлигимни тушундим. Шунда у яна пичоғини оғзига олиб борди ва унга қараб уфлай бошлади, қўрқинчли, чинқироқ овоз эшитилди. Мен ҳушимдан кетдим».

IV

Ана шу холос. Газетада бундан ташқари телбанинг беиз ғойиб бўлгани, миссис Ван Дайминг шифокор назоратида даволанаётгани, уни барча меҳмонлар ҳамда мол-мулк билан биргаликда Нью-Йоркка қайтариб олиб келиш учун махсус поезд буюрилгани хабар қилинган эди: мистер Ван Дайминг эса мухбирларга қисқагина айтган сўзида чорбоғни қуришдан воз кечгани, уни сотиб юборажagini билдирган эди.

Мен газета парчасини худди Мижлстоннинг ўзидай ғоятда эҳтиёткорлик билан буклаб кўйдим.

— Демак, бор гап шуми?— дедим.

— Ҳа, шу. Эртасига эрталаб кун ёришганда ўрмонда уйғониб кетдим. Қаердалигимни ҳам, қандай қилиб ухлаб қолганлигимни дарров эслолмадим. Нима қилиб кўйганлигимни ҳам билмасдим. Бунинг нимасига ҳайрон қоласиз! Лекин, ҳар қалай, одамнинг умридан бир кунни йўқоладию буни билмаслиги мумкинми. Нима деб ўйлайсиз?

— Ҳа,— дедим мен,— гапингиз тўғри бўлса керак.

— Мени кўплар гуноҳга ботган банда деб билишади, лекин худонинг назарида ундай эмаслигимга ақлим етади. Баъзи одамлар худонинг ишларини худонинг ўзидан кўпроқ биламан деб ўйлашади, лекин улар нималар дейишмасин, ҳатто ҳар қандай инсу жинслар ва ҳатто иблиснинг ўзи ҳам худонинг кўз ўнгида улар айтганчалик гуноҳкор эмаслар. Нима дейсиз?

Ҳамён столда очиқ ҳолда ётарди. Лекин Мижлстон газетани ҳануз олиб кўйгани йўқ.

Ниҳоят у кўзларини бир четга олиб қочди ва чехрасида яна болаларча тортинчоқ бир ифода пайдо бўлди. У ҳамёнга кўлини солди-да, худди олдингидек, дарров ола қолмади.

— Ҳолбуки, бу ҳали ҳаммаси эмас,— деди у кўлини ҳануз ҳамёндан олмасдан, кўзларини ерга тикканча: мўйлари сийрак кўримсиз юзи маъсум ва осуда эди.

— Болалигимда жуда кўп ўқирдим. Сиз-чи? Сиз кўп ўқийсизми?

— Ҳа, оз эмас.

Лекин у менинг гапимни эшитмасди.

— Мен қароқчилар, ковбойлар ҳақида китоблар ўқир ва ўзимни уларнинг энг зўр бошлиғи деб тасаввур қилардим, ваҳоланки, мен-ку ўзим океанни ҳам фақат Кони-Айлендда, дарахтларни эса Вашингтон-скверда кўрганман. Лекин мен худди ҳар бир ёш бола каби ўқир ва ишонардимки, ҳамон мен ёруғ дунёга келган эканман, ҳаёт мени камситиб қўймайди ва ўшанда... Ўшанда эрталаб кийингани уйга борсам, Марта менга айтади денг: «Ван Даймингларни газеталарда ёзишга ҳам, сенинг улардан ҳеч қолишадиган жойинг йўқ. Газеталарда ёзишга арзийдиган одамларнинг ҳамма-ҳаммасини на Парк-авеню ва на бутун Бруклинга сиғдириб бўлади». Ана шундай деди.

У қўлини ҳамёндан олди. Қўлида кичкинагина ранги ўчиб сарғайиб кетган газета қийқими бор эди: қийқимни у менга берди.

СИРЛИ ЙЎҚОЛИШ ЖИНОЯТ БЎЛИШИ ҲАМ МУМКИН

Нью-Йорклик меъмор Уилфред Миглстон миллионернинг чорбоғида ғойиб бўлди.

ПОЛИЦИЯ ВА КЎНГИЛЛИЛАР ВИРГИНИЯ ТОҒЛАРИДА ЖИНИ ТОМОНИДАН ЎЛДИРИЛГАН ДЕБ ТАХМИН ҚИЛИНАЁТГАН МЕЪМОРНИНГ ЖАСАДИНИ ҚИДИРМОҚДАЛАР

Миссис Ван Даймингга бўлган ғалати ҳужум билан боғлиқ бўлса керак.

ЕРЛИ КИШИЛАР ТАҲЛИКАДА

...Виргиния штати, 8 апрель...

6 апрель куни мистер Карлтон Ван Дайминг чорбоғига олиб борадиган йўлда Нью-Йорклик меъмор Уилфред Миглстон сирли равишда ғойиб бўлди. Ёши 56 да. Унинг қўлида ноёб чизмалар бор эди, чизмалар бугун эрталаб Ван Дайминг ерларидан топилди, шундай қилиб биринчи ашёвий далил қўлга киритилди. Полиция бошлиғи Элмер Харрис ўзи бу иш билан шуғулланмоқда: ҳозир у Нью-Йоркдан келадиган бир қанча изқуварларни кутмоқда. Криминалистлар ёрдамида у жиноятни тезликда тафтиш қилишни ваъда қилмоқда.

УНИНГ ҲАЁТИДАГИ ЭНГ МУШКУЛ ИШ

«Одам йўқолишининг сабабларини очсам,— деб айтди Харрис,— миссис Ван Даймингга ўша куни юз берган ҳужум ҳам маълум бўлади:

Мижлстоннинг хотини қолди, миссис Марта Миглстон, унинг яшаш жойи — Бруклин, кўча...

У менинг юзимга тикилиб турарди.

— Лекин мана шу ишларнинг ҳаммасида битта хатолик ҳам рўй берган,— деди у.

— Ҳа,— деб жавоб бердим мен,— сизнинг исми-шарифингизни нотўғри ёзишибди.

— Мен бунга кўрмасангиз керак деб ўйловдим. Лекин гап бундамас.

У қўлида яна бир газета парчасини ушлаб турди-да, сўнг менга узатди. Бу ҳам олдинги парчаларга ўхшар, улардай сарғайиб, ўчган эди. Сиёҳи қирган қатор бир текис ҳарфларга тикиларканман, одамларнинг аввалги қилмиш-қидирмишлари, ҳирсу харослари рангсиз бўз тупроқ узра лоақал бир из ҳам қолдирмасдан худди эски элакдан ўтиб кетгандай ғойиб бўлганлигини ўйлардим.

— Мана, ўқиб кўринг. Фақат мен бошқа хатолик ҳақида ўйлар эдим. Лекин у пайтлар ким билибди дейсиз?..

Мен ўқир, унинг сўзлари қулоғимга элас-элас чалинади. Бу қидириш ҳақида эълонлар бериладиган жойда босилган хат эди.

*Янги Орлеан, Луизиана,
10 апрель...*

*«Нью-Йорк таймс» газетасининг бош муҳарририга,
Ҳурматли сэр!*

Газетангизнинг 8 апрель сонидида бир одамнинг исми шарифи нотўғри ёзилган. Унинг исми шарифи Миглстон эмас, Мижлстон. Ҳар бир америкалик оила учун матбуот яхшилик ва ёки кулфат келтириши мумкин, магарким, сиз газетанинг жойларда ва пойтахтда чиқадиган сонларига тузатиш берсангиз, бошим осмонга етган бўлурди. Матбуот — жуда зўр куч ва сиз ҳар куни газеталарда чиқиб юрмайдиган одамларнинг ҳам исми шарифларини нотўғри ёзишга сира ҳаққингиз йўқ, ўша одамлар бошқалардан сира қолишмайдилар.

Олдиндан миннатдорчилигимни билдираман.

*Салом билан
Ошна.*

— Тушунарли,— дедим мен.— Сиз уни тузатгансиз.

— Ҳа. Лекин хато бутунлай бошқа нарсада. «Нью-Йорк таймс»га хатни мен хотинимни деб юбордим. Не қилса-да, аёл киши, биласиз-ку. Унга номи бузиб ёзилганидан кўра умуман газетада исми-шарифини кўрмаслик афзал.

— Унга-я?

— Менинг хотинимга дейман, Мартага. Фақат билмадим, у мен юборганларимни олдим-йўқми. Мана, худди мана шунда хато бўлди.

— Мен унчалик тушунолмаяман. Балки ўзингиз тушунтириб берарсиз?

— Тушунтираяман-ку, ахир. Ҳалиги йўқолиш ҳақидаги хабар чиққан газетадан иккита бор эди менда, лекин мен хатимни босиб чиқаришларини кутдим. Кейин уларни битта қилиб ўрадим-да, конвертга солиб, унинг номига жўнатдим. «Ошна» деб ёзиб қўйдим. Аммо у конвертни олдим-йўқми, билолмадим. Ана сизга хато.

— Хато?

— Худди ўзи. Хотиним бошқа жойга кўчган эди. Унга суғурта пулини тўлашлари биланоқ у Парк-авенюга кўчиб ўтган. Мен бу ерга келганимдан сўнг буни газетадан ўқиб билдим. Газетада миссис Марта Мижлстон Бешинчи авенюдаги «Мейсон Пейот» фирмасида ишлайдиган ёш бир йигитга турмушга чиққанлиги ҳақида хабар берилган эди. Бироқ қачон кўчиб ўтганлиги у ерда айтилмаган. Шунинг учун олганми, олмаганми, билолмадим.

— Тушунарли,— дедим мен.

У газета қийқимларини дағал матодан тикилган ҳамёнига яхшилаб жойлаштирди.

— Шундай, сэр. Хотинлар ўз номи билан хотинлар. Айрим ҳолларда уларни эркалаб қўйиш керак. Улар шунга арзийдилар, ахир, уларнинг турмушлари жуда ҳам ширин эмас. Газетага хатни ўзим учун юборганим йўқ. Менга барибир эмасми исми-шарифимни қандай ёзишгани? Оддий одамнинг чекига камдан-кам тушадиган нарсани кўриш насиб этган кишининг исми билан нима иши бор дейсиз?

Иброҳим ҒАФУРОВ таржимаси

Жалолиддин РУМИЙ

Сен бор бўлсанг...

ҲАЗАЛЛАР

Ишқ қилур вайрон дил бунёдини,
Охир эй жон, кимга айтай додини?

Ўзгалар озод этса бандини,
Ишқ банди айлагай озодини.

Кошки зинҳор туғмаса эрди онам,
Нетайин бу бахти модарзодини.

Хусраву Ширин қилур айшу тараб,
Нолаю ғам ўлдирар Фарҳодини.

Бесутун Тоғида Фарҳод тешаси,
Қиймалаб кесгай тошу пўлодини.

Зулфи мушкининг ҳақи, эй севгилим,
Севарам мен сочтароғ-шамшодини.

Олди Шамсиддини Табриз шеър ила
Мисру Шому Басраю Бағдодини.

* * *

Фалако! Дегилки тоқай ғами ҳажри ёрин айтай,
Кеча-кундузи бу янглиғ оташи шарорин айтай.

Жалолиддин Румий — жаҳон адабиётининг муаззам сиймоларидан бири. Мавлавий Румий номи билан машҳур бўлган, Шамси Табризий таҳаллуси билан ҳам ижод қилган Жалолиддин Муҳаммад 1207 йилда Балх музофотида таваллуд топган. Форсигўй шоирнинг келиб чиқиши хоразмлик. Унинг бувиси Алоғиддин Муҳаммад Хоразмшоҳнинг қизи бўлган. Жалолиддин Румий ижоди усмонли турк адабиётининг сарчашмаси ҳисобланади. Ҳофиз Шерозий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби буюк сўз усталари Жалолиддин Румийни ўзларига устоз деб билишган. 1273 йили Туркиянинг Кўния шаҳрида вафот этган.

Уни дастидан кезурмен тоғ ошиб дашту сахро,
Бу ародан энди кетдим, токай оху зорин айтай.

Бори зоғ садоси келгай, бу хароба даштларда,
Кетаман мисоли булбул, сифати баҳорин айтай.

Ғунчанинг тугунчасини сандувоч олдиға қўйдим,
Ва бинафшазорга лола дили доғдорин айтай.

Этагин ёзар кибрдан юрагим чу келса дилбар,
Ёқасини чок этар ул зору интизорин айтай.

Гўзалим юзи эрур минг лоладан созу авло,
Урсин оҳ андалиблар, васфи ул узорин айтай.

Бу жаҳонда сарвинозлар қийқириб лол қолгай,
Ногаҳон қутилмаганда чу ҳадиси ёрин айтай.

* * *

Кўрдим севиклигимни, юрарди гирди хона,
Кўлида бир рубобу куйларди бир тарона.

Мизроби мисли оташ, алёри эрди дилкаш,
Масту хароб маҳваш ичмиш тун ошиқона.

Чалган куйи Ироқий, эрди баноми соқий,
Мақсуди бода эрди, соқий эди баҳона.

Ойюзли косагул май, илкида кўза пурмай,
Келтирди даврага ул солиб хурўш жона.

Тўлдирди жоми аввал, ул бодаки чу машғал,
Кўрдингми ҳеч сувда урса олов забона?

Кўлда шароби гулгун, ошиқлариға де чун,
Ул лаҳза сажда айлаб, ҳам ўпди остона.

Олди нигор андин, ичди шароб чандин,
Ойдек юзига бўлди май шуъласи равона.

Ўз ҳусини кўриб ул, дерди ёмону мақбул:
«Не бор эди, не келгай мендай гўзал жаҳона».

Шамсулҳақи жаҳоним, маъшуқи ошиқоним,
Ҳар иккиси қошимда — жону равон равона!

* * *

Эй дили ғофил будир — Баҳром кўрқ,
Шоҳлардан соати икром кўрқ.

Донайи ширин эрур икромии шоҳ,
Дона кўрдинг, бор тагида дом кўрқ.

Гарчи ёмғир неъмату чақмоқлари,
Тушгуси бошингга ҳар айём кўрқ.

Етса шоҳ лутфи ўзингдан кетмагил,
Келгуси қаҳри баъзи ҳангом кўрқ.

Бўлма хотиржам, шер кулса гар,
Пора-пора айлагай ноком кўрқ.

Эй чивинкўнгул шакарлаб сўрмайин,
Қатл этгайдир кўзи бодом кўрк.

* * *

Эй ёрим-эй, эй ёрим-эй, эй ёри бадкирдорим-эй,
Эй ҳажри дил сўзим менинг эй лутфидан ғамхорим-эй.

Эй ерда ойдек жилвагар, эй нимшаб бизга саҳар,
Эй бизга қалқони хатар, эй абри шаққарборим-эй.

Шод айлабон жоним менинг, сандин бу дармоним менинг,
Эй дину имоним менинг, эй баҳри гавҳардорим-эй.

Эй жоним-эй, эй жоним-эй, султоним-эй, султоним-эй,
Дарёйи бепоёним-эй, фикру хаёлда борим-эй.

Эй тун кезарга машғала, девоналарга силсила,
Ҳар қиблага карвон ила, сарбону ҳам сардорим-эй.

Ҳам йўлтўсар, ҳам роҳбар, ҳам муштарию ҳам қамар,
Ҳам ул қадар, ҳам бул қадар, ҳам дурга кўмган ёрим-эй.

Чун Юсуфи пайғамбарим, келсанг олурга бор зарим,
Ўт кўйки ёнсин сарсари, ҳам Мисру ҳам бозорим-эй.

Ҳам Мўсию Тўримға-эй, Иснифа ранжуримға-эй,
Ҳам нури, нури, нурим-эй, ҳам Аҳмади Мухторим-эй.

Ҳам дўсти зиндоним менинг, ҳам баҳти хандоним менинг,
Валлоҳки милёним менинг, кечдинг кўпимдин орим-эй.

Десанг: «Манга бир не дегил», десамки: «Лол васфингда тил!»
Десанг: «Келу важ излама, эй бандайи таррорим-эй».

Десамки ганжи бебаҳо, деса: «Вале йўқ интиҳо,
Жон истагайман неки жон?» Десамки: «Ол, маккорим-эй!»

Ганж истагайсан бошни бер, ишқ истагайсан жонни бер,
Кир сафга энди мисли шер, эй Ҳайдари шунқорим-эй.

* * *

Эй, оташинг ёқиб чунон, бул хонани вайрона қил,
Ақлимни мандин ол, мани бошдин яна девона қил.

Буз эшигин майхонани, кўркмай кўтар паймонани,
Тарк эту бу афсонани, зоҳидлигим афсона қил.

Соқий, узат ул жомни, мандин олиб оромни,
Кўй энди бул исломни, бор, Каъбани бутхона қил.

Эй ошиқи шайдойи бор, бир жомга жонни эт нисор,
Ул жоми Жамдин бўл хумор, бошингни ҳам паймона қил.

Эй ишқ, нечук бунча жафо, жоним куйиб бўлди адо,
Бор бир даме, баҳри худо, қасди дари жонона қил.

Эй, офтоби осмон, рухсори шармингдан ниҳон,
Кетсин десанг тўзғиб жаҳон, зулфи кажингни шона қил.

Кел, Шамси Табризий аё, ғамдин бўлибдурман адо,
Ақлимга ўт ургил яно, бошдин мани девона қил.

* * *

Келди баҳор ошиққа жон, то хокдон бўстон бўлур,
Келди нидойи осмон, то мурғи жон паррон бўлур.

Ҳам баҳр пургафҳар бўлур, ҳам шўра чун кавсар бўлур,
Ҳам тош лаъли кон бўлур, ҳам жумла жисми жон бўлур.

Гар жону ошиқлар кўзи чун абри тўфонбордур,
Тан абрида аммо кўнгул чун йилдирим рахшон бўлур.

Билсанг нечук абр ўлдиким севгида ошиқлар кўзи,
Зероки ул моҳ кўпрак, абр остида пинҳон бўлур.

Эй шоду хандон соате, йиғлар булут бетоқате,
Ёраб, хужаста ҳолате, ул барқлари хандон бўлур.

Ул қатралар юз мингидан бир томчи ерга тушмагай,
Тушса агар ер узра ул жумла жаҳон вайрон бўлур.

Жумла жаҳон вайрон бўлур вайроналарнинг ишқидан,
Нўҳ бирла минса кемаға, сўнг маҳрами тўфон бўлур.

Тўфон агар сокин эди, осмон эмасди чамбарак,
Ул мавжи ҳаддан ташқари, олти томон ларзон бўлур.

Олти жиҳат остинда эй, ҳам ғам егил, ҳам ғам ема,
Ул доналар ер остида бир кун нахлистон бўлур.

Тупроғ уза илдиз отиб бир кун чиқаргай бошини,
Уч-тўрт бутоғи синса ҳам ҳосилга бағри кон бўлур.

Ул бул эмасдур, бул бўлур, бул ул эмасдур ул бўлур,
Оташда жони кул бўлур, ўт мисли жон шодон бўлур.

Бир неки оғзим боғлади, мастона уйга чоғлади,
Ҳар не сени ҳайрон этар, андин ўзи ҳайрон бўлур.

* * *

Хабаринг борми, Мисрда шакар арзон бўлди,
Хабаринг борми ўтиб қиш, тобистон бўлди.

Хабаринг борми, райҳону қалампир боғда,
Кулди оҳиста очиб лаб, иш осон бўлди.

Хабаринг борми, яна қайта келиб булбули зор,
Барча қушларга муаллиму ғазалхон бўлди.

Хабаринг бормики боғ ичра кулиб шохи дарахт,
Эшитиб гул хабарин кўллари ларзон бўлди.

Хабаринг борми, баҳор бўйи этиб жонни маст,
Сарви хуш рақс этибон маҳрами султон бўлди.

Хабаринг борми, бўлиб қонига ғарқ лола юзи,
Хабаринг бормики гул косиби девон бўлди.

Хабаринг бормики қиш ўғриси девоналиги,
Миршаби адли баҳор келдию пинҳон бўлди.

Ул санамлар чизиғи сиғмади девонга тамом,
Ўсибон майса яшил дашту биёбон бўлди.

Боғ раънолари ўтган йил этиб шўру фиғон,
Ва бу йил ҳар бири юз борали жонон бўлди.

Чарх уриб ғайбни гулруҳлари келдиларким,
Сочибон юлдузини кўк нурафшон бўлди.

Нозири мулк бўлиб наргиси бечораси ҳам,
Фунча фарзанди Исо сингари хатхон бўлди.

Базми ишратлари ҳам қайта яна зеб олиб,
Яна ул боди сабо ҳамдами бўстон бўлди.

Нақшлар пардаи дил ортида пинҳоний эди,
Доғлар ойинаи дилда намоён бўлди.

Ҳар не кўрсанг қидир дилдану кўзгудан эмас,
Ойна нақш бўлар лек на ул жон бўлди.

* * *

Шамсу қамарим келди, кўнгил гуҳарим келди,
Ул сиймбарим келди, бул кони зарим келди.

Гар ўзга не истайсан, ўзга неси ҳам бордир,
Бошимга ҳушим келди, нури назарим келди.

Ул Юсуфи сийминбар бағримда эди ногоҳ,
Тавбасини бузғоним, ул йўлтўсарим келди.

Эй дўсти азал бу кун, ўтган кунидин хушдир,
Ўтган куни маст эрдим, ундан хабарим келди.

Ул кимники излардим, ўтган куни шамъ бирла,
Гул коса каби бул кун йўлдан ўтарим келди.

Икки қўли бирлан у тортди мени бағрига,
Ул тожи гўзаллиғдин нодир гуҳарим келди.

Ул боғу баҳорин кўр, бул хамру хуморин кўр,
Хубликда шиорин кўр, ул гулшакарим келди.

Энди не учун кўрқай, ўлмоғу маломатдин,
Ул оби ҳаёт бирла, қалқон тутарим келди.

Бул кунки Сулаймонман, мухрингни берибдурсан,
Бошимда шараф тожи, бахту зафарим келди.

Ҳаддидан ошиб дардим, ишқ мулкани ахтардим,
Ёраб, не саодатлар берган сафарим келди.

Вақт ўлдики май ичсам, ақлимни ёқиб кечсам,
Вақт ўлди учар бўлдим, чун болу парим келди.

Вақт ўлди бу оламда тонг мисли чарақлайман,
Наъра ураман шердек, қаҳру кадарим келди.

Байт икки қолиб аммо, сургашди мани жоно,
Бир жойки ажаб дунё, бас мухтасарим келди.

* * *

Мен агар масту агар хушёрман,
Бандайи кўзи қаро ул ёрман.

Беҳаёли руҳи ул жони жаҳон,
Бу ўтар оламидан безорман.

Бандайи суратидурманки ани,
Гулу гулзор уза тун-кун борман.

Шу сабаб кўзгу дебон термуламан,
Нечун андин кўз узай бекорман.

Санамим дедики: «Мен жони жаҳон»,
Дедим анга: «Санамо, икрорман».

Деди: «Ишқимда агар куйгучисен,
Кўймагум сени-ки ҳеч, зинҳор мен».

Ва дедиким: «Неча қуярсан мени деб,
Дуди ишқингдан ўлай осор ман».

Менман ул шамки, парвона эса,
Ёқаман ўтга солиб ҳар бор ман.

Соқи келдики: «Узат бодани дўст»,
Дедим: «Ўрнига берай дастор ман».

* * *

Юзингдан дастайи гул қилса бўлгай,
Сочингдан шохи сунбул қилса бўлгай.

Этилган қоматимни мисли кўприк,
Кўзим дарёси мақбул қилса бўлгай.

Қизил атлас каби қонлиғ ёшимдан,
Муҳаббат отига жул қилса бўлгай.

Ўшал сочингни ҳар бир толасини,
Асотир бўйнига ғул қилса бўлгай.

Сен ул дарёю мен бир томчи сувман,
Валекин жузвни кулл қилса бўлгай.

Дилим юз порадур ҳар бир бўлакдан
Фигон этгувчи булбул қилса бўлгай.

Сен ул қанд қофию мен ломи талхман,
Ва қофу ломдин кул қилса бўлгай.

Менга ҳам ширадир сенинг хаёлинг,
Бу шириндин роса мул қилса бўлгай.

Узоқдир йўлу жонимдир пиёда,
Вале дилни чу дулдул қилса бўлгай.

Хомуш қил, улки бир сўз демасингдан
Бу олам ичра ғулғул қилса бўлгай.

*Олим БЎРИ
таржимаси*

РУБОЙЛАР

Яшнаб, очилиб менга қараб келдингми?
Мақрингни табассумга ўраб келдингми?
Ул кун кетиб эрдинг-ку олиб қалбимни,
Бул кун яна жонимни сўраб келдингми?

Ишқ ул — токи халқ учун саодат бўлсин!
Ишқ ул — бу саодат то қиёмат бўлсин!
Ул ишқ мени туғди аслида — она эмас,
Ул онага минг таҳсину раҳмат бўлсин!

Лутф этса чақир тошга — у жонона бўлар,
Бир лаҳзада ишвалари мастона бўлар.
Қўш кокилининг занжири зоҳир ўлса,
Луқмони Ҳаким мажнуну девона бўлар!

Ул ёрки, мени ўз ғамига боғлайди,
Сўнг писанд этмай юрагим доғлайди.
Ғамгин эканим кўрса у пинҳон-пинҳон
Ҳам ширин-ширин кулиб дилин чоғлайди.

Ушшоқ гурунгида қарор ўзгачадир,
Бу севги шаробида хумор ўзгачадир.
Ул илмқи, мадрасада бўлмиш ҳосил,
Бас, ўзгаю ишқи гулузор ўзгачадир.

Бул кеча мену мен каби бир аҳволи танг
Боғ ичра тузиб давра — унга бердик ранг:
Бор бунда шароб бирла кабоб ҳамда рубоб,
Кошки бари йўқ бўлса-ю, Сен бор бўлсанг!

Дил ичра, диловарим, дилафрўз сенсан,
Қўп дўсту яқинлар вале дилсўз сенсан.
Наврўзу ҳайит шавқи билан шод кишилар,
Бул кун мен учун ҳайиту Наврўз сенсан!

Кўйингда менга насиҳату панд на керак?
Ишқ захрини тотдим, етар, қанд на керак?
Эл дейди: оёғига уринглар занжир,
Телба — дил эса, оёқ учун банд на керак?

Йўқ севгидан ўзга бир ҳамроз менга,
Аввал — ўзи, охир — ўзи — устоз менга.
Ичдан беради бу жоним овоз менга:
«Эй севгида сусткаш одам, бўл мос менга!»

Бир дам сенга дилбаринг магар маҳрамдир,
Тақдирдан улуш сенга ўшал бир дамдир.
Зинҳор у илоҳий дамни этма зоеъ,
Чунки ҳаётингда бу каби дам камдир.

Ёмонлик этиб, яхшилик истар эса ким,
Билгилки, ўшал кимсани иймони ярим.
Беш қўлдек аён-ку арпа эккан кишига
Бермаслиги буғдойни худованди карим!

Мен хастаю зору нотавон ёр ғамидан,
Кўздан ёш эмас, оқади қон ёр ғамидан,
Бўғзимга етар бўлса-да жон, ёр ғамидан,
Ё Раббим, айирма ҳеч қачон ёр ғамидан!

Ҳамсухбатимиз бул кеча ул дилдорнинг,
Ўтмас нималар хаёлидан хушторнинг:
Бошлар уза гоҳ чаманда гул сочилса,
Шаккар ёғади ўрнига гоҳо қорнинг.

*Эргаш ОЧИЛ
таржимаси.*

Жан Поль САРТР

Экзистенциализм тўғрисида

Мен бугун экзистенциячилик таълимоти унинг шаънига айтилган қатор таъналардан ҳимоя қилиш истагидаман.

Аввало, экзистенциячиликни умидсизлик квиетчилигига¹ берилишга чақиради, деб айблайдилар: токи ҳар қандай муаммони бутунлай ҳал қилиб бўлмас экан, у ҳолда дунёда фаолият учун ҳеч қанақа имконнинг ҳам бўлиши мумкин эмас; пировард натижада бу — мушоҳада фалсафаси, мушоҳаданинг эса ҳашаматпарастлик эканини назарда тутсак, демак, биз яна буржуазия фалсафасига қайтган бўламиз. Коммуначилар томонидан қўйиладиган айб асосан ана шундан иборат.

Иккинчи томондан, бизни ҳар қадамда инсоннинг қабиҳлиги, жоҳиллиги ва шилқимлигини кўрсатиб, тубанлигини таъкидлаётганда, кўпгина ёқимли, гўзал жиҳатларга эътибор бермасликда, инсон табиатининг ёруғ томонларидан юз ўгиришда айблайдилар. Чунончи, католикчилар² тарафдори бўлмиш танқидчи Мерсье хоним бизни гўдак табассуми ҳақида унутиб қўйганликда айблади. Улар ҳам, булар ҳам одамларнинг ҳам-жиҳатлигини эсдан чиқариб юборганимизни, инсонга яккалаб ташланган мавжудотга қарагандай муносабатда бўлишимизни юзимизга соладилар; бу, коммуначиларнинг айтишича, соф субъективликдан, картезийча³ «мен фикрлайман», деган тушунчадан, яъни, яна ўша — инсон ўзини ёлғизликда англаб этади деган ҳолатдан келиб чиқишимиз натижасидир ва у гўё бизнинг ташқаридаги одамлар, соқито⁴ воситасида тушуниб бўлмайдиган одамлар билан бирдамлик йўлимизни кесиб қўяр эмиш.

Ўз навбатида яна насронийлар бизга инсоний ҳатти-ҳаракатларнинг реаллигини ҳамда аҳамиятини инкор этишимизни таъна қиладилар, гўё биз илоҳий ақидалару абадий қадриятларни барбод қилиб, бошбошдоқликдан бошқа ҳеч нарсани қолдирмаймиз: ҳар ким учун билганини қилишга ихтиёр берилган, ҳеч ким бошқаларнинг қарашлари ва қилмишларини қоралаши мумкин эмас.

Ҳар қандай ҳолатда ҳам, биз, экзистенциячилик деганда, энг аввало, инсонга ҳаёт кечириш имконини берадиган ва бундан ташқари, ҳар қандай ҳақиқат ҳамда ҳар қандай фаолият маълум муҳит ва инсоний субъективликини тақозо этишини таъкидлайдиган таълимотни тушунамиз.

Бизга қўйилаётган асосий айб шундан иборатки, гўёки биз инсон ҳаётининг ёмон томонларига алоҳида диққат билан қарар эмишмиз. Яқинда бир аёлнинг кўпол иборани ишлатиб, кейин кечириш ўрнида: «Чамаси, мен экзистенциячи бўлиб боряпман», деганини айтишди. Бундан чиқадики, экзистенциячиликни беҳаёликка қиёслайдилар, экзистенциячиларни эса «натуралчилар» деб эълон қиладилар. Бироқ, бу ниҳоятда ҳайратланарли, чунки ростдан ҳам натуралчилар бўлсак, биз том маънодаги натуралчиликка қараганда анча катта ваҳима ва ҳайрат уйғотишимиз мумкин. Золянинг «Ер»ига⁵ ўхшаш романга чидам билан муносабатда бўлган киши экзистенцияча романни ўқир экан, жирканиш ҳиссини туяди; анча-мунчагина тушкун руҳдаги халқ ҳикматини писанда қилувчи одам ҳам бизни ўтакетган тушкунлар деб билади. Аини пайтда «ўз гавронинг ўзингга

Жан Поль Сартр (1905—1980 — XX асрнинг йирик француз адиби, файласуфи, экзистенциячилик таълимотининг асосчиларидан бири. «Калом», «Ҳаёт ва ўлим», «Озодлик йўллари» (Трилогия), «Беҳузурлик» қисса ва романлар муаллифи. «Вазият театри» оқимининг асосчиси, шу оқим асосида «Кафансиз кўмилганлар», «Ифлос қўллар», «Иблис ва Худо», «Пашшалар» каби драмалар яратган. 1964 йил Сартрга адабиётдаги хизматлари учун Нобель мукофоти берилган, бироқ у ўз ихтиёри билан бу мукофотни олишдан воз кечган.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

181

қаттиқ тегмас», ёки «ит акилласа, оғзига ур», қабилида ҳушёр фикрлайдилар. Айнан шу ҳақда бундан бошқа ҳам кўпгина насихатлар бор: ўрнатилган ҳокимият билан курашиш керак эмас; зўрга қарши борма; ўз бошингдан баланд сакрай олмайсан; анъанадан қувват олмаган ҳар қандай ҳаракат — сурур; тажрибага суярмаган ҳар бир уриниш муваффақиятсизликка маҳкум, тажриба эса шуни кўрсатадики, одамлар доим тубанга қараб сирғалиб кетаверадилар, уларни тутиб туриш учун қаттиқроқ нимадир лозим, акс ҳолда бошбошдоқлик ҳукмрон бўлиб қолади.

Ваҳоланки, мана шу тушкун мақолларни эзиб чайнайверадиганлар, ҳар гал қандайдир у ёки бу жирканч қилмишни кўрганларида: «Ҳа, одам боласи ўзи шунақа», дейдиганлар, ана шундай «реалистча ашулалар билан озиқланадиганлар», — айнан мана шулар экзистенциячиликни ўта тундликда айблайдилар, айблаганда ҳам шундай қиладиларки, баъзан беихтиёр ўз-ўзингдан сўраб қоласан: улар экзистенциячилик, аксинча, ўта ҳаётбахш бўлгани учун норози эмасмиканлар? Бу таълимотнинг, аслида, нимаси кўрқинчи? Инсонга танлов имкониятини берганими? Буни аниқлаш учун масалага қатъиян фалсафий жиҳатдан ёндашмоқ керак. Шундай қилиб, экзистенциячилик нима?

Бу сўзни ишлатадиган кишиларнинг кўпчилигига уни тушунтириш жуда қийин, зеро, у урф бўлган ҳозирги бир пайтда мусиқачиларни ҳам, рассомларни ҳам экзистенциячи деб эълон қилмоқдалар. «Кларт» даги хроникачи ҳам «Экзистенциячи» деб имзо қўймоқда. Бу сўз шундай кенг ва поёнвор маъно касб этдики, моҳиятан энди у деярли ҳеч нарсани англамай қолди. Чамаси, авангарднинг сюрреалистикка ўхшаган бирор-бир таълимоти бўлмагани учун, шовшув деса ўлиб қоладиган ва жанжалга ташна одамлар экзистенциячилик фалсафасига мурожаат қилмоқдалар. Ваҳоланки, у уларга бу борада ҳеч қандай ёрдам беролмайди. Ахир, у — жанжал билан машҳур бўлишга ҳаммадан кам даъво қиладиган ва аввало, мутахассислар ҳамда файласуфларга мўлжалланган том маънодаги жиддий таълимотдир. Шунга қарамасдан, унга осонгина таъриф бериш мумкин.

Лекин икки хил кўринишдаги экзистенциячилар мавжуд бўлгани учун масала бир оз мураккаблашади: биринчилари — насроний экзистенциячилар, улар қаторига мен Ясперсни⁶ ва католикчиликка эътиқод қилувчи Габриэл Марселни⁷ қўшаман; иккинчилари — даҳрий экзистенциячилар, улар сафига Ҳайдеггер⁸

ва француз экзистенциячилари⁹, шу жумладан мен ҳам қираман. Уларни ҳам, буларни ҳам фақат тириклик моҳиятдан аввалдир ёки, истасангиз, масалага субъектдан келиб чиқиб ёндошиш лозим, деган маслак бирлаштириб туради. Хўш, аслини олганда, буни қандай тушуниш керак?

Инсон қўли билан тайёрланган нарсани, масалан, китоб ёки қоғоз қирқадиган пичоқни олайлик. У шу буюмни тайёрлаш ҳақида муайян тушунчага, тўғрироғи, айнан пичоқ тушунчасига эга бўлган, шунингдек, мана шу тушунча орқали белгиланадиган аввалдан маълум техника, яъни, моҳиятан, тайёрлаш рецепти билан иш кўрадиган ҳунарманд томонидан ишланган. Шундай қилиб, пичоқ, бир жиҳатдан, муайян усул билан ишлаб чиқариладиган, иккинчи жиҳатдан, муайян фойда келтирадиган нарса ҳисобланади. Пичоқнинг нимага керак эканини билмасдан туриб, уни тайёрлайдиган кишини тасаввур қилиб бўлмайди. Демак, биз пичоқнинг моҳиятини, яъни уни тайёрлаш ҳамда унинг вазифасини белгилашга имкон берадиган усул ва сифатлар йиғиндисини пичоқ мавжуд бўлмасдан олдин мавжуд эди, дейишимиз мумкин. Бунда биз, тайёрлаш мавжуд бўлишдан олдин рўй беради, дейдиган дунёга техникавий нуқтаи назар билан қарашга дуч келамиз.

Биз Худо — Яратганни тасаввур қиладиган бўлсак, у кўп жиҳатдан ўзига хос олий даражадаги ҳунармандга ўхшайди. Қайси бир таълимотни олиб кўрмайлик, Декартникими¹⁰ ёки Лайбнициникими¹¹, ҳаммасида ҳам ихтиёр, кўпроқми ё камроқми, қай даражададир, ақлдан кейин келади, жуда бўлмаганда, унга ҳамроҳлик қилади, демак, яратиш пайтида Худо нимани яратаётганини жуда яхши тасаввур этади. Шундай қилиб, илоҳий ақлдаги «инсон» тушунчаси ҳунарманд ақлидаги «пичоқ» тушунчасига монанддир. Худди ҳунарманд пичоқнинг вазифасини белгилаб, уни ишлаб чиқариш техникасига амал қилиб тайёрлаганидек, Худо ҳам инсонни шундай техника ва ғояга мувофиқ яратади. Шунингдек, шахс (индивид) ҳам илоҳий ақлдаги қандайдир тушунчани рўёбга чиқаради.

XVIII асрда файласуфларнинг даҳрийлиги Худо тушунчасини йўқотди, лекин мавжудликдан олдин моҳият келиши ҳақидаги ғояни йўққа чиқармади. Бу ғояни биз ҳамма ерда: Дидрода¹², Вольтерда¹³ ва, ҳатто, Кантда¹⁴ ҳам учратамиз. Инсон қандайдир инсоний табиат эгаси. Ана шу «инсоний» тушунча ҳисобланган инсоний табиат ҳамма одамларда бор. Бу эса ҳар бир алоҳида инсон фақат «инсон» деган умумий ту-

шунчанинг хусусий ҳодисаси эканлигини билдиради. Кантдаги мана шу умумийликка кўра, ёввойи одам — табиий инсон ҳам, буржуа ҳам бир хил таъриф билан изоҳланади, бир хилдаги асосий сифатларга эгадир. Бинобарин, бу ерда ҳам инсон моҳияти биз табиатда учратадиган унинг тарихий мавжудлигидан олдинроқ содир бўлган экан¹⁵.

Мен мансуб даҳрийча экзистенциячилик анча изчил. У, бордию, Худо йўқ деган тақдирда ҳам, жилла қурса, моҳиятидан аввал мавжудлиги рўй берган борлиқ, қандайдир бир тушунча билан таърифланишдан олдин мавжуд бўлган борлиқ бор, деб ўргатади. Ана шу борлиқ инсондир, ёки Ҳайдеггернинг таърифича, «инсоний реалликдир». «Мавжудлик моҳиятдан олдин бўлади», дегани нимани билдиради? Бу — инсон аввал мавжуд бўлади, кўзга кўринади, дунёга келади ва фақат шундан кейингина муайянлашади, демакдир.

Ўз ибтидосида ҳали ҳеч нарсани англамагани сабабли инсон экзистенциячи учун муайянлашмайди. У фақат кейинчалик инсон бўлади, инсон бўлганда ҳам, ўзини ўзи қандай инсон қилганига қараб, шундай инсон бўлади. Бундан чиқадики, инсон табиатини яратувчи Худонинг ўзи йўқ бўлганидек, инсоннинг ҳам ҳеч қандай табиати йўқ. Инсон шундайликча мавжуд ва у, нафақат ўзини ҳозир намоён қилиб турганидек, балки қандай бўлишни хоҳласа — ўшандай мавжуд. Инсон ўзини мавжуд бўла бошлагандан кейингина намоён этгани ва мавжуд бўлганидан кейингина ихтиёрини билдиргани сабабли, мавжудликка ана шундай интилишидан кейингина, у ўзидан нима ясаसा, у — ўшадир. Экзистенциячиликнинг биринчи тамойили ана шунақа. Бизга таъна тоши қилиб отилаётган субъективчилик дегани мана шу. Бироқ бу билан биз, инсон қадр-қиммати тош ёки столга қараганда баланд, дейишдан бошқа яна нимани айтмоқчимиз? Биз шуни айтмоқчимизки, инсон аввало мавжуддир, инсон — келажакка йўналган, келажакка қараб ўзини лойиҳалаштириш лозимлигини англаган мавжудот. Инсон энг аввало субъектив кечинмалар орқали яралган лойиҳадир: мох ҳам, пўланак ҳам, рангли карам ҳам эмас. Бу лойиҳагача ҳеч нарса мавжуд эмас, ақл бовар қиладиган самовотда ҳеч нарса йўқ, борлигининг лойиҳаси қанақа бўлса, инсон ҳам шунақа. Асло ўзи хоҳлаганича эмас. Хоҳиш деганда, одатда, биз кўпчилик одамларда ўзларидан ниманидир яратганларидан кейин вужудга келадиган онгли қарорни тушунамиз. Мен фирқага кириш, китоб ёзиш, уйланиш хоҳишларига эга бўлишим мумкин, бироқ булар бари одатда ихтиёр деб

аталадиган танловга қараганда, нисбатан ибтидодаги, нисбатан ички танловнинг рўёбга чиқишидир. Лекин, бордию, мавжуд бўлиш ҳақиқатан ҳам моҳиятдан аввал турса, унда инсон ўзининг борлиги учун масъулдир. Шундай қилиб, экзистенциячилик, биринчи навбатда, ҳар қандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола қилади ва мавжудлиги учун тўлиқ масъулиятни унинг ўзига юклайди.

Бироқ биз инсонни масъулдир, деганимизда, бу — фақат унинг ўз шахсиятигагина жавобгар, дегани эмас. У барча одамлар учун масъулдир. «Субъективчилик» деган сўз икки хил маънога эга ва бизнинг муҳолифларимиз ана шу икки маъноликдан фойдаланадилар. Субъективчилик, бир томондан, шахсиятли субъект ўзини ўзи танлайди, дегани бўлса, иккинчи томондан, инсон инсоний субъективчилик чегараларидан чиқиши мумкин эмас, демакдир. Айнан мана шу иккинчи маъно экзистенциячиликнинг теран маъносидир. Биз, инсон ўзини ўзи танлайди, деганимизда, ҳар биримизнинг ўзини ўзи танлашни назарда тутамиз, бироқ, шу билан бирга, биз ўзимизни танлар эканмиз, барча одамларни танлаймиз, деган гапни ҳам айтишни хоҳлаймиз. Дарҳақиқат, бизда ўзимиздан хоҳишимиз талаб қилган инсонни ярата бориш баробарида айнан бизнинг тасаввуримиз бўйича яратиладиган инсон қиёфасини яратмаслиги мумкин бўлган бирорта ҳам ҳатти-ҳаракат йўқ. Ўзимизни танлашимиз — қандай ҳолда бўлмасин, биз ҳеч қачон ёвузликни танлашимиз мумкин эмаслиги сабабли, айти пайтда танлаганимизнинг қадриятини барқарор этишни билдиради. Бизнинг танлаганимиз эса эзгуликдир. Бироқ ҳамма учун эзгулик ҳисобланмаган нарсанинг биз учун эзгулик бўлиши мумкин эмас. Агар, бошқа томондан, мавжудлик моҳиятдан олдин келар экан, агар биз ўз қиёфамизни ярата бориш билан бир пайтда мавжуд бўлишни хоҳлар эканмиз, у ҳолда бу қиёфа бизнинг бутун давримиз учун аҳамиятлидир. Шундай қилиб, бизнинг масъулиятимиз, бутун инсониятга тааллуқли бўлгани сабабли, биз тахмин қилгандан кўра анча каттароқ. Агар мен, масалан, ишчи бўлсам ҳамда коммуналчилар фирқасига эмас, балки насронийлар касаба уюшмасига киришга аҳд қилсам, агар шу аъзолигим билан тақдирга тан бериш инсон учун энг маъқул қарор эканини, инсон салтанатининг ерда эмаслигини кўрсатишни истасам, у ҳолда, бу — фақат менинг шахсий ишимгина эмас, мен ҳамманинг манфаати деб итоаткорликни хоҳлаган бўламан; шундай экан, менинг қилмишим бутун

инсониятга дахлдордир. Яна ҳам хусусий-роқ ҳодисани олиб кўрайлик. Мен, масалан, уйланиш ва бола-чақа қилишни хоҳлайман. Гарчанд бу уйланиш ёлғиз менинг ҳолатимга ёки эҳтиросимга ёки хоҳишимга боғлиқ эса-да, мен бу билан фақат бир ўзимнигина эмас, балки бутун инсониятни яканикоҳлилиқ йўлига тортган бўламан. Мен, шундай қилиб, ўзим учун ҳам, ҳамма учун ҳам жавобгарман ва ўзим танлаётган муайян инсон қиёфасини яратаман; ўзимни танлаш билан мен умуман инсонни танлайман.

Бу бизга «хавотир», «ўз ҳолига ташлаб қўйилган», «умидсизлик» сингари балиндпарвоз сўзлар ортида нималар борлигини тушуниш имконини беради. Мана, уларга нақадар оддий маъно сингдирилганини кўришимиз мумкин. Биринчидан, хавотир деганда нима тушунилади? Экзистенциячи бажонидил: инсон — бу хавотир, дейди. Бу эса, нимагадир қарор қилган инсон фақат ўз хусусий мавжудлигини танламаслигини, балки у, айни пайтда, ўзи билан бирга бутун инсониятни ҳам танлайдиган қонун чиқарувчи зот эканини, тўлиқ ва теран жавобгарлик ҳиссидан қочиб қутилолмаслигини англади. Тўғри, кўплар хавотир нималигини билмайдилар, лекин биз бундай одамларни мазкур туйғуни яширувчилар, ундан қочувчилар деб ҳисоблаймиз. Шубҳасизки, кўпгина одамлар ўзларининг ҳаракатини фақат ўзларигагина тааллуқли деб ўйлайдилар, улардан, агар ҳамма шундай иш қилганида нима бўларди, деб сўраганинда эса, елкаларини қисиб: «Ахир, ҳамма ҳам бундай қилавермайди-ку!» деб жавоб берадилар. Бироқ аслида, доимо: «Агар ҳамма шундай иш қилганида нима бўларди?» деб сўраш жоиздир. Бу тинчлик бермайдиган фикрдан фақат маълум маънода ёлғон ишлатибгина қочиш мумкин. Алдаётган киши, ҳамма ҳам шундай қилади-ку, деб ўзини оқлайди,— у виждонига хилоф йўл тутуди, чунки содир бўлган бу ёлғон ёлғонга универсал қадрият даражаси берилаётганини англади. Гарчанд хавотирни яширсалар-да, у мавжуддир. У айнан Киркегаард¹⁶, Иброҳимнинг хавотири деб атаган хавотирдир. Сиз бу воқеани биласиз. Фаришта Иброҳимга ўғлини қурбонликка келтиришини буюради. Агар: «Сен — Иброҳимсан ва сен ўғлингни қурбон қиласан», деган зот ҳақиқатан ҳам фаришта бўлса-ку — яхши. Бироқ ҳар ким: «Бу ҳақиқатан ҳам фариштами ва ҳақиқатан ҳам мен Иброҳимманми?» деб сўрашга ҳақли. Қани исбот? Бир телба аёлда шундай галлюцинация бўлар экан: у билан телефон орқали гаплашиб буйруқ беришаркан. Врачнинг: «Ким сиз

билан гаплашади?» деган саволига у: «У мен Худоман дейди», деб жавоб берган. Хўш, унинг Худо эканига ўша аёл учун нима исбот бўлиб хизмат қилди? Агар олдимга фаришта келса, мен унинг ҳақиқатан ҳам фаришта эканини қасддан биламан? Борди-ю, мен овозлар эшитсам, уларнинг жаҳаннам ёки онг тубидан эмас, самовотдан келаётганини, бу эси айниганликнинг оқибати эмаслигини нима далиллаб беради? Уларнинг айнан менга қаратилганини нима исботлайди? Ҳақиқатан ҳам, мен инсониятга ўзимнинг инсоний концепциями ва ўз танловимни тиқиштириш учун мўлжалланганманми? Бунга ишонч ҳосил қилишликка менда ҳеч қачон ҳеч қандай исбот бўлмайди, менга ҳеч қандай аломат — белги берилмайди. Агар мен овоз эшитсам, у фариштаннинг овози эканини фақат менгина ҳал қиламан. Агар мен муайян қилмишни эзгу деб ҳисобласам, унда бошқа бирор киши эмас, балки айнан мен шу қилмишнинг ёвуз эмас, эзгу эканини белгилайман. Менга Иброҳимлик сира шарт эмас, лекин, шунга қарамай, ҳар қадамда мен бошқаларга намуна бўладиган қилмишларни амалга оширишга мажбурман. Ҳар бир инсон учун ҳамма нарса шундай содир бўладики, гўё бутун инсониятнинг нигоҳи унга қаратилгандек, гўё ҳамма ўзининг ҳаракатини унинг қилмишларига мослаётгандек. Зотан ҳар бир инсон ўз-ўзига: «Ҳақиқатан ҳам, қилмишларимдан бутун инсоният намуна оладиган тарзда ҳаракат қилишга менинг ҳаққим борми?», дейиши керак. Агар у шу гапни айтмаса, демак, у ўз хавотирини ўзидан яширган бўлади. Гап бу ерда қиётчилиққа, ҳаракатсизликка олиб борадиган туйғу ҳақида кетаётгани йўқ. Бу, қай даражададир, масъулиятни ўз бўйнига олган ҳар бир кишига маълум бўлган хавотирдир. Чунончи, ҳарбий бошлиқ ҳужумга буйруқ бериб, одамларни ўлимга йўллар экан, жавобгарликни ўз бўйнига олади, яъни шундай қарорга келганида, моҳиятан бир ўзи қарор қабул қилган бўлади. Албатта, юқоридан берилган буйруқлар бор, лекин улар жуда умумий ва аниқ-равшан изоҳлашни талаб қилади. Бундай изоҳ мазкур ҳарбий бошлиқдан чиқади ва ўн, ўн тўрт ёки йигирма кишининг ҳаёти ана шу изоҳга боғлиқ. Ҳарбий бошлиқ қарор қабул қиларкан, унинг қандайдир хавотир ҳиссини бошдан кечирмаслиги мумкин эмас. Шундай хавотир ҳамма раҳбарларга хос. Лекин раҳбарларнинг ҳаракатига у халақит бермайди, аксинча, кўндан-кўп турли хилдаги имкониятлар борлигини тахмин қилгани ҳолда ҳаракат шартини ташкил этади. Шундай қилиб, улар бир нарсани танлар эканлар, ўша

нарсанинг айнан танлангани учун ҳам қадрли эканини тушунадилар. Экзистенциячилик назарда тутган бу хавотир, бундан ташқари, яна бошқа одамлар учун тўғридан-тўғри жавобгарлик билан изоҳланади. У бизни ҳаракатдан ажратиб турадиган тўсиқ эмас, балки ўша ҳаракатнинг бир қисмидир.

«Ўз ҳолига ташлаб қўйилганлик» (Ҳайдеггернинг севимли ибораси) ҳақида гапирар эканмиз, биз фақат, Худо йўқ ва барча хулосаларни ана шундай чиқариш зарур, деган гапнигина айтмоқчимиз, холос. Экзистенциячилик — кенг ёйилган ва Худодан озгинагина ҳаражат билан қутилиш истагидаги киборлар ахлоқига қарама-қарши туради. 1880 йилнинг нари-берисида, баъзи француз профессорлари киборлар ахлоқини ишлаб чиқишга уринган чоғларида, тахминан, шундай деган эдилар: Худо бефойда ва қимматга тушадиган илмий фараз, биз уни улоқтираемиз. Бироқ ахлоқнинг, жамиятнинг, маданият дунёсининг мавжуд бўлиши учун баъзи бир қадриятлар жиддий қабул қилиниши ва мавжудликдаги а priori¹⁷ деб ҳисобланиши керак. Ҳалол бўлиш, ёлғон гапирмаслик, хотинни урмаслик, болачақа қилиш ва ҳоказо ва ҳоказоларнинг зарурлиги а priori тарзида тан олинаши шарт. Демак, қадриятлар, ҳатто Худо йўқ бўлса ҳам, ақл бовар қиладиган дунёда бир лавҳ — тахтадек мавжуд эканини кўрсатиш учун яна бир оз ишлаш лозим. Биз ўша-ўша ҳалоллик, тараққиёт ва инсонийликнинг барча нормаларини сақлаб қоламиз; фақатгина Худо — аста-секин ўзидан-ўзи ўлиб кетадиган, эскирган фаразга айланади. Бошқача қилиб айтганда, агар Худо бўлмаса ҳам, ҳеч нарса ўзгармайди; бу — кимлар Францияда радикалчилар деб аталсалар, ўшаларнинг фикри. Экзистенциячилар эса, аксинча, Худо билан биргаликда ақл бовар қиладиган дунёда бирор-бир қадриятни топишнинг барча имкониятлари ҳам йўқолиб кетиши туфайли Худо йўқлигидан безовта бўладилар. Бошқа аргюи эзгуликнинг бўлиши мумкин эмас, зеро уни фикрига сиғдирадиган чексиз ва комил зеҳн йўқ. Бунинг устига, эзгулик мавжуд, ҳалол бўлиш лозим, ёлғон гапирмаслик керак, деб ҳеч қаерда ёзиб қўйилган эмас; бу айнан шунинг учунки, биз ялангликдамиз ва ана шу ялангликда фақат одамларгина яшайдилар, холос.

Достоевский қаердадир: «Агар Худо йўқ экан, унда ҳамма нарсага рухсат бор», деган эди¹⁸. Мана шу — экзистенциячиликнинг ибтидо нуқтасидир. Дарҳақиқат, агар Худо йўқ экан, ҳамма нарсага рухсат бор, шунинг учун инсон ўз ҳолига ташлаб қўйилган, унинг ўзида ҳам, ташқарида ҳам бирон-бир суянчиғи

йўқ. Авваламбор, у ўзига оқлов топполмайди. Ҳақиқатан ҳам, агар моҳият мавжудликдан кейин келар экан, у ҳолда инсонга умрбод берилган табиатга феълга) таяниш билан ҳеч нарсани тушунтириб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, детерминизм¹⁹ йўқ, инсон озод, инсон — озодлик.

Бошқа томондан қараганда, агар Худо йўқ экан, демак, биз қаршимизда қилмишларимизни оқлаши мумкин бўлган бирор-бир ахлоқий қадрият ёки амрифармонни кўрмаймиз. Шундай қилиб, ортимизда ҳам, олдимизда ҳам, — қадриятларнинг нурафшон мулкида, — биз учун на ўзни оқлаш, на узор бор. Биз ёлғизмиз ва биз учун узор йўқ. Буни мен; инсон озод бўлиш учун маҳкум, деган сўзлар билан ифодалайман. Маҳкум. Негаки, у ўзини ўзи яратган эмас; лекин, бағириб озод, чунки бир пайт мана шу дунёга ирғитилган инсон нимаики қилар экан, шунинг ҳаммасига жавобгардир. Экзистенциячи эҳтироснинг қудратлилигига ишонмайди. У ҳеч қачон эзгу эҳтирос — инсонни бешафқатларча муайян қилмишларга ундайдиган, ҳаммаёқни алғов-далғов қиладиган оқим ва шунинг учун узор ўрнига ўтиши мумкин, деб даъво қилмайди. У, инсон ўз эҳтирослари учун жавобгар деб билади. Экзистенциячи, шунингдек, инсон Ерда ўзига бир ориентирга ўхшаш, қандайдир белги кўринишида ёрдам олиши мумкин деб ҳам ҳисобламайди. Унинг фикрича, инсон аломатлар тилсимини ўзи ечади, ечганда ҳам, қандай хоҳласа — шундай ечади. У, винобарин, инсон ҳеч қандай суянчиқсиз ва ёрдамсиз ҳар гал инсонни қашф қилишга маҳкум, деб ҳисоблайди. Ўзининг ажойиб мақолаларидан бирида Понж²⁰ шундай деб ёзган эди: «Инсон бу — инсоннинг келажакидир». Ва бу ҳақиқатан ҳам тўғри. Аммо уни, келажак ҳоқоридан белгилаб қўйилган ва Худога аён, деган тарзда тушуниш бутунлай нотўғри, чунки бу ҳолда у келажак бўлолмайди. Мазкур фикрни, инсоннинг қандай бўлишидан қатъи назар, уни олдинда доимо номаълум келажак кутади, деган маънода тушунмоқ лозим.

Бу эса, инсон ўз ҳолига ташлаб қўйилган, дегани. Ўз ҳолига ташлаб қўйилиш нима эканини мисол орқали тушунтириш учун қуйидаги шароитда олдимга келган шогирдларимдан бири билан содир бўлган воқеага мурожаат қиламан. Унинг отаси ва онаси аразлашган; бундан ташқари, отаси босқинчилар билан ҳамкорлик қилишга мойил эди. Акаси олмонлар ҳужум қилган 1940 йили ўлдирилган. Ийигтча эса андак соддалик, лекин эзгу туйғу туфайли унинг учун ўч олмақчи. Эрининг ним хиёнатидан

ва катта ўғлининг ўлимидан жуда қаттиқ қайғуга чўмган она учун бу фарзанд янада овунчоқ эди. Йигитчанинг олдида танлов турарди: ёки Англияга кетиб, у ерда «Курашаётган Франция»²¹ куролли кучларига қўшилиш, яъни онасини ташлаб кетиши, ёки қолиб, унга ёрдам бериши керак. Йигитча, онаси биргина уни деб яшаётганини ва ўзининг кетиши, ҳатто ўлиши мумкинлиги волидасини бутунлай умидсизликка туширишини, яхши тушунарди. Шу билан бирга, у, онасига нисбатан бўлган ҳар бир ҳаракати онанинг яшашини учун ижобий, аниқ-равшан натижалар бериши, аксинча, унинг жанг қилиш учун йўл олишга қаратилган ҳаракати эса, ноаниқ, икки маъноли, ҳеч қандай из қолдирмаслиги ва заррача фойда келтирмаслиги ҳам мумкинлигини англади: чунончи, у Англияга Испания орқали ўтар экан, йўлда узоқ вақтгача қандайдир бир испан жамлағоҳида қолиб кетиши; Англия ёки Жазоирга келгач, эҳтимол, штабда мирзаликка тайинланиши мумкин эди. Демак, унинг олдида бир-бирдан бутунлай фарқ қиладиган икки хил ҳаракат турарди: ёки фақатгина бир одамга қаратилган аниқ-равшан ва зудлик билан қилинадиган ҳаракат ёки қиёслаб бўлмайдиган даражада қамрови кенг, бутун жамиятга, бутун миллатга йўналтирилган, бироқ, айнан шунинг учун ҳам мавҳум, икки маъноли табиатга эга ва, эҳтимол, самарасиз ҳаракат.

У бирварақай икки хил ахлоқ олдида тараддудга тушган эди. Бир томонда — меҳр, шахсий садоқат ахлоқи; иккинчи томонда — нисбатан қамровли, бироқ, нисбатан натижасиз ахлоқ. Иккаласидан бирини танлаш керак. Бу танловда ким унга ёрдам бериши мумкин? Насронийлик таълимотими? Йўқ. Насронийлик таълимоти, раҳм-шафқатли бўлинг, ўз яқинингизни севинг, бошқалар учун ўзингизни қурбон қилинг, энг қийин йўлни танланг ва ҳоказо дейди. Хўш, бу йўлларнинг қайси бири энг қийин? Ўз яқини сифатида у кимни севиши керак — жангчиними ёки онани? Қандай қилиб кўпроқ фойда келтириш мумкин: бошқалар билан биргалликда жанг қилиб — анчайин ноаниқ фойда келтиргани дурустми, ёки муайян бир жонзотга ёрдам бериш туфайли бутунлай аниқ-равшан фойда келтиргани маъқулми? Ким бу ерда а priori ни ҳал қилади? Ҳеч ким. Ахлоқий ёзмаларнинг ҳеч қайсиси бунга жавоб беролмайди. Кантча ахлоқ шундай дейди: бошқа одамларга ҳеч қачон восита сифатида қараманг, фақат мақсад деб қаранг. Бағоят гўзал. Агар мен онам билан қолсам, мен унда воситани эмас, мақсадни кўрган бўламан. Бироқ шу

билан бирга, менда жанг қиладиган одамларга восита сифатида қараш хавфи бор. Ва аксинча, агар мен жанг қиладиганларга қўшилсам, уларга мақсад сифатида ёндошган бўламан, лекин айнан шу билан ўз онамга восита деб қараш хавфи юзага келади.

Агар қадриятлар ноаниқ ва кўриб чиқаётган аниқ ҳодиса учун ўта миқёсли бўлса, у ҳолда, бизнинг табиий ҳисларга (инстинктларга) ишонишдан бошқа иложимиз қолмайди. Ҳалиги ёш йигит ҳам шундай қилишга уринди. Учрашганимизда у: «Аслида, энг муҳими — туйғу, — деди. — Мен ўзимни ҳақиқатан ҳам муайян йўналишга ундайдиган нарсани танлашим керак. Агар онамни ҳамма нарсдан — қасос иштиёқидан, ҳаракатлар, саргузаштлар иштиёқидан кеча оладиган даражада яхши кўрсам, у ҳолда мен у билан қоламан. Агар, аксинча, онамга нисбатан меҳрим етарли эмаслигини ҳис қилсам, у ҳолда кетишим керак». Бироқ туйғунинг катта-кичиклигини қандай аниқлаш мумкин? Йигитча томонидан онасига бўлган туйғунинг улканлиги нима билан ўлчанади? Унинг айнан онаси деб қолиши билан. Мен: «Ўз онамни, унга пулимнинг бир қисмини ҳадя қила олиш даражасида яхши кўраман», дейишим мумкин. Лекин мен бунга фақат ўшандай ишни амалга оширигимдан кейингина айтсам бўлади. Мен: «Онамни етарли, у билан қолиш даражасида яхши кўраман», деб фақат унинг ёнида қолганимизга айтишга ҳаққим бор. Мен муайян ҳиссиётнинг улканлигини ўша ҳиссиёт улканлигини тасдиқлайдиган ва белгилайдиган қилмишимдан кейингина аниқлашим мумкин. Борди-ю, агар қилмишимни ҳиссиётим оқлашини хоҳлайдиган бўлсам, мен ёмонлик доирасига кириб қоламан.

Бошқа томондан, Андре Жид²² қотириб айтганидек, тасвирланадиган ҳиссиёт билан бошдан кечириладиган ҳиссиётни деярли ажратиб бўлмайди. Мен онамни яхши кўраман ва у билан қоламан, деган қарорга келишим ёки, гўё онам учун қоляпман, деб ҳаммани лақиллатишим деярли бир хил нарса. Бошқача қилиб айтганда, ҳиссиёт биз амалга оширган қилмишимиздан яралади. Мен, демак, ҳиссиётдан фойдаланиш учунгина унга мурожаат қилолмайман. Бу эса мени ҳаракатга ундайдиган ҳақиқий бир ҳолатни ўзимдан қидиришим ҳам, бирор-бир ахлоқий йўналишдан менга қандай ҳаракат қилишни белгилаб беришни талаб этишим ҳам мумкин эмас. Бироқ, сиз, маслаҳат олгани, масалан, хашишга борар экансиз, демак, сиз шу хашишни танлагансиз ва, моҳиятан, сиз унинг ўзингизга қандай маслаҳат беришини

аллақачон у ёки бу даражада тасаввур этгансиз. Бошқачароқ айтганда, маслаҳатчини танлаш — бу, барибир, бирор нарсага ўзингиз қарор қилишингиз демасдир. Мана сизга исбот — агар сиз насроний бўлсангиз: «Кашиш билан маслаҳатлашинг», дейсиз, бироқ коллаборациончи — кашиш²³, пайт пойловчи — кашиш. Қаршилиқ ҳаракати²⁴ қатнашчиси бўлган кашишлар бор. Хўш, кимни танлаш керак? Агар йигитча Қаршилиқ ҳаракати қатнашчиси — кашишни ёки коллаборациончи-кашишни танласа, бу билан у маслаҳат қандай бўлишини аввалдан ҳал қилган ҳисобланади. Менга мурожаат қилар экан, йигитча қандай жавоб беришимни билар эди, мен эса унга фақат: сиз эркинсиз, танланг, яъни кашф этинг, деган биргина гапни айтишим мумкин, холос.

Ҳеч қандай умумқамровли ахлоқ сизга нима қилишни кўрсатиб бермайди; дунёда аломатлар йўқ. Католиклар, аломат бор, деб эътироз билдирадilar. Шундай ҳам дейлик, лекин, уларнинг маъноси қандай бўлишини бу ҳолда ҳам ўзим ҳал қиламан. Асирликда мен ажойиб бир одам билан, сулукка (орденга) қўйидагича аъзо бўлган иезуит²⁵ билан танишдим. У ҳаётда озмунча қийинчиликларни кўрган эмас: отаси камбағал оиласини қолдириб ўлиб кетган; черков билим юртидан оладиган стипендияга яшаган ва доимо унинг раҳм-шафқат юзасидан ўқишга қабул қилинганга шаъма қилиб туришган; у болалар ниҳоятда яхши кўрадиган кўпгина фахрий мукофотларни ҳам олган эмас. Кейинроқ тахминан, 18 ёшларида, у муҳаббатда омадсизликка учрайди ва, ниҳоят 22 ёшида ҳарбий тайёргарликда йиқилади — бу ўзича, арзимаган нарса, лекин айнан ана шу ҳодиса косани тўлдириб юборган сўнги томчи бўлади. Йигитча, бинобарин, ўзини бутунлай омадсиз деб ҳисоблаши мумкин эди. Бу аломат эди, лекин унинг маъноси нима? Танишим қайғуга ёки умидсизликка чўкиши мумкин эди, бироқ у оқилона фикр юритди. Бу аломатни у ўзининг дунёвий соҳаларда муваффақиятга эришиш учун яратилмаганига, диний ишларда, руҳонийликда, эътиқодда омади юришиши мумкинлигига ишора деб билди. Шундай қилиб, у бунда Худонинг аралашувини кўрди ва сулукка кирди. Хўш, аломатнинг маъносига таллуқли қарор танишим томонидан бутунлай мустақил тарзда қабул қилинмадими? Зеро қатор муваффақиятсизликлардан тамоман бошқача ҳулоса ҳам чиқариши, чунончи, у, дурадгор ёки инқилобчи бўлган яхши, дейиши мумкин эди. Демак, у аломатнинг таъбири учун тўлиқ жавобгарликни ўз бўйига олган. Уз ҳолига ташлаб қўйилганлик ўз мавжудиятимизни ўзимиз танлашимизни тақозо этади. Ўз

ҳолига ташлаб қўйилганлик ҳодисаси хавотир билан биргаликда келади.

Умидсизлик ҳақида гапирадиган бўлсак, бу ибора ниҳоятда оддий маънога эга. У, фақат биз ихтиёримиз билан боғлиқ бўлган ёки ҳаракатимизга имкон берадиган ҳодисалар йиғиндисиғина эътиборга оламиз, дегани. Қачонки, кимдир бирон-бир нарсани хоҳлар экан, доимо эҳтимоллик унсури иштирок этади. Мен дўстим келади деб умид қиламан. Дўстим эса пойиз ёки трамвайда келади. Бу — пойизнинг белгиланган соатда келишини, трамвайнинг эса пўлат издан чиқиб кетмаслигини тақозо этади. Мен эҳтимоллик қамровида қоламан; бироқ бизнинг ҳаракатимиз қанчалик эҳтимоллар йиғиндисиғина йўл қўйса, фақат шунча эҳтимолгагина суюнишимиз лозим. Мен кўриб чиқадиган эҳтимоллар ҳаракатимга қатъиян мос келишдан тўхташи биланоқ, мен уларга қизиқишни тўхтатишим керак, чунки ҳеч қандай Худо, ҳеч қандай башорат дунё ва унинг имкониятларини менинг ихтиёримга мослай олмайди. Аслида Декарт: «Дунёни эмас, аввало ўзингни энгишиди керак»²⁶, деганида, бу билан у ўша-ўша: умидвор бўлмай туриб, ҳаракат қилиш керак, демоқчи эди. Мен суҳбатлашган марксчилар эътироз билдирдilar: «Сиз, афтидан ўлимингиз билан чекланадиган ўз ҳаракатларингизда бошқа одамлар томонидан қўллаб-қувватланишингизга умид боғлашингиз мумкин. Бу, биринчидан, сиз бошқа одамларнинг бошқа жойларда — Хитойда, Россияда сизга ёрдам юзасидан қиладиган ишларига ва айна пайтда, кейин, ўлимингиздан сўнг ҳаракатингизни давом эттиришларига ҳамда охирига етказишларига, яъни инқилоб билан яқунлашларига умид боғлашингиз мумкинлигини билдиради. Сиз бунга умид боғлашингиз, ҳатто, шарт, акс ҳолда, сиз учун ахлоқий оқлов йўқ». Мен эса бунга, мен фирқамиз ёхуд гуруҳимиз бирлиги туфайли менга боғлиқ ва ҳаракатларини у ёки бу даражада назорат қила олишим мумкин бўлган ҳамкураш ўртоқларимга, уларнинг муайян умумий курашимизда ўзим билан бирга қай даражада иштирок этаётганига қараб, доимо умид боғлайман, деб жавоб берман — зеро мен ўша фирқа ё гуруҳдаман, унда нима қилинаётгани менга аён. Бинобарин, ҳозиргида шароитларда бундай фирқа яқдиллиги ва ихтиёримга умидворлик — трамвайнинг ўз вақтида келиши ва пойизнинг издан чиқиб кетмаслигига умид боғлаш билан баробардир. Лекин мен, инсоний яхшиликка ёки инсоннинг жамият фаровонлигидан манфаатдорлигига асосланиб, ўзим билмайдиган одамларга умид боғлай олмайман. Ахир, инсон эркин ва шу сабаб, мен учун мўлжалларимга асос қилиб оладиган ҳеч қандай феъл йўқ. Мен

билмайман, рус инқилобини қандай қисмат кутмоқда. Мен фақат унга қойил қоламан ва ундан, йўқсуллар бошқа бирон давлатда ўйнамаган ролини Россияда ўйнаётганини бугун кўриб турганим даражасида намуна оламан. Лекин мен, инқилоб, албатта, йўқсуллар ғалабасига олиб келади, деб айтолмайман. Мен нимани кўраётган бўлсам, шу билан чекланишим керак. Мен ҳамкураш ўртоқларим ишимни энг юксак мукамалликка етказиш учун ўлимимдан кейин уни давом эттиришларига ишонолмайман, чунки одамлар эркин ва эртага инсон нима бўлиши кераклигини уларнинг ўзлари ҳал қиладилар. Эртага, ўлимимдан кейин, бировлар, эҳтимол, фашистчиликни ўрнатишга қарор қилар, бошқалар эса шу даражада кўрқоқлик кўрсатишлари мумкинки, ўша бировларга бу ишни амалга оширишларига йўл қўйиб беришлари мумкин. У ҳолда фашистлик инсоний ҳақиқатга айланади ва бу биз учун баттардан-баттардир. Воқелик инсон қандай белгила-са, шундай рўй беради.

Бу — мен ҳаракатсизликка чўмишим керак, деган маънони билдирадими? Йўқ. Мен аввал қарорга келишим лозим, ундан кейин эса: «Ниманингдир олдини олишга умидвор бўлишга эҳтиёж йўқ», деган эски иборани қўллаб, ҳаракатга тушишим зарур. Бу — менинг у ёки бу фирқага киришим керак эмас, деган маънони билдирмайди. Бор-йўғи, мен хаёлпарастликка берилмай, нимага қодир бўлсам — шунини қиламан. Чунончи менда, «том маънодаги бирлашув рўёбга чиқади-ми — йўқми?» деган савол туғилади. Мен бу ҳақда ҳеч нарса билмайман, билганим шуки, унинг амалга ошуви учун қўлимдан келган ҳамма нарсани қиламан. Бундан ортиқ ҳеч нарсага умид боғламайман.

Квиетчилик — мен қилолмаган нарсани бошқалар қилолади, дейдиган одамларнинг тутган йўли. Мен баён этган таълимот квиетчиликка тўғридан-тўғри қарама-қарши, зеро у реаллик — ҳаракатдир, деб таъкидлайди. У бундан ҳам илгарироқ кетади ва инсон — ўзининг лойиҳасидан бошқа ҳеч нарса эмас, деб эълон қилади. Инсон ўзини қай даражада амалга оширса, шу даражадагина мавжуд бўлади. У ўзини, демак, ўз қилмишларининг йиғиндиси сифатида, ўз шахсий ҳаёти сифатида — фақат шундайгина намоён этади. Бизнесинг таълимотимиз нима учун баъзи одамларни даҳшатга солишини ана шундан тушуниб олса бўлади. Зеро, кўпинча улар ўз уқувсизликларини қуйидаги гаплар ёрдамида хаспўшлашдан бошқа йўл тополмайдилар: «Шарт-шароит менга қарши эди, мен бундан яхшироқ муносабатга лойиқман. Тўғри, ҳаётимда улкан муҳаббат ёки улкан дўстлик бўлган эмас, бироқ буларнинг ҳаммаси менинг ана

шундай муҳаббатга лойиқ эркак ё аёлни учратмаганимдан. Мен яхши китоблар ёзмадим, бироқ бунга мен эмас, вақтим бўлмагани сабаб. Менинг ўзимни бағишлайдиган болаларим йўқ, бироқ бунга сабаб — ҳаёт йўлини бирга ўтадиган одам топа олмаганим. Менда, демак, фақат қилмишларимга қараб чиқариладиган хулосаларга қараганда, фойдаланилмай қолган қобилиятлар, мени обрўлироқ кўрсатадиган майллар ва имкониятлар тўла-тўқис сақланган». Ваҳоланки, экзистенциячиларнинг фикрича, ҳаётда ўзини ўзи яратадиган муҳаббатдан бўлак муҳаббат йўқ; муҳаббатда ўзини намоён қиладиган муҳаббатдан бошқа «бўлиши мумкин» бўлган ҳеч қандай муҳаббат йўқ. Ўзини санъат асарларида акс эттирадиган даҳодан бошқа даҳо йўқ. Прустнинг²⁷ даҳоси, бу — Прустнинг асарларидир. Расиннинг²⁸ даҳоси, бу — унинг бир қатор фожиалари. Улардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Агар Расин яна бир фожа ёзмаган бўлса, Расин яна бир фожа ёзиши мумкин эди, дейишнинг нима кераги бор? Инсон ўз ҳаёти билан яшайди, у ўз қиёфасини яратади, у қиёфадан ташқарида эса ҳеч нарса йўқ. Албатта, ҳаётда кўп нарсага эришолмаган кишилар учун бу шафқатсизликдек туюлади. Лекин, иккинчи томондан, одамлар, фақат реаллик ҳисобга олинини, орзу, илинж ва умидлар инсонни фақат алдамчи рўё, пучга чиққан умидлар, беҳуда илинжлар йиғиндиси тарзида баҳолаш учун имкон беришини, яъни у ҳақда ижобий эмас, балки салбий хулосалар чиқаришга имкон яратишини тушунсинлар. Шунга қарамай: «Сен ўз ҳаётингдан бошқа ҳеч нарса эмассан», деганларида, бу, чунончи, санъаткорга фақат унинг асарларигагина қараб баҳо берилади, дегани эмас; уни баҳолайдиган минглаб бошқа нарсалар бор. Биз фақат инсон ўзининг қатор қилмишларидан бошқа ҳеч нарса эмас, у мана шу қилмишлардан ташкил топадиган муносабатлар тажассу-мидан иборат, демоқчимиз холос.

Мазкур ҳолда ҳам бизга таъна қиладилар, моҳиятан тушқунлик учун эмас, балки ўжар ҳаётбахшилилик ҳисси учун таъна қиладилар. Агар бизнинг адабий асарларимизда бўшашган, ожиз, кўрқоқ, баъзан эса тўғридан-тўғри ёмон одамлар тасвирланганини дастак қилишар экан, фақат бу жонзотлар бўшашган, ожиз, кўрқоқ ва ёмон эканликлари учунгина таъна тошини отмайдилар. Агар биз, худди Золяга ўхшаб, бунга уларнинг зоти сабаб, ёхуд, атроф муҳитнинг, жамиятнинг таъсирида, муайян органик ёки руҳий шарт-шароитлар натижасида шу куйга тушганлар, десак, одамлар

тинчланиб шундай дер эдилар: «Ҳа энди, биз ўзи шунақамиз, начора, бошқача бўлишнинг иложи йўқ». Бироқ, экзистенциячи кўрқоқни тасвирлар экан, уни ўз кўрқоқлиги учун жавобгар деб ҳисоблайди. У юраги, ўпкаси ёки миясининг кўрқоқ бўлгани учун шунақа эмас. У ўз физиологик тузилиши натижаси ўлароқ шунақа эмас, балки ўз қилмишлари билан ўзини кўрқоқ қилган. Кўрқоқ мизожинг бўлиши мумкин эмас. Мизож асабий, заиф, чала, ёхуд тўлақонли бўлиши мумкин, лекин заиф одам дегани — албатта кўрқоқ дегани эмас, чунки кўрқоқлик, бош тортиш ёки ён беришнинг оқибатида вужудга келади. Мизож бу — ҳали ҳаракат эмас. Кўрқоқ ўз қилмиши орқали аниқланади. Одамлар ўзлари ғира-шира тасаввур қиладиган ва уларда даҳшат уйғотадиган нарсаси, бу — кўрқоқнинг кўрқоқ бўлгани учун айбдорлигидир. Одамлар ўзларининг ё кўрқоқ, ёки қаҳрамон бўлиб туғилишларини истайдилар.

Менинг «Озодликнинг йўллари»²⁹ китобим шаънига айтилган энг муҳим дашномлардан бири қуйидагича ифодаланади: бундай сўлжайган одамларни қанақасига қаҳрамон қилиб олиш мумкин? Бу эътироз ножибдир, чунки у, одамлар қаҳрамон бўлиб туғилади, деган гапга бориб тақалади. Аслида одамлар айнан шундай деб ўйлашга мойилдирлар: агар сиз кўрқоқ бўлиб туғилган экансиз, у ҳолда оворагарчиликнинг кераги йўқ — сиз ҳеч нарсани ўзгартиролмайсиз ва нимаики қилманг, барибир, бутун ҳаётингиз давомида кўрқоқ бўлиб қолаверасиз. Агар қаҳрамон бўлиб туғилсангиз, у ҳолда ҳам хотиржам бўлаверинг, сиз бир умр қаҳрамонсиз. Қаҳрамондек ичасиз, қаҳрамондек ейсиз. Экзистенциячи эса: кўрқоқни кўрқоқ қиладиган — ўзи, қаҳрамонни қаҳрамон қиладиган ҳам — ўзи, дейди. Ҳамма вақт кўрқоқ учун кўрқоқ, қаҳрамон учун эса — қаҳрамон бўлмаслиқнинг имкони бор. Бироқ, бу ерда бизни ўзига тўлиқ ром қила олмайдиган хусусий ҳолатлар ёки алоҳида ҳаракатлар эмас, фақат қатъий журъат ҳисобга ўтади.

Шундай қилиб, биз, чамамда, қатор айбловларга жавоб бердик. Кўриб турибсизки, экзистенциячиликни қиёвчилик фалсафаси сифатида олиб қараш мумкин эмас, зеро экзистенциячилик инсоннинг тушкун тасвирини бермайди, уни қилган ишига қараб баҳолайди: аслида, инсон ўз тақдирини ўзи белгилайди, дегани учун экзистенциячиликдан ҳаётбахшроқ таълимот йўқ. Экзистенциячилик бу — инсоннинг ҳаракатига бўлган хоҳишини ўлдиришга интилиш эмас, зеро, у инсонга бор умид фақат унинг ҳаракатида экани-

ни ва фақат ягона ҳаракатгина инсоннинг яшashi учун имкон беришини айтади. Демак, бу борада биз ҳаракат ва журъат ахлоқи билан иш кўрамиз. Бироқ, шу асосда бизга, инсонни шахсий субъективликка боғлаб ташлайсизлар, деб таъна қиладилар. Ваҳоланки, бу ерда ҳам бизни нотўғри тушунадилар.

Дарҳақиқат, бизнинг ибтидо нуқтамиз, бу — шахснинг субъективлиги, у соф фалсафий тартибдаги сабаблар билан ҳам боғлиқ. Бу — бизнинг буржуа эканмиздан эмас, балки асосида бирор-бир реал пойдевори йўқ, фақат умид бағишлаш билан чекланадиган чиройли назариялар сафига эмас, балки ҳақиқатга асосланадиган таълимотга эга бўлишни хоҳлаганимиздандир. Ибтидо нуқтасида: «Мен фикрлаяпман, демак, мавжудман», деган ҳақиқатдан бошқа бирон-бир ҳақиқатнинг бўлиши мумкин эмас. Бу — ўзини англаган онгнинг мутлақ ҳақиқатидир. Инсонни у ўзини ўзи англайдиган мана шу нуқтадан ташқаридаги инсонни таҳлил қиладиган ҳар қандай назария, картезийча cogito дан ташқаридаги барча нарсалар фақат эҳтимолдан иборат бўлгани учун ҳақиқатни бекор қиладди, ҳақиқатга суянмаган эҳтимоллар ҳақидаги таълимот эса йўқлик пучмоғига ирғитилади. Эҳтимолни аниқлаш учун ҳақиқатга эга бўлиш керак. Демак, қандайдир озгинагина ҳақиқатнинг мавжуд бўлиши учун мутлақ ҳақиқат лозим. Мутлақ ҳақиқат оддий, эришилиши осон ва барча учун ҳаммабоп, у бевосита англаб олинади.

Кейин, бизнинг назариямиз инсонга қадр бахш этадиган, ундан объект ясамайдиган ягона назариядир. Ҳар қандай моддийчилик одамларга, шу жумладан ўзига ҳам, худди нарсаларга қарагандек, яъни стол, стул ёки тошни ҳосил қиладиган сифатлар ва ҳодисалар йиғиндисидан ҳеч нимаси билан фарқ қилмайдиган муайян аксилтаъсирларнинг йиғиндисидан сифатида муносабатда бўлишга олиб келади. Биз эса инсон дунёсини айнан ана шу моддий дунёдан фарқланадиган қадриятлар йиғиндисидан ташкил топган дунё қилиб яратишни хоҳлаймиз. Бироқ, биз кўрсатиб ўтганимиздек, cogito да инсон нафақат ўзини, балки бошқа одамларни ҳам кашф этиши ҳақиқат сифатида эришиладиган субъективлик экани сабабли, қатъий шахсий субъективлик эмас. Декарт фалсафасига қарши, Кант фалсафасига қарши «мен фикрлайман», дейиш орқали биз ўзгага рўбарў туриб ўзимизни англаймиз ва айни пайтда, ўзга ҳам биз учун худди ўзимиздек ишончли бўлади. Шундай қилиб, cogito орқали ўзини англайдиган одам ўзи билан биргаликда қолган

ҳаммани ҳам ўз хусусий мавжудлигининг шарти сифатида бевосита ҳис этади. Агар бошқалар уни (одам ҳақида, у ақлли, ҳозиржавоб, ёвуз ёки рашкчи деб гапириладиган маънода) қандайдир эътироф этмасалар, у шунақа бўлиши мумкин эмаслигини яхши билади. Узим ҳақимдаги бирор-бир ҳақиқатни билиш учун мен ўзга орқали ўтишим керак. Ўзга киши, дейлик, ўз-ўзимни англашимда қанчалик зарур бўлса, менинг мавжуд бўлишим учун ҳам шунчалик зарур. Бундай шароитларда ўз ички дунёимни кўришим, айна пайтда, фикрлайдиган ва менга нисбатан «қўллашни» ёки «қаршилиқ»ни хоҳлайдиган, рўпарамда озодлик сифатида турган ўзгани мен учун кашф этади. Шундай қилиб, биз интерсубъективлилик деб атаган бутун бир дунё очилади. Мана шу дунёда инсон ўзи нима-ю, бошқалар нима эканини ҳал қилади.

Бундан ташқари, борди-ю инсоний табиат бўла оладиган универсал моҳият топилмаган тақдирда ҳам, барибир, инсон мавжудлиги шартларининг қандайдир умумийлиги бор. Заонавий мутафаккирларнинг инсон табиатидан кўра кўпроқ инсон мавжудлиги шартлари ҳақида гапиришлари бежиз эмас. Бунда шарт-шароитлар деганда, улар, катта ёки кичик даражадаги аниқликда, универсумда³⁰ инсоннинг асосий ҳолатини белгилаб берадиган априор ҳадлар йиғиндисини тушунадилар. Тарихий ҳолат ўзгаради: инсон мажусий жамиятдаги қул, феодал давр синьори ёки йўқсул бўлиб туғилиши мумкин. Фақат унинг учун бу дунёда бор бўлиш зарурати, ишда бўлиш зарурати, ўзгалар орасида бўлиш зарурати ва ўлиш зарурати ўзгармайди ҳолос. Ҳадлар субъектив ҳам, объектив ҳам эмас, улар объектив ва субъектив томонларга эга. Объективлиги шундаки, уларни ҳамма ерда учратиш ва ҳамма ерда таниб олиш мумкин. Субъективлиги шундаки, улар бошдан кечирилади; агар ўз мавжудлигида ўзини уларга нисбатан эркин белгилайдиган инсон томонидан бошдан кечирилмаса, улар ҳеч нарса эмас. Гарчанд лойиҳалар турли хил бўлсалар-да, уларнинг биронтаси ҳам менга ёт эмас, чунки уларнинг ҳаммаси ҳадлардан ўтишни, ёки уларни кенгайтиришни, ёки уларни тан олмасликни, ёки уларга мослашишга уринишни ўзида мужассам этади. Демак, ҳар бир лойиҳа ўзининг қай даражада шахсий-хусусий бўлишига қарамай, универсал аҳамиятга эгадир. Ҳар қандай лойиҳа, у хитойлик, ҳинди, ёки негрнинг лойиҳаси бўлса ҳам, оврўполик томонидан тушунилиши мумкин. Тушунилиши мумкин дегани, бу —

1945 йилдаги оврўполик ўзи эришган ҳолатдан унинг ҳадидгача худди шундай бориши, у хитойликнинг, ҳиндининг ёки африкаликнинг лойиҳасини ўзида такрорлаши мумкин. Ҳар қандай лойиҳа ҳар бир кишига тушунарли бўлгани учун ҳам универсалдир. Бу, муайян лойиҳа инсонни умрбод аввал-охир белгилаб беради, дегани эмас, балки фақатгина, у ҳар бир инсонда қайта такрорланиши мумкин, дегани. Етарлик маълумотлар борми, бас — ҳамма вақт тентакни, болани, ёввойи одамни ёки хорижликни тушунса бўлади. Шу маънода биз олдиндан тайёрлаб қўйилмаган, мунтазам яралиб бораётган инсоннинг умумийлиги ҳақида гапиришимиз мумкин. Узимни танлаш билан мен умумийликни яратаман. Уни мен ҳар қандай бошқа одам лойиҳасини, қайси даврга тааллуқли бўлмасин, тушунганим ҳолда яратаман. Танловнинг бундай мутлақлиги ҳар бир алоҳида олинган даврнинг нисбийлигини йўққа чиқармайди. Экзистенциячилик, ҳар бир инсон муайян инсон хилини амалга ошира бориб, ўзини ҳам амалга ошириши воситасида, ҳар қандай давр ва ҳар қандай инсон учун тушунарли бўлган эркин ҳаракатнинг мутлақ табиати билан шундай танлов оқибати — маданият нисбийлиги орасидаги мана шу алоқани кўрсатишни хоҳлайди. Шу билан бирга картезийчиликнинг нисбийлиги баробарида картезийча нуқтаи назарнинг мутлақлигини таъкидламоқ зарур. Агар истасангиз, шу маънода биз ҳар биримиз токи нафас оларканмиз, овқатланарканмиз, ухлар эканмиз, ёки у ёки бу тарзда ҳаракат қилар эканмиз, — мутлақ мавжудотмиз. Эркин борлик, борлик — лойиҳа, ўзининг моҳиятини танлайдиган мавжудлик ва мутлақ борлик орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Замонда бартараф этилган, яъни тарихдан жой олган мутлақ борлик билан универсал фаҳмланган борлик ҳам ҳеч қандай фарқланмайди.

Бу, бизни ҳали яна бир қанча шаклларда намоён бўладиган субъективлиликда айбланишимиздан тўлиқ соқит қилмайди. Биринчидан, бизга: «Демак, сизлар ҳамма нарсани қилаверишингиз мумкин», дейишади. Бу айб ҳар хил ифодаланади. Дастлаб бизни анархиячиларга қўшиб қўйишади, кейин эса: «Сизлар бир лойиҳани иккинчи лойиҳадан устун қўйишга асосингиз бўлмагани учун бошқалар ҳақида фикр юритишга ҳаққингиз йўқ», дейдилар. Ва, ниҳоят: «Сизларнинг танловингизда ҳаммаси ўзбошимчаларча, сизлар бир қўлингиз билан олаётгандек бўлган нарсангизни иккинчи қўлингиз билан берасиз», дейишлари мумкин. Бу учала эътироз у қадар жиддий эмас. Аввало, биринчи эъти-

роз: — «нимани бўлса шуни танлайверишингиз мумкин» — ноаниқ. Танлов бир йўналишда бўлиши мумкин, лекин танла-масликнинг иложи йўқ. Мен доимо танлашим мумкин, лекин ҳатто ҳеч нарсани танламаганимда ҳам, шунинг ўзи билан, барибир, танлаган бўламан. Гарчанд бу ҳолат ўта расмий кўринса-да, бироқ у хаёлпарастлик ва инжиқликни чеклаш учун ниҳоятда муҳим. Агар бирон-бир ҳолатда, чунончи, мени жинс ато этилган, бошқа жинсдаги мавжудот билан муносабат қиладиган ва бола орттирадиган мавжудот сифатида белги-лайдиган ҳолатда қандайдир нуқтаи на-зарни танлашим кераклиги аниқ бўлса, у ҳолда мен ўзимга мажбурият юклар эканман, айна пайтда бутун инсониятга мажбурият юклайдиган танловга ҳам жавобгардирман. Гарчанд танлов-имни бирор-бир априор қадрият белги-ламаса ҳам, барибир унинг инжиқликка алоқаси йўқ. Агар кимларгадир бу А. Жиднинг ўзбошимча ҳаракат назарияси бўлиб туюлса, демак, улар экзистенция-чилик билан Жид таълимоти ўртасидаги улкан фарқни кўрмаяптилар. Жид ҳолат нима эканини билмайди. Унинг учун ҳаракат оддий инжиқлик билан белгила-нади. Биз учун эса, аксинча, инсон ўзи яшаётган уюшган ҳолат ичида бўлади ҳамда ўз танлови билан бутун инсониятни ўша ҳолатда яшашга мажбур қилади ва унинг танламаслиги мумкин эмас: у, ёки бокира қолади, ёки уйланади-ю, бироқ, бола-чақа қилмайди, ёки уйланиб бола-лик бўлади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам у нима қилмасин, ўша муаммонинг ҳал этилишига тўлиқ масъулдир. Албатта у, танловни амалга оширар экан, аввалдан белгиланган қадриятларни пеш қилмай-ди, лекин уни инжиқликда айблаш ноҳақ-лик бўлур эди. Ахлоқий танловни кўпроқ санъат асарининг яратилиши билан тенглаштириш мумкин. Лекин, бу ерда дарҳол шуни айтиб қўйиш керакки, гап асло эстетлар³¹ ахлоқи ҳақида кета-ётгани йўқ; рақибларимиз шу қадар ноинсофки, бизни ҳатто мана шунда ҳам айблайдилар. Мисолни мен фақат таққослаш учунгина олдим. Хўш, айтинг-чи, расм чизаётган расссомни априор тарзида ўрнатилган қоидаларга риоя қилмасликда бирор пайт айблаганларми? Айтинг-чи, бирор пайт у қандай расм чизиши кераклиги ҳақида гапирганлар-ми? Ўз-ўзидан аёнки, то чизилгунича белгилаб қўйиладиган расм йўқ, чунки рассом ўз асарини яратиш пайида яшай-ди, чунки чизилиши лозим бўлган расм — у чизадиған расмдир. Шуниси аниқки, априор эстетик қадриятлар йўқ, лекин, расминг алоҳида унсурлари билан боғлиқ ижодга бўлган ихтиёр ва

натиха орасидаги муносабатларда — ўзини кейинчалик намоён этадиган қад-риятлар бор. Ҳеч ким эртага ранг-гасвир қандай бўлишини айтиб беролмайди. Расм ҳақида фақат улар чизиб бўлинган-дан кейингина фикр юритиш мумкин. Хўш, бунинг ахлоққа қандай алоқа-си бор? Бу ерда биз ҳам ижод ҳолатига таассуб қиламиз. Биз ҳеч қачон санъат асарининг бошбошдоқлиги ҳақида гапир-маймиз. Пикассо³² асарини муҳокама этар эканмиз, уни бошбошдоқлик деб баҳоламаймиз. Биз у расм чизиш билан ўзини яратаётганини, асарларининг та-жассуми унинг ҳаётига киришиб кетгани-ни яхши ҳис қиламиз.

Ахлоқда ҳам аҳвол шундай. Санъат билан ахлоқ орасидаги умумийлик шун-дан иборатки, биз иккала ҳолатда ҳам ижод ва кашфиётга дуч келамиз. Биз нима қилиш кераклигини аргюи тарзида ҳал этолмаймиз. Назаримда, буни мен олдимга маслаҳатга келган ва қантчами, ёки яна бошқа бирор-бир ахлоққа, ундан ўзига ҳеч қандай кўрсатма топа олмай, даъво қилиши мумкин бўлган ёш йигит мисолида етарлича кўрсатиб бердим. У ўзи учун ўзининг шахсий қонунини кашф этиш керак эди. Биз бу одам ахлоқий ҳиссиётга, ўзига хос ҳаракатга ва муайян шафқатга асосланиб, онаси ёнида қолишга қарор қиладими, ёки фидойи-ликни устун кўриб, Англияга кетиш қарорига келадими, — уни ўзбошимча-лик билан танлов қилди деб ҳеч қачон айтмаймиз. Инсон ўзини ўзи яратади. У ибтидода яратилган эмас, у ахлоқий танлов орқали ўзини яратади; шаро-итнинг тазйиқи шундайки, у қандай-дир муайян ахлоқни танламаслиги мум-кин эмас. Биз инсонни фақат йўл тутишга қарор қилганига қараб белгилаймиз. Шунинг учун, бизни ўзбошимча танлов-да айблаш бемаъниликдир.

Иккинчидан, бизга бошқалар ҳақида фикр юритишимиз мумкин эмаслигини айтадилар. Бу қисман тўғри, қисман эса нотўғри. Бу шу маънода тўғрики, ҳар гал инсон чин дилдан ҳамда тамомила аниқлик билан ўз йўлини ва ўз лойиҳаси-ни танлаган пайтида, лойиҳа қандай бўлишдан қатъи назар, у шундан бошқа-сини мақбул кўриши мумкин эмас. Бу шу маънода тўғрики, биз тараққиётга ишон-маймиз. Тараққиёт — яхшиланиш демак-дир. Инсон эса доимо ўзгарувчан шароит билан юзма-юз туради ва унинг танлови доимо шароитдаги танлов бўлиб қолаве-ради. Ахлоқий муаммо Шимол билан Жануб орасидаги уруш³³ вақтида қулдор-лик тарафдорлари ва унга қаршилар ўртасида танлаш лозим бўлган пайтдан то Халқ Республика ҳаракат (МРП) ёки коммуначиларга овоз бериш кераклиги-

ни тақозо қилган ҳозирги кунгача зиғирча ҳам ўзгарган эмас.

Бироқ, шунга қарамасдан, мен боя айтганимдек, инсон танлайди, шу жумладан, бошқа одамлар қаршисида ўзини ҳам танлагани учун ҳукм чиқара олади. Ҳаммадан аввал қандай танлов адашишга, қандай танлов эса ҳақиқатга асослангани ҳақида ҳукм чиқариши мумкин (эҳтимол бу баҳоловчи эмас, балки мантиқий ҳукм бўлар). Инсон ҳақида, агар у ҳалол бўлмаса, ҳукм чиқариш мумкин. Агар биз инсон ҳолатини оқловларсиз ва суянчиксиз эркин ихтиёр сифатида белгиласак, унда ўз эҳтирослари билан ўзини оқлашга ҳаракат қиладиган ёки детерминизмни ўйлаб чиқарадиган ҳар бир инсон ҳалол эмас. «Нима учун у ўзини ноҳалол қилиб танламаслиги керак?», деб эътироз билдиришлари мумкин. Мен ахлоқий нуқтаи назардан фикрламоқчи эмасман, балки ноҳалолликни шунчаки адашиш сифатида белгилаяман. Бу ўринда ҳақиқат ҳақида фикр юритишдан қочиб бўлмайди. Ноҳалоллик бу, афтидан, алдамчилик, зеро у ҳаракатнинг тўла эркинлигини яширади. Худди шу маънода танловдан олдин қандайдир аввал тургувчи қадриятлар келади, дейишса, у танловни ноҳалол деб аташ мумкин. Мен агар бир пайтнинг ўзида уларни аниқлайдиган бўлсам ва улар менга мажбурият юклайди, десам — ўзимга ўзим қарши борган ҳисобланаман. Агар менга: «Борди-ю, мен ноҳалол бўлишни хоҳласам-чи?» десалар мен шундай жавоб бераман: «Ундай бўлмасликка сизда ҳеч қандай асос йўқ; лекин мен, сиз айнан шундайсиз, зотан қатъий изчиллик фақат ҳалолликкагина тааллуқлидир», деб айтаман. Бундан ташқари, ахлоқий ҳукм чиқариш мумкин. Ҳар бир муайян ҳодисада эркинлик ўзидан бошқа мақсадга эга бўлмайди, борди-ю, одам бир пайт келиб ўз ҳолига ташлаб қўйилганини тан олса, қадриятлари ўзи белгиласа, энди у битта нарсани — ҳамма қадриятларнинг асоси сифатида эркинликни хоҳлаши мумкин. Бу — инсон уни мавҳум тарзда хоҳлайди, дегани эмас. Бу, тўғридан-тўғри, ҳалол одамлар ҳаракати оддийгина эркинлик излашни ўзининг сўнг мақсади деб билади, демакдир. Коммуначи ёки инқилобий касаба уюшмасига кирганлар аниқ мақсадларни кўзда тутадилар. Мазкур мақсадлар эркинликка мавҳум ихтиёр бўлишини тақозо этади. Лекин бу эркинликни улар муайян нарсаларда кўришни хоҳлайдилар. Биз ҳар бир алоҳида ҳодисада эркинлик эркинлик учун бўлишини истаймиз. Бироқ, эркинликка интилар эканмиз, у тўлалигича бошқа одамлар эркига ва бошқаларнинг эрки

бизнинг эркимизга боғлиқ эканини кўрамай.

Албатта, эркинлик, инсоннинг белгиси сифатида, бошқаларга боғлиқ эмас, бироқ, ҳаракат бошландими — бас, мен ўз эрким билан биргаликда бошқаларнинг эркинлигини ҳам хоҳлашим шарт; мен фақат бошқаларнинг эркини ҳам ўзимга мақсад деб билганимдагина, ўз эркимни мақсад сифатида қабул қилсам бўлади. Демак, агар мен тўлиқ аутентлик³⁴ нуқтаи назаридан, инсонни — мавжудлиги моҳиятидан олдин келадиган мавжудот, турли хил шароитларда ўз эркинлигини хоҳлаши мумкин бўлган эркин мавжудот, деб тан олсам, айни пайтда бу — ўзимнинг бошқаларга ҳам фақат эркинликни раво кўришим мумкинлигини тан олганимдир. Шундай қилиб, эркинликнинг ўзи томонидан фараз қилинадиган эркинликка бўлган шу ихтиёр ҳаққи, мен ўз мавжудлигининг тўла бесабаблигини ва ўзининг тўлиқ эркинлигини ўзидан яширишга интиланлар ҳақидаги ҳукимини шакллантирсам бўлади. Ўзларининг тўлиқ эркинлигини, жиддийлик руҳи ёрдамида ёки детерминизмга таяниб, ўзларидан яширадиган бир хил одамларни мен кўрмоқлар деб атайман. Ўзларининг мавжудлигини, ҳатто ерда инсоннинг вужудга келиши тасодиф бўлган тақдирда ҳам, зарурат деб исботлашга уринган бошқа бировларни мен аблаҳлар деб атайман. Аммо кўрмоқлар ёки аблаҳлар ҳақида фақат қатъий аутентлик нуқтаи назаридангина ҳукм чиқариш мумкин. Шунинг учун, гарчанд ахлоқнинг мазмуни ўзгариб турса ҳам, ўша ахлоқнинг муайян шакли универсалдир. Кант, эркинлик ўзининг ҳам, бошқаларнинг ҳам эркин бўлишини хоҳлайди, дейди. Розиман. Лекин у, расмийлик ва ҳаммабоплик ахлоқни конституциялаштириш учун етарли деб ҳисоблайди³⁵. Биз эса, аксинча, ҳаракатни аниқлаш пайтида ўта умумий тамойиллар барбод бўлади, деб ўйлаймиз. Боя мисол қилиб келтирилган шогирдга яна бир бор қайтайлик. Сизнингча, у нима ҳаққи, ахлоқнинг қайси улуғ қондаси ҳаққи онасини ташлаб кетишни ёки унинг ёнида қолишни тўла хотиржамлик руҳида ҳал қилиши мумкин? Бу ҳақда ҳукм чиқаришнинг ҳеч бир иложи йўқ. Мазмун доимо аниқ ва, бинобарин, уни олдиндан билиб бўлмайди. Доимо кашфиёт учун ўрин бор. Фақат ўша кашфиёт эркинлик деб қилинаётирми — йўқми, шуни билиш муҳим. Икки аниқ-равшан мисолни кўриб чиқайлик. Сиз уларнинг қай даражада бир-бирларига мос келишини ва айни пайтда ҳар хил эканини кўрасиз. «Флоссдаги тегирмон»ни³⁶ олайлик. Биз бу

асарда эҳтироснинг тажассуми бўлган ва буни ўзи англайдиган Мэгги Тулливер деган бир қизга дуч келамиз. У бирор-бир жиҳати билан ажралиб турмайдиган бошқа бир қизга унашилган Стефан деган йигитни севиб қолади. Шу Мэгги Тулливер энгилтаклик билан ўз бахтини биринчи ўринга қўйиш ўрнига инсоний бирдамлик деб, ўзини қурбон қилишга ва севган кишидан воз кечишга аҳд қилади. Аксинча, «Парма ибодатхонаси»даги Сансеверина³⁷ эҳтирос инсоннинг ҳақиқий қадриятини ташкил этади, улкан муҳаббат ҳар қандай қурбонга арзийди, дея ҳисоблаб, уни Стефан билан у уйланмоқчи бўлган тантиқни бирлаштирувчи сийқаси чиққан эр-хотинлик муҳаббатидан юқори қўйиш кераклигини айтган бўлур эди. У ҳалиги қизни қурбон қилиб, ўз бахтига эришишга аҳд этарди. Стендалнинг тасвирлашича, эҳтирос деб у, агар ҳаёт талаб қилса, ўзини қурбон қилишга ҳам тайёр эди. Бу ўринда кўз ўнгимизда бутунлай бир-бирига қарама-қарши ахлоқ намоён бўлади. Лекин мен уларни тенг деб ҳисоблайман, зеро, иккала ҳодисада ҳам мақсад айнан эркинликдир. Сиз ўз оқибатларига кўра бир-бирига бутунлай ўхшаш бўлган икки манзарани кўз олдингизга келтиришингиз мумкин. Бир қиз итоаткорона, муҳаббатидан кечишни, иккинчиси,— жинсий интилиш таъсирида,— ўзи севган эркекнинг аввалги алоқаларини эътиборга олмасликни афзал кўради. Сиртдан қараганда, бу икки ҳодиса биз ҳозиргина тасвирлаган воқеани эслатади. Шунга қарамай, улар бир-бириндан катта фарқ қилади. Сансеверина бу беташвиш очкўзликка нисбатан ҳаётга муносабат борасида Мэгги Тулливерга яқин.

Шундай қилиб, кўриб турибсизки, иккинчи айб бир пайтнинг ўзида ҳам ҳақиқий, ҳам ёлғон. Агар, қарор қилиш эркинлиги ҳақида гап борар экан, тўғри келган ҳамма нарсани танлаш мумкин.

Учинчи эътироз қуйидаги гапга келиб тақалади: «Сизлар бир қўлингиз билан бераётган нарсани иккинчи қўлингиз билан оласизлар», яъни сизларнинг қадриятларингиз, уларни ўзларингиз танлаганингиз тўғрисида моҳиятан жиддий эмас. Бунга мен афсус-надомат билан, аслида шунақа, деб жавоб бераман; ахир, мен Тангри-Отани йўққа чиқарган эканман, у ҳолда қадриятларни кимдир ўйлаб топиши керак-ку. Нарсалар қандоқ бўлса, уларни шундоқ қабул қилиш лозим. Бундан ташқари, яна, биз қадриятлар ўйлаб топамиз дейиш, бу — ҳаёт априор мазмунга эга эмас, деган даввонигина билдиради. Токи, сиз ўз ҳаётингиз билан яшамас экансиз, ҳаётингиз ўзича ҳеч нарсани англамайди, унга ўзингиз маъно

бағишлашингиз керак, қадрият эса, мана шу сиз танлайдиган маънодан бўлак ҳеч нарса эмас. Шу билан сиз инсоний ҳамжамият яратишга имконият борлигини кўрасиз.

Менга, экзистенциячилик инсонпарварликми-йўқми, деган саволнинг ўзи учун дашном берадилар. Менга: «Ахир, сиз «Беҳузурлик»да³⁸ инсонпарварларнинг ноҳақлигини ёзгансиз, сиз инсонпарварликнинг муайян хили устидан кулгансиз-ку, нега энди яна унга қайтапмиз?», дейдилар. Ҳақиқатан ҳам, «инсонпарварлик» сўзи бутунлай икки хил маънога эга. Инсонпарварлик деганда, инсонга мақсад ва олий қадрият сифатида қараган назарияни тушуниш мумкин. Бундай инсонпарварлик Коктода³⁹, чунончи, унинг «Дунё бўйлаб 80 соат» деган ҳикоясида бор. Ундаги қаҳрамонлардан бири учоқда тоғлар устидан учиб ўтар экан: «Инсон — ажойиб», деб хитоб қилади. Бу, мен, учоқларни яратишда шахсан иштирок этмаган одам, ана шу кашфиётларнинг мевасидан фойдаланишим мумкинлигини, яъни шахсан мен — одам сифатида — бошқалар томонидан амалга оширилган ҳаракатлар учун масъулиятни ҳам, шу ҳаракатлар эвазига келган иззат-икромни ҳам ўзимга тааллуқли деб ҳисоблашим мумкинлигини билдиради. Бу, баъзи одамларнинг энг буюк ҳаракатларига қараб, инсониятни баҳолашак бўлади, деган маънони англатар эди.

Бу мулоҳазалардан кўриниб турибдики, бизга қарши қаратилган эътироздан ҳам ноҳақроқ бирор нарса йўқ. Экзистенциячилик барча ҳулосаларни изчил даҳрийчиликдан чиқаришга уринишдан бошқа нарса эмас. У асло инсонни умидсизликка гирифтор қилишга интилмайди. Бироқ, настрионлар фикрлаганидек, ҳар қандай эътиқодсизлик умидсизлик деб аталса, унда айнан тўғри умидсизлик — экзистенциячиликнинг ибтидо нуқтасидир. Экзистенциячилик — ўзини Худо йўқлигини исботлашга сарфлайдиган даҳрийчилик эмас. У кўпроқ мана бундай дейди: борди-ю, Худо бор бўлганда ҳам, бу ҳол ҳеч нарсани ўзгартирмайди. Бизнинг нуқтаи назаримиз ана шундай. Бу Худонинг борлиги ишонамиз дегани эмас — масаланинг моҳияти Худонинг бор-йўқлигида эмас. Инсон, ҳеч нарса, ҳатто Худо борлигини ишончли исботи ҳам, уни ўзидан ўзини қутқара олмаслигига ишонч ҳосил қилмоғи ва ўзини ўзи топмоғи зарур. Шу маънода экзистенциячилик, бу — ҳаёт-бахшлилик, ҳаракат ҳақидаги таълимотдир.

Абдулла ШЕР таржимаси

ИЗОҲЛАР

1 Квиетчилик (лотинча *quietus* — тинч, ҳаракатсиз) — XVII асрдан шакллана бошлаган диний-ахлоқий таълимот. Эзгуликка ҳам, ёвузликка ҳам Худонингโปรดасидан, тақдир азалдан деб қарашни тарғиб этган ва фаолликдан чекинишга, ижтимоий алоқаларни ниҳоятда камайтириш воситасида ахлоқий покликни сақлаб қолишга қақирган.

2 Католикчилик (юнончи *katolikos* — оламий) — асосан Ғарбий Оврупо ва Лотин Америкаси мамлакатларида тарқалган насронийлик мазҳаби. У Муқаддас Рухни нафақат Худо-отадан, балки Худо-ўғилдан ҳам келиб чиққанлиги, Аъроф ҳақидаги, Румо папаси ҳазрати Исонинг ноиб эканлиги тўғрисидаги ақидалари билан ажралиб туради. Маркази — Ватикан.

3 Картезийлик — француз файласуфи Рене Декартнинг (1596—1650) лотинлаштирилган исми — *Cartesius* дан олинган фалсафий йўналиш. У XVII—XVIII асрлардан Ғарбий Оврупода кенг ёйилган бўлиб, назарий манбалари Декарт ғояларига асосланган.

4 *Cogito* (лотинча «фикрлаш», фикрловчи) — Декарт нуқтаи назаридан: ҳам янги фикрнинг ишончли мулоҳазаси, ҳам онга бевосита берилган фаннинг объекти — фикрловчи жавҳар (субстанция); бошқа — моддий жавҳарнинг мавжудлиги биз учун билвосита очик бўлгани ҳолда, у, бизга бевосита очикдир. Фикрловчи ва жисмоний жавҳар Худо томонидан яратилган ҳамда Худонинг қудрати билан мавжуд.

5 Золя — буюк француз ёзувчиси Эмиль Золя (1840—1902). Унинг француз деҳқонлари кундалик ҳаётига бағишланган «Ер» романи қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатлари ва фикрлашлари анчайин ҳолларда жисмоний эҳтиёжлар ва табиий туйғулар (инстинктлар) доираси билан чегараланади.

6 Ясперс Карл (1883—1969) — олмон файласуфи, экзистенциячиликнинг асосчиларидан бири. У Декарт, Хегель ва Маркс билан боғлиқ рационал йўналишдан юз ўтирган ҳолда, фалсафанинг фан сифатида мавжудлигини инкор этади. Ясперс назарида фалсафа, тизим яратиш билан эмас, балки инсоннинг дунёдаги ҳолатини ёритиш билан шуғулланиши лозим.

7 Марсель Габриэль Оноре (1889—1973) — француз файласуфи, драматурги ва танқидчиси. 1950 йили экзистенциячиликнинг папа томонидан қораланганидан кейин, у ўз фалсафий йўналишини «янгисукротчилик» ва «насроний сукротчилик» деб атаи бошлаган. Сартр ва бошқа даҳрий экзистенциячиларни танқид остига олиб, эътиқодда инсоннинг Худого етишуви ва умидворлиги ҳақидаги фикрларни илгари сурган.

8 Ҳайдеггер Мартин (1883—1976) — экзистенциячиликнинг шаклланиши ва тараққий топишида улкан роль ўйнаган олмон файласуфи. У мавжудликнинг маъниси, таҳлили билан шуғулланган, Овруподаги жуда кўп фалсафий оқимларга йўналиш берган. Лекин, кейинчалик, 30-йилларнинг ўрталарига келиб, мавжудликни экзистенцияча — шахсиёна тадқиқ этишдан чекинган.

9 Француз экзистенциячилари — «Тан модерн» журнали атрофида йиғилган Сартрнинг шогирдлари ва издошлари А. Мальро, А. Камю, М. Мерло — Понти назарда тутилмоқда.

10 Декарт — 3,4 — изоҳларга қаранг.

11 Лайбниц Ҳотфрид Вильҳелм (1646—1716) — олмон файласуфи; математикачи, физикачи, кашфиётчи, ҳуқуқшунос, тарихчи, тилшунос. У XVII аср фалсафасининг яқунловчиси ва олмон мумтоз файласуфларини салафи эди. Лайбниц XVII аср рационалиги нуқтаи назаридан дунёни иккига — ақл бовар қиладиган оламга ва ҳиссиётлар оламига ажратади.

12 Дидро Дени (1713—1784) — француз файласуфи, XVIII аср маърифатпарварлигининг намоёнчаси, ёзувчи, санъатшунос, француз «Қомус»нинг ташкилотчиси ва муҳаррири. Оннинг илоҳий келиб чиқишини маъқуловчиларга қарама-қарши ўларок, оддийлик билан оннинг ялтилиги нуқтаи назарини ҳимоя қилган.

13 Вольтер Франсуа Мари Аруэ (1694—1778) — машҳур француз файласуфи, ёзувчи ва мақоланавис. XVIII аср маърифатпарварлигининг йирик намоёнчаси, деизм (Худо дунёни яратган, лекин унинг қонуний ҳаракатлар воситасидаги тараққиётга аралашмайди, деган таълимот) тарафдори.

14 Кант Иммануэл (1704—1804) — буюк олмон файласуфи, олмон мумтоз фалсафасини бошлаб берган олим. Ақл антиномияси (ҳар бири тенг даражада исботланган фикр (тасдиқ) орасидаги қарамақаршилик) ҳақидаги таълимоти билан Кант диалектика тараққиётда беқиёс роль ўйнаган.

15 Сарт бу ўринда Кантнинг «Прагматик нуқтаи назардан қарагандаги антропология» деган асаридаги фикрга ишора қилмоқда.

16 Кёркегор Сёрен (1813—1855) — Данимарк файласуфи, диншунос ва ёзувчи, Хегелнинг объектив диалектикасига янги — шахснинг худого бўлган муносабатини сақлаб қолувчи экзистенцияча диалектикани қарши қўяди. Унинг таълимотига кўра, инсон Худого етишиш йўлида уч босқични — эстетик, ахлоқий ва диний босқичларни босиб ўтади.

- 17 *argiori* (лотинча; аввалги) — тажрибадан аввалги, тажрибага алоқаси йўқ билим, деган маънони англатувчи фалсафий тушунча.
- 18 «Агар Худо йўқ экан, унда ҳамма нарсага рухсат бор» — бу сўзлар Достоевскийга эмас, унинг қаҳрамони, «Ака-ука Карамазовлар» романидаги Иван Карамазовга тааллуқли.
- 19 Детерминизм (лотинча *determino* — белгилайман, аниқлайман) — реал дунёдаги нарсалар, жараёнлар ва ҳодисаларнинг объектив қонуний тарздаги ўзаро алоқалари ҳамда бир-бирини тақозо этиши ҳақидаги фалсафий таълимот.
- 20 Понж Франсис (1899 й.т.) — француз шоири.
- 21 «Курашаётган Франция» — 1940 йили Лондонда асос солинган сиёсий ва ҳарбий ташкилот.
- 22 Андре Жид (1869—1951) — француз ёзувчиси, Нобель мукофоти лауреати. Асарларида Худо излаш ғояларини илгары сурган.
- 23 Коллобрациончи-кашиш — босиб олинган Францияда фашистлар билан ҳамкорлик қилган руҳоний.
- 24 Қаршилик ҳаракати — иккинчи жаҳон уруши даврида олмон, итальян, япон босқинчилари ва уларнинг маҳаллий малайларига қарши қаратилган миллий озодлик, аксилфашистлик ҳаракатлар.
- 25 Иезуит (лотинча «*Societas Iesu*» — «Исус жамоаси» иборасидан олинган) — Парижда 1534 йили Игнатий Лойоло томонидан асос солинган католик роҳиблар сулуқининг аъзоси.
- 26 «Дунёни эмас, аввало ўзингни енгйишинг керак» — Декартнинг «Усул ҳақида мулоҳаза» асаридаги учинчи ахлоқий қонунда ишора.
- 27 Пруст Марсель (1871—1922) — француз ёзувчиси, XX аср жаҳон адабиётидаги модернчилик оқими асосчиларидан бири.
- 28 Расин Жан (1639—1699) — француз мумтоз шоири, драматург.
- 29 «Озодликнинг йўллари» (1945—1949) — Сартрнинг тугалланмаган тетрологияси, «Ақл асри», «Узайтирилган муҳлат», «Қалбдаги ўлим» романлари ва «Тон модерн» журналида 1949 йили эълон қилинган тўртинчи китобнинг парчасидан иборат.
- 30 Универсум (лотинча *universum, summa genus*) — замон ва макондаги барча объектив борлиқни англатадиган қадимий фалсафий атама.
- 31 Эстет — бу ерда ҳамма нарсани фақат эстетика (нафосатшунослик) нуқтаи назардан баҳолайдиган, ҳодисаларнинг ахлоқий жиҳатларига эътиборсизлик билан қарайдиган одам маъносига келмоқда.
- 32 Пикассо Руис Пабло (1881—1973) — испан миллиятига мансуб буюк француз rassomi, XX аср модернчилигининг атоқли намояндаси.
- 33 Шимол билан Жануб орасидаги уруш — АҚШда қулдорчиликни сақлаб қолиш тарафдорлари бўлмиш жанубий штатларида кўтарилган исён натижаларида юзага келган, шимолликлар ғалабаси билан яқунланган фуқаролар уруши (1861—1865) назарда тутилмоқда.
- 34 Аутентлялик (юнонча *authentikos* — ҳақиқий, асл) — бу ерда экзистенциячи файласуфлар томонидан аввалдан тайин белгиларга, «оммавийлик диктатураси»га бўйсунмиши, ўзлигини йўқотиш сифатида тушунилладиган «ноаутентлялик»ка қарши қўйилладиган инсоннинг ҳақиқий мавжудлиги маъносига келяпти.
- 35 Лекин у, расмийлик ва ҳаммабоплик ахлоқни конституциялаштириш учун етарли деб ҳисоблайди — бу ўринда Кант ахлоқшуносликнинг расмий табиати, яъни қилмишнинг моддий ҳолатдан мустақил тарзда баҳолалиши назарда тутилмоқда.
- 36 «Флоссадаги тегирмон» (1860) — америкалик ёзувчи Ж. Элиот (Мэри Эни Эванс) қаламига мансуб ижтимоий-руҳий йўналишдаги роман.
- 37 «Парма ибодатхонаси» (1839) — буюк француз ёзувчиси Стендаль (Адри Бейль) романи.
- 38 «Беҳузурлик» (1938) — экзистенциячиликнинг асосий тамойиллари ёрқин бадий бўёқларда акс эттирилган Сартрнинг биринчи романи. Агар «Беҳузурлик»да инсонпарварлик умуман нопок виждон («ярамас эътиқод»)нинг маҳсули, иккиюзламачилик сифатида олиб қаралган бўлса, 40- йилларда экзистенциячиликнинг ўзи ҳақиқий инсонпарварлик деб эълон этилди. Шу сабабли Сартр бу асарига мурожаат қилмоқда.
- 39 Кокто Жан (1889—1963) — француз ёзувчиси, rassom ва кинематографчи.

Изоҳлар таржимонники

Рожи ЧАҚИРУЗ

Юрагимга яқин гўшалар

Турк субайининг Туркистон хотиралари

(1914—1923 йиллар)

ТОШКЕНТДАГИ УЧРАШУВ

1918 йилнинг январь оyi бошларида Тошкент вокзалига келдик. Поезддан тушибоқ, икки ҳамроҳимизни «Улуғ Туркистон» газетаси идорасига жўнатдик. У вақтлардаги газетанинг соҳиби Мухтор Бекир биздан бироз аввал Тошкентга келган турк субайларининг манзилгоҳларини топишга ёрдам берди. Булар Зиёбей (Бойбурт қаймақоми — ижроқўм раиси), тўпчи Ҳайдар Шавқий, юзбоши Ғолиб, юзбоши Шукри, Сулаймон Сомий, ассубай (кичик зобит) Сайид Аҳрорий (асли Туркистоннинг Хўжанд шаҳридан) каби дўстларимиз эдилар.

Биз кўплашиб улар турган «Ирфон» мактабига йўл олдик. Дўстларимиз билан кўришганимиздан сўнг, бизни яқиндаги бир ҳаммомга олиб бордилар. Ҳаммом Истанбул ёки Онадўлидаги ҳаммомлардан деярли фарқ қилмас эди. Вагонларда узоқ вақт қилинган саёҳатдан кейин ҳаммом бизни дунёга янгидан келтиргандай бўлди. Дўстларимиз берган янги кийимларни кийиб олдик, эскиларини эса ёқиб юбордик. Ўсган соч-соқол билан ва эски кийимларда хотира учун расмга тушмаганимизга ханузгача афсусланаман.

Аввал «Изҳор-ул Ҳақ идорахонаси» бўлган хонага 7 киши жойлашдик. Қолган икки дўстимизга бошқа ер топдик. Йўлда оғир хасталанган Мехметни эса Эски шаҳардаги касалхонага ётқиздик.

* * *

Тошкент шаҳри икки алоҳида қисмдан иборат экан. Бири «Эски шаҳар» деб ном олган тарихий қисми бўлса, иккинчиси руслар келганидан кейинги даврда қурилган «Янги шаҳар» эди. «Эски шаҳарда» туркистонлилар «Янги шаҳар»да эса асосан руслар яшар эдилар. «Эски шаҳар» кўчаларида ариқлар, қатор бўлиб ўсаётган тераклар ва боғлар Онадўли шаҳарларини эслатарди. Уйлари баланд пахса деворлар билан ўралган ва кўчадан деярли кўринмас эди.

Ҳукумат идоралари, банклар, рус-тузум мактаблар ва клублар «Янги шаҳар»да жойлашган бўлиб, бу қисмнинг кўчалари анча кенглиги билан ажралиб турарди. Туркистон шаҳарларининг бундай икки қисмга бўлиниши рус истилосидан кейин вужудга келганини мен кейинроқ билдим. Бу манзара Европа таъсирини яққол кўрсатиб турарди.

* * *

Мехметбей зотилжам бўлган экан. Соғайиб касалхонадан чиқиши билан йўлимизда давом этмоқчи бўлдик, аммо Ашхобод йўли ёпилгани ҳақида хабар бизни

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

196

тўхтатди. Шимолда эса генерал Дутов қўшинлари бўлиб, қизиллар ва оқлар ўртасида жанглар давом этмоқда эди. Шу сабабли, Тошкентда янги очила бошлаган мактабларда маълум бир муддат ўқитувчилик қилишга қарор қилдик. Демак, Онадўлидан минглаб километр узоқларда жойлашган бу ўлқада ўқитувчилик қилиш пешонамизда ёзилган экан. Зотан, бизгача бу ерга келган турк субайлари ҳам ўқитувчилик қилишаётган эди. Дўстларимиздан Ҳайдар Шавқий — Хадра-Кўкча маҳалласидаги 1-«Намуна» мактабида дарс берарди. Голиб—Шайхантаҳур—Мерганча маҳалласидаги 6-«Турон» мактабида, юзбоши Шукри 2-«Мухторият» мактабида ишлар ва «Турон кучи» гуруҳига раҳбарлик қиларди. Сайид Аҳрорий эса Бешёғоч маҳалласидаги 12-«Турон» мактабида ишлар ва «Изчи» гуруҳига раҳбар эди. Истанбулда таҳсил олиб қайтган Абдураҳмонбей Ўрта оғзи маҳалласидаги 10-«Ирфон» мактабида ишлар ва «Тараққий» жамиятига раҳбарлик қилар эди.

Мени ҳам 6-«Турон» мактабига юборишди. Ишни мактаб қошида «Турк кучи» гуруҳини ташкил этишдан бошладим. Шундай қилиб, беш-олти синфдан иборат бўлган мактабларда туркистонли ўқитувчилар билан бирга биз, Онадўлидан келган асир турк субайлари ҳам дарс бера бошладик.

* * *

Гуруҳимиз ўз сафига ёшларни бирлаштирилган жамият сифатида ташкил этилган бўлиб, унда жисмоний тарбия машқлари ва спорт мусобақалари ўтказилар эди. Ҳар бир гуруҳда кичик мусиқа оркестри бўлгани учун биз ҳам ишимизга бир гуруҳ мусиқачиларни жалб этдик. Мен оҳангларни қоғозга туширишни билмаганим учун, улар бир неча марш куйини менинг хиргойимдан ёзиб олдилар. Шу тариқа бир қанча ҳарбий ва «Онам мени вояга етказди» номли маршларнинг нота ёзувлари пайдо бўлди.

ЖАДИДЧИЛИК ҲАРАКАТИ

Биз Тошкентга келганимизда, бу ерда жадидчилик ҳаракати бошланиб кетган ва шаҳарнинг ҳар тарафига ёйилган эди. Баъзи ерларда эса «Русское туземное училище» мактаблари очилиб, ерли аҳоли ўртасида рус маданияти уруғларини сочиш ҳаракати мавжуд эди. Бунга қарши Қримли Исмоилбей Гаспирали йўлини тутган бир гуруҳ туркистонли зиёлилар янги усулдаги («Усули Жадид» — тарж.) мактабларини очаётган эдилар. Жадидчилик ҳаракати бошида Маҳмудхўжа Бехбудий, Усмон Хўжа ва Мунаввар қори Абдурашидхонов каби зиёлилар турарди. Биз келган вақтда (1918) бундай бошланғич ва ўрта мактабларнинг сони етмиш иккига етган эди. Бирин-кетин очилаётган мактабларга ўқитувчи топиш қийин иш эди. Ҳаттоки, рус лицейларининг охириги синфларида ўқиётган туркистонлик ўқувчилардан бир қисми бу мактабларда дарс бериш учун жалб этила бошланди. Бундан ташқари, ўқитувчиларга бўлган эҳтиёжни қондириш мақсадида уч ва олти ойлик «Ўқитувчиларни тайёрлаш курслари» ҳам очилди.

* * *

Мен муаллимлик қилаётган «Турон» мактабида рус тили фанидан бир чех киши дарс берарди. У вақтда «Турк кучи» гуруҳини ташкил этиш билан машғул эдим. Муслмон бўлмагани учун, фаолиятимни бу чехнинг олдида олиб боришим бир оз мураккабликлар туғдирди. Бу ҳақда мактаб директори Мажид Қодирийга айтишга мажбур бўлдим. Унга: «Бу ерда ё у қолиши керак ёки мен!» — дедим. Шундан кейин уни бошқа мактабга юбордилар ва ўрнига Раъно хоним деган ёш туркистонли қизни ишга олдилар. Раъно хоним у вақтда рус лицейининг битирувчи синфида ўқир эди. Бўлажак хотиним Раъно хоним билан шу тариқа танишдим.

ТЕАТР ФАОЛИЯТЛАРИ

Фарғона водийсида Мусажон ва Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий томонидан ташкил этилган мусиқали театр труппаси бизнинг «Турк кучи» гуруҳи билан бирлашиш истagini билдирди. Биз ҳам бунга рози бўлдик. Бу вақтда труппа Тошкентга келиб, ёзув-

чи Ҳамза Ҳакимзоданинг «Лошман фожеаси» номли пьесасини қўяётган эди. Унда Чор Русиясининг 1-Жаҳон уруши даврида Туркистонликларга нисбатан ўтказган зулми ҳақида ҳикоя қилинарди. Руслар қозоқ, қирғиз, ўзбек ва туркманларни фронт ортида хизмат учун зўрлик билан мардикорликка олиш ишларини бошлаб юборадилар. Ерли аҳоли бунга қарши чиққач, аскарлар қурол ишлатадилар. Натижада, 1916 йил умумхалқ Туркистон исёни бошланади. Асарда ана шу қонли воқеалар ҳақида ҳикоя қилинади.

Ҳамза Ҳакимзода раҳбарлик қилаётган ушбу сайёр труппанинг эркак санъаткорлари аксарияти ўзбек эди. Уларнинг ичида биргина татар аёл санъаткор бор эди. Бизнинг гуруҳ билан бирлашганидан кейин труппага Фотима Туташ деган яна бир татар қизи келиб қўшилди. «Туташ» сўзи татарчада «эрга тегмаган қиз, бокира» маъноларини беради. Ўзбеклар у вақтларда қизларининг театрга кириб ишлашига рухсат бермасдилар. Театрнинг аёл санъаткорларга бўлган эҳтиёжи татар, арман ва яҳудий хонимларни саҳнага жалб этиш йўли билан қондирилар эди. Масалан, ўзбекларнинг энг машҳур раққосаси — арман қизи Тамара хоним эди.

Гуруҳларимизнинг бирлашиши тантанали бир маросим билан амалга оширилди. Ҳамзанинг театр труппаси мусиқа садолари остида Тошкентнинг «Янги шаҳар» қисмидан, бизнинг «Турк кучи» гуруҳимиз эса махсус тикилган кийимларда ва оркестр садолари остида «Эски шаҳар»дан йўлга чиқдик. Бир оздан кейин гуруҳлар Ўрта оғзи деган ерда учрашиб, биргаликда «Турон» мактаби томон йўл олдилар. Театрлаштирилган юриш давомида ҳар икки гуруҳ мусиқачилари «Эски дўст» (аслида олмонларнинг «Alte Kamerat») номли маршини чалиб бордилар. «Турон» мактаби ҳовлисида Муҳиддин қори томонидан мавлуд ўқилди, дастурхонга ош тортилди.

Ёзувчи Ҳамза Ҳакимзодага мактабдаги бўш хоналардан бири ажратиб берилди. У ҳар Тошкентга келганида шу ерда қоладиган бўлди. Бирлашган театр труппасига ҳам Ҳамзанинг ўзи раҳбарлик қила бошлади.

ҲАМЗАНИНГ ЎЛИМИ

Йиллар ўтгач, мен Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий 1929 йилнинг 18 мартда ўзи туғилиб ўсган қишлоқда ҳамқишлоқлари томонидан ваҳшийларча ўлдирилгани ҳақидаги хабарни эшитдим. Бунга ҳам Ҳамзанинг ўзи сабабчи бўлган деб ўйлайман. Чунки биз билан бирга бўлган вақтларда жадид ва миллатчи бўлган Ҳамза кейинги йилларда марксист ва атеист (тангри танимас) гуруҳларга қўшилади. Асарларида Ислом динига қарши ифодалар қўллайди. Бу ҳам етмаганидек, қишлоқларга бориб, авлиёларнинг мазорларини бузиб, уларнинг ўрнида атеистликни тарғиб этувчи музейлар ташкил этади. Хуллас, не тақдири илоҳийки, Ҳамза ўзи туғилган қишлоқ бўлмиш Шоҳимардондаги муқаддас мазорни бузиш учун кетаётган вақтида ҳамқишлоқлари томонидан тошбўрон қилиб ўлдирилади.

Бу воқеадан кейин рус аскарлари Шоҳимардонга ҳужум қилиб, биронта бино ёки дарахтни қолдирмай, қишлоқни ер билан яксон қиладилар. Омон қолган одамлар эса бошқа ерларга кетадилар. Кейинроқ Шоҳимардон ўрнида янги усулдаги жамоа хўжалиги вужудга келади. У бугунги кунда Ҳамзаобод деб аталади.

СОЦИАЛИСТЛАР ЎРТАСИДАГИ ТЎҚНАШУВЛАР

1919 йил 6 январь. «Турон» мактабида дарс берардим. Кутилмаганда, ташқаридан отишма овози келди. Бир оздан кейин бунга тўп ва бомба овозлари қўшилди. Биз дарсларни тўхтатиб, ўқувчиларни уйларига жўната бошладик. Эшитишимизга қараганда, Тошкентда яна бир аксилинқилобий ҳаракат бошланган экан. Туркистонли дўстларимдан бири менинг теридан тайёрланган кийим (кожанка)да юришим хатарли эканини айтди. Мен дарҳол ўзим яшаётган Назар қорининг Ўрда яқинидаги мусофирхонасига «жин кўча»лар орқали йўл олдим. Уйга етиб келгач, воқеаларни деразадан кузата бошладим. Бир ёнда («Аскарый мактаб» — «Кадетский корпус» бўлган ерда) генерал Осипов қўшинлари (меньшевиклар), иккинчи (Қўрғонтепа) томонда большевиклар, учинчи томонда эса сўл социал революционерларнинг қуролланган гуруҳлари бир-бири билан жанг қилар эдилар. Энг даҳшатлиси шундаки, кимнинг кимга қарши урушаётгани маълум бўлмаган ушбу қонли тўқнашувда айбсиз ерли аҳоли ҳалок бўлаётган эди.

Биринчи кунларда генерал Осипов қўшинлари вазиятга ҳукмронлик қилди. Бунда бир неча большевик комиссари ҳам ҳалок бўлди. Вазият кескинлашганини кўрган сўл эсэрлар большевиклар билан бирлашиб, меньшевикларга қарши ҳужумга ўтдилар. Меньшевиклар Хитой чегарасига қадар чекинишга мажбур бўлдилар. Асир бўлганлари эса «Аскарлий мактаб» орқасида қазилган хандақлар олдида қатл этилиб, умумий мазорга кўмилди. Қўлга тушган ёш рус аскарлари юк машиналарида олиб келиниб, у ерда отиб ташланганини ўз кўзим билан кўрдим. Тарихда «Осипов воқеаси» деб ном олган бу қонли тўқнашув натижасида биз ҳаммамиз узоқ вақт руҳан эзилиб юрдик.

БИР НАМОЙИШ ТАФСИЛОТИ

1919 йилнинг октябрь ойи охирилари. Октябрь Инқилобининг икки йиллиги қутланаётган эди. Чор ҳукумати даврида Туркистоннинг бош ҳоқими (губернатор) бўлган генерал Кауфманнинг (1818—1882) Тошкент марказида ўрнатилган ҳайкали олдида тантанали намоийш бўлиб ўтиши керак эди.

Тошкентда ҳокимиятни қўлларига олган қизил комиссарлар ҳайкал олдида турар, мактаб ўқувчилари эса уларнинг олдидан қатор-қатор бўлиб ўтар эдилар. Мактабимиз ўқувчилари бу намоийшдан жуда тартиб билан ўтдилар.

Барча ўқувчиларнинг кийими бир хил — жигарранг эди. Фақат ёқа ва дўппилари мактабига қараб ўзгарар эди. «Темур» гуруҳи яшил, «Изчи» — қизил, «Тараққий» — мовий, «Турон кучи» гуруҳи аъзолари эса тўқ қизил дўппиларда эдилар. Барча ўқувчилар озода ва саришта кийинишганди.

Рус мактаблари ўқувчилари эса ранг-баранг либосларда намоийшдан ўтдилар. Буни кўрган Туркистон комиссарларидан бири асабийлашиб, ўқитувчиларни болаҳонадор қилиб сўқди.

Кауфман ҳайкали олдида шеърхонлик ҳам бўлиб ўтди. Менинг ўқувчиларим орасида Камол деган ёқимтой бир бола бор эди. У мендан ўрганган шоир Эмир Булентнинг бир шеърини турк тилида ҳаяжон ва гўзал оҳангда ўқиб берди. Шунда рус комиссарларидан бири шеърнинг таржимаси билан қизиқди ва қулоғига чалинган «...Ғарб золими...» ибораси билан нима дейилмоқчи эканини сўради. Шунда туркистонлик комиссарлардан бири: «Бу билан инглиз мустамлакачилари назарда тутилмоқда. Шеър ҳаммамиз учун душман бўлган инглизларга қарши ёзилган»,— деб жавоб берди. Бу жавобни эшитиб, рус комиссарининг кўнгли жойига тушди.

КАУФМАН ҲАЙКАЛИ ВА ЧЕРНЯЕВ ҚАБРИ

Тошкентдаги Соборная кўчасида ёнма-ён турган рус лицейидан ўтгандан кейин катта бир майдон келади. Майдоннинг қоқ ўртасида генерал Кауфманнинг ҳайкали бор. Бир оз нарида, эркак лицейи яқинида 1865 йилда Тошкентни босиб олган рус генерали Черняев (1828—1889)нинг қабри жойлашган. Қабр тоши узра ой-юлдуз, унинг ўртасида эса провослай хочи ўрин олган. Биз Компартиянинг маҳаллий аъзоларига Черняев қабр тошида мусулмон ва провослав рамзларининг бирга қўйилиши ва бунинг байналмилалчилик билан қандай алоқаси борлиги ҳақида бир неча бор савол бердик. Кунлардан бир кун Кауфман ҳайкали ва Черняев қабри майдондан олиб ташланди (1920). Чоризм пайтидаги Туркистон бош ҳокимлиги биноси музейга айлантрилиб, ҳайкал ва қабр у ерга олиб ўтилди.

* * *

Тошкентда яна бир байрам қутланаётган эди. Шайхонтоҳур майдонида мактаб ўқувчилари маҳоратларини намоийш этардилар. Таклиф этилганлар орасида русларнинг гимнастика жамоаси раҳбари Герхард исмли бир чех ҳам бор эди. «Темур» гуруҳи қатнашчилари, дўстимиз Ҳайдар Шавқибей ўргатган «швейцар» усулидаги ҳаракатларни, менинг «Турон» мактабим ўқувчилари эса спорт буюмларидан фойдаланиб, трапеция, ҳалқа, праллел каби гимнастика машқларини маҳорат билан бажардилар. Томоша сўнгиди Герхард менинг олдимга келиб, «Сокол» жамоасига аъзо бўлишни таклиф этди. Мен эса Туркистонда вақтинча эканимни ва қанча қолишимни билмаслигимни рўқач қилиб, унинг таклифиди рад этдим. Лекин шунга қарамай, бирор кун унинг олдида боришимни ҳам айтдим.

АНВАР ПОШШОНИНГ БУХОРОГА КЕЛИШИ

Навбатдаги байрамлардан бири эди. Шу куни Анвар Пошшо Бухорога келди. Номи афсоналарга айланган бу қаҳрамонни тумонат одам қаршилади. Анвар Пошшо майдонда қизгин нутқ сўзлади. Шундан кейин у Бухорода бўлган асир турк субайлари билан курашиш истагини билдиргач, эртаси кун Ситорай Моҳи Хоса саройида тушлик вақтида йиғилишга қарор бердик.

Учрашув чоғида Пошшо ҳар биримиздан қаерда асир тушганимиз ҳақида сўради. Кимдир «Сариқамиш», яна кимдир «Олти» деди. Мен эса «Ардахан» деганимда, Пошшо менга қараб «Ардаханда яраландим, дегин-а»,— деди. Кўринишидан у анча толиққан эди. Русияга қандай қилиб келганини сўзлаб берганидан кейин биз бунинг сабабини тушундик.

БОКУ КОНФЕРЕНЦИЯСИ ВА АНВАР ПОШШО

Анвар Пошшо доктор Баха Шокир ҳамроҳлигида самолёт киралаб, Олмониядан Русияга йўл очади. Йўлда адашиб Рига шаҳри яқинида қўнадилар. Қамоққа олингач, Анвар Пошшо ўзини болгар доришуноси Баха Шокир эса ҳаким деб танитадилар. Русияга эса асирга тушган туркларини кўриш учун кетаётганларини айтадилар. Тергов тугагунга қадар уларни қамоқда ушлаб туришибди. Ҳар куни икки соат соқчилар ҳамроҳлигида ташқарига чиқар эканлар. Шундай чиқишлардан бирида улар қочишга муваффақ бўладилар. Самолёт топиб, Москвага учиб келадилар.

У вақтда Бокуда Шарқ Миллатлари Конгресси ўтказилаётган эди. Анвар Пошшонинг бу келишидан фойдаланиш мақсадида, унга Тунис, Жазоир каби Африка мамлакатлари мусулмонлари вакили сифатида бу анжуманда иштирок этишни таклиф этадилар. Анвар Пошшо бу таклифни қабул қилади.

Анвар Пошшо Москвадан Бокуга йўлга чиқар экан, бу гап Конгресс учун жавобгар бўлган Зиновьевга етказилади. У эса ўз навбатида йиғилганлар билан маслаҳатлашиб, «Меҳмон сўз сўраса, берамизми, йўқми?»— деб сўрайди. Ўтирганлардан бир қисми партия аъзолари, иккинчи қисми эса партиясизлар эди. Партиясизлар гуруҳига тошкентлик Тошпўлат Норбўтабеков раҳбарлик қиларди. Бу ҳақда қизгин мунозара бошланиб кетади. Охирида, бу масалага ижобий муносабатда ва салбий муносабатда бўлган икки кишига сўз беришга қарор қилинди. Анвар Пошшога сўз берилишини ёқлаб, бир вақтлар Бухородан Онадўлига келган Ражаб, қарши фикр билдириб эса турк субайларидан қайсерилик муаллим Исмоил Ҳаққи сўзга чиқдилар. Натижада, Конгресс Анвар Пошшонинг нутқини ёзма равишда қабул қилиб, қатнашчилардан бири уни ўқиб берадиган бўлди.

Бокуга келган Анвар Пошшони халқ катта қувонч билан кутиб олди. У Конгресс ўтаётган бинога кирар экан, Кавказ турклари (озарбайжонлар — тарж.) «Анвар Пошшо бошидан бир тук сочи тўкилса, бинони ҳавога учирамиз!»— деб огоҳлантирдилар. Конгресс мана шундай мураккаб бир вазиятда давом этди.

Анвар Пошшонинг нутқини ўқиб бериш Меҳмет Эмин Афандизодага топширилди. Бу нутқ тахминан шундай бошланар эди: «Қора денгиз тўлқинлари ва Рига қамоқхонаси йўлимда ғов бўлмаганида эди, мен аввалдан орангизда бўлар эдим...»

Конгрессдан кейин Анвар Пошшо Батумига, ундан кейин Туркистонга кетади. Бухорога ўзи ўғлига қўйган «Али» номи билан келади. Анвар Пошшо ҳикоясидан хотирамда қолганлари шулардан иборат.

ФАРОБИЙ МУСИҚА МАКТАБИ

Ситорай Моҳи Хоса саройида жойлашган курсларда муаллимлик қилар эдим. Фаробий мусиқа мактабида ишлаётган дўстим Саид Жамол юртга қайтиш мақсадида ишдан бўшади. Маориф нозири Қори Йўлдош бизга раҳбарлик қилаётган Усмонбей билан кўришганидан кейин мен унинг вазифасига тайинландим. Мактабга кўчиб ўтишга тўғри келди.

Ишни оркестр ташкил этишдан бошладим. Австралиялик ва венгер ўқитувчилар ёрдамида машғулотларни бошлаб юбордик. Маҳаллий қўшиқ, марш ва мусиқа нота-

ларини тайёрладик. Рус мусиқа санъати анъаналарида етишган Қурбон деган бир кларнетчини оркестрга раҳбар қилиб тайинладим. Бир оздан кейин мени Маориф бошқармасига ишга ўтказдилар. Фаолият доирамга кутубхона, театр ва бу каби ташкилотларни назорат қилиш кирарди.

* * *

Бир қанча машғулотлардан кейин оркестримиз маҳорат билан куйлар чала бошлади. Дўстларимиз билан маслаҳатлашиб, концерт беришга қарор қилдик. Маориф бошқармасидан рухсат олгач, тайёргарлик кўра бошладик. Таклифномалар тайёрлангач, бутун Бухоро бўйлаб тарқатилди. Ниҳоят, концерт куни ҳам етиб келди. У бир вақтлар банк, Бухоро Инқилобидан кейин эса кинотеатрга айлантирилган бинода бўлиб ўтадиган бўлди. Концертга ҳукумат аъзоларидан ҳам бир неча киши ташриф буюрди.

Программа шундай тузилган эди: аввал домлалар сахнага чиқиши, кейин эса талабаларга навбат берилиши керак эди. Ўқитувчилар гуруҳи Европа мусиқасидан намуналар намойиш этганларидан кейин, талабалар маҳаллий куй ва туркча маршларни ижро этдилар. Тингловчилар санъаткорларнинг чиқишини катта мамнуният билан қарши олдилар. Аммо бу хурсандчилик ортидан фожиа келаётганини ҳеч ким билмасди.

ФОЖИА

Одамларнинг истак ва таклифларига биноан Маориф бошқармаси оркестримизнинг кинотеатр сахнасида давомли чиқишини таклиф қилди. Мен оркестр эмас, бир пианиночини таклиф этиш лозим деган фикр билдирдим. Гапим инobatга олинмади. Шундан кейин, вақти-вақти билан оркестрни кинотеатрга жўнатишга мажбур бўлдик.

Бир куни оркестримиз кинотеатр биносида концерт берар эди. Мен эса яқиндаги хибонда хаёл суриб айланиб юрардим. Кутилмаганда бинода ёнғин рўй берди. Ойналардан чиқаётган олов атрофни ёритиб юборди. Эскидан банк бўлган бу бионинг биттагина эшиги бор эди. Шу сабабли, кўплаб одамлар бино ичида қолиб кетиб нобуд бўлди. Оркестримизнинг тўққиз аъзоси ҳам шу ёнғинда ҳалок бўлди. Бу воқеадан кейин мен узоқ вақт руҳан эзилдим, тушкунликка берилдим. Бухоро бўйлаб безгак тарқалгач, мен бу ердан кетишга мажбур бўлдим.

* * *

Менинг хасталигимни кўрган Мунаввар қори Чимкентга бориб, у ерда қимиз билан даволанишни маслаҳат берди. Моддий аҳволим яхши бўлмагани учун менга пул билан ҳам ёрдам қилди. Шундан кейин хотиним ва мен Чимкентга кетдик.

Чимкент ўзининг шифобахш қимизи билан донғи кетган жой эди. Сўлим табиати ва тоза ҳавоси ҳам инсонга дармон берарди. Мен у ердан ўн-ўн беш кун қолганимдан кейин Бухорога қайтдим.

ЧК ҲАРАКАТГА ЎТДИ

Анвар Пошшо келиб кетганидан кейин, 9 март куни Бухорода бўлган барча турк субайларини ЧК биносига тўпладилар. Ҳаммамизни бир хонада кечгача ушлаб туришди. Файзулла Хўжаевнинг кафолатидан кейингина мени қўйиб юбордилар. Бу воқеадан кейин хотиним билан мен Чоржуйга кетишга мажбур бўлдик.

Мен Чоржуйда янги очилган ва Амударё қирғоқларида жойлашган Файзулла Хўжаев номидаги Муаллимлар институтига директор қилиб тайинландим. Хотиним Раъно хоним ҳам бу институтда рус тилидан дарс бера бошлади. Институт битирувчилари атрофдаги бошланғич мактабларга муаллим қилиб юборилар эди. Ўқиш жараёнида талабаларнинг малакасини ошириш мақсадида институт қошида бошланғич мактаб ҳам очилди. Етакчи ўқитувчи қилиб қозон татарларидан Қунешов деган одам тайинланди. Мактабни битирган ўқувчиларни чет элда ўқишни давом эттириш учун юбориш ҳақида ҳам фикрларимиз бор эди. Бу ниятимиз амалга ошиб, ўқувчилар-

нинг биринчи гуруҳи 1922 йилда Олмонияга, иккинчи гуруҳи эса Онадўлига юборилди. Онадўлига кетган ўқувчилар Самсун ва Кастамону ҳудудларида таълим олганларини кейинроқ эшитдим.

Ўрни келганда, Бухоро ҳукуматининг Анқара билан яқин алоқалари ҳақида ҳам айтиб ўтиш лозим. Бухоро ҳукумати тарафидан тайинланган ҳайъат Анқарага ҳаё сифатида икки асл қилич ва бир Қуръони Карим олиб борди. Қиличлардан бири шахсан Отатуркка, иккинчиси эса Измирни озод этиб, шаҳарга биринчи бўлиб кирган қўмондонга бериш учун юборилган эди. (Баъзи манбаларда қилич уч дона бўлиб, бирини Жамол Пошшо таққан деган маълумотлар бор — тарж.) Бухоро ҳукумати хорижга талаба юборганини эшитган Русия бунга нисбатан эътироз билдиради. «Биз ҳам сизга нисбатан хорижий мамлакат ҳисобланамиз. Русияни ҳатлаб ўтиб, қандай қилиб Олмонияга талаба юборасиз»,— деганидан кейин яна икки талабалар гуруҳи Москвада ўқиш учун юборилади.

Институтимизни битирган илк гуруҳ ўқитувчилар мактабларга тақсимланганидан кейин, мен ҳам мамлакатга қайтиш вақти келганини ҳис қилдим (1923). Бу вақтда Чоржуйда рус ҳарбий мактаби очилиб, унда мени ва бошқа турк субайларини дарс беришга мажбур қила бошлаган эдилар. Мактабнинг қандай фанлардан эҳтиёжи бўлса, унга кўра бир-икки ўқитувчи тавсия эта олишимни айтдим. Аммо менинг ҳам дарс беришим лозимлиги билдирилди. Мен эса заҳирадаги субай бўлганим сабабли, дарс бера олмаслигимни тушунтиришга ҳаракат қилдим.

ҲАЯЖОНЛИ БИР ВОҒЕА

Бир кун и уйда меҳмонлар билан ўтирардик. Қулоғимга қандайдир товуш чалинди. Ташқарига чиқдим. Номаълум бир одамнинг шарпасини сезгандай бўлдим. Бирдан рўпарамда нотаниш бир рус йигит пайдо бўлиб (кейинроқ у ҳарбий мактаб тингловчиси эканини билдим), менга пичоқ билан таҳдид этди. Буни кўриб қолган Тангриберди номли туркман ўқувчим бошқа болаларни уйғотиб чиқди ва ҳаммалари бир бўлиб у йигитга ташландилар. Босқинчи милиция бўлимига олиб кетилди. Терговда йигит маст бўлиб, нима қилганим эсимда йўқ деб туриб олди. Натижада у озод этилди.

Бу воқеадан кейин талабаларим гуруҳ-гуруҳ бўлиб, мени мунтазам қўриқлаб юрадиган бўлишди.

ҚАЙТИШ

Мамлакатга қайтиш вақти келган эди. Ҳужжатларимни тайёрлаб, расмий идоралардан рухсат олдим. У вақтларда ЧКдан ҳам виза олиш лозим эди. У ерга бордим. Ёшгина бир ходим мени қаршилади. Илтимосимни тинглагач, «Албатта рухсат берамиз»,— деди. Орқасидан эса «Узоқ вақт мобайнида бу мамлакатда ўқитувчилик қилдингиз. Шу сабабли сиздан Бухоро ҳақида жўғрофий ва тарихий маълумотлар беришингизни илтимос қиламиз»,— деб қўшимча қилди. Бу ерга яқинда келганини ва Бухоро ҳақида ҳеч қандай маълумоти йўқлигини айтиб, «Сиз фикрларингизни қоғозга тушириб, менга олиб келинг ва визангизни олинг»,— деди. Бошқа чорам бўлмагани учун бу таклифни қабул қилишга мажбур бўлдим. Мактабга қайтиб келганимда рус тили ўқитувчиси Семёнов аҳволимни кўриб, «Бир оз хаёлчан кўринасан»,— деди. Бу одам миссионер Лазаревский мактабида таълим олган бўлиб, подшо тарафдори, Хитой ваколатхонасида ишлаган шарқшунослардан эди. У хотини ва фарзандлари билан анчадан бери Бухорода яшар эди. Мактабимизга Семёновни мен олиб келган эдим. Шу сабабли аҳволни унга тушунтирдим. У эса «Сен хафа бўлма. Матни мен тайёрлаб бераман, сен эса ЧКга олиб бориб берасан, холос»,— деди. Айтганидек қилдик. Тайёрлаб берган маълумотномани ўқиб чиқдим. Унда умумий маълумотлардан бошқа нарса йўқ эди. Шунинг учун уни ЧКга олиб бордим. Ёш чекист ҳужжатни ўқиб чиқди, нима сабабдандир мийиғида кулди ва визамни берди. Эртаси кун поездда Ашхобод йўли билан Красноводска кетадиган бўлдим. Вокзалга борганимизда ҳалиги чекистни ҳам у ерда кўрдим. Унинг мақсадини аниқлашни бир ўқувчимга топширдим. Бир оздан кейин у менга ЧК ходими мен чиққан вагон номерини ёзиб олгани ҳақида хабар берди. Олдинда мени нима кутаётганини тушунгандай бўлдим.

* * *

Поезд юриб кетди, мен эса ортиқча қоғоз ва ҳужжатларни йиртиб деразадан улоқтирдим. Адашмаган эканман. Буни Ашхобод вокзалига кириб борганимда сездим. Бир гуруҳ аскар бизнинг вагонга чиқди. Чоржуйдалигимизда бир озарбайжон тужжорни ёнимизга олган эдим. У вақтларда чипта олиш муаммо эди. Шу сабабли йўлда унинг алоқаларидан фойдаланишни ўйлаган эдим. Аскарлар мени, хотинимни ва озарбайжон тужжорни ГПУ (Давлат Сиёсий Бошқармаси)га олиб кетдилар. Ҳар биримизни алоҳида хонага қамадилар. Бошдан оёққача тинтиб чиқдилар. Менинг русча билиш-билмаслигимни сўрадилар. Русчада фақат бир-икки сўз билишимни айтдим. Бир оздан кейин таржимон топиб келдилар. Аммо у можар бўлиб, туркча билмас эди. Сўнгра туркистонлик бир одамни олиб келдилар. Тақдир тақозосини кўрингки, бу йигит менинг ўқувчиларимдан бири эди. Мен ўзимни танимаганга олдим. У ҳам мени қўллади. Ҳужжатларимга қараб, «Бу ўқитувчи, шекилли»,— деди. Оқибатда бизни озод этдилар. Бу сафар мен омон қолдим. Ҳатто узр ҳам сўрашди. Аммо орқамиздан икки жосус қўйишни унутмадилар. Қизилравот, Красноводск ва Бокуда улар бизни кузатиб юрдилар. Бокуда бир кун қолдик, сўнгра Тифлисга йўл олдик. Тифлис вокзалида бир фаэтончи билан энг яқин отелга бориш учун келишаётганимизда, кузатувчилардан бири ёнимизга келиб, фаэтондан бирга фойдаланишга рухсат сўради. Биз икки киши бўлиб, нарсамиз кўплигини айтдим. У суҳбатимиздан «Ноя» отелига кетаётганимизни эшитгач, биздан узоқлашди ва бошқа бир фаэтон олиб, юриб кетди. Шу заҳоти фаэтончига «Шайтонбозордаги «Онадўли» отелига ҳайда»,— деб манзилни ўзгартирдим. Хотинимни отелда қолдирдим. Ўзим эса унинг соҳиби арзурумлик Мехмет афандидан Туркия элчихонаси манзилгоҳини сўраб, у ерга равона бўлдим.

* * *

Кўнғироқни босганимда эшикни барваста бир турк йигит очди. Ўзимни таништирдим. У мени ичкари хонага таклиф этди. Элчихонанинг масъул ходимларидан бири келди. У Фаҳри Белен Пошшонинг укаси Нажми Белен бўлиб, Тифлистеда Ҳарбий атташе вазифасида ишлар эди. У бирин-кетин саволлар бера бошлади. Мен жавоб бердим. Сибирдан Туркистонга асир турк субайлари билан бирга келганимни эшитгач, ёзишдан тўхтади ва «бар дақиқа, орқамдан юринг» — деб, мени юқоридаги катта хонага бошлаб борди. Аввал ўзи ичкарига кирди. Кейин мени таклиф қилди. Хонага киришим билан диванда узаниб ётган Мехмет (Агустосли) ўрнидан сакраб туриб, бўйнимга осилди. Кучоқлашиб кўришдик. Буни кузатиб турган Нажми Белен: «Масала ҳал бўлди, сўроққа ҳожат қолмади»,— деди.

ЯНА СЎРОҚ

Менга паспорт муомаласи ва виза ишларимда ёрдам беришди. Фақат виза олиш учун руслар бир ой овора қилишди. Мени ЗакЧК (Кавказорти Чекаси)да ҳар кун эрта-лаб соат саккиздан иккига қадар сўроқ қилдилар. Уларга русча билмаслигимни айтдим. Хотиним у вақтда саккиз ойлик ҳомилали эди. Элчихона ходимлари уни Тифлис бўйлаб кездаришар, кайфиятини кўтаришар эди. Мен эса ҳар кун ЧКдан чиқиб элчихонага келар, бўлиб ўтган сўроқ ҳақида сўзлаб берар эдим.

Сўроқда ўзимнинг Туркистондан келганимни айтмадим. Чунки у ердан келганларни фақат Москва орқали чиқариб юборишар эди. Бунча вақт қаерда бўлганимни сўраганларида, «Боку атрофидаги бир ерда яшадим»,— деб айтдим. Сўроқ вақтида шундай савол-жавоблар бўлиб ўтди:

- Бокунинг ўзида бўлдингми?
- Йўқ, Кубада.
- Кубанинг марказидами?
- Йўқ, Имонқулида эдим.
- У ерда нима қилдинг?
- Одамлардан тўплаган эски нарсаларни қишлоқларга олиб бордим. У ерда туҳум, сут ва бошқа маҳсулотларга алмаштириб, кун кўрдим.

Охири визамни беришди. Аммо паспортим йўқолди деб баҳона қилдилар. Бу, албатта, бир ҳийла эди. Аҳвол Элчихона каналлари орқали Туркия ҳукуматида билдирилди. Шундан кейингина Тифлистедаги элчи Мухторбейнинг ёрдамчиси Симбейдан паспортимнинг иккинчи нусхасини ва визани олишга муваффақ бўлдим.

Энди Батумига йўлга чиқишим керак эди. Аммо дўстим Мехмет (Агустосли) менга шундай деди: «Рожиг, Сибирдаги асирлар лагеридан қочар эканмиз, Саксоул деган ерда мен қаттиқ бетоб бўлиб қолган эдим. Эсингдами? Ушанда «Мени ташлаб ўзинг кетавер» дейишимга қарамай, «Йўқ, бирга чиқдик, бирга кетамиз», деб мени елкангда олиб кетган эдинг. Энди виждон қарзини қайтариш фурсати етди. Мен ҳам сизлар билан бирга кетаман»,— деди. Шундай ҳам қилдик. У мендан бир оз аввал Тифлисга кетди. У ерда менинг илтимосимга биноан йўлда қийналиб қолган субай дўстимиз Абдулқодирга моддий ва маънавий ёрдам кўрсатди. Кейинчалик Абдулқодир Истанбул божхона ташкилотида узоқ йиллар ишлади.

Батумига етиб келдик. Орқамиздан Мехметбей ҳам етиб келди. Кемага чиқар эканмиз, руслар яна муаммо чиқаришди. Бу сафар кемада биз учун жой қолмаганини баҳона қилишди. Аҳволни керакли расмий идораларга билдирдик. У вақтда Батумида ишлаётган Иброҳим Толибей ва Хулусибейлар ёрдами билан ўз пулимизга алоҳида каюта сотиб олишга муваффақ бўлдик. Шундан кейингина бизни кемага чиқардилар. Аммо божхона хизматидан ўтаётганимизда, нарсаларим ичида бўлган рус пуллари коллекциясини «Сен буларни нима қиласан?!» — деб денгизга отдилар.

Нима бўлса ҳам, охири кемага чиқдик ва жойларимизни эгалладик. Орқамиздан Мехметбей ва Абдулқодир ҳам кемага чиқишди. Кемага чиққан бўлсак-да, ҳамон ҳаяжонда эдик. Яна қандайдир воқеа юз бериши ва бизни ушлаб қолишлари мумкиндай туюларди. Аммо фавқулодда ҳодиса юз бермади ва кемани қирғоқ билан боғлаб турган занжирлар ечилди. Оллоҳга дуо қилиб, кеманинг юқори қисмига чиқдик ва қалбимизда ширин ва ачиқ хотиралар қолдирган бу ажойиб тупроққа узоқ тикилиб қолдик.

ВУСЛАТ — ВИСОЛ ДЕГАНИ

Ватанга келиб илк қадам босган еримиз Трабзон тупроқлари бўлди. Энди жондан азиз заминда озод ва бахтиёр эдик. Барча хавф-хатар ортда қолганини энди ҳис қилдик. Холис Афандининг «Арзурум» отелига йўл олдик. У вақтда Трабзон менинг эски ҳарбий бўлинмам — III-Фирқа қароргоҳи эди. Анвар Пошшонинг куёви, кейинчалик бош қўмондон даражасига етишган Козим Орбай эса унинг қўмондони эди. У менга Трабзонда қолишни таклиф этди. Мен унга «Шунча вақт уйимда бўлмадим. Онам ва укамни кўриб келишга рухсат берсангиз»,— дедим. Кўнмондон бунга қаршилик билдирмади ва биз учун кемадан жой ажратилди. Мен, хотиним, Абдулқодир ва унинг рафиқаси биргаликда Истанбулга қараб йўл олдик. Узоқ айрилиқдан кейин онам ва укам билан дийдор кўришдим. Бу воқеа муносабати билан ўн беш кундан кейин дунёга келган қизимизга Вуслат номини бердик.

Рустам ШАРИПОВ таржимаси.

* * *

Бу воқеалар қарийб саксон йил аввал Туркистонда бўлиб ўтган. Улар биринчи жаҳон уруши иштирокчиси, Кавказорти жанглирида яраланиб асирга тушган, сўнгра Красноярскдаги тутқун лагеридан қочиб Туркистонга келган ва бу ерда узоқ вақт мобайнида ўқитувчилик қилган турк субайи — зобит Рожиг Чақирўз хотираларидир.

Чор Русияси томонидан босиб олинган Туркистонга турк субайлари кичик-кичик гуруҳлар бўлиб тўрт марта келгани ҳақида тарих гувоҳлик беради. Султон Абдулазиз ҳукмронлиги замонида Русия истилосига қарши ҳарбий чора-тадбир кўриш учун ёрдам сифатида биринчи марта бир гуруҳ ҳарбий мутахассис ва муаллимлар юборилган эди. Султон Абдулҳамид II тахтдан ағдарилиб, «Иттиҳод ва тараққий» ташиқоти юзага келганидан кейин Туркистон билан яқин алоқалар ўрнатилди. Бунинг натижасида иккинчи марта турк зобитлари Туркистон ўлкасига келдилар. Анвар Пошино Ҳарбий ишлар нозири этиб тайинланганидан кейин унинг илк фармони билан учинчи марта усмонли зобитлар Туркистонга юборилдилар. Бу ҳам Туркистон ўлкасига ҳарбий ёрдам кўрсатиш мақсади билан амалга оширилган тадбир эди.

Туркистонга келган тўртинчи гуруҳ эса Биринчи Жаҳон уруши йилларида Кавказортида русларга асир тушган турк субайлари эди. Рожиг Чақирўзнинг «Хотиралар»и саксонга яқин асир турк субайининг Туркистонда бошидан кечирган воқеалар ҳақида ҳикоя қилади.

1914 йилнинг 21 октябрида усмонли қўшинларининг субайи Рожиг Чақирўз Ардахан остоналаридаги жанглардан бирида яраланиб, русларга асир тушади. Бир гуруҳ турк асирлари билан бирга у аввал Кавказдаги турли лагерларда бўлади, сўнгра Сибирга сургун қилинади. 1918 йил бошларида бир неча турк субайи ҳамроҳлигида Красноярскдаги асирлар лагеридан қочишига муваффақ бўлган Рожиг Чақирўз Петропавловскда бир татарнинг уйида бекиниб ётади. Бир оз вақтдан кейин, улар қозоқлар карвонига қўшилиб, тоғ ва чўллардан ошиб Оқмасжидга, у ердан эса поезд билан Тошкентга келадилар. Яна бир оздан кейин уларга етмишига яқин асир турк субайи келиб қўшилади.

Рожиг Чақирўз ўз «Хотиралар»ида ХХ аср бошларидаги Туркистон манзараларини чизиб, у вақтдаги Тошкент, Бухоро, Чоржуй каби шаҳарларда мавжуд бўлган сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёт ҳақида қимматли маълумотлар беради. Ўзи ўқитувчилик қилган «Турон» мактаби, «Намуна», «Ирфон», «Мухторият» мактабларининг фаолияти ҳақида, Туркистондаги «Жадидчилик ҳаракати» бошида турган зиёлилар ва Бухоро Мухтор Жумҳурияти раҳбарлари билан бўлган мулоқотлар, Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий сайёр театр труппасида олиб борган фаолияти ҳақида ҳикоя қилади. Аммо айрим ўринларда «Хотиралар» муаллифи воқеаларга баҳо берад экан, ўзининг «мусофир кузатувчи» эканини аён қилиб қўяди. Масалан, муаллифнинг Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий фаолияти ва ўлими ҳамда Тошкентнинг Янги ва Эски қисми ҳақидаги айрим фикрлари мунозарали деб ўйлаймиз.

Бошқа миллат вакиллари (чех, можар, руслар)га бўлган муносабат ҳам бирёқламадай туюлади. Лекин шунга қарамасдан «Хотиралар» ўзининг турли хил маълумотларга бойлиги ва раво тили билан ўқувчилар эътиборини ўзига тартади.

Рожиг Чақирўзнинг ушбу «Хотиралар»и 1971 йилда тарихчи олим Темур Хўжа ўғли (ўз вақтида Бухоро Мухтор Жумҳурияти раиси бўлган Усмон Хўжаниннг ўғли) томонидан ёзиб олинган бўлиб, «Турк дунёси тарихи» журналининг 1987 йил 1—11 сонларида эълон қилинган. Мазкур таржима ушбу нашр асосида амалга оширилди.

Рустам ШАРИПОВ.

Россияда маданий ҳаёт

ЯШАШ МУАММОЛАРИ

Яқинда матбуот конференциясида Россия ҳукумати бош вазирининг ўринбосари Владимир Булгак «илм-фанмиз ҳалокатга юз тутмайди, у оғир вазиятдан чиқиб олди ва энди оёққа тура бошламоқда» — деганида, институт ходимлари энгил нафас олган эдилар, Ушбу кўтаринкиликда ҳақиқат борлигини тушуниш мумкин, чунки Россия давлати тарихида олимлар жуда аянчли кунларни бошдан кечирганлар. Берия «кулбалари»дан тортиб очарчилик ва қимматчиликни кўрган бўлсалар-да, ҳамон микро-скопга талпиндилар. Демак, илм-фанда ҳалокат юз бермайди. Аммо, ўн бешта илмий ва ишлаб чиқариш вазирликларига масъул бўлган вазир муовини бошқа нарсани назарда тутди. Асосий ва амалий фан ниҳоят бозор иқтисодига мослашмоқда ва тез ривожланмоқда. Илм даргоҳлари маҳсулдорлиги кам бўлган юқдан қутуляптилар, ҳақиқий олимлар эса ишини давом эттириб, пул топиш йўллари ахтаряптилар. 54 та йирик илмий марказларнинг ҳаммаси фаолият кўрсатмоқда, 50 мингта ўрта ва кичик илмий муассасалар бюджет таъминотидан ташқари илмий-хўжалик шартномаларини бажариш орқали қўшимча даромад олмақдалар.

Сўнгги бир йил ичида Фанлар академиясига тушган буюртмалар 20 фоизга ўсди. Патентлар сони 1996 йилда 1992 йилга нисбатан икки баробар кўпайди.

Жаноб Булгакнинг ваъдасига қараганда, илм-фанга бундан буён ҳар йили 13 триллион рубль ажратилиб, хўжалик шартномаларидан тушадиган маблағлар билан қўшилганда, умумий ҳисобда 40 триллион рублни ташкил этади.

Юқорида айтилган гаплар Россия

олимларининг энгил нафас олишига сабаб бўлса-да, қатор илм даргоҳлари бозор шароитига бардош беролмай йўқ бўлиб кетиши мумкин.

АСР ОХИРИДА ЯККАЛАНИШ...

Петербургдаги Россия Миллий кутубхонасида «Замонавий адабиёт: бойлик мезони» рукни остида илмий-амалий анжуман бўлиб ўтди.

Виктор Астафьев даврада йиғилишни оча туриб, ижодкор ҳамкасабаларини сиёсат эмас, адабиёт ҳақида суҳбатлашишга чақирган бўлса-да, бироқ гап фақат адабиёт ҳақида бормади. Ёзувчи ибораси билан айтганда, «қизиллар» ва «оқлар» замонавий адабиёт йўналишлари ҳақида тинч-тотув мулоқот олиб боришга тайёр эмас эдилар. Петербургдаги ўз ҳамфикрлари томонидан қўллаб-қувватланган «Наш современник» журналининг бош муҳаррир ўринбосари А. Казинцев «душман» журнал ҳисобланмиш «Знамя», «Звезда» ва «Новый мир»лар саҳифаларида нашр этилаётган асарларни «тажрибалар» адабиёти деб атади. Унга нисбатан Н. Иванова («Знамя») ва бошқалар «етарли даражада» қўпол жавоблар қилдилар. Ўхшамай қолган ушбу «илмий» анжуманга Виктор Астафьев хотима ясади. Унинг маърузаси қисқартирилган ҳолда матбуотда эълон қилинди.

МУКОФОТЛАР

Москвадаги адабиётчилар уйида «Апрель» мустақил ёзувчилар ҳаракати ва «Россия Демократик сайлови» партиалари мукофотларини топшириш маросими бўлди. А. Д. Сахаров номидаги «Ёзувчининг гражданлик матонати учун» мукофотини Борис Васильев, «Сағваткорнинг

гражданлик матонати учун» мукофотини режиссёр Юрий Хашеватский («Оддий президент» фильми учун) олди.

* * *

Петербургда адабиёт, санъат ва архитектура соҳасида шаҳар мукофотлари тошпирилди. Адабиёт мукофотига нарсанавис Илья Штемлер сазовор бўлди.

ЖАНГОВАР КИТОБ ТАҚДИМОТИ

Москвадаги А. Д. Сахаров номли «Тинчлик, тараққиёт ва инсон ҳуқуқлари» марказида бўлиб ўтган учрашув белорус ёзувчиси Светлана Алексиевичнинг «Чернобил ибодати» китобига бағишланди. Шунга қарамай, бу адабий учрашувни «тақдимот» деб аташга тил бормади. Чунки бу ерда тақдимотга хос бўлган таттанавор руҳ ва байрамона кайфият йўқ эди.

Аммо, мўъжазгина зални тўлдириб ўтирган одамларни бирлаштирган ва лол қолдирган нарса, бу муаллифнинг кечинмалари, умумий дарди, инсониятнинг хавотирли келажagini бартараф этишга қаратилган эзгу туйғулари ва унинг хайратланарли маънавий жасорати эди.

Кўнгилчан Светлана китобга, инсоннинг тубсиз қалбига ғарқ бўлишига нималар мажбур қилди? Ўз гўдақларини ташлаб кетаётган баъзи бир аёлларнинг фожиавий қилмиши, афғон урушида ҳалок бўлган ўзпирин йигитлар ва «тинчлик» атоми қурбонлари ҳақида ёзувчи ўта ҳаяжон билан ҳикоя қилади.

Ушбу саволларга жавоб бера туриб, ёзувчининг ўзи бир хорижий танқидчининг сўзини эслайди: «Бу китобни ўқимасликка сира иложим йўқ эди, лекин мен бу китобда ёзилган воқеаларни билишни хоҳламас эдим».

Балки Светлана Алексиевич ёрқин ва қувончли ҳодисалар тўғрисида ёзишни маъқул кўрар? Лекин унинг айтишича: «Биз ўз тарихимиздан, ҳаётимиздан кўркўрона чиқиб кетолмаймиз».

У ўзини ўтга уриб, юрагини эзиб, парчалаб, соғлиғига тузатиб бўлмас даражада зарар келтириб бўлса ҳам, танқидчи Лев Аннинский таъкидлаганидек, «энг юксак савиядаги китоблар»ни яратади. Бу китобларнинг дунёга келишини одамларни ғафлат уйқусидан уйғотиб, содир бўлаётган телбаликлар-

нинг ёмон оқибатларини англашга қақирувчи кўнғироқ садосига ўхшатиш мумкин.

Асар биринчи марта «Дружба народов» журналида (1997, №1) чоп этилди. Журнал «Чернобил бевалари» деб аталувчи оммавий ташкилот ҳамда А. Д. Сахаров номли марказ билан биргаликда учрашув ташкилотчиси бўлди.

АВИНЬОНДА РУС МАВСУМИ

Францияда анъанавий Авиньон театри фестивали очилди. Унга 1947 йилда машҳур театр артисти ва режиссёри Жан Вилар асос солган эди.

Шу йил ёзда Авиньон театри фестивалига тақдим этилган спектакллар орасида А. Островскийнинг «Бўрилар ва қўйлар», И. Тургеневнинг «Овулда бир ой», Мольернинг «Амфитрион», Н. Гоголнинг «Ўлик жонлар» М. Светаеванинг «Можаро», В. Шекспирнинг «Ўн иккинчи кеча», В. Заветнинг «Иеремия йиғиси», Резо Габриадзенинг «Волга ҳақида кўшиқ», Ф. Достоевскийнинг «Жиноят ва жазо» каби драмалари бор.

* * *

«Ижод» деб номланган рус-олмония қўшма журналининг янги сони босмадан чиқди. Унинг асосий мавзуини тоталитаризм даврида оммавий маданият муаммолари — санъат ва давлат тузумининг ўзаро муносабатлари ташкил этади.

ВАРЛАМ ШАЛАМОВ — 90 ЁШДА

«Қолим ҳикоялари» муаллифи Варлам Шаламов сайланма асарларининг 1-жилди «Художественная литература» нашриётида босмадан чиқди. Москвадаги санъатшунослик институтида ўтказилган адабий кечада ёзувчининг ижодий мероси жуда бойлиги, агар уларнинг жами тўпланса, қарийб 7 йиллик китоб бўлиши мумкинлиги қайд этилди.

Кечада Москва, Вологда, Польша, Франция, Австралия ҳамда Буюк Британиядан келган бир қатор адабиётшунослар ўз маърузалари билан қатнашдилар. Уларнинг аксарияти Варлам Шаламов таваллудининг 90 йиллиги муносабати билан ижодкорнинг она юрти — Вологдада ўтказилган бадиий кечада иштирок этдилар.

ЕВТУШЕНКОНИНГ ЯНГИ КИТОБЛАРИ

Евгений Евтушенко ўзининг серғайрат фаолияти билан ҳанузгача жамиятни дол қолдирмоқда. Яқиндагина Политехника институтида унинг навбатдаги туғилган куни маросими бўлиб ўтди, ўз эса мухлисларига янги китоб тақдим этди.

Унинг «Худо хоҳласа («Дай бог») тўплами турли йилларда чикқан 88 та шеърдан иборат. Буларнинг баъзилари инглиз тилида чоп этилапти.

Бир сўз билан айтганда, ўқувчилар ушбу тўплам орқали Евгений Александрович ҳақида кўп нарсаларни билиб оладилар. Афсуски, тўплам тиражи атиги 750 нусха. Китоб юқори сифатли қоғозда, чиройли безаклар билан нашр этилган.

«АДАБИЙ КЕЧАЛАР» ҲАЁТГА ҚАЙТДИ

Таниқли ёзувчи ва журналист Юрий Гальперин «Адабий кечалар»ни қайта таъмирлади. Эсингизда бўлса, Юрий Гальперин томонидан 60—70-йилларда мамлакатда жуда оммавий бўлган «Адабий кечалар» радиожурнали ташкил этилган эди. Улар ҳар ойда икки мартаба — якшанба кунлари ўтказиларди. Мактаб ўқитувчилари ҳамда кутубхоначилар бу эшиттиришларни магнит ленталарига қайта ёзиб олиб, ўз иш фаолиятларида самарали фойдаланиб келганлар.

Мана, 30 йилдан ошиқ танаффусдан сўнг, 80 ёшини нишонлаш бўсағасида турган ёзувчи бу радиоэшиттиришларни «Юрий Гальпериннинг адабий меҳмонхонаси» номи билан қайта тиклади.

ҲЕЧ БЎЛМАГАНДАН КЎРА

Шу йили ёзда ўтказилган XX Москва Халқаро кинофестивали Россия маданий ҳаётида жиддий янгилик бўлди. Бир қатор фестивал қатнашчилари «Биз фестивалдан нималар кутишимиз?» деган саволга қуйидагича жавоблар бердилар:

Таҳрир ҳайъати раиси Мирон Черненко:

— Москва фестивали кинематогра-

фия ҳамон ҳаёт эканлигини исботлашига умид билдираман.

Олег Ефремов:

— Мен фестивалнинг қизиқарли ва мазмунли ўтишини умид қиламан.

М. Горький номидаги болалар ва ўсмирлар Марказий студияси директори Сергей Ливнев:

— Фестивалдан бир нарсани кутиш мумкин. Кино соҳасидаги муаммоларни ҳал эта оладиган мутахассислар тўпланадилар, тадбиркорлар, продюссерлар ташриф буюрадилар. Кинобозоримиз ривожда ижобий натижаларга эришишимиз мумкин.

Кинотанқидчилар ҳайъати аъзоси Сергей Лаврентьев:

— Фестивалдан катта кашфиёт кутмайман. Шунга қарамай, кинобайрам эканлигини таъкидлаш учун ҳам фестиваллар керак. Умид қиламанки, фестивал томошабинларни кинотеатрларга қайтариш учун хизмат қилади. Бу жараён фақат Москвадагина эмас, балки бутун дунё бўйлаб ривожланишини хоҳлардим.

* * *

Москва фестивали кунлари арафасида кино Музейида «Тарихий кино либослари кўргазмаси» очилди. Бу ерга ташриф буюрганлар императорлар, князлар, қиролича Марго ва графиня де Монсаро ҳамда қатор тарихий шахсларнинг либослари билан танишдилар.

Кўргазмада «Мосфильм», Горький номидаги болалар ва ўсмирлар марказий студияси ҳамда «Шанс» киностудиясига қарашли 60 дан ортиқ кино либослари намойиш қилинди.

МОСКВА ШАҲРИНИНГ 850 ЙИЛЛИГИГА

Москва шаҳрининг 850 йиллиги олди-дан пойтахт шаҳар маданий ҳаётида қандай янгиликлар содир бўлмоқда, деган ҳақли саволлар туғилиши табиий.

Бундан ярим аср илгари — 800 йилликда шаҳарга княз Юрий Долгорукийга ёдгорлик ҳайкали ўрнатилган бўлса, пойтахт шаҳарнинг 850 йиллик юбилейи арафасида эса Сарпухова шаҳар дарвозаси майдонига қўлида қилич тутган Даниил Московскийга (Александр Невскийнинг ўғли) ёдгорлик ҳайкали ўрнатилди.

Гулнора МУҲАММАДЁРОВА
тайёрлади.